ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

ББК 63.5(4УКР)я73
Е88

"Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів"
(Лист №14/18. 2-41 від 15.01.2004)

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України ***В.І.Наулко***
(Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М.Рильського, м. Київ),
д-р іст. наук, проф. ***Борисенко В.К.***
(Київський національний університет ім. Т.Шевченка),
канд. іст. наук, проф. ***Да'нилюк А.Г.***
(Львівський національний університет ім. І.Франка)

Е88 Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. С.А.Макарчука. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — Львів: Світ, 2004. — 520 с.
ISBN 966-603-371-2

Що таке етнографія? Що вивчає етнографія України? Як розвивається ця наука? Про це Ви дізнаєтеся з пропонованого посібника. Аналізуються, зокрема, питання про походження й етапи розвитку українського народу, його традиційну культуру, форми сім'ї і сімейні стосунки, звичаї та обряди тощо.

Для студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться етнографією рідного краю.

ББК 63.5(4УКР)я73

ISBN 966-603-371-2

ВСТУП

З-поміж гуманітарних дисциплін важливе місце належить *етнографії* — науці про побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів, їхнє походження (етногенез). Розвиваючись майже впродовж двох століть, вона сформувалася як самостійна галузь, без якої не можна по-справжньому пізнати свій народ, інші народи.

Походження назви. Визначення науки. Назва етнографія походить від грецьких слів *етнос — народ* і *графо — пишу.* Буквально це означає *народоопис.* Таке визначення етнографії правомірне лише стосовно початкової стадії її розвитку, коли основна увага приділялася збиранню, фіксації й опису фактичного матеріалу. Коли ж вона почала формуватися як наука, стало необхідним і теоретичне осмислення, тобто введення того, що визначається грецьким словом *логос (поняття, вчення).* Відповідно з'явилася й друга назва — *етнологія,* що утвердилася в деяких країнах Заходу. В Україні терміни *етнографія* й *етнологія* спочатку використовувалися як однозначні та близькозначні поняття. Тільки наприкінці XIX-перших десятиліттях XX ст. визначилася певна понятійна відмінність між ними. Назва *етнографія* охоплювала здебільшого фіксації та описи матеріалів з побуту і різних галузей народної культури, в тому числі й фольклор; поняття *етнологія* визначало праці про народ і його культуру дослідницького теоретичного характеру. Наприклад, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові видавало наприкінці XIX-в перших десятиліттях XX ст. серійні праці "Етнографічний збірник" і "Матеріали до української етнології".

В 20-х роках XX ст. у Московському університеті був створений етнологічний факультет, в Україні разом з Етнографічною комісією у системі республіканської Академії наук діяв Кабінет антропології та етнології, Етнолого-краєзнавча секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

З метою термінологічної уніфікації з 30-х років у нас утвердилася назва *етнографія,* очевидно, значною мірою й тому, щоб відмежуватися від так званої буржуазної етнології. Однак основна логіка єдиної назви полягає ось у чому: етнографія як наука давно перестала бути в буквальному розумінні цього поняття тільки як *народоопис,* а стала *народознавством.* Вона неодмінно поєднує дві складові та два рівні дослідження: опис предмета дослідження і теоретичне осмислення його сутності.

Різнобій стосовно найменування етнографії в різних країнах, який, до речі, існує й досі, залежний здебільшого від історичного процесу формування цієї науки, теоретико-методологічних розбіжностей її різних національних шкіл, від різного окреслення предметної сфери цієї науки, тобто охоплення тих явищ і кола питань, що вона має вивчати. Наприклад, в Угорщині предметом етнографії є переважно матеріальна традиційна культура, а вивченням духовної народної культури займається фольклористика. Певні особливості має етнографічна наука в англомовному світі. Тут вона іменується *соціальна антропологія* (Англія) чи *культурна антропологія* (США).

В Україні після утвердження державної незалежності домінуючим став термін *етнологія.* Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України став називатися Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, університетські кафедри етнології відкриті в багатьох університетах.

Не завжди однакове є визначення змісту етнографії (етнології). В енциклопедичних виданнях, підручниках різного часу можна зустріти хоч і близькі, але відмінні дефініції науки. Враховуючи їх, окреслюємо етнологію як історичну науку, що вивчає походження та розвиток етносів, територію їх розселення, заняття, матеріальну і духовну культуру, традиційні особливості побуту, а також антропологічні риси народів світу.

Це робоча дефініція, оскільки обговорення її триває.

Об'єкт дослідження. Основним об'єктом етнографічного дослідження є *етноси,* тобто відповідно до найпоширенішого сучасного тлумачення цього грецького слова — народи, нації та їх частки — етнічні й етнографічні групи.

Як і в усіх науках, так і в етнографії постійною є тенденція надати категоріям і поняттям чіткого і стабільного змісту. З цією метою найчастіше використовують слова з мертвих мов, зокрема з давньогрецької і латини. Оскільки слово *народ* у живій українській і російській мовах (так само як *lid* у чеській, *Volk* у німецькій та ін.) використовується в різних значеннях, то на означення історичних спільностей людей, що відрізняються специфічними і відмінними рисами від функціонально аналогічних рис інших народів, взято слов *етнос* з давньогрецької мови, де воно означало історико-культурну спільність людей, відмінну від інших спільностей мовою, традиційним побутом, віруванням та іншими ознаками. Поняття "етнос" стосувалося племен, осілих і кочових народів. Кожний етнос характеризується усвідомленням його носіями спільності походження та історичної долі, мовою, що найчастіше відмінна від мови сусідніх народів, культурою. А це містить у собі

специфічний спосіб життя і матеріального виробництва, особливі види і форми знарядь праці, житла та господарських будівель, одягу і прикрас, специфіку харчування, психологію зі своїми неповторними моральними нормами, баченням доброго і поганого, правильного і злободенного, звичаями, обрядами й іншими рисами.

Спільність етносу грунтується також і на родинній близькості, кровноспорідненості. Достатньо сказати, що на часовій глибині всього 600 років (25 поколінь) тому кожна сучасна людина теоретично має 33 554 432 предки, не беручи до уваги предків пізніших поколінь. Це приблизно в 10 разів більше, ніж кількість усього населення території України в 1400 р. Отже, люди 1400 р. були водночас предками багатьох нинішніх мешканців. Соціально-культурна і кровноспоріднена спільність етносів виробляється внаслідок тривалого спільного проживання і способу виробництва, історичної долі та географічного середовища.

З цього огляду формула відомого історика й етнографа Л.Гумільова, котрий визначає етнос як форму виду, не позбавлена підстав. Проте головною ознакою такого виду є соціальне і культурно-духовне, а не біологічне начало. Носії кожного етносу усвідомлюють себе через свою відмінність від інших етнічних спільностей формулою *ми* **і** *вони. Ми не вони. Ми* **— це всі ті, хто говорить** *нашою* **мовою, живе однаковим** *з нами* **життям, володіє тією ж національною пам'яттю, знаннями і досвідом, мораллю і релігією.**

Паралельно з терміном *етнос* **на означення історичних спільностей вживається також термін** *нація.* **Походження цього слова аналогічне. Воно взяте з латинської мови і означало те саме, що й** *етнос: тем'я, народ.* **Тому в зарубіжній, а також у вітчизняній історичній, етнографічній та політичній літературі в минулому поняття нація мало дуже широке значення. Його ототожнювали з такими спільнотами, як** *сучасна етнонація, етнонація буржуазної доби, народ середньовічних часів, тем'я* **чи** *народність періоду первіснообщинного ладу* **та ін. Однак загалом у російській марксистській літературі, зокрема в літературі радянського часу, під сильним впливом сталінського грубосоціологічного бачення нації термін** *нація* **застосовувався лише стосовно історичних національних спільнот капіталістичної доби і радянського часу відповідно у двох варіантах:** *капіталістична (буржуазна) нація і соціалістична нація.* **У сучасній науці націями називають розвинуті в економічному і культурному сенсі народи, які вирізняються з-поміж інших мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю й особливостями менталітету.**

Водночас розрізняють терміни *етнонація* **і** *державна нація.* **Етнонація як така сформована і розвивається на основі одного етносу і сприймається як соціальний організм однієї національності,**

що проживає компактно на власній історико-етнічній території, має систему певної політичної організації та економічного життя. Такими націями є польська, французька, італійська, австрійська, німецька, а також українська, російська, білоруська, грузинська та ін. Однак у багатьох країнах у формуванні сучасних історичних спільностей визначальна роль належала не національній (етнічній), а державно-політичній основі. Спільноти, сформовані на цій основі, у політичному вжитку (і все частіше — в науковому), стали також називати націями, наприклад, *американська нація, індійська нація, бразильська нація, індонезійська нація* тощо.

У колишньому Радянському Союзі висувалася, наприклад, концепція (професор *Т.Ьуфмхсіфовь) дагестанської нації.* Похідні ж словотвори, як от: *національні інтереси, національна безпека* та інші, без застережень вживаються стосовно всіх багатонаціональних держав.

Зауважимо, що розуміння нації як сконсолідованої економічними, політичними, географічними й іншими чинниками людей різних національностей, котрі проживають в одній країні, виникло не останнім часом. В українському політичному русі та в історіографії адептом такої нації був відомий український історик державницького напряму Вячеслав Липинський. У книзі "Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму", виданій 1926 р. у Відні, він писав: "Нація для нас — це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не "пролетаріат", не мова, віра, плем'я" Отже, термінологія в науці про етноси, нації і національні відносини не є закостенілою.

Нарешті, етноси бувають різного таксономічного рівня. Крім загального поняття *етнос,* що стосується всіх історико-культурних спільностей взагалі й окремих народів зокрема, виділяють ще відмінні між собою спільноти (групи) людей у межах народу Вони мають градацію *етнічна група, етнографічна група, локальна група.*

Етнічна група — таке визначення застосовують у кількох значеннях. В першому — стосовно частки великого народу, яка компактно чи дисперсно (розсіяно) проживає на корінній території іншого народу Проте в цьому випадку сам по собі термін "етнічна група" може використовуватися умовно як похідний від визначення "етнічні росіяни", "етнічні поляки", "етнічні німці", "етнічні угорці" та ін. Оскільки ж такі "етнічні групи" є часткою великого народу, їх правильніше називати *національними меншинами.* Термін "етнічна група" вживається також на означення невеликих народів, чисельність яких не перевищує кількох десятків тисяч. Проте і в цьому випадку означення "етнічна група" не є точним і його витісняє термін "малі народи" Нарешті, неоднозначне поняття етнічної групи застосовується до частки великого народу, що в бага-

тьох відношеннях — культури, побуту, мови — помітно вирізняється на тлі всієї нації і сама усвідомлює свою субетнічну особливість. Прикладом таких етнічних груп можуть слугувати донські козаки чи камчадали у складі російського етносу Залежно від історичних умов розвитку народів, коли домінуючими є конвергентні принципи, етнічні групи консолідуються з основним масивом нації, як це було в Грузії. Однак можлива і диференціація етнічної групи від основного масиву етносу, поглиблення етнокультурних відмінностей. Тоді з'являється новий етнос, новий народ з окремою національною свідомістю.

Офіційна ідеологія царської Росії проповідувала "общерусскость" і не визнавала існування окремого українського народу, називаючи українців "малороссийским племям" (В.Ключевський), "ветвью єдиного русского народа" (галицькі москвофіли). Відгомін такого погляду на українців час від часу виявляється і в сучасних авторів, наприклад, у претензійній статті О.Солженіцина "Как нам обустроить Россию", написаній у 1990 р.

У 1998 р. вже в Україні, в Києві, інший українофоб Анатолій Железний видав книжку "Происхождение русско-украинского двуязычья в Украине", в якій всупереч усім науковим знанням про українську мову намагається довести її штучність. "Головна ідея моєї праці, — пише він, — формування української мови переважно у вигляді російсько-польського діалекту" Виходячи з цього, автор повчає, що в українців немає підстав вважати себе окремою нацією.

Багато російських шовіністів прагнуть стверджувати, що в наш час російська мова в Україні стала домінуючою не лише в інформаційному просторі, а й у побуті. Автор відомого московського журналу "Свободная Мысль-XXI" Михайло Руткевич, називаючи росіян, білорусів і українців братніми народами, чомусь вболіває за долю тільки одного брата, радіє з того, що саме російська мова "забиває" мову інших братів: " і сьогодні" 90 процентів білорусів і близько 50 процентів українців у побуті спілкуються російською мовою, вважаючи її рідною" мовно, наведені відсотки висмоктані з пальця, зате вони дають змогу стверджувати, що "наслідки Біловезьких угод, що суперечать волі та інтересам народів,будуть, хоча і зі значними втратами, переборені" (Свободная Мысль-XXI. — 2004. — № 1. — С. 56).

Етнографічна група — це підрозділ етносу-народу, який має окремі специфічні елементи культури. Вона може усвідомлювати себе як певна спільність (хоч це не є обов'язковим), може мати і свою назву (етніконім), але її члени неодмінно самоусвідомлюють приналежність до певного етносу Так, особливо яскраво вираженими етнографічними групами українського народу є гуцули, бой-

ки, лемки — жителі Українських Карпат. Вони мають локальні особливості й навіть пишаються (наприклад, гуцули) досягненнями своєї традиційної народної культури, але в них здавна присутнє усвідомлення себе як органічної складової всього українського народу і спільної історичної долі. Тому непоодинокі спекулятивні спроби поневолювачів та їх ідеологів розпалити в гуцулів, бойків, лемків сепаратистські настрої, відокремити їх від українського народу зазнавали поразки. Українські горяни неодноразово брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу Це засвідчують повстання під проводом Мухи, опришківські рухи, події в Карпатському регіоні 1918-1920 рр. і 1942-1950 рр.

Більшість українських, а також польських етнографів називають етнографічною групою у складі українського народу поліщуків — корінних мешканців Полісся —- лісистої смуги України північніше лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Корець — Новоград-Волинський — Житомир — Київ. Відомий український етнограф Володимир Горленко вважає за окрему етнографічну групу литвинів мешканців українського Лівобережного Полісся.

Отже, поняття *етнічна група* й *етнографічна група* мають різне значення, їх не можна змішувати, хоч це трапляється не лише на побутовому рівні, а нерідко й у науковій літературі.

У складі українського народу виділяють також **локальні групи.** Це слобожани, подоляни, полтавчани, волиняни, кубанські козаки, покутяни, закарпатці та ін.

До спільноти вищого, ніж народ рівня, суперетносів, входять групи близькоспоріднених народів, котрі мають свою градацію. Так, український народ спільно з білорусами і росіянами творить суперетнос *східні слов 'яни,* або ж *руські народи.* В свою чергу східні слов'яни разом з усіма слов'янськими народами (західними і південними) — поляками, чехами, словаками, лужицькими сербами, болгарами, сербами, хорватами, словенцями, македонцями, боснійцями ("мусульманами") і чорногорцями творять суперетнос *слов 'яни.* Слов'янська група народів разом з романською, германською, балтською, кельтською, іранською, індоарійською та деякими окремими народами (вірменами, греками, албанцями) творить суперетнос найвищого рівня — індоєвропейську сім'ю народів.

Розуміється, таке об'єднання лише на основі далекої мовної спорідненості має суто академічну основу і в практиці себе майже не виявляє. Тому з'явилися прихильники вчення, яке відносить до суперетносів спільноти, що утворилися на політичній або культурно-релігійній основі (наприклад, елліністичний світ, православний світ, мусульманські народи, ареал католицької Європи, пострадянський простір та ін.).

Захищаючи цю гіпотезу, Л.Гумільов визначав *суперетнос* так: це "група етносів, яка виникла одночасно в одному регіоні і яка виявляє себе в історії як мозаїчна цілісність, що складається з етносів"

Кожний етнос має час виникнення, менший чи більший період існування. Багато історичних етносів з різних причин перестали існувати. Проте історія не знає інших спільнот людей, які би були довговічнішими, ніж етноси.

Об'єктом вивчення етнографічної науки є народи світу Цим може займатися кожна національна етнографія. Однак основним і першочерговим повинно бути, очевидно, дослідження власного етносу У німецькомовних країнах має місце навіть відповідне термінологічне розмежування. Під назвою *Volkskunde* (дослівно — *знання про народ)* розуміється вивчення власного народу, під назвою *Volkerkunde (народознавство) —вивчення інших народів,* зокрема колишніх колоніальних і територіально віддалених.

Предмет дослідження. Поняття *об'єкт* і *предмет наукового пізнання* — не тотожні, їх треба розрізняти. *Об'єкт* — це певна об'єктивна реальність, яка досліджується тією чи іншою наукою, а *предметом пізнання* для кожної науки є сукупність особливих, досліджуваних лише нею властивостей об'єкта. Так, у різних наук об'єкт вивчення може бути один, а предмети дослідження — різні. Етноси-народи становлять також об'єкт вивчення історії, соціології, але ці науки, як і етнографія, мають предметні профілі, сфери дослідження.

Предметом етнографії є вивчення і виявлення тих властивостей етносу, завдяки яким він виділяється з-поміж інших етносів. Тобто основний критерій для визначення предметної сфери етнографії — розгляд тих властивостей і компонентів етносу, що виконують етновизначальні функції. Це, очевидно, в жодному випадку не означає, що предметом етнографії є лише відмітні, розпізнавальні особливості етносу Навпаки, ця наука покликана розкривати повний образ етносу, сутність якого визначається неодмінним вивченням його особливостей і рис, спільних з іншими етносами. Саме взаємозв'язок специфічного (одиничного) та поширенішого чи загального і становить зміст поняття *етнічна специфіка.* Таким основним носієм етнічної специфіки є традиційно-побутова культура — культура, створена народом упродовж багатовікової матеріально-виробничої та духовної діяльності. Зазвичай традиційно-побутова культура вважається архаїчною, відрізняється від професійних форм культури і з поступом цивілізації все більше витісняється останньою, зокрема в матеріальній сфері. Але ці два пласти культури продуктивно взаємодіють.

Конкретно предметом етнографічного дослідження є традиційні форми виробничої діяльності народу, домашні ремесла і промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, поселення, їжа, одяг і прикраси, сімейний і громадський побут, різні ділянки духовної культури: звичаї, обряди, вірування, народний календар, традиційні знання, пов'язані з господарською діяльністю, про довкілля, людину, суспільство, способи лікування, прогнозування погоди, різні міри (метрологія), морально-етичні нормативи, основні регулятори та стабілізатори сімейних і громадських взаємин — звичаєве право, різні форми народного мистецтва, усна поетична творчість тощо. До предметної сфери етнографії належить і участь у розробленні проблем виникнення, походження етносів (етногенез), а також руху, динаміки етносів — етнічних процесів.

Предметом етнографічного вивчення є не лише архаїка — "жива давнина", а й сучасна культурно-побутова сфера життя народів, поєднання в ній традиційного і нового, тих особливостей і рис, якими визначається етнічна індивідуальність і самобутність народів.

Методологія і методика дослідження. Як історична дисципліна етнографія керується науково-методологічними принципами історичного дослідження, необхідністю розгляду предмета вивчення у зв'язку з історичним процесом і соціально-економічним розвитком. Водночас етнографічній науці властива і власна методика. Одним з основних вважається метод безпосереднього спостереження і опису, в якому деякі теоретики вбачають навіть головну специфіку етнографічного дослідження і підставу для трактування етнографії як описової дисципліни.

Опис, безсумнівно, — винятково важливий компонент етнографічного дослідження. Науково-досконалий опис зберігає незмінну вартість, інформативну об'єктивність і часто більшою мірою, ніж дослідницька інтерпретація, пояснення предмета, які звичайно позначені елементами суб'єктивізму і залежні від рівня підготовки дослідника. Тому навіть статичний (обмежений у часі та просторі) докладний опис предмета в етнографії не менш вагомий і не менш престижний, аніж теоретичне осмислення його сутності. У наш час, коли в побуті народів інтенсивно виникають різні форми традиційної культури, повна і своєчасна їх фіксація, докладні описи мають винятково важливе наукове значення.

Зрештою, етнографічна наука, як уже зазначалося, поєднує описовий і теоретичний аспекти дослідження, отже, звертається й до інших методів. Так, встановлення особливого і поширеного (властивого і для інших народів) у традиційних компонентах етносу неможливе без порівняльного вивчення, застосування порівняльно-історичного методу Тільки через зіставлення, порівняння однорід-

них предметів культури різних народів можна визначити етнічну специфіку досліджуваного явища.

Для відтворення архаїчних пластів культури на основі збережених їх залишків, пережитків у сучасних культурах етнографи користуються так званим методом реконструкції пережитків. Наприклад, на основі збереження у весільних обрядах різних народів символічного звичаю викрадання молодої дослідники дійшли висновку про існування в минулому такої стадії розвитку людства, коли шлюб взагалі грунтувався на викраденні жінки чи захопленні її силою.

При збиранні первинного етнографічного матеріалу широко застосовуються методи безпосередніх польових спостережень і фіксацій, опитування, анкетування, інтерв'ю. Етнографія широко використовує і дані писемних джерел, археології, статистики тощо.

Етнографія й інші наукові дисципліни. Головним предметом дослідження етнографії є традиційно-побутова культура. Однак пізнавальні завдання науки вимагають вивчення всіх сфер життя народу, де виявляється його етнічна специфіка. Цим зумовлений комплексний підхід етнографії до об'єкта дослідження, що в свою чергу приводить до стиків і взаємозв'язків з різними суміжними галузями знань, що займаються вивченням народу чи його певних складових.

Конкретно-історичний принцип підходу етнографії до вивчення проблем походження і формування етносів, етнічної історії дуже зближує її з (власне) історичною наукою. У багатьох випадках етнографія й історична наука безпосередньо стикаються, контактують і взаємодіють, обмінюючись результатами досліджень. Інтереси етнографії з історичною наукою переплітаються і при вивченні історії культури.

Міцні традиційні зв'язки склалися в етнографії з археологією, їх зближує певна спільність джерелознавчої бази і можливість взаємодоповнення наук, зокрема при реконструкції архаїчних пластів культури і дописемної етнічної історії народів.

Етнографія близько межує з науками, що вивчають культуру В культурологічній проблематиці етнографію цікавлять здебільшого питання специфічно-етнічних форм існування культури, тобто тих форм і властивостей, якими виражаються і визначаються особливості народів. З цього погляду важливими є співпраця: етнографії і мовознавства — у вивченні етнічної функції мови та її взаємозв'язку з іншими компонентами етносу; етнографії з мистецтвознавчими дисциплінами — для розкриття етнічної й етнографічної специфіки різних форм народної художньої творчості (вишивки, художнього ткацтва, різьби по дереву, художньої обробки металу, шкіри, гончарної майстерності, лозоплетіння, народної му-

зики і музичних інструментів, народного театру, танцю); етнографії і фольклористики — у вивченні усної народної творчості, яка тісно пов'язана з іншими ділянками традиційно-побутової культури і несе велике етновизначальне навантаження.

Давні контакти встановилися між етнографією і такою біологічною дисципліною, як антропологія — наукою про походження й еволюцію людини, утворення рас; етнографією і географією, — в багатьох країнах етнографія навіть вважалася субдисципліною географії.

Оскільки етнографія вивчає не тільки минуле, а й сучасність народів, характер і динаміку сучасних етнічних процесів, для неї надзвичайно важливі є дані соціології — науки про суспільство, конкретно-соціологічних досліджень, демографії.

Вивчення етнографією таких компонентів традиційно-побутової культури, як народне звичаєве право, способи та знання лікування людей і тварин, передбачення погоди, метрології, побутового рівня релігійних вірувань має певне предметне співвідношення з науковими дисциплінами медицини і ветеринарії, метеорології, релігієзнавства. На ділянках пізнання морально-етичних стереотипів поведінки, етичних норм, традиційних форм виховання і навчання, психічних особливостей народів, їх характерів етнографія стикається з інтересами етики, педагогіки, психології.

Отже, предметна сфера етнографічних досліджень перетинається з дослідженнями багатьох суміжних гуманітарних, а також і природничих дисциплін. Тут визначається не лише розмежування їх інтересів, а й кооперація, взаємодія щодо вивчення основних компонентів етносу Перспективність подальшого розвитку такої кооперації пов'язана з виникненням на стиках з етнографією суміжних дисциплін — етнолінгвістики, етносоціології, етногеографії, етнопедагогіки, етнопсихології та ін. Деякі з них перебувають поки що в зародковому стані.

РОЗДІЛ І

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ

Після основних відомостей про етнографію як наукову дисципліну, її завдання, предмет і місце серед інших наук перейдемо до української етнографії.

В країнах, поневолених чужими державами, етнографія у витоках була спрямована на пізнання власного народу і розвивалася як народознавча дисципліна. Це було властивим для національних етнографій західнослов'янських та інших європейських народів, поневолених австрійською і турецько-османською імперіями, та народів, підвладних Росії. Визначальною така особливість була і для української етнографії.

Історія кожної науки складається з двох частин: історії накопичення фактів з певної галузі знання та історії осмислення й узагальнення фактологічного матеріалу Коріння української етнографії сягає глибокої давнини. Чимало відомостей про народне життя, побут, звичаї містяться в давньоруських літописах, українському літописанні XIV-XVII ст. козацьких літописах XVII-XVIII ст. у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час відвідували Україну Важлива етнографічна інформація зафіксована, зокрема, в щоденниках австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.), арабського мандрівника Павла Алеппського (XVII ст.), мандрівника Ульріха Вердума (XVII ст.), в "Описі України" французького військового інженера Гійома де Боплана (XVII ст.), у творах давніх українських і польських письменників, у різних грамотах, документах правового характеру тощо.

В останні десятиліття XVIII ст. істотно посилилося спеціальне вивчення України у складі російської та австрійської імперій. Це був час знищення решток політичної автономії України, ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, безоглядного зміцнення царизмом централізаторської політики і феодально-кріпосницької системи. Це ж стосується і західноукраїнських земель, які внаслідок складних міжнародних відносин останньої третини XVIII ст., поділу Польщі захопила в 1772 -

1774 р. Австрійська монархія, зберігши тут панування польських, угорських і румунських феодалів.

Інтереси до України наукових осередків Петербурга, Москви, Відня, Будапешта кінця XVIII ст. мали здебільшого характер пізнання тубільців маловідомих і новопридбаних провінцій з метою їх ефективного "освоєння" імперськими структурами. Вивчення в цьому руслі мало стосувалося історичної, етнічної індивідуальності українського народу, її часто залишали поза увагою або безцеремонно трактували українців просто складовими росіян, поляків, угорців, румун. Такою нігілістичною тенденцією позначені великою мірою навіть ті праці, що містять цінні описи різних місцевостей України, безпосередні спостереження і фіксації побуту українців, їх матеріальної та духовної культури і становлять унікальне джерело етнографічної інформації. Йдеться, зокрема, про видання "Черниговского наместничества топографическое описание" А.Шафонського (1786), "Топографическое описание Харьковского наместничества" Н.Переверзєва (1788), "Топографическое описание Киевского наместничества" (1786), кількатомних описів німецькою мовою подорожей по Галичині та Буковині австрійського професора Бальтазара Таке (1790-1796) тощо. У низці праць з того часу простежується і певне розуміння етнічної специфіки українського народу, його історії та культури. Це "Описание свадебных украинских простонародных обрядов..." Григорія Калиновського (1777) —деякі дослідники вважають його початком української етнографії; книжки про Україну В.Рубана, зокрема "Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России" (1773) і "Краткая летопись Малой России с 1506 по 1770 гг " (1777); "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях" (1798) Я.Маркевича, нарис про українців М.Антоновського в книзі І.Георгі "Описание всех обитающих в Российском государстве народов..." (1799); статті Ф Туманського (кінець XVIII ст.), "История русов" невідомого автора.

Відомості з етнографії України в тогочасних публікаціях є складовими їх загальноісторичного, географічного чи краєзнавчого змісту Далі увага до вивчення традиційно-побутової культури народу посилюється під впливом наростання антифеодальної боротьби, піднесення хвилі буржуазно-революційних і національно-визвольних рухів у Європі, зокрема слов'янських народів, що виконала надзвичайно важливу роль у розгортанні народознавчих досліджень, пропагуванні народності і в активному та якісно новому зацікавленні народною культурою, літературою, мистецтвом.

Розгортання народознавчої роботи є істотним чинником і показником початку національно-культурного відродження в Україні, творення нової літературної мови на народній основі, ознаменованого появою 1798 р. перших трьох частин "Енеїди" І.Котляревського.

На противагу офіційній науці, яка не визнавала українців окремим народом, у середовищі передових вчених, письменників зростав інтерес до вивчення походження українського народу, особливостей його мови — не як діалекту російської чи польської мов. Майже водночас у всіх частинах України опрацьовувалася граматика української мови. При цьому і "Граматика малороссийского наречия" наддніпрянця Олександра Павловського (1818), і філологічні праці (в тому числі й граматика) галичанина Івана Могильницького (20-ті роки), і опублікована латинською мовою "Граматика слов'яно-руська" закарпатця Михайла Лучкая (1830), ґрунтовані переважно на практиці живої народної мови. В них аргументовано відстоюються положення про самобутність української мови і, що дуже важливо, її єдність на всьому просторі розселення українського народу Мова закарпатських русинів, стверджував М.Лучкай, така ж, як і Наддніпрянщини, Галичини та Буковини.

Саме в контексті утвердження поглядів на український народ як самобутню етнічну й етнокультурну спільність у всіх частинах його розмежованої загарбницькими кордонами землі є підстава стверджувати про початки переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. В цьому процесі виразно простежується протистояння діячів демократичного, прогресивного спрямування і представників великодержавно-шовіністичної ідеології. Наприклад, галицькі вчені та письменники 20-30-х років не погоджувалися зі шляхетською тенденційною характеристикою українських селян в етнографічній монографії польського автора І.Червінського "Задністрянська околиця між Стриєм і Лімницею" (1811), категорично заперечували трактування українського народу як частки польського в праці польського вченого Л.Голембйовського "Польський люд" (1830), у збірнику українських і польських галицьких пісень Вацлава з Олеська (В.Залеського, 1833) та інших публікаціях.

Важливе значення для активізації інтересу до народної культури мала подвижницька праця видатного слов'янського народознавця Зоріана Доленги-Ходаковського, зокрема його дослідницькі мандрівки по Україні та публікація трактату "Про дохристиянську Слов'янщину" (1818). Його заклики збирати і вивчати пам'ятки "з-під сільської стріхи" захопили багатьох сучасників.

У 20-30-х роках склалися три основні осередки науково-літературного руху в Україні — у Харкові, Києві та Львові. З ними великою мірою пов'язаний і розвиток етнографічного вивчення українців. їх роль полягала в активізації й організації народознавчої роботи в різних регіонах України, утвердженні свідомої цілеспрямованості українознавчого характеру цієї діяльності.

Ізма'іл Срезневський

Харківський університет, відкритий 1805, став центром збирання і дослідження зразків матеріальної і духовної культури українців. Професор Гліб Успенський видав цінну працю "Опыт повествования о древностях русских" (1811-1812) і висунув питання перед університетською радою про необхідність збирання місцевих етнографічних матеріалів, написавши при цьому спеціальні поради. Готували альбом українського одягу, збирали колекції старовинних речей для музею, видавали журнал "Украинский вестник"

У харківському гуртку "любителів української народності" розгорнув діяльність Ізмаїл Срезневський. Тут він написав історико-етнографічні та фольклористичні праці. Гурток пропагував студії над українською мовою і фольклором Амвросія Метлинського та Миколи Костомарова, публікації про українські повір'я і звичаї Костянтина Сементовського, дослідження Слобожанщини Вадима Пассека, художні твори Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка, видав шість випусків журналу "Запорожская старина" (1833-1838), де публікувалися джерельні фольклорні матеріали й етнографічні дослідження.

Михайло Максимович

В Києві інтерес до українознавства, в тому числі й до української етнографії, розвивався завдяки відкриттю університету (1834) і діяльності його першого ректора Михайла Максимовича. Важлива роль у цьому питанні також належить "Тимчасовому комітету для пошуків старожитностей у м. Києві" (1835), "Музею старожитностей" при університеті (1834), "Києвській тимчасовій комісії для розбору давніх актів" (1843). Українознавче спрямування досліджень київського осередку вчених посилилося з участю в ньому М.Костомарова, П.Куліша, О.Марковича, особливо Т.Шевченка, котрий прагнув показати світові героїчне минуле українського народу,

його культуру і побут, та під впливом програми Кирило-Мефодіївського товариства, що утверджувала етнічну самобутність українського народу в сім'ї інших слов'янських народів.

Микола Костомаров

Львівський українознавчий осередок, що склався на початку 30-х років навколо діячів "Руської трійці" (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), не лише започаткував на західноукраїнських землях нову українську літературу на народній основі ("Русалка Дністровая", 1837), а й став ініціатором, організатором розгортання широкої народознавчої роботи в цьому регіоні. До збору і вивчення пам'яток народної матеріальної і духовної культури, мови, фольклору було залучено чимало інтелігенції на місцях (переважно духовенство); практикувалися спеціальні народознавчі мандрівки з певною програмою у Галичині, Закарпатті та Буковині; підготовлялися підручники української мови, літератури та читанки, розглядалися питання етногенезу українців, етнічної історії, класифікації пам'яток (на "мертві" та "живі").

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість українознавчих праць з першої половини XIX ст. залишалася в рукописах або публікувалися російською, польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі помітними явищами були опис народного весілля з піснями Й.Лозинського ("Рускоє весілє", 1835), збірники українських пісень М.Цертелєва (1818), М.Максимовича (1827, 1834, 1849), збірка українських приказок і прислів'їв Г Ількевича (1841), збірники українських пісень з Галичини поляків Вацлава з Олеська (1833) і Жсготи Паулі (1839 1840) та інші книги.

В українській етнографії 20 40-х років переважав метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису Водночас простежується виразне посилення дослідницького зацікавлення звертанням до порівняльно-історичного вивчення матеріалу, розгляду його в загальноукраїнському контексті. Так, діячі "Руської трійці", територіально обмежені в своїх народознавчих дослідженнях західноукраїнським регіоном, намагалися розглядати різні місцеві явища народного побуту і культури в широкому порівняльному зв'язку з іншими регіонами України, усвідомлюючи їх етнічну єдність. І.Вагилевич у листі до М.Максимовича 1837 р. наголошував: "Оце ми всі із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по

Серету з братією нашою задніпровою складаємо одне существо... Геть перегороди, бо не їм псувати существо народу "

Хоч етнографічне вивчення і надалі тісно поєднане з краєзнавством, історією, дослідженням народної мови і фольклору, в ньому зростає повсякчас увага до складових народознавства, які становлять предмет етнографії як окремої наукової дисципліни: до виробничого, сімейного і громадського побуту народу, звичаїв, вірувань, традиційних знань, ремесел, будівництва, одягу, їжі та інших ділянок матеріальної і духовної культури. Активізується розробка проблеми етногенезу українського народу, а в зв'язку з цим — і вивчення різних локальних етнографічних груп її населення. До важливих народознавчих видань належать два томи "Записок о Южной Руси" П.Куліша (1856-1857), дослідження І.Данилевського про українських чумаків (1857), М.Маркевича про українські народні звичаї та їжу (1860), О.Торонського про лемків (1860), І.Галька "Народні звичаї і обряди з-над Збруча" (1861), монографія Г.Бідерманна про закарпатських українців (1862), праця О.Потебні "О мифическом значении некоторых обрядов й поверий" (1865) та інші публікації цього відомого вченого.

На західноукраїнських землях вивчення народного побуту і культури пожвавилося у зв'язку з появою української періодики (газета "Слово" журнали "Вечорниці", "Мета", "Ластівка", "Правда", "Буковинская зоря" та ін.). На їх сторінках систематично друкували етнографічні матеріали, здебільшого описи народних звичаїв, обрядів, повір'їв, а також присвячені їм дослідження. У 60-70-х роках зміцнилися зв'язки І співпраця у сфері народознавства західноукраїнських і наддніпрянських вчених.

У 50 60-х роках важлива роль в організації науково-етнографічної діяльності в Україні належить заснованій у Києві 1851 р. "Комісії для опису губерній Київського учбового округу", зокрема її етнографічному відділенню. В тій комісії брали участь відомі вчені М.Максимович, М.Іванишев, М.Маркевич, Д.Журавський, А.Метлинський, письменник і етнограф А.Афанасьєв-Чужбинський. Вона розробила і розповсюдила спеціальну етнографічну програму (1854), організувала низку експедицій для етнографічного дослідження населення центральної України. Було зібрано великий матеріал і підготовлено серйозні дослідження, розгорнулася, зокрема, велика і плідна збирацька діяльність француза за походженням Дем'яна Делафліза, який створив дев'ять альбомів з описами побуту українців Київщини та Чернігівщини. Кращі з цих малюнків видані в Києві у двох томах за редакцією член-кореспондента НАН України В.Наулка.

В 1873-1876 рр. у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його головою було обрано Гр.Галагана, але фактичним його організатором і керівником став видатний укра-

інський етнограф, правознавець, автор слів національного і державного гімну "Ще не вмерла Україна" Павло Чубинський (1839-1884). У 1869 р. він повернувся із заслання з Архангельщини, і його ім'я стало символічним серед молоді. Почалося бурхливе українське відродження. У 1869 1870 рр. П.Чубинський провів три експедиції в Україні. Джерельні матеріали і дослідження експедиції стали основою фундаментальної семитомної (в дев'яти книгах) праці "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" (1872-1878).

Федір Вовк

Велика роль у збиранні та редагуванні матеріалів цього видання належала Миколі Костомарову, який, по суті, довів цю роботу до завершення вже після видання царського указу 1876 р. і закриття відділу Було видано понад 4 тис. пісень, казок, описів весіль, записів про народний побут, звичаєве право, національні меншини, статистичні відомості.

До першого тому ввійшли вірування, народні забобони, приказки, загадки і чари, другого казки й анекдоти; третього — народний календар, веснянки, обжинки, колядки; четвертого родини, христини, весілля й похорон; п'ятого народні пісні; шостого — юридичні звичаї; сьомого — етнографічні матеріали про представників інших народів, які проживали в Україні.

Відділ двічі видав "Програму" для збору етнографічних відомостей (автори Ф.Вовк та О.Русов 1873, 1875), здійснив перепис населення Києва, який показав, всупереч офіційним даним, що більшість населення міста становлять українці; організував і провів III Археологічний з'їзд, який продемонстрував високий науковий рівень та потенціал українських вчених, видав два томи "Записок Юго-Западного отделения Императорского русского географического общества" тощо.

Було встановлено тісні зв'язки із вченими інших слов'янських народів і західноєвропейських країн, налагоджено ділові контакти зі слов'янськими і західноєвропейськими вченими та науковими товариствами, зокрема Антропологічним товариством у Парижі.

Зазначимо, що П.Чубинський, М.Костомаров і В.Антонович не лише брали активну участь в організації і діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ) (В.Антонович 1875 р. був обраний головою відділення), а й написали низку

цінних етнографічно-фольклористичних праць. Так, П.Чубинський видав у Петербурзі "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии" (1869). За дослідження "Чари на Україні" В.Антонович отримав ід РГТ бронзову медаль, а народознавчі праці М.Костомарова були зібрані й видані окремим фундаментальним виданням під назвою "Етнографічні писання Костомарова..." (К,1930), куди ввійшли дослідження народної поезії з Поділля, Волині, історичний фольклор, рецензії та його студія "Слов'янська міфологія"

З самого початку українській етнографії чинили різні перешкоди. Заняття українським народознавством належало, за визначенням І.Франка, до небезпечних. Зрозоміло чому Адже вивчення походження народу, його традиційно-побутові культури, як і вивчення його мови, громадянської історії спрямовувало до пізнання глибини історичного буття народу, його культурної самобутності, тобто усвідомлення своєї етнічної, національної особливості, свого "Я" Цьому якраз всіляко намагалися перешкодити поневолювачі українського народу

Вже члени "Руської трійці" реально зіткнулися в народознавчій діяльності з протидіями австрійських, польських, угорських, румунських правителів західноукраїнського краю. Ще більшою мірою ці протидії характерні для Наддніпрянської України. Російський царизм уважно стежив за розвитком українознавчої думки, послідовно обмежував і рішуче присікав будь-які її виходи за межі офіційно допустимого. Помітивши небажану активність в українознавчій діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства, він негайно закрив його (1876).

Серйозними перешкодами на шляху розвитку української етнографії були горезвісні валуєвський циркуляр 1863 р. та емський царський указ 1876 р., які забороняли друкувати українською мовою, українську пресу, публікації українських перекладів, українські театральні вистави, санкціонували широке переслідування "українського руху", закривали українські наукові осередки.

І все-таки у цих надто несприятливих умовах українське народознавство розвивалося. Матеріали і дослідження з української етнографії друкувалися в російських виданнях, губернській пресі, зокрема в українському російськомовному журналі "Киевская старина" що виходив з 1882 р. Значна кількість етнографічних публікацій наддніпрянських авторів з'явилася в українській пресі Галичини, а також в іншомовних західноєвропейських виданнях. Так, перервана в Росії (1875) українознавча дослідницька (у тому числі й фольклористично-етнографічна) діяльність Михайла Драгоманова продовжувалася в еміграції, висвітлювалася в працях, надрукованих у Галичині, Франції, Німеччині, Болгарії. Саме йому належить виступ і публікація в Парижі 1878 р. звернення до народів Європи в обороні українського слова.

М. Драгоманов належав уже до нового покоління вчених, котрі розглядали фольклор як відображення історичної пам'яті народу, його поглядів на минулі події. Дума й історична пісня були основними об'єктами в дослідженнях вченого. Він, застосовуючи порівняльний метод у фольклористиці, розглядав українську народну творчість у контексті європейського та світового народознавства.

Розпочавши ще в київський період життя величезну працю, спрямовану на збір публікації етнографічного та фольклорного матеріалу (Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. К.,1874, Т 1, 1875, Т.2. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876), вчений продовжив її в еміграції (Політичні пісні українського народу XVIII XIX ст. з увагами. Женева, 1883. Т.1, 1885. Т 2; Нові українські пісні про громадські справи (1754 1880). Женева 1881). У Женеві та Софії М.Драгоманов опублікував низку досліджень і методичо-теоретичних етнологічних праць, зокрема "Науковий метод в етнографії" (1888), "Для начинаючих фольклористів на Україні" та багато інших. Деякі з них згодом видав М. Павлик у чотиритомнику під назвою "Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство" (1889 1907).

Продовження роботи над вивченням етнографії Галичини, Буковини, Закарпаття засвідчують численні відповідні публікації в українській пресі — львівських журналах "Правда", "Зоря", чернівецьких часописах "Родимий листок" і "Буковина", закарпатських виданнях. Багату етнографічну інформацію містять дослідження Якова Головацького про народний одяг Галичини і Закарпаття, прикінцеві коментарі та додатки до його збірника "Народніе песни Галицкой и Угорской Руси" (1878), народознавчі розвідки та статті буковинця Григорія Купчанка, закарпатців Анатолія Кралицького, Євгена Фенцика, галичан Омеляна Партицького, Івана Верхратського, Володимира Навроцького, Данила Лепкого та ін.

Подальший якісний розвиток українського народознавства у Галичині пов'язаний з появою нового покоління прогресивної інтелігенції, очоленої Іваном Франком. Разом з Михайлом Павликом він залучив молоді сили до збирацької і дослідницької етнографічної та фольклористичної діяльності, намагаючись підняти її науковий рівень. У 1883 р. він заснував у Львові "Етнографічно-статистичний кружок", програмою якого охопив вивчення широкого кола народознавчих питань, активізацію польових досліджень і публікацію матеріалів.

Істотне місце посідають матеріали і розробка питань з української етнографії в працях інонаціональних дослідників, зокрема польських (Оскара Кольберга, Едуарда Руліковського, Ізидора Коперніцького), російських (Ореста Міллера, Олексія Петрова), австрійських (Леопо-

Володимир Гнатюк

льда Вайгеля, Раймунда Кайндля), чеських (Франтішека Ржегоржа, Людвіка Куби) та ін.

У 80-х на початку 90-х років з'явилися перші широкі огляди історії української етнографії (разом з фольклористикою): присвячені цій темі третій том праці російського вченого Олександра Пипіна "История русской этнографии" (Этнография малорусская", 1891) і четвертий том історії української літератури Омеляна Огоновського "Етнографія (1894). Дев'яності роки XIX- початок XX ст. період чи не найінтенсивнішого і продуктивного розвитку української гуманітарної науки. Він пов'язаний з піднесенням суспільно-політичної активності народних мас, революційними подіями в Росії, інтенсивним процесом зростання національної свідомості в усіх частинах України, з діяльністю заснованого 1873 р. у Львові Літературного Товариства ім.Шевченка, реорганізованого 1892 р. у Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке згуртувало плеяду видатних українських вчених-гуманітаріїв на чолі з Іваном Франком (1856- 1916), Михайлом Грушевським (1866-1934), Володимиром Гнатюком (1871-1928) і Федором Вовком (1847 1918).

Новий етап української етнографії зумовлювався і визначався підвищенням наукового рівня вивчення народної культури і побуту, орієнтацією на кращі досягнення європейської етнографічної науки, публікаціями цього профілю в журналі "Житє і слово" І.Франка (друга половина 90-х років) і, зокрема, створенням Етнографічної комісії в НТШ (1898) та її серійних видань "Етнографічний збірник" (з 1895) і "Матеріали до українсько-руської етнології" (з 1899). Численні матеріали з української етнографії та її історії друкувалися з 1892 р. в основному виданні НТШ "Записках Наукового товариства ім.Шевченка" (ЗНТШ).

Отже, на початку XX ст. у Львові зусиллями Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Осипа Роздольського, Філарета Колесси, Зенона Кузелі, Вадима Щербаківського за сприяння Михайла Грушевського як голови НТШ був створений перший Всеукраїнський етнологічний центр, що здійснював організаційні, науково-дослідницькі та видавничі функції. Виховувалася нова наукова школа учнів і послідовників, розроблялася наукова методологія досліджень (комплексність, систематизація зібраних даних, застосування типологічного ме-

тоду студіювання та порівняльної методики).

В 1903 1905 рр. Федір Вовк провів чотири комплексні етнографічні експедиції з широким залученням археологічного й антропологічного матеріалів і опублікував працю "Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини" (1908). Впродовж наступних десяти років учений проводив експедиційні дослідження центральної, південної та східної України і видав у Петербурзі підсумкові праці "Етнографічні особливості українського народу" Й "Антропологічні особливості українського народу" (1916). Ф.Вовк — автор фундаментального дослідження весільної обрядовості "Шлюбний ритуал і обряди на Україні" (1892). Великі його заслуги у створенні величезних цінних українських колекцій у Російському музеї ім.Олександра III в Петербурзі.

Данило Щербаківський

Активну наукову-дослідну роботу на ниві української етнографії проводив харківський вчений Микола Сумцов (1853-1922). Його численні публікації ввели в науковий обіг великий матеріал з різних сфер народної духовної культури, визначили наукові підходи до його інтерпретації. М.Сумцов автор праць "Современная малорусская этнография" (1893, 1897), "Хлеб в обрядах и песнях", "К истории малорусских свадебных обрядов", "Культурные переживания" (1890) та ін. Вчений очолював Історико-філологічне товариство, створив етнографічний музей, написав посібник з народознавства.

З цінними етнографічними матеріалами і дослідженнями виступали Хрисанф Ящуржинський, Митрофан Дикарєв, Василь Милорадович, Михайло Зубрицький, Володимир Охримович, Василь Доманицький, Зенон Кузеля та ін. На особливу увагу заслуговує фундаментальне дослідження Володимира Шухевича "Гуцульщина" у п'яти частинах (Львів, 1899 1908).

Великий і корисний внесок у розвиток етнографічної науки зробили талановиті етнографи та мистецтвознавці брати Вадим і Данило Щербаківські. їх наукові дослідження охоплювали не лише Наддніпрянщину, а й західні території розмежованої на той час України. Данило Щербаківський разом з Миколою Біляшівським і Вікентієм Хвойкою стали фундаторами Київського міського музею, який мав великий етнографічний відділ.

Іван Франко

Вадим Щербаківський був одним із засновників Національного музею у Львові, Земського музею в Полтаві, проректором Українського вільного університету в Празі і першим ректором Українського вільного університету в Мюнхені. В еміграції вчений представляв українську етнологічну науку в 20 50- х роках XX ст. на багатьох європейських наукових форумах. Він — автор фундаментальних праць "Український етнічний тип" (1961-1962), Формація української нації" (1941, 1958, 1965 1970) "Орнаментація української хати" (1980) та ін. Братам Щербаківським належить випуск у світ альбому "Українське мистецтво" Львів, 1913. Т 1, Прага, 1926. — Т 2.

У 70 -80-х роках цінні матеріали і розробки з українського народознавства містять праці Олександра Потебні, Петра Єфименка, Івана Нечуя-Левицького, Івана Рудченка, Олександра Русова, Павла Житецького, Бориса Познанського, Тадея Рильського.

Чимало важливих матеріалів і досліджень з української етнографії опублікував І.Франко. З його ініціативи проведено кілька наукових експедицій, де зібрано цінні колекції етнографічних експонатів для музеїв, а також польові матеріали з традиційного народного побуту і культури. Зокрема, підсумком досліджень 1904 р. стала праця вченого "Етнографічна експедиція на Бойківщину", в якій він дав загальну характеристику життя бойків.

І.Франко великою мірою спричинився до розширення тематичного діапазону досліджень з української етнографії, звернув увагу на потребу вивчення елементів нового в побуті та культурі українського народу, дослідження етнографії робітничого середовища, врахування органічного зв'язку реалій народного побуту і культури з першоосновою буття — суспільно-економічним життям народу І.Франко автор дослідження "Огляд праць над етнографією Галичини" (1900), видав п'ять томів "Апокрифів" (релігійної тематики) та три томи "Галицько-руських народних приповідок" (1901 1910). З теоретичних праць І.Франка варто назвати "Дві школи в фольклористиці" (1895).

Винятково продуктивну науково-організаційну, пошуково-збирацьку, дослідницьку і публікаторську працю в сфері українського народознавства розвинув В.Гнатюк. Серією експедицій у різні місцевості

українського Закарпаття та поселення так званих русинів у Воєводині, Боснії і Герцоговині, шеститомником "Етнографічні матеріали з Угорської Русі" (1897 1910) він заклав міцні наукові основи етнографічного вивчення українців, розселених західніше Карпат. Йому належать цінні праці з етнографії Гуцульщини, Бойківщини, Поділля й інших регіонів західноукраїнських земель. В.Гнатюк упорядник збірників "Коломийки" (три томи, 1906), "Колядки і щедрівки" (два томи, 1914), "Українські народні байки" (два томи, 1916), "Галицько-руські народні легенди" (два томи, 1902). Загальна кількість праць сягає понад 330.

Наприкінці XIX перших десятиріччях XX ст. українська етнографія завдяки працям таких учених, як М.Сумцов, Д.Яворницький, І.Франко, Ф.Вовк, В.Гнатюк, В.Шухевич, З.Кузеля, а також М.Грушевський піднялася на вищий науковий щабель. У ній простежується врахування і творчий розвиток досвіду різних шкіл європейської науки цього профілю. В українському народознавстві відбувається чітке розмежування предметних сфер етнографії і фольклористики вони виступають окремими науковими дисциплінами. Визначається й така істотна складова народознавчого вивчення, як етнографічне музейництво, зокрема із заснуванням археологічно-етнографічного музею при НТШ (1895).

Здавалося, що з упадком російського царизму розвиток української етнографії буде продовжено і примножено на державному рівні. Давало підставу для такого оптимізму широке розгортання українознавчих досліджень 20-х років у системі Всеукраїнської академії наук, зокрема діяльність її спеціальних наукових підрозділів, заснування численних народознавчих осередків у різних місцевостях України, організація інтенсивних польових досліджень, внаслідок чого зібрано багатий фактологічний матеріал, виходили спеціальні видання "Етнографічний вісник (1925-1932)" "Краєзнавство", дослідження Дмитра Яворницького, Андрія Лободи та Василя Кравченка.

При Всеукраїнській академії наук була створена Етнографічна комісія, очолена А.Лободою і в 1921 р. заснований Музей (кабінет) антропології та етнології ім.Ф.Вовка на чолі з А.Носівим; музейні співпрацівники видали чотири томи журналу "Антропологія", в якому друкувалися й етнографічні статті; вийшло 16 номерів "Бюлетеня етнографічної комісії" і три томи "Матеріалів до етнології"

В 1925 р. у Києві було засноване Етнографічне товариство. Воно видавало "Записки етнографічного товариства" журнал "Побут" і "Бюллетень" Активно працювали у сфері етнографії Віктор Петров, Климент Квітка, але "рішуча перебудова" з кінця 20-х років методології етнографічної науки, переведення її на так звану марксистську основу, розкручування боротьби проти українського націоналізму, хвиля

масових репресій звели нанівець усі позитивні починання і відкинули українську етнографічну науку далеко назад.

Були репресовані або зазнали переслідувань М.Грушевський, А. Лобода, А.Носів, Н.Заглада, В.Кравченко, Д.Яворницький, Л.Шульгіна, Ю.Павлович, М.Рудинський та багато інших вчених. Закривались музеї, наукові товариства, інститути.

На західноукраїнських землях, які у 20-30-х роках перебували під пануванням окупаційних буржуазних режимів Польщі (Східна Галичина і Волинь), Румунії (Північна Буковина) і Чехословаччини (Закарпаття), у зв'язку з цілеспрямованою антиукраїнською політикою урядів окупаційних держав помітно занепала дослідницька робота в Етнографічнній комісії НТШ. Водночас виникли регіональні краєзнавчі осередки, з діяльністю яких пов'язані значна активізація етнографічного вивчення на місцях і організація краєзнавчо-етнографічних музеїв та видань. До найвідоміших належало товариство і музей "Бойківщина" у м.Самборі на Львівщині, що мало неперіодичне видання "Літопис Бойківщини" (з 1931 до 1939 р. вийшло 11 книжок); Етнографічне товариство Підкарпатської Русі в Мукачевому, музеї: "Гуцульщина" в Коломиї, "Верховина" в Стрию, "Стривігор" у Перемишлі, "Лемківщина" в Сяноці, "Яворівщина" в Яворові, Музей ім. Князя Василька у Теребовлі. Ці осередки об'єднували значну кількість ентузіастів-етнографів, у їх діяльності брали участь і відомі вчені, зокрема Філарет Колесса, Станіслав Людкевич, Зенон Кузеля, Володимир Кубійович, Іван Крип'якевич. Тут виявили себе активні збирачі й дослідники Володимир Кобільник, Ксенофонт Сосенко, Михайло Скорик, Юрій Кміт, Лука Дем'ян, Федір Потушняк та ін.

Певна роль в етнографічному вивченні українців належала створеному у 1924 р. у Львівському університеті так званому Етнографічному закладові, очолюваному професором Адамом Фішером — автором етнографічного нарису "Русини" ("Rusini" 1928). Тут розпочинали діяльність українські народознавці Роман Гарасимчук і Катерина Матейко. Чимало праць з української етнографії опублікували польські етнографи Ян Фальковський, Роман Райнфус, Казімєж Мошинський, російський вчений Петро Богатирьов, котрий у 20-30-х роках провів велику дослідницьку роботу на Закарпатті.

У Києві 1936 р. було створено Інститут фольклору АН УРСР, у 1939 р. відкрито його Львівський філіал, очолений Ф.Колессою. Після Другої світової війни основним осередком етнографічної науки в Україні став (і досі ним залишається) створений 1942 р. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України на чолі з М.Рильським (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М.Рильського), зокрема його відділ етнографії. Широкі дослідження велися в Музеї етнографії та худож-

 нього промислу АН України у Львові, організованому 1951 р. на основі об'єднання двох місцевих музеїв колишнього Етнографічного НТШ (якому 1940 р. було надано статус Державного етнографічного музею) і Художньої промисловості. Науковий напрям роботи цієї установи посилився після її реорганізації у Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (1982). В 1992 р. на основі відділення створено окремий Інститут народознавства НАН України.

Ці установи підготовляли наукові кадри етнографів, оскільки в жодному вищому навчальному закладі України спеціальності з етнографії до відродження Української незалежної держави в 1991 р. не було. Згадані установи організували систематичні наукові експедиції для поповнення відомостей з історичної етнографії, вивчення сучасного побуту і культури народу, а також збирання експонатів для музейних етнографічних колекцій. У середині 90-х років XX ст. було відкрито спеціальності з етнології в університетах Києва, Львова та Чернівців, перші випуски спеціалістів поповнили профільні музеї й інститути.

Музей етнографії і художнього промислу в складі Львівського Інституту народознавства НАН України — найстаріша і найбільша національна музейна установа етнографічного профілю. Сторіччя перших колекцій відсвяткував Київський музей народного декоративного мистецтва. Велику і плідну роботу, спрямовану на збирання і вивчення пам'яток народного побуту та культури,проводять обласні та районні історико-краєзнавчі музеї, зокрема, створені впродовж останніх десятиліть музеї народної архітектури і побуту під відкритим небом (скансени) — в Києві, Переяславі-Хмельницьку, Львові, Ужгороді, Чернівцях.

Однак етнографія, як й інші українознавчі дисципліни, зазнала згубного тиску ідеологічного тоталітаризму, догматизму, моральних і фізичних репресій, що до останнього часу систематично нівечили її, виривали з неї найздібніші та найактивніші сили або збивали науку на манівці різних наукоподібних кон'юнктурних напрямків. Багато часу і зусиль потрачено на беззастережне "утвердження" етнографами "нового способу життя", "радянських звичаїв та обрядів", "нової сім'ї", "нової історичної спільності" Етнографічне вивчення всіляко спрямовувалося не на розкриття неповторної сутності українського народу, специфічних рис його етнічної індивідуальності, характеру психології, самобутності традицій, побуту, культури, а на розмивання національної свідомості, нівеляцію національної гідності з позицій ефемерних доктрин інтернаціоналізації, переплавлення народів і націй у так звану нову історичну спільність — радянський народ. Більшість етнографічних досліджень не були допущені ще в процесі затверджень і цензурних переглядів, деякі заборонялись уже у видавництвах; бували випадки,

коли їх вилучали навіть з наукового обігу Видання підготовленої 1964 р. фундаментальної узагальнюючої праці " Українці" було заборонено розповсюджувати.

Однак навіть за цих умов українські етнографи зробили чимало корисного. Підготовлено й опубліковано нові праці, присвячені дослідженню різних ділянок традиційно-побутової культури українського народу, питань етнічної історії, міжетнічних культурно-побутових зв'язків, характеристики окремих етнографічних регіонів, сім'ї і сімейного побуту

Заслуговують на увагу праці К.Матейко: "Народна кераміка Західних областей Української РСР" (1959) та "Український народний одяг" (1977); Ю.Гошка "Населення Українських Карпат XV XVIII ст." (1976), "Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV XIX ст." (1999), Г.Стельмаха "Історичний розвиток сільських поселень на Україні" (1964); В.Горленка "Нариси з історії української етнографії" (1964) та "Становление украинской этнографии конца XVIII первой половины XIX ст " (1988) В.Наулка "Развитие межэтнических связей на Украине (1975), З.Болтарович "Народна медицина українців" (1990), М.Тиводара "Традиційне скотарство Українських Карпат" (1994). С.Макарчука "Рабочая семья на Украинском Прикарпатье" (1968) та " Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма" (1983), С.Павлюка "Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX початку XX ст." (1986), Р.Кирчіва "Етнографічне дослідження Бойківщини" (1978) та "Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці" (1990), С.Сегеди "Антропологічний склад українського народу Етногенетичний аспект" (2001).

За останні десятиріччя вийшли в світ праці Ганни Скрипник "Етнографічні музеї України (1989), Валентини Борисенко "Весільні обряди та звичаї на Україні" (1988), Тамари Косміної "Сільське житло Поділля. Кін. XIX XXст. (1980), Оксани Франко "Федір Вовк вчений і громадський діяч" (2000), праці Мар'яна Мандибури, Таїсії Гонтар, Євгенії Сявавко, Лідії Артюх, Михайла Глушка, Романа Сілецького, Олександра Пошивайла, Оксани Сапеляк, Архипа Данилюка та ін.

Опубліковано низку фундаментальних колективних монографій, присвячених окремим історико-етнографічним районам: "Бойківщина: історико-етнографічне дослідження" (К., 1983), "Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження" (К., 1987), "Украинские Карпаты. Культура" (К., 1989), "Полісся України" (Три випуски, Львів, 1997,1999, 2003) тощо.

Київські етнографи разом зі львівськими видали колективну працю "Холмщина і Підляшшя" (К. 1997). У Львові 1999 р. вийшов перший том чотиритомного видання за редакцією професора С.Павлюка

"Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія"

Велика дослідна праця в галузі етнології ведеться в університетах Чернівців, Ужгорода й Одеси. Достатньо назвати фундаментальні праці Г.Кожолянка "Матеріальна культура населення Буковини" (К., 1988), "Етнографія Буковини" (Чернівці, 1999), М.Тиводара "Етнологія" (Ужгород, 1998) та В.Кушніра "Народознавство Одещини" (Одеса, 1998), "Українці за Дунаєм" (Одеса, 2002).

Цінні матеріали, дослідження, розвідки з української етнографії, історії науки опубліковані в журналі " Народна творчість та етнографія", що видасться з 1957 р. у Києві спочатку як квартальник, а згодом раз на два місяці.

З 1995 р. Інститут народознавства НАН України видає у Львові ілюстрований етнографічний журнал " Народознавчі зошити", де публікують дослідження не лише українські, а й зарубіжні етнологи.

В 1989 р. відновило діяльність Наукове товариство ім.Т.Шевченка у Львові з секцією етнографії та фольклористики у його складі, яка видала три томи "Записок НТШ" профільної тематики. Щорічно відбуваються наукові конференції, на яких етнологи виступають з десятками доповідей та повідомлень.

За останнє десятиріччя побачили світ навчальні посібники та підручники з етнографії "Культура і побут населення України" К. 1991, К., 1993) за редакцією В.Наулка; "Етнографія України" (Львів, 1994) за редакцією С.Макарчука, "Українське народознавство" (Львів, 1994, 2004) за редакцією С.Павлюка, "Українська етнографія. Курс лекцій" А.Пономарьова (К. 1994).

Вагомий доробок у розвиток української етнографії внесли вчені діаспори. Починаючи з 20-х років XX ст. і дотепер за кордоном працювали і працюють видатні особистості, які продовжили дослідження уже за межами Батьківщини.

У вузах і наукових інституціях особливу увагу вчених привертали українознавчі проблеми, які в Радянській Україні були доведені до повного занепаду або фальсифіковані. З-поміж інших це питання етногенезу українців, формування української нації, етнічної історії, статистики українців у світі, складу населення в Україні тощо.

В Українському вільному університеті у Празі (1921 1945) та Мюнхені (з 1945) поряд з іншими науками плідно проводились дослідження з української етнології. Тут відбувалися семінари та студії з питань походження українського народу, старовинного соціального устрою, весільної звичаєвості, проблем українського етнічного типу, народної світської і церковної архітектури, орнаментації української хати тощо (Вадим Щербаківський, Левко Чикаленко, Віктор Петров).

У Німеччині, а згодом в Англії плідно працювали доктор слов'янської етнології Олекса Воропай та Володимир Шаян.

Після Другої світової війни українознавчі студії зосередились найбільше в Канаді. В Альбертському університеті м. Едмонтон працює кафедра української культури й етнографії ім. Гуцуляків, яка встановила наукові контакти з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України. Велику працю проводять Роберт Климаш, Богдан Медвідський, Андрій Нагачевський та їхні учні.

В Едмонтоні функціонує Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика, в програмі якого є і етнографічна тематика.

У Канаді діють декілька українських етнографічних музеїв під відкритим небом (скансенів): у Едмонтоні під назвою "Село української культурної спадщини"· Вегревіллі "Парк української писанки"; Саскатуні — "Український парк", де експонуються стародавні будівлі, меблі, знаряддя праці, національний одяг, вишивки, вироби з металу, різьба та ін. Щорічно проводяться фольклорні фестивалі у багатьох містах Канади, де влаштовуються етнографічні виставки.

В 1983 р. відкрито Центр українсько-канадських досліджень у Вінніпезі, де також проводяться студії в галузі етнографії.

У США діють Українська вільна академія наук (УВАН) та Українська академія мистецтв і наук, Українське історичне товариство, Українська наукова фундація; 1989 р. створена Міжнародна асоціація україністів, яка провела чотири конгреси в Україні (Києві, Львові, Харкові й Одесі), що мали етнографічні секції та профільні видання доповідей і повідомлень.

У 28 університетах і коледжах США працюють українознавчі курси, а в Гарвардському університеті створено Український інститут, де досліджується й етнографічна тематика, видається журнал "Український історик" У Нью-Йорку 1976 р. відкрито Український музей, який має багаті етнографічні колекції. Тут експонуються макети української дерев'яної церковної і світської архітектури, одяг, писанки, кераміка, зразки ткацтва тощо.

У Філадельфії працює Український музей народного мистецтва.

В Нью-Йорку 1948 р. засновано Український інститут Америки, який періодично влаштовує виставки народних строїв, виробів народних майстрів тощо.

У США діє "Українське світове об'єднання гуцулів", "Гуцульський дослідний інститут" у Чикаго (з 1975), які разом з гуцульськими товариствами Канади видали фундаментальну тритомну "Історію Гуцульщини" Функціонують товариства "Бойківщина", "Волинь", "Подоляни", які мають багаті етнографічні колекції. Встановлюються зв'язки між вченими-етнологами України та Польщі, Словаччини (Свид-

ник, Пряшів), Чехії, Росії, Румунії, Австрії, Австралії та багатьох інших країн світу Особливо тісні взаємини зі Словаччиною.

За роки незалежності України розширилися завдання та напрями етнографічної науки. Етнологія має на меті досліджувати не лише давнину, а й активно втручатися у процеси творення та розбудову національної культури. На порядок дня висуваються окрім питань традиційно-побутової культури, проблеми етногенезу, етнічної історії, дослідження етнічного складу населення, перспектив розвитку української нації та інші.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Болтарович З.Є. **Україна в дослідженнях польських етнографів. — К., 1976.**

Борисеико Валентина. **Нариси з історії української етнології 1920-1930 років. — К,, 2002.**

Горленко В.Ф. **Нариси з історії української етнографії. — К., 1984.**

Горленко В.Ф. **Становление украинской этнографии конца XVIII-первой половины XIX ст. — К., 1988.**

Гуслистый К.Г.. Горленко В.Ф. **О периодизации истории украинской этнографии // Сов.этнография. — 1961. — № 1.**

Дашкевич Я. **Основні етапи етнічної історії // Родовід. — 1991. — № 1.**

Зеленин Д.К. **Восточнославянская этнография. — М., 1991.**

Кирчів Р. Ф. **Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". — К., 1990.**

Культура і побут населення України / За ред. В.І.Наулка. — Вид. 2-ге. — К., 1993. — С. 45-58.

Пыпин А.Н. **История русской этнографии: — СПб., 1892. Т. 3.**

Скрипник Г.А. **Етнографічні музеї України. — К., 1989.**

Сумцов Н. **Современная малоруская этнография. — К., 1893. — Вип. 1,1897. — Вип. 2.**

Франко О. **Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2000.**

РОЗДІЛ II

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТНІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ

Визначальною рисою історії людської цивілізації є те, що вона виникала і розвивалася у формі окремих, відмінних за способом життя, культурою, мовою, частково антропологією спільнот людей.

Залежно від історичного етапу існування, ступеня внутрішньої організації та єдності, чисельності й інших факторів такі спільноти називалися *племенами, народностями, народами, націями,* або ж узагальнюючим словом *етноси.* На думку вчених, зараз налічується близько 3500 етносів. До них належать і дуже великі народи чисельністю 100 і понад 100 млн. Це китайці, гінді, росіяни, японці, а також державно-політичні нації, що сформувалися або формуються на основі багатьох егносів — американці, бенгальці, бразильці. Станом на 1978 р. дев'ять народів різної етнічної консолідації мали чисельність від 100 до 50 млн осіб. Це німці, пенджабці, біхарці, яванці, італійці, мексиканці, корейці, телугу і маратхі. Ще п'ять народів в тому ж році налічували від 50 до 40 млн осіб. Серед них після англійців, тамілів, в'єтів, французів були українці (44 млн осіб). Тобто за чисельністю український народ перебував на 21-му місці у світі, на 6-му в Європі. Після українців за чисельністю йшли турки, араби Єгипту, поляки, гуджаратці, іспанці, каннара, колумбійці та ін. Всього у світі народів, чисельність яких у 1978 р. перевищувала 1 млн, налічувалося 224. Такі народи етнографічна наука називає великими. В Європі після іспанців (28 млн) до них належать румуни (20 млн), угорці (14,5 млн), голландці (12,5 млн), португальці (12 млн), греки (11 млн), чехи (10,5 млн), білоруси (10 млн), а також серби, шведи, австрійці, болгари, каталонці, ірландці, фламандці, татари та ін.

Звичайно, за останні чверть століття співвідношення чисельності етносів світу та їх абсолютна чисельність дуже змінилися на користь багатьох народів Азії, Африки і на шкоду народам Європи, де рівень народжуваності на умовну сім'ю скоротився до 1,4 дитини (для простого відтворення населення необхідно, щоб припадало 2,1 дитини на умовну сім'ю). В Німеччині, наприклад, рівень народжуваності становить 1,3 дитини. При його збереженні населення цієї країни до 2050 р. зменшиться з 82 до 59 млн. В Іспанії рівень народжуваності ще менший — 1,07 дитини. За наступні 50 років це призведе до зменшення населення на одну чверть. Аналогічні явища характерні для демографічного розвитку російського, французького, італійського, польського й інших

Селянські садиби у Винниках під Львовом (XIX ст.)

етносів, у тому числі й українського. Як відомо, чисельність населення України, за даними перепису 5 14 грудня 2001 р. становила 48 457 тис., з яких 37,54 млн (77,8%) припадало на українців, 8,33 млн (17,3%) — на росіян. Порівняно з переписом населення 1989 р. населення України зменшилось на 3,247 млн. При цьому кількість українців, головно внаслідок зміни національної ідентифікації з росіян на українців, навіть дещо зросла на 120 тис., або на 0,32%, а кількість росіян скоротилась з тієї ж причини на 3006 тис., або ж на 26,9%.

У позаєвропейських країнах у наступні десятиріччя передбачається значне зростання чисельності населення. Наприклад, підраховують, що 2050 р. у США буде 404 млн осіб, в Індії — 1620, Китаї 1471, Індонезії 338, Нігерії 304, Пакистані — 268, Бразилії - 205, Ефіопії 188, Конго 182, а в Росії— лише 118 млн.

Безперечно, чисельний склад є дуже важливою ознакою народу. Він творить об'єктивну основу самореалізації етносу в галузі економічної, культурної, наукової творчості, своєї політичної і соціальної організації, історичного поступу. Однак чисельність народу не є запорукою його належного місця в колі інших. В історії відомі випадки, коли невеликі народи чи племена піднімалися до авангардної ролі в об'єднавчих, економічних та культурних процесах цілих регіонів, заселених близькоспорідненими або далекими племенами. Це, наприклад, може стосуватися слов'янського племені дулібів, яке ще в VI ст. виступило творцем Дулібського союзу племен між Карпатами на півдні, Прип'яттю — на півночі, Горинню на сході.

Ще більшою мірою це стосується племені полян — русі. Від VI ст. воно створило державний союз над Дніпром, котрому судилося перерости в одну з наймогутніших європейських держав IX-XII ст. — Київську Русь.

Дослідники приділяють велику увагу питанню про період виникнення народів і націй. Очевидно, сучасне людство як таке, сучасна людина беруть начало з того місця, де відбувся або дивовижний еволюційний перехід вищого тваринного виду приматів у давнього предка сучасної людини, або не менш дивовижна якісна стрибкоподібна мутація того самого змісту Стосовно гіпотез про людей як космічних пришельців, то вони, на наш погляд, не мають достатніх підстав. Досі до найдавніших належать останки людини, виявлені в екваторіальній східній Африці (Кенія) Луїсом Лікі. їм близько 3,5 млн років. Археологічна ж історія людини на широкому ареалі розселення від Китаю і до Західної Європи налічує сотні тисяч років. Вчені дотримуються думки, що у далекому минулому на різних стадіях історії первісного суспільства був безетнічний період. При цьому, дуже ймовірно, етнічні спільноти не існували. Виникнення етнічних спільностей, зазначали вони, припадає лише на період розвинутого первісного суспільства.

Найдавніші писемні пам'ятки (клинописні й інші епіграфічні написи) сягають IV тис. до н. е. Відкриття цих пам'яток сприяло написанню історії давніх цивілізацій — китайської, давньоєгипетської, шумерської і вавилонської, давньоіндійської та ін. Писемні пам'ятки як пам'ятки різних мов дають змогу значно впевненіше, ніж на основі археологічних культур, визначати етнічну приналежність їх творців. На цій основі ідентифікуються давні етноси і прамови, в їх числі виступала і прамова сучасних індоєвропейських народів, тобто народів тієї сім'ї мов, на яких говорить сьогодні 45,5% населення світу і до якої належить українська мова. Від початків писемної історії збереглися пам'ятки, що фіксують прамови китайсько-тибетської сім'ї (нині на них розмовляє 23,3% людства), семіто-хамітської (4,8%), дравідійської (3,8), алтайської (2,5%) тощо. Розвиток індоєвропейських мов простежується з глибини 3500 років до н. е., коли фіксується індохетська мовна спільність.

За схемою професора В.Сєдова, 1000 років пізніше зі згаданої спільноти виділились індоєвропейці й анатолійці. Поступово в окремі відгалуження від найдавніших індоєвропейців відокремилися мови вірменів (2800 р. до н. е.), індоіранців (2200 р. до н. е.), давньоєвропейців і греків (2000 р. до н. е.). До 1500 р. до н. е. відбулася етнічна диференціація давніх європейців на південних і західних європейців та на середніх європейців і тохарів. За 800-500 років до н. е. у відмінні етнічні утворення виділилися германці і балто-слов'яни. Щоправда, деякі історики заперечують можливість існування в минулому єдиної балтослов'янської прамови. За словами професора Ф.Філіна, нікому не вдалося рекон-

струювати балто-слов'янську прамовну систему на всіх мовних рівнях на зразок праслов'янської чи праіндоєвропейської систем. Помітну ж близькість слов'янських і балтійських мов він пояснює тривалим географічним сусідством їх праносіїв і рекомендує врахувати цей факт при пошуку прабатьківщини слов'ян. Не всі згідні з хронологією наведеної схеми виникнення окремих індоєвропейських мовних відгалужень і мов. Є дослідники, котрі відносять зародження слов'ян і слов'янського говору як особливої етномовної одиниці до епохи неоліту (III тис. до н. е.), інші —до середини II тис. до н. е., ще одні — до другої половини І тис. до н. е. Все це, однак, гіпотези. Навіть час розпаду праслов'янської мови визначається неоднаково (від IV—III ст. до н. е. —до VI-VII ст. н. е.). Отже, у сучасній історичній науці, історичній лінгвістиці картина походження народів (етногенез) і мов уподібнюється до розгалуження дерева. Тобто вважають, що прамови відомих нині сімей мов — індоєвропейської, китайсько-тибетської, семіто-хамітської, алтайської, дравідійської, кавказької, малайсько-полінезійської та інших, можливо, в глибоку давнину формувалися на основі первісної мовної практики людей, набутої ще до їх розселення на планеті. З часом прамови диференціювалися, а мови, що виникли, в свою чергу розмежовувалися. Майже всі дослідники етнотворчих процесів вважають, що розселення етносів на великих просторах є одним із вирішальних факторів їх розпаду та виникнення нової етнічної спільноти. Водночас у науці про генеалогію мов не відкидається і принцип конвергенції, тобто утворення нової мови на основі кількох контактуючих між собою. Однак домінуючим принципом у світовому мовотворчому й етнотворчому процесі був принцип диференціації.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ — АВТОХТОНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Вже йшлося про різні погляди на час виникнення і існування слов'янства як одного етносу Проте дослідники здебільшого дотримуються того, що праслов'яни і праслов'янська мова з'явилися в І тис. до н. е. і проіснували до першої половини І тис. або ж пізніше — до VI-VII ст. н. е.. Давню традицію має дискусія про те, де слід шукати прабатьківщину слов'ян.

Автор "Повісті временних літ" подав першу локалізацію слов'ян по Дунаю: "По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми... Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися" Називає літописець й інші слов'янські народи або племена: білих хорватів, сербів, хорутанів, потім ляхів, які залишили Подунав'я під тиском волохів

Гуцу.ч з бербеницями

і поселилися на Віслі. "Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами" Локалізовані також інші східнослов'янські племена — полочани, ільменські словени, сіверяни, кривичі, бужани ("а потім же волиняни"), розповідається про дулібів, які за часів цісаря Іраклія (початок VII ст.) зазнали насильства від обрів, про радимичів і в'ятичів, котрі нібито походили від ляхів, про уличів і тиверців. Словени названі новгородцями. Одне ж плем'я, можливо, подане під трьома назвами: "Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни", тобто бужани. Літописна версія розселення слов'янських племен і народів, хоча і не в усьому ймовірна, у багатьох випадках підтверджена пізнішими науковими дослідженнями. Так, літописне свідчення, що в давнину слов'яни проживали по Дунаю, підтверджувалося у могутньому впливові слов'янської мови на румунську, що має романську морфологічно-фонетичну основу, але лексика приблизно на 40% взята із слов'янських мов. Таке могло статися лише внаслідок тривалих мовно-культурних контактів між прапредками сучасних слов'янських народів, з одного боку, румунами і молдаванами — з іншого. Однак цей факт підтверджує тільки тривале проживання слов'ян десь на просторі між східною Римською периферією і давнім слов'янством. Його недостатньо для ствердження дунайської прабатьківщини.

Видатний римський письменник Пліній Старший (І ст.н.е.) називав слов'ян венедами і локалізував їх північніше Дунаю та східніше Вісли. В II ст. н. е. про слов'ян писав давньогрецький вчений Птоломей.

Уже на основі писемних джерел простежується міграція слов'янства на південь від Карпат з II ст.н.е. Є слов'янський елемент у гуннській міграції IV-V ст. (вождь гуннів Аттіла пригощає посла візантійського імператора напоєм "мєдос" і на поминках Аттіли споживалась "страг ва"). Візантійський історик Прокопій із Кессарії (VI ст.) у праці "De aedificus" ("Про будови") згадує про відбудову Юстініаном двох фортець у Добруджі, які раніше були у володінні слов'ян. В іншій праці Прокопія "De bello gothico" ("Про готську війну") наведені цілі сюжети про

життя, участь у війнах, пересування слов'янських племен. Автори VI ст. — Іоанн з Єфесу, Маврикій Стратег та інші розповідають про спустошливі слов'янські походи на Візантію, розселення їх на Балканах.

Найвірогідніше, що Подунав'я і Балкани стали об'єктом слов'янського заселення після ймовірного так званого демографічного вибуху на прабатьківщині, що припадав на кінець першої половини І тис. н. е. Тоді ж починалася інтенсивна слов'янська колонізація на землі сучасної Білорусі, до Немана, Північної Двіни, Оки і Верхньої Волги, — тут раніше проживали балтські (летто-литовські) й угро-фінські племена.

Крім літописної версії, про дунайську прабатьківщину висувалися гіпотези стосовно віслоодерської прабатьківщини, середньодніпровсько-західнобузької, а також компромісна гіпотеза про прабатьківщину між Дніпром і Віслою. Ю.Кухаренко, І.Русанова шукали її на західному Поліссі, І.Ляпушкін — на Прикарпатті, І.Вернер — у верхів'ях Дніпра, Десни й Угри, А. Попов — на нижній течії Дунаю, М.Рудницький — на південному побережжі Балтійського моря. М.Грушевський був прихильником не лише праслов'янської батьківщини десь у Східній Європі, а й дотримувався думки, що Східна Європа була навіть прабатьківщиною індоєвропейців. "...Все більше правдоподібним... стає погляд, що індоєвропейці жили десь в Східній Європі ще перед своїм розселенням, а їх культурна еволюція на правітчизні іде ген в глибину неолітичної культури" Допускаючи турянську (кіммерійсько-скіфську — *С. М.)* домішку, — писав автор, — "зістається в цілості **можливість,** що від неолітичних часів до вповні історичних IV віка людність полудневої і полудневo-західної частки Східної Європи в головнім була з індоєвропейської родини і значить стрічались тут одноплеменні етнографічні групи"

Наступні та сучасні наукові дослідження, по суті, підтверджують цей погляд. "Туранські" індоєвропейці, що у VI ст. до н. е. прийшли в Північне Причорномор'я, в тому числі на Подніпров'я, формувалися як етнокультурна спільність у VIII—VII ст. до н. е. на широких просторах Поволжя, Південного Приуралля, Середньої Азії, Казахстану, Семиріччя, Паміру, Тянь-Шаню, Південного Сибіру, Алтаю. У рухові на захід ці індоєвропейці десь в VII-VI ст. до н. е. з'явилися на іранському плато, а їх передові загони — в Передній і Малій Азії. Тут вони були фіксовані давньогрецькими авторами як кіммерійці та скіфи. Звідси у VI ст. до н. е. через Кавказ і Кубань вторглися в південні степові простори Східної Європи і в лісостеповій смузі зіткнулися та вступили в багатовікові культурно-господарські контакти з місцевими спорідненими племенами, що, напевно, представляли давньослов'янську спільноту Сусідське співжиття слов'ян зі скіфами, а пізніше — зі спорідненими до них сарматами тривало близько тисячоліття — до IV ст. н. е. і закінчилось перемогою слов'янського елементу Залишки в минулому

тих гучних скіфів відійшли на південь, залишивши на Передкавказзі та Кавказі невеликі відламки своєї спільноти (осетини та ін.).

Сьогодні для розв'язання проблеми етногенезу слов'ян, у тому числі питання про їх прабатьківщину, використовують не тільки писемні пам'ятки, а й матеріали історичної лінгвістики, археології, антропології, топоніміки, інших наук. Реконструйована праслов'янська мова, як і сучасні живі слов'янські мови, зазнавали найбільше впливів, з одного боку, балтських мов, з іншого іранських, тобто скіфської і сарматської. Причому найбільш близькі до праслов'янської іранські та летто-литовські мови між собою далекі. "Давній пласт сепаратних слов'яно-іранських мовних зв'язків в багато разів перевищує сепаратні балто-іранські зв'язки" — пише Ф. Філін. Це засвідчує, що слов'янська прабатьківщина перебувала між давніми іранцями (скіфами і сарматами) і балтами. Оскільки ж історична локалізація скіфо-сарматських племен і народів понад тисячоліття фіксувалася в багатьох писемних пам'ятках і так само не підлягає сумніву доісторична локалізація балтів, південна межа яких проходила по Верхньому Подніпров'ї і Надвінні, то історична лінгвістика дає змогу точніше локалізувати прабатьківщину слов'ян між Середнім Дніпром на сході та Західним Бугом та Віслою на Заході. Лінгвісти також давно помітили (про це писали ще М.Грушевський, К.Мошинський), що прабатьківщина слов'ян лежала в лісистій місцевості з помірковавим кліматом, ріками, озерами, болотами, була рівнинною, віддаленою від моря і високих гір.

Багатовікове проживання на південних кордонах давньослов'янського світу скіфо-сарматських племен, а на північних балтських залишило після себе численну кількість топонімів, зокрема гідронімів, які органічно ввійшли в слов'янські мови і навіть в їх усний і писемний фольклор: Дон (осетинське *вода)*, Донець, Дніпро, Дністер *(вода бистра, стрімка)*, Стрий *(стрімкий)*, Стир, Дунай *(велика вода)*. Очевидно, і в українській народнопісенній творчості Дунай виступає не як назва конкретного Дунаю, а як збірний образ (символ) великої ріки. Скіфська *вода -дьн* у близькоспоріднених слов'янських мовах набула значення *дна.*

Історичне контактування між скіфо-сарматами і слов'янами Подніпров'я позначилося на антропологічному типі українців. Деякі історики стверджують, що скіфський субстрат виконав важливу роль у складанні антропологічного типу українців. О.Єфименко ще 100 років тому допускала: термін *Русь є* скіфського (аланського) походження, і саме плем'я під такою назвою було асимільоване слов'янами. У наш час на основі антропологічних спостережень Т Алексеева зробила припущення, що поляни "у своїх антропологічних особливостях ідуть від скіфів лісостепової смуги" Поляни, отже, є ослов'яненим спочатку, напевне, іраномовним населенням, що брало участь водночас із слов'янськими племенами в генезисі українців.

Археологічні матеріали на території найранішого розселення слов'ян, зокрема східних, дають змогу простежити наступність культур населення того чи іншого регіону або ж їх якісну зміну, контактування і взаємовпливи з сусідніми народами.

Водночас археологічні культури не завжди можливо ідентифікувати з конкретними історичними етнокультурними спільностями. З погляду завдань дослідження етногенезу слов'ян, українців зокрема, археологічний матеріал з території України, особливо з території Середнього і Правобережного Подніпров'я, цінний тим, що він дає змогу простежити культурну еволюцію населення. Елементи культури київського зразка, що формувалися на зарубинецькій традиції, розвинулись ще у дочерняхівський період, але в наступному (середина I тис. н. е.) спостерігається взаємопроникнення культурних зразків зарубинецької традиції і черняхівської. Такими виявилися археологічні матеріали, виявлені в Обухівському і Васильківському районах Київської області. Саме тут ще наприкінці XIX ст. В. Хвойка відкрив пам'ятки, які дали назву кільком археологічним культурам, у тому числі черняхівській. Розкопки в 60 70-х роках XX ст. допомогли виявити на цій території кілька типів Обухівського комплексу, що в хронологічній послідовності відображають культуру місцевого слов'янського населення, яке сформувалося на основі місцевих зарубинецьких прототипів і розвивалися від першої половини I тис. до часу виникнення Київської Русі. Комплекс третього типу — Обухів-II датується початком третьої чверті I тис. н. е. і вказує на "спільність основних рис культури цього етапу із загальнослов'янською культурою празького типу", що, очевидно, засвідчує високий ступінь загальнослов'янської єдності (Славяне и Русь. К., 1979. — С. 91). Одночасно обухівські старожитності виявляють спільні риси з багатьма археологічними пам'ятниками на території України. Комплекс VI зразка Обухів-II має вже безсумнівні східнослов'янські риси.

Дуже важливо, що Середнє Подніпров'я майже упродовж всього археологічного періоду історії, тобто до періоду Київської Русі, було густонаселеною територією. Найкраще це підтверджують розкопки в районі Києва, де вже на межі ер знайдено римські монети Августа (27 р. до н. е. 14 р. н. е.) й Антоніна Пія (131 136 р. н. е.). З тих часів на території Києва постійно проживало місцеве слов'янське населення.

При висвітленні етногенезу слов'ян не можна поминути питання про те, коли слов'янство почало поділятися на окремі народи і племена. Зрештою, це питання цікавило в давнину наших предків. На нього намагався дати відповідь літописець Нестор (або Сильвестр); його пояснювала давня польська історична легенда, що вважала прабатьківщиною слов'ян Середнє Подунав'я. За легендою, сини володаря Паннонії, "старший Лех, другий Рус, а третій на ім'я Чех", походили від одного батька — Слави, ім'я якого дало назву слов'янам.

Певні відмінності серед слов'янства вже зазначали римські та візантійські автори, коли називали їх різними іменами: *венедами, спорами, склавінами, антами.* У другій половині І тис. н. е. назва *склавенів* (славенів) закріпилася за їх західними і південними племенами, назва ж *антів* за тими, котрі проживали на сході. Практично всі історики дотримуються того, що антські племена були предками східного слов'янства.

ЕТНІЧНІ РИСИ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАРОДУ

Численні конкретні історичні матеріали засвідчують, що етнотворчі процеси в усьому світі, як і в Східній Європі, відбувалися на основі принципу диференціації (поділу) народів і внаслідок конвергенції племен та народів, контактуючих між собою. Залежно від об'єктивних умов проживання етносів демографічної ситуації, природних умов, окремого чи змішаного розселення, співвідношення політичних, релігійних, економічних факторів і цілей та інших причин домінуючою була та або інша тенденція. Причому у різних випадках дія принципів диктувалася неоднаковими причинами. Так, поділ етносу на стадії слабких внутрішніх економічних і культурних зв'язків, властивих військовій демократії у слов'ян, міг відбуватися під дією розселення на великих просторах, викликаного демографічним зростанням на прабатьківщині. Відомі розпади етносу під дією зовнішніх впливів, що йшли з різних сторін і надавали частинам одного етнічного тіла різних якостей. Конвергенційний процес міг набувати сили і ставати домінуючим насамперед під дією екстраординарних подій у житті близькоспоріднених, а інколи і далеких племен та народів, у часи великих переселень і ординських походів (готи, болгари, угри, монголи та ін.), в умовах усвідомленої необхідності політичного об'єднання близьких між собою племен з метою успішнішого протистояння зовнішнім ворогам, у період тривалого економічного і культурного контактування, що виробило єдину економічну і взаємозбагачену культурну основу життя населення регіону Наочним відображенням дії політичного фактора є еволюція низки сучасних державних націй (США, Канада та ін.) у напрямі до етнонацій.

У застосуванні до території України етнотворчі процеси від часу початкового розпаду давньослов'янської спільноти (перша половина І тис. н.е. — середина І тис. н.е.) і до часу виділення з давньоруської етнополітичної спільності українського етносу (XII XIII ст.) у різні періоди мусили розвиватися під дією неоднакових тенденцій. Писемні пам'ятки зарубіжних авторів у зіставленні їх зі свідченням "Повісті минулих літ" наштовхують на думку, що вже до Київської держави відбулися щонайменше дві відмінні за формою і змістом етнічні метаморфози. Перша привела до вирізнення із давнього слов'янства східних слов'ян.

Колектив самодіяльного гуцульського театру. Початок XX ст.

Цей процес зумовлений значним розвитком продуктивних сил (залізне рало, плуг, правильна агрокультура, другий суспільний поділ праці, коли ремесло відокремлювалось від сільського господарства) і відбувався переважно на ареалі прабатьківщини. Безпосереднім поштовхом до цього стало демографічне зростання, коли густота населення досягла 10 осіб на 1 км^2, а племінні союзи в пошуках нової батьківщини максимально використовували для власного зміцнення і консолідації військово-політичний конвергентний фактор. Це, в свою чергу, привело до виникнення нових великих і самостійних етносів-народів. Хронологічно такі процеси, очевидно, почалися ще на початку I тис. н. е. і продовжувалися до періоду після гуннської навали, що, як вважають дослідники, обійшла Антський союз. Слов'янство, котре залишилось на прабатьківщині проживання, після етнічних імпульсів I VI ст. залишилось зі своїми, можливо, консервативними, ознаками в мові та побутових традиціях і так виділилось зі всього слов'янського світу в етнос, який М.Грушевський називав уже українським: "Порогом історичних часів для українського народу, — писав він, можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи" Заслуговує на увагу також припущення давнього польського хроніста М.Стрийковського про походження всіх слов'янських народів від східнослов'янських (руських), оскільки в їх мовах і культурі збереглося більше давніх рис.

Проте на цьому етнотворчі процеси в слов'янському світі, зокрема в самому східному слов'янстві, не припинилися. З VI ст. набула масовості слов'янська колонізація території сучасної Білорусі, заселеної досі балтськими племенами, й інших північно-східних територій по Верхньому Дніпру, Середній і Верхній Західній Двіні, верхів'ях Оки та Волги, навколо озера Ільмень і до Ладозького, які були слабо заселені балтськими й угро-фіннськими племенами. Слов'янський елемент з огляду на свою культурну вищість, а також масовість упродовж кількох століть асимільовує і поглинає балтів та угро-фіннів, які, однак, залишилися в складі майбутніх білорусів (балти) і росіян (балти й угро-фінни) помітним субстратом. Отже, на південній периферії східного слов'янства відбувався слов'яно-скіфо-сарматський конвергенційний процес, на північній — слов'яно-балтський, на північно-східній — слов'яно-балто-угро-фіннський. Він завершився до IX-X ст. і привів до формування на основі східного слов'янства трьох етнічних масивів, які в IX- на початку X ст. почали об'єднуватися в Руську державу, що виступила новим конвергенційним фактором.

З приводу походження назви цієї держави і народу існує чимало версій. Прихильники норманської теорії утворення Давньоруської держави, до якої належали практично всі російські дворянські історики, чимало представників російської історіографії, українські історики державницького напряму (С.Томашівський, В.Липинський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко та ін.) дотримувалися думки, що назва *Русь* принесена на східнослов'янський ґрунт варязькими дружинами. Тим паче, такий погляд брав начало з "Повісті минулих літ" У ній зазначалося, що втомлені міжусобицями місцеві слов'янські й інші племена пішли "за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь" Там запропонували варягам-русі: "Ідіть-но княжити і володіти нами" І вибралися три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, "з собою всю узяли Русь. І од тих варягів дістала назву Руська земля" При обгрунтуванні цієї літописної легенди одні вважали, що назва *Русь* стосувалася якогось одного войовничого племені норманів, інші — що слово *Русь* у давньогерманській мові означало військову дружину

Українські історики народницького напряму, в тому числі й М.Грушевський, скептично ставилися до такого витлумачення питання про походження назви *Русь.* У популярній "Ілюстрованій історії України" М.Грушевський наголошував: "У звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наші князі й їх військо, все зветься Русю, руськими. У нас же Русю звалася Київщина. Здогад нашого старого літописця, що ім'я Руси було принесене з Швеції варязькою дружиною, не справджується: у Швеції такого народа не знати, і шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се ім'я взялося в Київщині, ми не знаємо, й не будемо вгадувати".

Пізніше, однак, було звернуто увагу, що фінни називали Швецію Ruotsi, а норманські дружини нібито мали фінську трансформовану назву і потім дали її державі, що утворилася на території від середнього Дніпра на півдні до озер Ільмень і Ладога на півночі. Ці й інші припущення не доведені, але вони використовувалися для обгрунтування теорії заснування Руської держави чужинцями. Звичайно, норманський елемент відповідно вплинув на внутріполітичну боротьбу між місцевими київськими князями, які вже стояли на чолі держави, та верхніми панівними верствами цієї держави. І так сталося, що за перипетіями цієї боротьби на чолі Руського князівства з центром у Києві став ватажок норманських найманців Олег з роду Рюриковичів (хоча питання про його родовитість уже для давнього літописця було легендою). Олександра Єфименко, яка допускала прийшлий характер *Русі*, водночас суттєво зауважила, що прийшла *Русь* "з'явилася не як народ або плем'я, а як дружина або зграя "повальників", подібно до тих новгородських молодців, які пізніше здобули для Новгорода Великого величезні території з інородними данинниками" Дискусії з приводу походження назви Русі та її народу не припинилися і досі. Авторитетний російський дослідник історії Київської Русі Б.Рибаков, а потім український історик і археолог П.Толочко відкидають варязьке походження етноніма й етнотопоніма Русь. Історична роль варягів на Русі, за Б.Рибаковим, була мізерною. А назва *Рос, Рус була* відома за межами слов'янського світу задовго до появи варягів у Наддніпров'ї. Вже у VI ст. Б.Рибаков вважав: назва *Русь* — це паралельне ім'я, етнонім племені полян. З VI ст. поляни-русь утворили могутній племінний союз, що охоплював територію в 200 тис. $км^2$ Місцеве слов'янське походження назви *Русь* засвідчують поширені на Подніпров'ї, а також на території північних російських земель топоніми, зокрема гідроніми *Рось, Росава, Роставиця, Росавка.* Не можна нехтувати і тим, що звукосполучення Рус, *Рос* дуже поширені в слов'янській, у тому числі українській лексиці: *роса, рости, рослий, русявий, русий, русалка, русло, зарослі, обрус* (діалект.), *кросна* і органічно властиві слов'янським мовам. Численними є міркування вчених з приводу можливого походження етноніму Русь від назви сарматського племені роксолани, про яке писали ще давні автори Страбон, Публій Корнелій Таціт. Як відомо, з назвою роксолани ототожнювали русів у добу татарських ординських нападів на Україну

Те, що етнонім *Русь* є місцевого слов'янського походження, засвідчує його історична локалізація. Коли б ця назва до східних слов'ян була принесена варягами, вона найперше мала б поширитись на землі по Ладозі, Білому і Городищенському озерах, куди нібито прийшла раніше літописна варязька Русь. Однак давній літопис, інші давні джерела стосовно раннього періоду Київської держави локалізують Русь в її вузькому значенні у районі Середнього Подніпров'я: між Десною на

півночі, Россю і Тясмином на півдні, Сеймом і Сулою — на сході, Горинню — на Заході. Проте вже і в цьому розумінні термін Русь не збігався з територією розселення літописного племені полян-русі, а поширювався на землі кількох літописних племен: полян, сіверян, древлян, можливо, волинян та ін. Версія про принесення на українські землі народоназви Русь варягами важко узгоджується з її раннім побутуванням аж на Закарпатті. Угорські королі, за давніми хроніками, надавали в управління своїм синам "руську марку" на Закарпатті вже в XI ст.. 1046 р. титул "князя руського" носив у майбутньому угорський король Бейла; 1064 р. "князем руським" став знову ж майбутній король Гейза; в 1085 р. — Коломан та ін. З дещо пізнішого часу на Закарпатті відомі "руські" етнотопоніми. Чи ж можна допускати, що привнесений на Подніпров'я у IX ст. етнонім вже у XI ст. став загальноприйнятим аж за далекими Карпатськими горами. За твердженням деяких дослідників історичних топонімів, "руські" назви сіл і місцевостей на заході України в давньоруські часи виступали найгустіше.

Літописні східнослов'янські племена не слід розглядати як племена-етноси або субетноси. Етнічна диференціація східних слов'ян, яка відбувалася з середини I тисячоліття н. е. і завершилась десь у VIII—X ст. під дією географічних, ймовірно, і ландшафтних факторів, а також дивергентних ірано-слов'янських чи також ірано-дако-слов'янських контактів на півдні, балто-слов'янських — на півночі, балто-фінно-слов'янських — на півночі та північному сході, привела до формування трьох етнічних слов'янських масивів. Це в IX-XII ст. помітно і для стороннього спостерігача, в тому числі літописців Нестора чи Сильвестра, і для сучасного дослідника, і, напевно, усвідомлювалася самими протоетносами. Стосовно літописних племен, то вони щонайбільше вирізнялися зі згаданих етнічних масивів певними етнографічними особливостями, і ступінь їхнього вирізнення був незначним. Як стверджує А.Толочко, археологічні дослідження виявляють більші субетнічні спільності, ніж літописні "племена" До такого бачення літописних "племен" приводить аналіз легендарного, або ж суб'єктивно прагматичного принципу їх іменування літописцем: в'ятичі та радимичі називалися так нібито за іменем своїх князів; древляни, дреговичі — за характером місцевості їх проживання, бужани, полочани, тиверці, ільменські слов'яни — за місцем розселення на берегах річок чи озер (Буг, Полоть, Тирас, Ільмень), волиняни, новгородці — за назвою своїх головних міст (Волинь, Новгород). Суто прагматичний підхід проступає і в назвах полян, сіверян. І лише племінні назви дулібів та хорватів, очевидно, мають глибшу історичну основу

Умовність літописного поділу східнослов'янського етнічного масиву на племена помічена вітчизняною археологією. За словами П.Толочка, на "племінно"-порубіжних територіях стосовно початків

Київської Русі відсутня археологічна специфічність. Навіть така універсальна етновизначальна риса, як скроневі кільця кривичів, в'ятичів, радимичів та інших племен, не завжди гарантує точне визначення "племінної" належності території. На їх підставі практично неможливо розмежувати хорватів і тиверців, волинян і древлян.

Чіткіше проступають етнографічні особливості в межах більших регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних "племен" Вони зумовлювалися, насамперед, різними географічними умовами, а також сусідством іноетнічного населення.

Отже, назви племен не можуть бути підставою для етнічної диференціації східного слов'янства IX-XII ст. Але це дають змогу робити археологічні, етнографічні й. найбільше, лінгвістичні джерела. М.Брайчевський у праці "Біля джерел слов'янської державності" (1968) виділив етнодиференціюючі ознаки народного житла й інших пам'яток матеріальної культури Середнього Подніпров'я стосовно VI-VII ст. Автор "Повісті минулих літ" наголошує на відмінних народних звичаях у північних племен порівняно з тими, які були у полян. Винятково показовою є у цьому плані вказівка про те, як здивувався апостол Андрій місцевому звичаю, коли прибув до словен, "де ото нині Новгород" "Дивне бачив я в землі Словенській, — розповідав він, коли прибув до Риму — Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпаляють вони їх вельми, і роздягнуться і стануть нагими, і обіляються мителем, і візьмуть віники і почнуть хвастатись і (до) того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіляються водою студеною — і тоді оживуть" Літописець приписав здивування апостолові Андрієві, який нібито відвідував словен біля Новгорода за 1000 років до написання "Повісті минулих літ" Та, цілком очевидно, сюжет про лазню міг привернути увагу київського автора тільки тому, що він і його дивував. На Подніпров'ї мали інші форми, інші традиції народної гігієни.

Літописець зазначає відмінності у весільних і похоронних обрядах у полян на півдні й інших племен на півночі. Напевно, багато тут видуманого з метою возвеличення свого племені. Згадка про трупоспалення у в'ятичів на початку XII ст. ("як роблять в'ятичі й нині"), коли на українських землях, за даними археології, впродовж 150 років уже утвердився звичай трупопокладення (інгумації), що через деталізацію не викликає сумніву в історичній реальності, теж засвідчує такі відмінності.

Як зазначає І.Русанова, кургани з ямним обрядом поховання були поширені й на чернігівському Подесенні. На цій основі вона віднесла згадану територію до території розселення полян. П.Толочко назвав це явище наслідком впливу процесів політичної консолідації населення. Але, найімовірніше, перед нами ще одне свідчення умовності літописного поділу Русі на племена.

В той же час свідчень про етнічну диференціацію слов'янського населення на території Східної Європи є багато. Такими насамперед є матеріали історичної лінгвістики. Л.Булаховський об'єднував у одну діалектну групу мови південноруських племен: полян, сіверян, дулібів, уличів, тиверців, хорватів. Українська мова (зокрема і на території Середньої Наддніпрянщини), зазначав він, успадкована від діалектної групи давньоруської мови на півдні, південному заході земель Київської Русі, отже, й мови колишніх південноруських племен, головно на тих самих територіях, на яких їх знав староруський літопис.

Як відомо, з прийняттям християнства на Русі літературною мовою стала церковнослов'янська, створена приблизно за 100 років до цього давньоболгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм. Мовою Кирила і Мефодія поширювалось християнство й освіта на Балканах, у Моравії, на Русі, й скрізь вона була відносно зрозумілою. І все-таки для Русі кінця X ст. це вже була лише книжна, а не народна мова. Проте, залежно від місця творення літературних пам'яток X-XIII ст. (слів, законів, літописів, послань, житій та ін.), на ній позначилася місцева мовна стихія. Для дослідників це дало певний матеріал для відтворення лексики, морфології, фонетики тогочасної народної мови певних регіонів. Наприклад, у лексиці найдавніших пам'яток, створених на півдні, трапляються слова, які є в сучасній українській мові, але відсутні в російській. Як пише професор Я. Запаско, відомий знавець найдавніших рукописних пам'яток України, з XI ст. збереглися чотири точно датовані пам'ятки київського рукописного мистецтва — два великоформатні, багато оздоблені фоліанти — Остромирове євангеліє 1056-1057 pp. (зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі) та Ізборник Святослава 1073 р. і два рядових, скромно оформлених кодекси — Ізборник 1076 р. і Євангеліє Архангельське 1092 р. Пам'ятки головно переписані з давньоболгарських оригіналів. Манускрипти виготовлялись на замовлення сановних осіб, які вимагали точності у переданні оригіналу Проте в окремих випадках, зокрема в передмовах і післямовах, переписувачі вставляли окремі слова і граматичні форми, взяті з живої розмовної мови. В Остромировому євангелії (писалося на замовлення новгородського посадника Остромира) 82 рази використана своєрідна південноруська форма давального відмінка однини чоловічого роду зі суфіксами *-ови, -єви,* властива для сучасної української мови, наприклад, у словах: *синові, Аврамові, мужеві, господові* та ін. У тексті зустрічаються займенники *тобі;, соб "і,* де, як відомо, буква **Ѣ** *(ять)* в українській мові передувала букві **і,** в сучасній російській -е. В Ізборнику 1073 р. і Євангелії Архангельському, крім згаданих українських морфологічних форм, трапляється і відповідна місцева лексика: *готовизна, подоба, приклад, принада, тужити,* також лексика у відповідних морфологічних формах: *дві ризи, дам тобі ключі, радощами,*

родитися. "Унікальну лінгвістичну виразність, — пише Я.Запаско, — мають мовні особливості "Ізборника 1076 р." Його переписувач "грішний Йоанн", не маючи конкретного замовника, почував себе вільніше. В окремих статтях, зокрема оригінальних, він переходить на мову, якою розмовляв. Ось його словник: *богатый, боротися, бігати, великий, вгодити, веліти, веселитись, гнівом, вельми, всякого, годі, глуми ся, губить, даруй, дивитися, діяти, другий, жито, зимному, зазираєм, забився, заблудився, казати, клекот, коневи, кляти ся, користь, лиши, луче, людина; молити ся, монастира, мучити ся, напослідок, нехрещений, николи, обидва, образити ся, орали, оскомина, от гори до дому, обоє, озирайся, олтареви, помагай, подобаєть, покрий, пити, поставити, року, силу, любиш, упивають ся, учи ся, чюєш, яр* та ін.

У згаданих та інших писемних пам'ятках, створених на півдні, помічені й інші властиві лише для української мови слова: *болоньє (оболонь), гай, глек (гълька), ирье (вирій), лиман, пуща, рінь (дрібне каміння), діл, криниця, ролья (рілля), вивіриця (білка), вълна (вовна), віхоть, гребля, брехати, горб, лискар (заступ), пересердье* та ін., наказові форми з словом *нехай,* дієслівні *сядьмо, ходімо, ідіть, беріть*; кличні *дружино, Бояне, земле* тощо.

Отже, можна говорити про значну мовно-культурну особливість південноруського населення у складі Київської Русі. Ці мовні й інші господарсько-культурні особливості півдня дають змогу виділяти південь Русі в чітко відмінний етнічний масив, але їх недостатньо для того, щоб заперечувати існування одного руського народу як етнополітичної спільності часів Київської держави. По-перше, руська національна свідомість у вузькому розумінні слова, що проступає у багатьох випадках у "Повісті минулих літ", а також у Київському літописі, мала властивість переноситись на всі землі Давньоруської держави, у тому числі західні та південно-західні "українські" й однаково західні "білоруські", північні, північно-східні "російські"

Хоч, можливо, є підстави стверджувати, що у такому перенесенні вона, національна руська самосвідомість, все-таки найшвидше була перенесена на землі (в тому числі частково сучасні білоруські — Туров, Пінськ і частково російські), які розташовувались (прилягали) ближче до Києва. Коли в 945 р. древляни чітко протиставили себе "руському князеві", а 981 р. городи Перемишль і Червен опинилися "під Руссю" то на Любечському з'їзді князів 1097 р. "вся земля Руськая" мислиться вже як єдина від Перемишля на заході до Перемишля на північному сході, від Пінська і Слуцька на північному заході до половецького степу на півдні та південному сході. У таких пам'ятках, як "Слово о полку Ігоревім" (1185-1187) та "Слово о погибелі Руської землі" (1223-1237) якогось локального вирізнення Руської землі з-поміж земель усіх руських князівств не простежується зовсім.

Ті, хто писали твори давньоруського часу, (ідеологи своєї епохи), пройняті ідеєю єдності Руської землі, загальноруського патріотизму і гордості, всіляко засуджують удільну психологію. Зауважимо також, що еволюція змісту поняття *Руська земля* відбувалася лише у внутрідержавному житті. Стосовно сприйняття Русі чужинцями, то вони дивилися на неї, як на одну велику країну, державу вже від IX-XI ст. (греки, араби, угри, поляки та ін.).

Історія знає різні види держав: монархії, спадкові та неспадкові, республіки (і серед них рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні), федерації тих самих монархій (Австро-Угорщина 1867-1918) або республік тощо. Але не вид держави за формою державного устрою визначає соціально-національну природу держави, а те, яка соціальна верства є в ній панівною, тобто яка верства є носієм суверенітету держави. У різні часи і в різних державах носіями суверенітету виступали династичні клани, крупні рабовласники, феодальний клас, буржуазія, вища каста, воєнщина, партократія. У багатьох країнах світу дотепер ведеться боротьба за те, щоб зробити суверенітет прерогативою всіх народних мас, а також демократії в її реальному втіленні. Для Давньоруської держави сувереном залишався родинно єдиний клас вищих феодалів, що виводив походження з династії Рюриковичів і аж ніяк не поділяв себе етнічно. Ілюстрацією такої родинної, а не лише етнічної спільноти руської панівної верстви від крайнього заходу до крайнього сходу була, зокрема, вражаюча однаковість як чоловічих, так і жіночих ононімів у побуті князівських родин.

По-третє, від часу прийняття християнства на території всієї Русі поширилася в своїй основі єдина літературна мова. З часом, залежно від функціонального призначення, виділялось два її різновиди: церковнослов'янська мова і руська мова світського вжитку Остання обслуговувала сферу реального життя і тому постійно піддавалася народному впливові. На церковнослов'янській мові такі впливи також виявляли себе, але це не набуло тенденції, а використання народнорозмовних елементів кожного разу мало своєрідність. Уже йшлося про вияви у давньоруській мові "української" розмовної практики. На території сучасних російських земель мали місце вияви такої ж "російської" розмовної практики. Причому в творах, написаних церковними авторами, — меншою мірою, і в творах, написаних світськими авторами, — більшою. Так, мова "Сказанія о Мамаевом побоїще" створеного вже на початку XV ст. (між 1406-1434) і на світську тему, автором якого, безумовно, був чернець Троїце-Сергієвого монастиря, дуже добре зберегла основні риси церковнослов'янської мови: "Все же глаголаху лестию на великаго князя і рекущи в себе оба смеются..." А в "Слові Данила Заточника", написаному десь між 1180-1199 рр. понад 200 років раніше, автором якого був якийсь вигнаний придворець новгородсь-

кого князя, "російська" народна мовна стихія від морфології до образів майже не скована церковнослов'янщиною: "...кому Боголюбово, а мне горе любое, кому Бело озеро, а мне черней смолы, кому Лаче озеро, а мне на нем седя, плачь горький..."

Проте локальні особливості давньоруської літературної мови не порушували її основної функції як єдиної мови державного управління і законодавства, розвитку літератури та культури. Отже, церковнослов'янська писемність слугувала могутнім поштовхом культурного піднесення всієї Русі. Однак, будучи для руських народів значною мірою чужою, вона залишилась на довгі віки, зокрема для України, штучною формою розвитку національної культури. Сформована на основі давньоруської традиції, староукраїнська мова ще у XVIII ст. (в тому числі і мова Г.Сковороди) залишалася на роздоріжжі, її ж подальший розвиток на старій основі вичерпав себе.

По-четверте, археологічні та літературні пам'ятки засвідчують високий ступінь єдності матеріальної культури всіх руських земель, зокрема тих її компонентів, якими послуговувалися панівні верстви і військові дружини: одяг знаті та воїнів, зброя, фортеці й інші оборонні споруди, спосіб будівництва доріг, спосіб життя князівських і боярських родин, їжа, напої та ін. Наприклад, розкопки І.Свєшнікова давнього Звенигорода біля Львова як князівської столиці XII—XIII ст. виявили чи не повну аналогічність компонентів культури українського Звенигорода з культурою російських Новгорода, Пскова, Суздаля чи Володимира, у тому числі таких предметів, як взуття і жіночі прикраси, предмети церковного інвентаря, дитячі забавки.

Важливими етноконсолідуючими факторами в Давньоруській державі були державна єдність у Х-на початку XII ст. і християнська релігія.

Отже, можна вважати, що в Х-XII ст. етнічні процеси на території всієї Давньоруської держави підпали під сильний вплив факторів конвергенційного характеру Внаслідок цього у практиці державно-політичного життя та в офіційній ідеології, почасти у народній свідомості, сформувалося почуття загальноруської національної свідомості. Це почуття дуже сильно виявилося у прийнятті всім східнослов'янським населенням етноніма *руський, русин, русич.* Уже з XI—XIII ст. цей етнонім (на означення поселень) фіксувався на Закарпатті, в тому числі у місцях компактного проживання руських зі словаками: *Малий Русков, Великий Русков* (док. 1217), *Ruszka, Orosztalu, Руська* біля Капушан, *Рускавці* на північ від Собранців та інші, а також в угорському оточенні *Oroszilu, Oroszidecz,* де перша частина слова означає *руський.* А.Нідерлє, видатний чеський історик і етнограф, вважав, що "руські" слов'яни у Верхньому Потиссі з'явилися ще до IX ст. С.Пеняк доводить розселення східнослов'янського елементу на Закарпатті вже від VI ст. н. е.

На східних межах Русі невідомий автор твору "Худуд-уль-алям" мовою дарі-фарсі, написаного наприкінці X ст. за Волгою (Атілєм), тобто на захід від Волги, фіксував Руську ріку (руд-е Рус), називав руськими шахрі-містами Уртабу, Славу, Куйафійу

Попри дискусійність питання про походження етноніма *Русь, руський,* він, безсумнівно, домінував над усіма локальними чи племінними етнонімами. Назва *руський* на багато століть стала власною і для українців, і для росіян, і для білорусів.

Водночас етнічні процеси на всьому руському ареалі в наступні століття виявились майже інертними щодо соціально-політичних факторів (подальша диференціація українців, білорусів у межах однієї Литовсько-Руської держави, збереження етнічної єдності українців незалежно від багатовікового їх роз'єднання). Те, що політичні негативні фактори XIV-XVIII ст. не розірвали українського етносу (Руське і Белзьке воєводства в XIV-XVI ст. Подільське в XV-XVI ст. — у складі Польського королівства; Волинь, Східне Поділля, Київщина, Переяславщина в XIV-XVI ст. — у складі Литовсько-Руської держави, Чернігово-Сіверщина з початку XVI ст. — у складі Росії, з другої половини XVI ст. — основний масив українських земель у складі Польської Речі Посполитої, Буковина — з початку XV ст. — у складі Молдавії, Закарпаття — з XII-XIV ст. у складі Угорщини; Лівобережна Україна — від 1667 р. — у складі Росії, Правобережжя з того ж часу — у складі Польщі тощо), дає підстави розглядати консолідаційні або конвергенційні процеси часу Київської держави як процеси обмеженої дії. Вони захопили національну свідомість, а точніше — національно-державну, побут і мораль панівної верстви (знаті), професійну культуру, виявились у прилученні населення до однієї релігії. Однак ці наслідки не були глибокими. Вони не торкнулися таких суттєвих ознак етносів, як мова (народнорозмовна), народна матеріальна культура (сільськогосподарські знаряддя і культура, поселення, житло, одяг, їжа, народні традиції і звичаї, обряди, усна та пісенна творчість). Ці компоненти відмінних етнічних масивів X-XII ст. не змінювалися і не нівелювалися. Треба, навпаки, припускати, що вони далі утверджувалися у традиційних формах та виявах і за часів Київської Русі, залишаючись і в наступні століття дуже стійкими і розвиваючись за своїми внутрішніми законами. Тому не можна в усьому погоджуватися з авторами (В.Пічета, В.Мавродін та ін.), котрі намагалися пояснити формування окремих народів: українського, білоруського і російського внаслідок нібито політичного розмежування єдиного давньоруського народу між різними державами. Часто такі пояснення аргументуються другорядними принципами. Оригінальний дослідник етнічних процесів Л.Гумільов писав, наприклад: "Наявність двох могутніх центрів притягання (Заходу і Золотої Орди. — С. М.) викликала в XIV ст. етнічну диверген-

цію, настільки історично закономірну, як і попередня їх інтеграція. В литовських землях накопичувались європейські культурні навики: проповідь уніатства, шляхетські звичаї, німецькі моди і смаки, латинська мова і вселення євреїв; у Великоросії утверджувалось афінське православ'я, централізація адміністрації, дворянські навики степової війни, іконопис Андрія Рубльова і змішування з хрещеними татарами. Обидві половини одного давньоруського етносу стали рівно, але по-різному несхожі на свій прототип" Безумовно, всі відмінні явища і події на великоруській, литовсько-руській і польській сторонах мали важливе значення в історії етносів. Однак це загалом були такі явища, що ковзали на поверхні життя етносів, не торкаючись його глибинної суті.

ВИРІЗНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ІЗ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЕТНОПОАІТИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

Отже, "український" етнографічний масив існував у складі давньоруського народу як етнополітичної спільноти ще до утворення Київської держави і зберігав особливості впродовж усього періоду її існування. Вважають, що початок формування українського народу як етнічної спільноти, тобто такої, що самоусвідомилась і вирізняла себе у відносинах з іншими спільнотами, припадає на другу половину XII ст. Зменшення ролі Києва як безсумнівного політичного і культурного центру всієї держави після смерті Мстислава Володимировича (1132) був уже викликаний піднесенням нових центрів притягання. В XI-першій половині XII ст. формувалися локальні політичні інтереси у Полоцька і Чернігова, Новгорода і Володимира на Клязьмі, Володимира-Волинського та Перемишля (потім Галича), інших міст і земель. У цьому розриві політичної єдності етнічні причини не простежуються. Але так чи інакше політична роздробленість Київської Русі руйнувала етноконвергенційну тенденцію, що мала до цього підтримку в національно-державній свідомості, в єдності панівної у всіх землях князівської династії, єдності літературної мови і професійної культури й ідеології.

Як відомо, визначальним фактором характеру етносу і його розвитку є культура. Тобто, яка культура, такий і етнос. У культурі ж у свою чергу слід розрізняти два пласти: *народний* і *професійний*. Очевидно, джерело розвитку чи розквіту професійної культури і мистецтва становить народна культура. Остання також не є індиферентною до професійної. Але генетичний код розвитку етносу міститься в його народній культурі (традиційному способі життя та виробництва, системі духовних, естетичних і етичних цінностей, мові). Внаслідок цього в XII ст. коли відносно єдиний верхній пласт політичних структур і професійної

культури зазнав кризи, основою подальшого етнічного розвитку давньоруського народу могли бути лише ті етнографічні масиви, які вже існували. І вони ними стали не лише в другій половині XII ст., а виявились дійсно індиферентними до всіх драматичних зигзагів історії наступних часів, живили етнотворчий процес у період іноземних плюндрувань, окупацій, вікового гноблення і роз'єднання вітчизни.

Чимало істориків, зокрема Ф.Шевченко, пов'язували початок виділення українського етносу із давньоруського народу з першою літописною згадкою про Україну під 1187 р. Видається, однак, що давній літопис, можливо, ще не надавав слову *Україна* значення етнотопоніма, а як етнотопонім воно поширилося значно пізніше (про це поміркуємо у параграфі про українські етноніми й етнотопоніми).

Проте незалежно від цього "українські" етнодиференційні ознаки, як це було показано вище, існували протягом багатьох століть задовго до XII ст.

На шляху розвитку український народ пройшов чимало відмінних за етнокультурним, політичним і соціально-економічним змістом етапів, кожен з яких по-своєму позначився на його історичній долі, національній свідомості, розселенні, культурі, етнічній психології, характері.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС В УМОВАХ КРИЗИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ

Це був період, коли на етнічний розвиток народу впливали різні за характером фактори: в умовах занепаду загальноруської єдності почала пробивати дорогу локальна удільна свідомість. На тлі розриву політичних зв'язків під впливом зростання продуктивності праці зміцнювались економічні зв'язки між групами міст і удільних земель. Уже в XII ст. склалися чотири групи давньоруських земель, які торгували між собою і мали відносно вищий ступінь інших взаємних економічних зв'язків. Перша група: Новгород, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Вітебськ; друга — Володимир, Рязань, Устюг, Ростов, Муром, третя — Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський; четверта — Галич, Володимир-Волинський, Луцьк. Отже, українські землі (міста) хоч і не виступали у XII ст. як один регіон стосовно вищих внутрішніх економічних зв'язків, проте виявилися у двох окремих економічних районах, що з російськими і білоруськими землями мали відносно менші зв'язки.

В першій половині XIII ст. українські землі зазнали монголо-татарської навали. Вона підірвала вплив національного державного фактору на розиток народу, його мову, культуру, свідомість, економіку, послабила позиції Галицько-Волинського князівства перед польською

й угорською феодальною експансією і штовхнула українську феодальну верхівку на пошук союзу з інонаціональними державами та панівними верствами.

З огляду на людські, матеріальні та культурні втрати, яких зазнали українські міста в 1240-1241 pp. а також на занепад політичних структур, культурного життя в Україні після татарської навали, багато історичних джерел з XIII—XIV ст. не збереглося. У розпорядженні сучасного історика дуже мало документів, які б давали змогу повною мірою відтворити характер етнічних процесів, властивих для того часу Тому в підході до висвітлення цього питання існує дуже багато поглядів. У російській історіографії поширювалась навіть думка про знищення на території сучасного Середнього Наддніпров'я давньоруського населення і перетворення на кілька століть цих земель у пустелю, яка була освоєна заново лише в XV-XVII ст. пришельцями із західних українських земель та Польщі. Найбезпардоннішим творцем і захисником такої версії був М.Погодін* Цієї думки дотримувався навіть такий видатний авторитет, як В.Ключевський. Про це дискутували М.Максимович з М.Погодіним, пізніше М.Грушевський з О.Шахматовим.

В сучасній історіографії, видається, немає прихильників версії про пустелю на Подніпров'ї. Найновіші археологічні дані категорично заперечують цю думку І села, і міста, в тому числі зруйнований Київ, існували, піднімалися і занепадали впродовж XIII-XV ст. Необхідно додати, що орди Батия в 1240-1241 pp. підірвали державні утворення в Україні. Останні опинилися в становищі ординських данників, а Переяславське князівство взагалі перестало існувати, перейшовши у безпосереднє підпорядкування золотоординців. Руські князі випрошували у Золотої Орди ярлики на князівство. Це була принизлива залежність. Однак жодного суцільного плюндрування краю після 1240 р. не наступило. Не було ще й тих ординських спустошень, що впали на Україну з другої половини XV ст. і виходили від Кримського ханства. Народна пам'ять України відтворила стереотип татарського плюндрування і неволі саме під впливом нападів кримських орд від 1475 р. до другої половини XVIII ст.

Поширений погляд, що формування українського народу, так само, як російського і білоруського, почалося тільки в XIII—XIV ст. Б.Рибаков писав, наприклад: "Нові князівства XII-початку XIII ст. становили ніби єдину сім'ю — давньоруську народність, яка розмовляла однією мо-

---

*** Не є таємницею, для чого М.Погодіну стала потрібною версія про пустелю. Цим самим корінне населення сучасного Подніпров'я (тобто українці, яких автор не визнавав окремим народом) позбавлялося права розглядати себе прямим спадкоємцем державності й культури Київської Русі.**

вою, разом творила єдину культуру, мала низку спільних історичних завдань, мінуси феодальної роздробленості почали виявлятися не відразу" Так, усі ці явища в XII—XIII ст. мали місце, але вони захоплювали головно літературну мову і професійну культуру В глибинах народної культури і мови етнічні особливості сформувалися раніше і тепер розвивалися на власній основі.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС У XIV-ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Західна частина українських земель, що творила основу Галицько-Волинського князівства, в середині XIV ст. підпала під владу феодальної Польщі. З активною участю місцевих українських князів і феодалів східної Волині, Поділля, Київщини, Переяславщини і Чернігово-Сіверщини в середині XIV ст. ці землі вирвалися з прямої залежності від Золотої Орди й об'єдналися з Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським. Своєрідною переломною подією у процесі переходу центральних українських земель від золотоординської залежності до складу Великого князівства стала битва у 1362 р. на Синіх Водах (притока Південного Бугу), в якій литовсько-руське військо завдало поразки ординцям.

До XIV ст. на Закарпатті закріпилася влада Угорської держави.

Політичне становище різних українських земель дуже різнилося між собою. Землі під Польщею й Угорщиною опинилися на становищі окупованих, у тому числі підневільною стала українська знать і духовенство. Вже через рік після підступного захоплення влади у Львові польський король Казимір III попросив Папу Римського Бенедикта XII звільнити його від присяги зберігати за руським "старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї" Папа доручив зробити таке звільнення від присяги краківському римо-католицькому єпископу Іншим було становище українських земель у Великому Литовсько-руському князівстві. Тут власне литовський елемент становив 1/10 населення. Частка ж руських (українців і білорусів) була переважаючою. Політичні переваги литовського елементу в державі випливали лише з того, що в ній родоначальником правлячої династії був литовський князь Гедимін (1316-1341), потім його син Ольгерд (1341-1377). Від Ольгерда влада у Великому князівстві перейшла, однак, не до його сина Ягайла, а до племінника Вітовта. На західних і південно-західних землях Русі династія Гедиміновичів вважала себе одночасно спадкоємницею Рюриковичів. Це ґрунтувалось на її родинних зв'язках з давньоруськими княжими родинами і швидко виявилося в культурі та побуті, навіть в іменах. Ольгерд посадив на удільне княжіння в Києві сина Володимира (1362-1392). Остан-

нього після тривалої боротьби змінив внук Ольгерда Олелько Володимирович (1440-1455). Мовою управління, суду, культурної творчості з самого початку була тодішня літературна руська мова, що мала великі писемні традиції. В XIV-XV ст. у ній помітні два відгалуження: староукраїнської та старобілоруської мов, що розвивалися на давній літературній традиції і живилися народнорозмовною мовою відповідних територій.

Як Литовсько-Руську державу розглядали Велике князівство практично всі відомі українські історики, серед них — М.Драгоманов, М.Грушевський, О.Єфименко, Д.Дорошенко та ін. Суперечливий погляд щодо етнічного характеру Литовсько-Руської держави виявили автори однієї з останніх праць "Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії" (К. 1990). В одному місці вони пишуть, що Велике князівство "справедливо називають Литовсько-Руською державою" оскільки 9/10 її території і населення становили східні слов'яни. Однак в іншому вони наголошують на "несприятливі обставини, що призвели до розчленування і їх приєднання до Великого князівства Литовського", тому "Україна була насильно розчленована й загарбана іноземними феодалами, а українська народність — позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції" Йдеться також про те, що українське населення зазнавало в Литовській державі "соціального гноблення та політичних обмежень" У такому підході простежується намагання ототожнювати "іноземний гніт" із соціальним гнобленням, хоча це не одне і те ж. Коли говорять про поліетнічний характер Литовсько-Руської держави, то не забувають про її становий характер. Як у всіх феодальних державах, так і в Литві носієм суверенітету була панівна феодальна верхівка суспільства на чолі з великим князем. Українські ж селяни, так само як білоруські чи литовські, а також інші трудові маси населення становили лише соціальний грунт, звідки піднімалася держава Гедиміновичів, яка була водночас і державою Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Дубровицьких, Вишневецьких, Ружинських та інших феодальних родів і знаті. Вважати, що в XIV-XV ст. селянство могло стати носієм національної державності, — це нехтувати принципами історизму Поліетнічний характер Литовсько-Руської держави означав найперше поліетнічний склад тієї верстви, яка творила апарат управління і користувалася благами власної держави.

Звичайно, панівне і рівне становище національної верхівки створювало певні позитивні умови життя всього народу, зокрема у сфері освіти, мови, релігії, народного і професійного мистецтва. Як підтвердила наукова дискусія з цього питання, проведена 1988 р. у Мінську, визначення національного характеру Литовсько-Руської держави в XIV-XVI ст. має методологічне значення. "...Історичні факти свідчать

про те, — наголошував професор А. Залеський, — що в XIV-XVI століттях Білорусія мала свою державність... що Велике князівство Литовське в XIV-XVI століттях було федерацією, в якій Білорусія була рівноправною частиною тієї феодальної держави... Визнання державності Білорусії в XIV-XVI століттях дасть можливість правильно витлумачити причину того розквіту культури, якого досягла Білорусія за феодального періоду" Один з учасників дискусії М.Єрмолович стверджував: немає жодного джерела, яке б засвідчило, що Литва завоювала якусь білоруську землю. "Стародавня Литва знаходилась тоді поміж Мінськом і Новогрудком і поміж Молодечною і Слонімом, — зазначив він. — І в цьому розгадка, чому Новогрудок став столицею Великого князівства Литовського. Не Литва завоювала Новогрудок, а Новогрудок завоював сусідню Литву Таким чином Велике князівство Литовське складалося передусім як білоруська держава" Безумовно, це перебільшення, оскільки такий погляд перебільшує значення соціального ґрунту, на якому виростає держава і ніби нехтує роллю панівних сил епохи, в цьому випадку — литовських князів.

Становище українських і білоруських земель, як і всіх народів у складі Великого князівства, змінювалося, зокрема під впливом польсько-католицької політичної та духовної експансії, що дедалі більше відривала литовську знать від руської і робила її союзником проти руської. Тому питання про становище України і Білорусі у складі Великого князівства Литовського не може розглядатися однозначно, а потребує конкретних оцінок стосовно кожного історичного періоду А це був тривалий період. Від утвердження Гедиміна великим князем на литовських і руських землях і до Люблінської унії пройшло понад 250 років — життя близько десяти поколінь. За цей час відбулися суттєві зміни у сферах економічного життя основного масиву українських земель, в системі управління, розитку мови, соціальній структурі населення. За відповідними підрахунками, станом на 1300 р. населення українських земель налічувало 3200 тис. осіб, у 1400 р. — 3700 тис., 1500 р. — 4400 тис. 1550 р. — 4900 тис., 1600 р. — 5200 тис. осіб. Найбільша його частина припадала на населення, яке проживало в межах Великого князівства. Тому соціально-історичні процеси у князівстві на етнічний розвиток українців мали вирішальний вплив.

Глибоких змін зазнала система державного управління краєм, земельні відносини. Впродовж другої половини XV ст. центральна влада на чолі з великим князем закінчила поділ всієї держави, в тому числі України за принципом удільних князівств і запровадила адміністрацію, залежну головно від центральної влади. Найбільший удар відносній самостійності української феодальної знаті, чимало якої походило з литовських родин, був нанесений ліквідацією у другій половині XV ст. удільних Київського, Волинського, Подільського князівств, якими досі

правили Ольгердовичі, Любартовичі, Корятовичі (потомки Корията, брата Ольгерда) і сформуванням воєводсько-повітової адміністрації. Найчастіше нові адміністративні одиниці очолювали ті самі князі й інші вельможі, але їх статус відтепер визначався не традицією удільної автономії, а волею Великого князя. Поряд з різними родинами Гедиміновичів, котрі зукраїнізувались, у князівській верхівці феодалів були родини, які вели свої лінії від Рюриковичів: Хотетовські, Друцькі, Заславські, Мосальські, Звенигородські, Четвертинські, Городецькі, Несвіжські, Острозькі та ін.

Неухильно посилювалося гноблення селян. Чисельні пожалування сіл і волостей, а також міст окремим великокнязівським слугам з бояр, а також неродовитих слуг, які таким способом домагалися ще й шляхетності, перетворили більшість селян із податково-земельного населення у панщизняно залежних кріпаків. Уже до початку XVI ст. панщизняна залежність селян стала майже всеосяжною на Волині, у центральній і південній Київщині, на Поділлі. Державно залежні селяни здебільшого залишилися лише на Лівобережжі та в північній Київщині. Головними експлуататорами виступали крупні князівські руські (українські) або обрусілі литовські роди на Волині — Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та інших князів, а також панів Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків. У Київському воєводстві до найвпливовіших панів належали боярські родини Горностаїв, Дашкевичів, Єльців. Кмітів, Лозків, Немиричів, Волковичів, Тишкевичів, Полозів. На Чернігівщині, Київщині та в Білорусі величезні маєтки мала князівська родина татарського походження Глинських. У середині XVI ст. всього декілька десятків волинських магнатів виставляли 3/4 військового ополчення, решту — ще 200 дрібніших феодалів.

Вже у XVI ст. чимало з названих родин виконали прогресивну роль у захисті української національної самобутності Православної церкви, національної освіти і культури, мови. Так, найкрупніший український магнат князь Костянтин Іванович Острозький (1460-1532), котрий, крім багатьох посад, обіймав посади воєводи брацлавського, великого гетьмана литовського, був покровителем Православної церкви, противником унії з Ватиканом, захисником церковнослов'янської писемності. Сучасники високо цінували національну діяльність Василя-Костянтина Костянтиновича ("аз Константан, нареченнй во святом крещении Василієм"). Видатний культурний і церковний діяч кінця XV-першої чверті XVI ст. Захарія Копистенський писав у "Палінодії..." "Княжа Острозское Василій Константинович рожай свой зъ благословенного... поколеня проводить. преславутого Володимера... власный потомокъ. великий заступ и потіха всего народу роского; муръ железный на Украинахъ, страхь и трепетъ Татаромъ".

Велика роль в історії українського козацтва належала добре відомому українському князеві Дмитру Вишневецькому, з ім'ям якого пов'язане заснування Січі за порогами, численні переможні козацькі походи і трагічна смерть на турецькому гаку Дослідники залишили в числі перших козацьких ватажків імена князів Заславських, Корецьких, Ружинських-Микошинських. У XVI ст. саме представники української, а також білоруської знаті, незалежно від походження, очолювали боротьбу проти польського політичного та католицького релігійного наступу, за збереження політичних і національних прав населення українських і білоруських земель (Ф.Бєльський, М.Олелькович, І.Гольшанський, М.Глинський та ін.).

Отже, можна дійти висновку, що в умовах панування Великого князівства Литовського і Руського панівна національна феодальна верства розвивалась практично вільно і (щонайменше) аж до часу Люблінської унії. Внаслідок цього етнонаціональна структура українців мала природний, недеформований харатер, що позитивно позначилося на розвитку культури народу

До 1569 р. у процесі внутріетнічного розвитку українців виникла і сформувалася відносно унікальна порівняно з історією інших народів соціальна верства населення —*козацтво* і водночас особлива, самобутня форма національної військової сили. Найраніші згадки про участь козаків у нападах на кримсько-татарський кордон збереглися в Хроніці Судака (Крим) під 1308 р. Щоправда, поняття *козаки* в XVI ст. вживав польський хроніст М. Стрийковський на означення військових дружин волинських князів XII ст. (волинські козаки). Очевидно, хроніст робив некритичну термінологічну екстраполяцію з свого часу в далеке минуле. Системні ж повідомлення про існування козаків, їх життя і справи відносяться до кінця XV ст.

У 1469 р. Ян Длугош писав, що велике татарське військо, сформоване із втікачів, розбійників і вигнанців, яких татари звуть козаками, на чолі з царем Маняком вторглося на землі Польського королівства.

Перша згадка про козаків як силу, що боролася проти татар, була наведена в "Хроніці всього світу" Мартина Бєльського. У ній писалося: 1489 р. "...подоляни, русь і козаки..." під командуванням Яна Ольбрахта, сина короля Казиміра IV, двічі завдали поразки татарам на Поділлі. Зсилаючись на М.Бєльською, про це ж писав італійський хроніст О.Гваньїні, який з 1561 р. був на службі у польських королів. Стосовно початку XVI ст. (від 1503 р.) відомості про козаків, особливо черкаських, є дуже частими. В одному з великокнязівських документів під 1503 р. читаємо: "Господарь (великий князь. — *С. М.)...* казаль записати, што Сенко Полозович его милости речей даль, што у козаковъ Черкасскихъ побралъ"

У середині XVI ст. у Черкасах козаки становили більшість населення. Те ж було у Каневі. Очевидно, цей район Середнього Правобереж-

жя посідав провідне місце у формуванні нового суспільного стану — козацтва. Особливості проживання черкаських козаків у першій половині XVI ст. наштовхують на думку про важливу роль ловецького промислу в житті козаків, як і в їх появі: черкаський староста Остапій Дашкевич, опікуючись над козаками, забирав у них половину здобичі, яку вони ловили влітку

Крім раціонального господарського інтересу, на виникнення і зростання козацтва впливали напружені відносини, які від початку XVI ст. ставали все тяжчими для українських і білоруських селян. Перший Литовський статут 1529 р. як зведений кодекс права узаконював розшук і повернення залежних селян-втікачів старому панові. Другий Литовський статут 1566 р. встановлював строк розшуку втікачів до десяти років, а Третій — до 20. За цих умов селянин, що рятувався втечею від покарання свого пана, ніде, крім "дикого поля" не міг почувати себе в безпеці. Середовище, в якому опинявся селянин-втікач, впливало на нього. Внаслідок цього і дійшли до нас надто суперечливі, хоч водночас правдиві звістки про козаків як лицарів і розбійників, визволителів християнського люду з татарської неволі, та "робочих людей"

Після втечі від пана селянин окозачувався і міг вести різний спосіб життя: і як заможний господар на південних подніпровських та подільських окраїнах, і як козак, і як самотній мандрівний лицар або член ні від кого не залежної ватаги.

Водночас поява козацтва в Україні була зумовлена смертельною небезпекою, що посилилася на південній межі країни після переходу Кримського ханства у васальну залежність від Турецького султанату (1475). Відчувши могутню підтримку, кримські татари вже в останній чверті XV ст. перетворили ординські напади на Україну у своєрідний промисел. До кінця XV ст. на українські землі у складі Польщі і Литви було вчинено 41 ординський напад, у тому числі 31 — на Поділля, дев'ять — на Руське воєводство, сім — на Волинь, чотири — на Київщину, два — на Белзьке воєводство. Було розгромлено всього 12 орд. Внаслідок інших 29 нападів забрано в полон близько 220 000 осіб (населення українських земель становило в 1500 р. 4400 тис. осіб). Спустошень зазнали Київ, Чернігів, Луцьк, Володимир-Волинський, Жидичин, Рівне, Туробін, Красний Став, Олеське, Львів, Городнє, Жидачів, Дрогобич, Самбір, Белз, Бар, Кам'янець.

Автор Короткого Київського літопису навів чимало подробиць про руїни і шкоди, нанесені волинським містам, селам і населенню від ординських нападів 1491, 1495, 1496 та 1497 рр. Причому в 1497 р. відбулося аж три напади. Ось уривки із літопису (в перекладі сучасною мовою): "В літо 1497 місяця марта 2 день приходили татари з турками у Волинську землю і воювали біля Крем'янця з чотириста душ полону

взявши, повернулись назад. І зібрався князь Михайло Острозький із своїми людьми і дігнав їх за Полонним і побив їх всіх, і полон весь повернув і вернувся з похвалою у вітчизну свою, благодарні пісні Богу воспіваючи, який рукою полонених спас і побив чада агарянські. Того ж літа прийшли татари перекопські і полонили численний полон в Олевській волості і в Мозирській, і відігнав їх князь Михайло, а князь Костянтин Острозький з дворянами великого князя на другій неділі в суботу по Великодні у землі Брацлавській на Сороці-ріці на Кошиловських селищах, а інших вище Уми-ріки у могили Пєтухових побив їх всіх до кінця, а полон весь відполонив: вбили царевича Акманлу і улана Мамищю Бірю Уланового сина, а всіх їх убито триста і сорок, а наших один чолоцік і той із простих. Се вже друге знамення господь Бог сотворив, дарувавши православним перемогу за один рік..."

На жаль, випадки розгрому орд не були частими. У XVI ст. відбулося 69 ординських нападів упродовж 63 років: на Поділля — 23, Руське воєводство — 17, Волинь — 18. Спустошень зазнавали також Київщина і Белзьке воєводство. Було вбито і забрано в полон понад 353 000 осіб.*

Виникнення козацтва в часі збігається з активізацією татарських спустошень в останній чверті XV ст. Не було б "азійського" Кримського ханства за південними обріями України, не було б і того природно-історичного середовища у вигляді багатого, але пустого дніпровського Низу, де козацтво створило військову республіку І Литовсько-Руська держава, і Річ Посполита виявились нездатними ефективно захищати Україну від татарських орд. Тому й виникла збройна національна сила — *козацтво.* У другій половині XVI-першій половині XVII ст. зовнішнім фактором, що зумовлював становлення і розвиток козацького стану, стала боротьба проти гніту польських феодалів і католицької експансії.

За соціально-історичною суттю козацтво належить до феодальної верстви суспільства. Водночас воно протистояло феодальним класам і станам: поміщикам, кріпосним селянам, лихварям. Соціальна й економічна природа козацтва була налаштована на вільне сільськогосподарське виробництво, вільне підприємництво, торгівлю, а військово-політична організація втілювала засади демократії.

В XIV-XVI ст. розвивалися також всі інші стани українського феодального суспільства: духовенство, шляхта, міщани з їх чисельними соціально-етнічними підгрупами. На розвитку міст позитивно позначалося запровадження в багатьох з них магдебурзького права (Київ, Володимир, Сянок, Берестя, Львів, Кам'янка, Дубно, Житомир, Вінниця, Ратне, Луцьк, Ковель, Брацлав, Черкаси, Васильків, Овруч та

***На підставі різних історичних джерел дані про татарські набіги і їх жертви узагальнені О.Мазуром.**

ін., на Лівобережжі — Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Остер, Козелець, Погар, Почеп, Мглин, Новгород-Сіверський, Полтава).

Всі сфери державного і суспільного життя послуговувались староукраїнською мовою, а в межах всього Великого князівства — близькою до неї старобілоруською мовою. Це створювало сприятливі умови для розвитку національної культури, сприяло вдосконаленню української літературної мови. Однак в різний час і в різних соціальних сферах літературна мова в Україні не була єдиною. Водночас із літературною діловою мовою місцевих законодавчих актів та діловедення у галузі полемічної, іншої церковної літератури продовжувала вживатися церковнослов'янська. Такою, наприклад, була мова церковного діяча Григорія Цимблака (бл. 1364-1420), уродженця Болгарії, діяча Болгарії, Сербії, України, Білорусі, Румунії і Молдови. Такою ж мовою писали церковні письменники Ісайя Кам'янчатин, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Іван Вишенський та інші, хоч їх церковнослов'янщина і лексикою, і морфологією була наближеніша до народнорозмовної.

У творах світського призначення, зокрема в українській переробці "Сказанія о Мамаевом побоїще", виконаній невідомим автором у XV чи XVI ст. простежується цілком чітка українська мова: "Сам той Мамай, еще барзо научен от диявола, умислив пойти на Руськую землю, мовячи: "їж я всю землю Руськую барзєй, ніж Батий, спустошу, тілько які ліпшиі, милішиї городи собі оставлю, в которих буду з своїми татарами жити" ...Собрав барзо велике войсько татар, обіцюючи їм великиї багатства руські, перевезеся через ріку Волгу, не кажучи своїм і хліба пахати, але на руський хліб до ситості всім надіятися. Дошов устія ріки Вороняти і розпустив свою облаву"

Головний висновок про цей етап етнічного розвитку українців у XIV-XVI ст. до Люблінської унії полягає в тому, що загалом у сфері соціальній, культурній, політичній, у сфері національної свідомості, яка виросла на грунті антитатарської і антипольської боротьби, народ зробив важливий поступ уперед.

Водночас збройна і кривава боротьба із турецько-татарськими завойовниками майже щороку забирала від українського етносу найкращий цвіт· найволелюбніших і найвідважніших, сильних і свідомих юнаків, найвродливіших, чорнобрових і русокосих дівчат. Більшість із них гинула у хвилях Чорного моря чи в герці з татарами і ще рідше хтось із полонянок повертався в рідне гніздо. У світлі сучасної генної теорії треба визнати, що український народ з року в рік зазнавав непоправних біологічних втрат. На жаль, так було і в наступні періоди його історії.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ другої ПОЛОВИНИ XVI—ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. І ЕТНІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ

Цей етап охоплює період від Люблінської унії 1569 р. до національно-визвольної війни середини XVII ст. коли було створено українську державність. Це надзвичайно важливий етап, упродовж якого основний масив українських земель (за винятком Закарпаття, що в XVI ст. підпало під владу Трансільванії і Австрії, Північної Буковини, яка разом із Молдавським князівством опинилася під владою султанської Туреччини, Чернігово-Сіверщини, що відійшла до Російської держави, та Слобожанщини, яка освоювалася вихідцями з України) опинився у складі однієї держави — Речі Посполитої. Більш тяжкі форми феодальної експлуатації, властиві раніше західним українським землям, поширювалися на Волинь, Східне Поділля, Київщину, Лівобережжя. Поряд з феодальною верхівкою українського походження з'явилися крупні магнати з польських родин, котрим король надавав величезні масиви так званих вільних земель.

На етносоціальний розвиток українського народу в цей час найнегативніше вплинула зміна національної свідомості елітних верств.

У феодальну добу, коли саме клас феодалів міг виконувати роль гегемона і суверена народу, цей клас зрадив свою національність, релігію і перебіг у лоно польської панівної верхівки. Із 153 великопанських українських родів, конфесійну приналежність яких з кінця XVI до середини XVII ст простежив Олег Мальчевський, 28, у тому числі 12 родів, повністю перейшли на римо-католицизм. Ще 13 стали протестантськими. Деякі родини — Бокії, Тризни, Велігірські — прийняли унійний обряд. Одним з перших українських панів римським католиком ще у 1595 р. став Костянтин Вишневецький. Останній з цього роду православний князь Ярема став католиком у 1634 р. До 1620 р. серед православних вельмож не було жодного зі Збаразьких, Сангушків, Ружинських, Корецьких. В аріанство перейшли Чапличі, Торські, Бабінські, Горностаї, Мишки-Холевські, Немирічі, Ободенські та ін. Серед найбільших православних панів до 1648 р. ще були Киселі, Бжозовські, князі Четвертинські. В католицизм перебігли вельможі Крошинські, Чарторийські, Козики, Гулєвичі, Ходкевичі, Овлочинські, Журавницькі, Малинські, Яловицькі та інші роди. Навернуті на католицизм пани засновували католицькі монастирі, костьоли, запозичували польські імена, культуру, мову

Часто вже представники другого покоління панів після часів Люблінської унії стали активними поборниками католицизму Це Самуїл Корецький, Януш Острозький, Януш Заславський. Знаменита дочка

українського князя Олександра Костянтиновича Острозького Ганна-Алоїза Ходкевич у 1636 р. через 33 роки після смерті батька перенесла його прах із Православної церкви у побудований нею католицький костьол. Видозмінена магнатерія швидко обростала такими ж перехідцями з дрібної української шляхти. Результативним був засіб окатоличення через змішані шлюби. Внаслідок цього деформувалася природна етносоціальна структура народу, перед ним виникла загроза денаціоналізації. Патріотично налаштовані ідеологи українського народу глибоко усвідомлювали шкоду, якої завдавала зрада національної еліти. Публіцист Мелетій Смотрицький звертався з цього приводу до знаті: "...Скільки, скажіть, залишилось шляхетських родів на нашій стороні? За десять літ їх не стало тисячами, а після вашої смерті їх не стане ще більше. І може бути, що ще при житті нашому діти ваші вже не будуть вашими"

На щастя, втеча національної аристократії була компенсована новою суспільною верствою — *козацтвом,* котре стало в авангарді національного духовного життя, виступило на захист національної традиції, релігії й освіти, очолило визвольну боротьбу народу

Духовна польська експансія не обмежувалася українською національною елітою, яку вона завойовувала прямим перетягненням до католицизму Висувалися також завдання інкорпорувати в Польщу українські та білоруські низи. З цією метою було активно підтримано давню ідею — унію Православної церкви з Католицькою. Православний клір мав визнати за вищу церковну владу і авторитет Папи Римського, прийняти певні догми католицизму (про сходження Святого Духа від Бога Отця і від Бога Сина, про чистилище, про непорочне зачаття Діви-Марії, деякі інші), але залишити східну обрядову форму релігії. Формально акт унії був проголошений частиною учасників Брестського церковного собору 1596 р. В Україні розпочалася безкомпромісна ідейна війна, що точилася на всій території аж до Лівобережжя. Особливий опір унії вчинили західноукраїнські православні общини. Львівська, Галицька і Подільська єпархії перейшли на греко-католицизм лише в 1700 р., Луцька — 1702 р. "Укладена за мотивами далеко більш політичними і адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними, — писав через 300 літ після Брестського собору Іван Франко. — Брестська унія відразу внесла величезний фермент в лоно руського народу дала життя надзвичайно цікавій полемічній літературі, та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів взаємним недовір'ям і нетерпимістю, і була однією з пн козацьких війн, які принесли Україні "руїну", а Польщі — зародок політичного занепаду" Проте вона не виправдала надій польських правлячих кіл, не стала засобом ополячення "південноросів", а з часом набула рис національної релігії, перетворилася в органічну частину на-

родної культури західних українців. Після третього поділу Польщі, коли все Правобережжя і Волинь ввійшли до складу Росії, унія на згаданих територіях була значною мірою насильно ліквідована, і православ'я наново відновило свої позиції. Унія залишилась існувати на Закарпатті та в Галичині, що за першим поділом Польщі 1772 р. відійшла до Австрії; в 1774 р. до Австрії була приєднана Північна Буковина, українське населення якої сповідувало православ'я.

Дискусія про запровадження унії в Україні, її значення в історичній науці триває й досі. Українська наукова і громадська думка з "православного" боку майже одностайно оцінювала її негативно. Загальновідоме ставлення до уніатства Т.Шевченка. З "греко-католицького" боку ставлення до унії теж не було однозначним, — це особливо яскраво виявилося під час відзначення її 300-річного ювілею в Галичині та Львові 1896 р. Нині окремі історики пояснюють причину прийняття унії українськими церковними ієрархами тим, що в третій половині XVI ст. католицизм за ідеями і соціальною суттю мав прогресивне значення і порівняно з православ'ям був своєрідним протестантизмом. На I конгресі міжнародної асоціації україністів, який відбувався в серпні-вересні 1990 р. у Києві, таку думку відстоював професор Гарвардського університету Борис Гудзяк.

І все ж те, що більшість українських земель опинилася в складі однієї держави — Речі Посполитої — для етнічного розвитку українців мало позитивне значення. Це сприяло поглибленню економічних зв'язків між ними, внутрішніх міграцій, поширенню визвольних ідей. Водночас цей фактор створював широку загальнонаціональну основу визвольної боротьби, втягуючи в неї Київ і Львів, запорозьке козацтво і карпатських опришків, селянські маси і духовенство. Головне вістря національно-визвольного руху на цьому етапі було спрямоване проти польського панування. Народні збройні виступи мали класовий, антифеодальний характер, їх цілі захоплювали народні маси України, збуджували національну свідомість, посилювали почуття спільності історичної долі народу Селянсько-козацькі повстання здебільшого, починаючи від повстань під проводом К. Косинського і С. Наливайка в 90-х роках XVI ст. і закінчуючи повстаннями 20-30-х років XVII ст. (під проводом Марка Жмайла, Тараса Федоровича, Павлюка, Якова Острянина), охоплювали широкі простори України.

Українському народові доводилось і далі вести війну проти ординських нападів. За підрахунками польського дослідника М.Горна, з 1605 до 1633 рр. на територію Руського і Белзького воєводств було здійснено 27 набігів — у середньому один кожного року Жертвами їх стало близько 130 тис. чол. Усього ж в Україні впродовж першої половини XVII ст. полонено близько 300 тис. осіб. Ось як передається в народній пісні трагедія, якої зазнавала Україна від ординських набігів:

Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

У битвах за національну свободу міцніла і розвивалася Запорозька Січ. Козацька Республіка Запорозька Січ — унікальна форма військової організації народу в світовій історії, це особлива форма зародження національної державності. Найвідчутніше національно-державні риси запорозького козацтва виявилися під час гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Під захистом козацького гетьмана 1615 р. у Києві було засноване братство, яке заклало школу, що згодом стала колегією на зразок європейських університетів. У 1620 р. за прямою участю П.Сагайдачного відновлено православну ієрархію в Україні. У знаменитій битві під Хотином восени 1621 р. 41-тисячна козацько-селянська армія Петра Конашевича-Сагайдачного виступила на стороні Польщі проти Туреччини не просто як підпорядкована королю збройна сила, а як союзниця польської армії.

Запорозьке козацтво було дітищем усього українського народу Достатньо сказати, що славетний засновник Запорозької Січі на Малій Хортиці був кременецький і вишневецький князь із Волині Дмитро Вишневецький, а легендарний Северин Наливайко народився в Гусятині (нині Тернопільська область), гетьман П. Сагайдачний родом із с.Кульчиці (нині Самбірський район на Львівщині), Богдан Хмельницький навчався у Львові.

Велика роль у розвитку загальноукраїнської культури належала на цьому етапі вихідцям із західноукраїнських земель — Іванові Вишенському (родом із Судової Вишні на Львівщині), Єлисею Плетенецькому (син шляхтича з-під Золочева, нині Львівської області), котрий став архімандритом Печерського монастиря й обіймав цю посаду 25 років — до 1624 р. С.Плетенецький заснував у Києві велику друкарню, що стала важливим осередком культури. З Галичини походив Іов Борецький (народився в с. Бірча біля Перемишля), київський митрополит, а також автор видатної наукової праці "Лексіконь славенороский и ймень тълкование" (1627) Памво Беринда. Його "Лексикон" чи не найбагатше писемне джерело першої половини XVII ст. для вивчення тогочасної української мови, зокрема живої народної. "Лексикон" подає переклад церковнослов'янської мови українською. З Галичини походять Захарій Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній.

Незважаючи на тяжкі умови іноземного панування, досягла значного розвитку народна освіта. В 1578 р. першу школу вищого ступеня — греко-слов'яно-латинську колегію — засновано в Острозі князем К.Острозьким. У школі вивчалися "сім мистецтв"· граматика, ритори-

ка, діалектика, логіка, арифметика, музика, астрономія. У Львові 1585 р. була створена друга в Україні школа вищого типу За статутом Львівської школи діяла також братська школа у Луцьку З початку 30-х років XVII ст. Київську братсько-лаврську школу (гімназіон) названо Києво-Могилянською колегією, а з 1701 р. — академією. Братські школи існували в Рогатині, Бресті, Перемишлі, Городку, Комарні, Більську Протестантські школи були союзниками православ'я проти наступу католицизму й існували в Попівцях поблизу Кам'янця, у Крилові на межі Холмської землі, в Кисилині, Гощі й Берестечку на Волині, у Хмільнику на Поділлі. Києво-Могилянській академії підпорядковувались школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

Україна на той час мала багато освічених людей, котрі закінчили західноєвропейські університети. Лише в XV-XVI ст. у Краківському університеті дістали освіту 800 українців. Вихідці з України навчалися в Празькому університеті, Сорбонні, Гейдельберзькому, Віттенберзькому, Ляйпцігському, Лейденському університетах, університетах Болоньї та Падуї в Італії. Цей етап розвитку українського народу характерний активним процесом розширення і складання сучасної етнічної території, що особливо виявилось у заселенні українцями (за дозволом російського уряду) Слобідської України, в просуванні українського етносу всупереч турецько-татарській агресії у південні степи.

Чимала кількість писемних джерел, у тому числі створених іноземцями, дають підстави вважати: на цьому етапі склалися і всебічно виявили себе "класичні" етнографічні риси українського народу, що повно і широко були вивчені етнографічною наукою в XIX-на початку XX ст. У другій половині XVI-першій половині XVIII ст. чітко викреслювався той етнографічний поділ України, який не втратив значення дотепер. За Густинським літописом, створеним, щонайпевніше, у 20-х роках XVII ст. вирізнялися такі землі, як Волинь, Поділля, Україна, Підгір'я. Вишенський називав також Покуття. Мініатюри "Учительного Євангелія" дають змогу відтворити українські сільськогосподарські знаряддя: колісний плуг, коси, ціпи, лопати, спосіб будівництва двокамерних приміщень та ін.

Тут подана характеристика селянського чоловічого одягу, що складається зі свити, шапки й шароварів. З "Літопису Самовидця" з численних зображальних джерел дізнаємося про таку ознаку зовнішнього виду українського козака і повстанця часів національно-визвольної війни, як вуса. Коли хтось із міщан, серед яких поширеним був звичай носити бороди, вирішував пристати до війська Богдана Хмельницького, то мусив поголити бороду і залишити лише вуса. Про козаків, які брили бороди і хизувалися вусами, писав Павло Алепський. Автор зазначав побожність і благочестя українців, відсутність у їх церквах місць для сидіння, молитовний спів, у якому беруть участь жінки і діти, зага-

льну грамотність чоловіків, жінок і дітей, у тому числі сиріт, особливості церковної архітектури й убранства храмів. Він описав побутування в Україні підсічно-вогневої системи землеробства, розвинутого тваринництва, городництва і садівництва, льонарства, водяних млинів, продукування пива з ячменю, горілки з жита та вина, багато інших цікавих етнографічних рис. Гі де Боплан розповідав про традиційну козацьку їжу —- кашу і борщ. Скурпульозні в нього описи різних народних звичаїв і обрядів, працелюбність і хазяйновитість українців. "У цьому краї, — писав Гі де Боплан в "Описі України", — усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках"

Той же Гі де Боплан подав чимало подробиць з українських весільних звичаїв, про прикрашення дівчатами голови вінками із квітів, про звичай обливання дівчат водою у великодній понеділок і хлопців — у великодній вівторок, про дарування дівчиною вишитої хустини хлопцеві, про крашения яєць на Великдень. І.Вишенський неодноразово згадував про традиційні страви борщ і поливку, купальські обряди. Польський і український автор ХУІ ст. С.Клюкович у праці "Roxolania" дав відомості про голосіння в Галичині. До наших днів дійшли форми вітань XVI-XVIII ст. "Помагай Біг", "Христос воскрес" "Слава! Слава!" Майже всі іноземці, котрі мали нагоду спостерігати за життям козаків і Запорозької Січі зокрема, зазначали демократизм їх громадського укладу Наголошувалося на головних рисах характеру українців — волелюбності, почутті побратимства, невибагливості до умов життя, кмітливості й гуморі, пісенності, відвазі та ін.

XVI-перша половина XVII ст. були періодом видатних досягнень української професійної культури. Характеристичні риси виробилися в українському містобудуванні, оборонній і культовій архітектурі. В центрі міста зводилися ратуші з дзвіницями, а навколо них споруджували будинки міської буржуазії. Прикладом такого ансамблю є площа Ринок у Львові. В культовій архітектурі поширеними стали храми тридільного і п'ятидільного типу, що розвивали давньоруські традиції, але в способі будівництва, формах екстер'єру й оздобленні перебували в органічній єдності з європейськими архітектурними стилями ренесансу і бароко. Для іконопису властивими стали реалістичні мотиви. В побуті панівних верств все більше уваги приділялося творам світського живопису, зокрема світському портрету Був також поширений за манерою відображення і тематикою народний живопис, що виявився в церковному малярстві, зображенні народних образів козака Мамая, народних музик, обрядів.

Для музичної культури характерною особливістю став хоровий спів, що формувався при братських школах в Острозі, Києві й інших містах.

Від того часу, коли Іван Федоров надрукував у Львові "Апостол" (1574), поширювалось книгодрукування в Україні. На зламі XVI-

XVII ст. тут було 17 друкарень, що видавали книги церковнослов'янською й українською мовами. Друкарні діяли при монастирях і братських школах. У 1591 р. при Львівському братстві видано грекослов'янську граматику З першої половини XVII ст. провідне місце в книгодрукуванні належить Києво-Печерському монастиреві. Книги видавалися в Дермані, Острозі, Луцьку Школи при братствах характеризувалися демократичними статутами, згідно з якими учні цінувалися не за походженням, а за здібністю, ставленням до навчання. Діяльність багатьох освітніх закладів сприяла поширенню освіти серед широких народних мас.

Повстання під проводом Б.Хмельницького і національно-визвольна війна середини XVII ст. засвідчували, що в історичному розвитку України настав новий етап. Народ піднявся до усвідомлення необхідності завоювання національної свободи в усій цілісності й утворення національної держави. У цьому полягала основна стратегічна мета національно-визвольної війни. Але мета не була досягнута. Вирвати Україну з-під гніту феодальної Речі Посполитої самому українському народові, його збройним силам і керівництву не вдалося.

За цих умов Б. Хмельницький звернув свої погляди на Росію, сподіваючись на її допомогу Однак царський уряд виношував свої плани щодо України. Внаслідок рішення Переяславської ради у січні 1654 р. виявилися не чим іншим, як переходом України з-під польської залежності під "високу государеву руку"

ДОБА ЗАНЕПАДУ НАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Переяславська рада лише на короткий час забезпечила відносно позитивну зміну становища в Україні. Однак після смерті Б.Хмельницького козацька старшина швидко відчула суворість "високої государевої руки" і спробувала перекреслити рішення Переяславської ради. З цього на довгі десятиріччя в Україні почався драматичний відступ від ледь не осягнутих вершин національної свободи. У вересні 1658 р. І. Виговський, котрий виконував роль гетьмана при неповнолітньому Юрієві Хмельницькому, підписав з Польщею Гадяцькі угоди, за якими Україна отримувала в складі Польщі статус Руського князівства, урівняного з Литовським. Проте через рік Ю.Хмельницький з волі тієї ж козацької старшини, що примусила І.Виговського залишити гетьманство, відмовився від Гадяцької угоди і підписав з російським урядом нові "Переяславські статті" Але минув ще рік і, за наслідками поразки російсько-козацьких військ, Ю.Хмельницький Чуднівською угодою знову визнав залежність від Польщі. Оскільки на цей час у Києві

та низці міст Лівобережжя вже були російські військові загони, то Чуднівська угода стала практичним кроком на шляху до поділу України на дві частини. В 1663 р. після зречення Ю.Хмельницьким гетьманської булави відбувся також поділ козацьких адміністрацій на Лівобережну з гетьманом Іваном Брюховецьким і Правобережну з Павлом Тетерею на чолі.

У 1664 р. воєвода київський Стефан Чарнецький наглумився над пам'яттю Богдана Хмельницького, викинувши його тіло з могили в Суботові. У всенародних повстаннях проти Польщі (Ставище, Лисянка) після втечі П. Тетері серед претендентів на гетьманську булаву переміг Петро Дорошенко, який вдався до союзу з турками і татарами. В січні 1667 р. дійшло до замирення (Андрусівське перемир'я) між Росією і Польщею. Поділ України став доконаним фактом. Запоріжжя оголошувалося під подвійною залежністю. Проте і після цього в середовищі козацтва не припинилася боротьба за возз'єднання України. В 1668 р. П.Дорошенко рушив на Лівобережжя і стратив І.Брюховецького, а сам на якийсь час став гетьманом України. Проте вже через рік лівобережне козацтво виступило проти Дорошенка і обрало гетьманом Дем'яна Многогрішного, котрого в ролі наказного гетьмана залишив на Лівобережжі П.Дорошенко. Водночас на Правобережжі Дорошенко не припиняв боротьби проти Польщі. В серпні 1671 р. він поновив союз з Туреччиною.

Правобережну Україну з краю в край проходили турецькі війська і татарські орди як козацькі союзники. Після поразки Польщі від турецько-татарсько-козацьких військ у жовтні 1672 р. був підписаний невигідний для Польщі й відносно вигідний для козаків Бучацький мир, за яким Брацлавське воєводство і південна частина Київського воєводства переходили під управління гетьмана Дорошенка. На інших правобережних землях ще управляв гетьман пропольської політики Михайло Ханенко. Таке становище тривало недовго — вже 1673 р. у битві з польськими військами Яна Собеського турки зазнали поразки, а 1674 р. проти Туреччини вирушили через Правобережжя російські війська. Більшість правобережних полків визнала лівобережного гетьмана І.Самойловича. П.Дорошенко залишився без території і в 1676 р. визнавши владу І.Самойловича, здавшись на ласку воєводи Ромодановського. На бік росіян перейшов і М.Ханенко, після чого наказним козацьким гетьманом від імені Польщі був призначений Євстахій Гоголь (помер 1679). Потім козацьким гетьманом король іменував Стефана Куницького, Андрія Могилу, Самійла Івановича (Самуся). Турки ж витягли з константинопольського монастиря Юрія Хмельницького і нарекли його "князем України малоросійської" Але кількаразові спустошливі походи Ю.Хмельницького закінчувались поразками. У 1681 р. Росія підписала в Бахчисараї мир із Туреччиною. Туреччина визнала

за Росією Київ і владу над запорозьким козацтвом. У Ю.Хмельницького було відібрано гетьманську булаву, а 1683 р. його страчено.

Остаточно, аж на ціле майбутнє століття, доля України була визначена підписаним у Москві 1686 р. між Росією і Польщею "вічним миром" Лівобережжя, Запоріжжя і Київ з околицею визнавались за Росією. Спустошені південна Київщина і Брацлавщина оголошувались нейтральною зоною. Решта українських земель на захід від Дніпра визнавалася за Польщею. Після цього наступ польського уряду на елементи української самобутності був безоглядним. У 1696 р. прийнято сеймовий закон про вилучення української (руської") мови із судочинства. У 1699 р. Сейм ухвалив рішення про "знищення козаків у Київському і Брацлавському воєводствах", розпуск козацьких полків упродовж двох тижнів.

Проте козацькі повстання початку XVIII ст. під проводом Семена Палія, Захара Іскри, Андрія Абазина привели до відновлення у 1704 р. козацького устрою на Правобережжі. Це відбувалося в умовах, коли під претекстом допомоги королю Августу II у війні проти шведів на Правобережжя вступили війська гетьмана Івана Мазепи. Однак уже 1711 р. Петро І видав указ про переселення козацьких правобережних полків на Лівобережжя. В дусі "Вічного миру" Польща 1712 р. поновлювала повноту своєї влади на Правобережжі. Козацтво було поставлене поза законом. На його місці зародився гайдамацький рух. Мало кращим виявилося становище і перспектива українських земель у складі Росії.

У свій час один з політичних діячів України назвав "возз'єднання України з Росією" зразком для інших окраїнних щодо Росії народів у прагненні свого визволення. Насправді умови, в яких опинилася Україна у складі Росії, не можна назвати "зразком" гідним наслідування. Під впливом російських кріпосницьких порядків поступово нищилися завоювання народних мас у роки визвольної війни, а козацька старшина перетворилася в звичайних кріпосників, які проміняли національну ідею і честь на поміщицьке благополуччя. В 1665 р. за титул боярина гетьман Брюховецький передав у безпосередню економічну залежність російському урядові "всі українські городи" Відбувався наступ на інститути національної державності: систему гетьманату і козацького адміністративного устрою, на запорозьке козацтво.

З українськими гетьманами, якщо вони заявляли про свої права, царизм швидко розправлявся як зі звичайними бунтівниками. їх катували, засилали до Сибіру, відрубували голови. У 1663 р. відрубали голову гетьманові Якимові Сомку; 1672 р. мордували у Москві, а потім заслали з родиною до Сибіру гетьмана Дем'яна Многогрішного; в тому ж році заслали запорозького кошового отамана Івана Сірка; у 1687 р. разом із сином Яковом заслали гетьмана Івана Самойловича, а його братові Григорію відрубали голову.

Після переходу Мазепи на бік Карла XII війська О.Меншикова вщент зруйнували гетьманську столицю Батурин, а царський загін під командуванням П.Яковлева зробив те ж із Запорозькою Січчю. Запорожці, котрим пощастило уникнути розправи, пішли вниз по Дніпру під опіку кримського хана і заснували там Олешківську Січ (у районі сучасного Цюрупінська). Лише через 15 років після цього під впливом нових небезпек для Російської держави з півдня запорозьким козакам дозволили повернутись у рідні місця. На р. Підпільна за 5 км від Старої Січі було створено Нову Січ, якій судилося проіснувати ще понад 40 років, щоб у 1775 р. дочекатися своєї остаточної руїни від Катерини II.

Після смерті Івана Скоропадського в 1722 р. уряд Петра І не дозволив обирати нового гетьмана. Призначений наказним гетьманом Павло Полуботок за спроби відстоювати інтереси України був викликаний до Петербурга і посаджений в Петропавловську фортецю, де й помер 1724 р. Після смерті Петра І російський уряд ще двічі дозволяв гетьманське правління Данила Апостола в 1727-1734 рр. і Кирила Розумовського в 1750-1764 рр. після чого гетьманат як такий через 110 років після Переяславської ради був ліквідований. У 1783 р. в Україні було поширене кріпосне право російського зразка. В Лівобережній Україні запроваджувався поділ на губернії, властивий для всіх російських земель. Ще в 1685 р. православну церкву України було підпорядковано московському патріархату Створений Петром І Синод для управління справами церкви заборонив друкувати в Україні будь-які книги українською мовою, в тому числі церковні. Останні дозволялося видавати лише церковнослов'янською або російською мовами. У 1730 р. заборонили навіть українські букварі. Російська імперія стала для українського народу тюрмою.

Проте порівняно з тією частиною України, яка після "вічного миру" 1686 р. опинилася під Польщею, в Гетьманщині загалом залишилися кращі умови для етнічного розвитку українського народу Хоча залежність Лівобережної гетьманської України від кріпосницької Росії сковувала самобутній соціальний розвиток, який за умов незалежності міг би швидше наближатися до буржуазних форм, все-таки на Лівобережжі феодальна соціальна структура українського етносу зберігала природний характер. На основі козацької старшини тут витворилась елітна верства народу, що у XVIII ст. набула рис російського дворянства. Великою мірою ця верства залишалася носієм національно-державної української традиції навіть тоді, коли були ліквідовані найменші залишки козацької державності. Важливе значення мало збереження відносно чисельної вільної козацької верстви селянського населення, що в умовах кризи кріпосницького ладу аж до 1861 р. була головним носієм етнокультурної традиції. На Лівобережжі сильніші позиції, ніж на ін-

ших землях, мав український елемент у структурі міського населення і, на загал, міста за національним складом залишалися, як і села, українськими. Цим факторам належало важливе значення в середині та другій половині XIX ст. коли почалося нове національне пробудження українського народу

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1989.

Грушевський Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. І. До початку XI віка. — С. 1-66.

Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі. Матеріали "круглого столу" // Укр. іст. журн. — 2001. — № 3. — С. 3^17.

Залізняк Л. Від склавінів до української нації. — К., 1997.

Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1973.

Ісаєвич Ярослав. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 22-43.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1992.

Мальчевський Олег. Полонізація української шляхти // Україна в минулому. — Київ; Львів. 1992. — Вип. І., — С. 37-53.

Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. — К„ 1961.

Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. — К., 1992.

Пахаджание беларусау: дыскусія працягваецца // Перабудова і міжнацыянальные адносіньї. — Мн., 1989. — С. 113-130.

Пеняк С І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. — К., 1980.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII ст. — М., 1982.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.

Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися Українська нація. — К„ 1991.

Толочко П.П. Древняя Русь. — К., 1987.

Тиводар Михайло. Короткий нарис історії Закарпаття // Закарпаття: народознавчі зошити. — Ужгород, 1995. — С. 10-30.

Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К„ 1990.

Уткин Анатолий. Будущее Запада *11* Свободная мысль — XXI. — 2003. — № 2. — С. 52-69.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К„ 1997.

РОЗДІЛ III

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ

ЗАКРІПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ НА ЗАХІДНОМУ, ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ І ПІВНІЧНОМУ НАПРЯМКАХ

Як осілий землеробський народ українці споконвіку проживали на території, де їх або їхніх прямих предків — руських часів Київської держави чи східних слов'ян — застала писана історія. При цьому в західній, центральній та північно-східній частині України їхнє проживання в часі ніколи не переривалося, незважаючи на неодноразову зміну політичного становища згаданих територій. Щодо південно-східних українських земель, то вони, починаючи від XII—XIII ст. перестали бути зоною переважаючого українською заселення. Звідти на багато століть русько-українське населення витіснили кочові завойовники — печеніги, половці, а з XIII ст. — татари. Тільки з XVI ст. українці почали вдруге освоювати південно-східні землі спочатку як військово-промислове населення за дніпровськими порогами, потім як військово-землеробне по нижній течії Дніпра, Південного Бугу і Дністра, в XVII ст. — правобережжя Північного Дінця, а у XVIII ст. після російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. і приєднання Криму до Росії, українське переважаюче заселення доходить знову до північних берегів Чорного моря. Саме з погляду руху українського населення в південно-східному напрямку XVI-XVIII ст. прийнято розглядати процес завершення формування української етнічної території.

Найдавніші писемні й археологічні джерела дають підстави стверджувати про відносну стабільність української етнічної межі на заході, а також на півночі. За часів Київської Русі західна етнічна межа українсько-руського населення практично збігалася із західними політичними кордонами Київської держави. Очевидно, політичний кордон неодноразово змінювався, але територія руського розселення на заході аж до падіння Галицько-Волинського князівства завжди була якщо не територією руської держави, то об'єктом безсумнівних політичних претензій. У цьому зв'язку дуже тенденційні суперечки й досі викликає літописний запис під 981 р. (В літо 6489) такого змісту· "Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які й є до сьогодні під Руссю" Прихильники посунення далеко на схід польсько-української історико-етнічної межі, відштовхуючись від зга-

даного запису, намагалися стверджувати, що до 981 р. у Перемишлі та Червені, а пізніше і далеко східніше ще проживали поляки. Так, професор Львівського університету Станіслав Грабський намагався довести, що до 981 р. не лише Перемишль і Червень, а й вся Червона Русь між Сяном і Збручем була заселена поляками, однак Володимир, завоювавши її, запровадив тут руські церкви, "додав осадників зі сходу", які і "зрущили" польське населення.

Аналогічні, цілком безпідставні твердження висували окремі польські автори і в повоєнний час. Так, С.Кучинський 1962 р. оголошував західні українські землі аж до Горині та Случа на півночі й Південного Бугу па півдні місцем проживання легендарного польського племені лендзян. Однак ці та подібні довільні писання не підтвердили жодні історичні джерела. По-перше, державне прилучення "червенських городів" до Київської Русі 981 р. не було остаточним. У 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий знову захопив їх.

Проте Київська держава не змирилася з цим. У 1030 р. Ярослав Мудрий приєднав до Русі м. Белз, а 1031 р. Київ відвоював усі червенські городи. З цього часу жоден документ не фіксував польського характеру ні міст, ні сіл цих земель. Удільні князівства, які утворилися в другій половині XI ст. — Перемишльське, Теребовлянське, Галицьке та інші, так само як і об'єднане Галицьке, а потім Галицько-Волинське князівство, були за національною приналежністю, релігією і культурою русько-українськими. Як не дивно, на цій території, що була сусідньою до польських земель, не фіксуються навіть окремі пам'ятки польської матеріальної культури. "Повну, як досі, відсутність виробів ремісників сусідньої Давньопольської держави, — писав професор І.Свєшніков, який близько двох десятиріч археологічно досліджував удільну князівську столицю Звенигород (за 15 км від м. Львова), — слід, очевидно, пояснити складними політичними відносинами, що в XI-XIII ст. існували на західних рубежах Русі"

Однак які б не були причини культурної ізоляції земель на схід від Сяну від власне польських, відсутність "польськості" у Галичині аж до XIII ст. є фактом. Маємо лише повідомлення стосовно проникнення на Русь "латинської віри" (XIII ст.). У 1231 р. Папа Григорій IX повелів, аби католички не брали шлюбу з русинами, бо такі чоловіки відводять жінок від католицизму З цього ж часу існують перші повідомлення про колонізацію польських селян на Русі. У 1232 р. Папа наказував польському кліру вплинути на князів, щоб "особливо ...не гнобили сільського населення, яке будучи не в силах винести неволю, тікає на Русь і там від віри відпадає" Поява ж польських поселень у Галицькій Русі зафіксоване тільки після захоплення Львова і Галицько-Волинського князівства Казимиром III. Можновладні польські вельможі, котрі за підтримку руської політики Казимира отримували земельні наділи на

Русі, привозили на них осадників зі заходу Це зумовило появу католицького населення не лише в містах, а й у селах. Проте аж до XVIII ст. українська етнічна межа на заході існувала західніше, ніж зафіксована матеріалами Першого загального перепису населення Росії 1897 р. й австрійськими переписами кінця XIX-початку XX ст. Холм за часів Галицько-Волинського князівства був якийсь період столицею держави, місцем літописання, центром культурного і мистецького життя. Пізніше (до поділів Польщі) руські землі, розташовані північніше Холма, входили до складу Підляського воєводства й отримували ще назву Підляшшя. Власне Холмщина як заселена руським населенням земля на сході відокремлювалася від Волині р. Західний Буг, а на заході сягала р. Вепр. У грамоті короля Ягайла 1420 р. зазначалося: м.Туробін (південніше Любліна) є в "Руській землі", й воно живе за "руським правом" Дослідники русько-польської державної межі XIII-XIV ст. вважали, що вона проходила західніше міст і населених пунктів (з півночі на південь) — Дорогичин, Межиріч, Верещин, Красностав, Туробин, Щебрешин, Крешів, Ряшів, Тичин, Березів, Коросно. З польського державного боку кордон проходив східніше Седлеця, Луківа, Радича, Білгорая, Чудеця, Стрижіва, Дуклі. Державний кордон майже збігався з етнічною межею, тільки у південній гірській частині українські оселі заходили західніше державного кордону між Галицько-Волинським князівством і Польським королівством. Джерелами для уточнення західної межі проживання українського населення від XVI ст. є люстрації (описи королівських маєтностей). Так, за люстрацією 1564-1565 рр., у Красноставському повіті Холмської землі українську більшість мали Добринівка, Лопінник Руський, Грушів, Наділовичі, Сінниця, Стриїв. У Лежайському старостві над Сяном українськими були села Курилівка, Старе Місто, Сідлянка, Ожанна, Жухів, Дубно, у районі р. Вислок — Босько, Вороблик Королівський. Щоправда, люстрації не з усіх сіл збереглися. Через це для уточнення етнічної межі використовують податкові реєстри, де зазначена релігійна приналежність культових споруд. Зрозуміло, в селах, де реєстри зазначають православні церкви, проживали українці або ж переважно українці, а в селах з католицькими костьолами — поляки. Крайніми західними поселеннями (з півночі на південь) з православними храмами були Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Щебрешин, Крешів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дошно, Липники, Брунари, Королева Руська, Вірхомля, Шляхтова.

За російським переписом населення 1897 р. у Люблінській губернії, яка сягала на сході до Західного Бугу і охоплювала південну частину історико-етнографічної Холмщини, проживало 196 497 осіб із "малоруською мовою" В Седлєцькій губернії, куди входила північна частина тієї ж Холмщини (Підляшшя), "малоруську мову" як рідну запи-

Бойківська хата на Закарпатті

сали 107 777 осіб. Православних у згаданих губерніях налічувалося в 1897 р. 449 541 осіб, з них 100 тис. подали своєю мовою польську Можна допускати, що це були нащадки в минулому українського чи білоруського населення. Проте перепис фіксував також 32 041 осіб римських католиків з "малоруською мовою"

Так чи інакше, наприкінці XIX ст. українське населення історичної Холмщини перевищувало 300 тис. осіб. З 1905 р. у деяких громад цього краю під впливом католицької та польської націоналістичної пропаганди був помітний відхід певної частини людей від православ'я.

За австрійськими переписами населення 1900 р., до українських етнічно пограничних повітів у Галичині відносились Цішанівський (Цішанів-Любашів), Ярославський, Перемишльський і Сяноцький. У кожному з них, за винятком Ярославського, українське населення становило абсолютну більшість. Близько 70 тис. українців проживало південніше міст Кросно, Ясло, Горлиці, Грибів, Новий Сонч.

У районі Карпат західна межа українсько-польського етнічного пограниччя переходила в українсько-словацьке, потім, повертаючи на південний схід по Закарпаттю, — в українсько-угорське і далі — в українсько-румунське (волоське) й українсько-молдавське прогрениччя. Очевидно, і на цьому відтинку межа українського заселення є дуже давньою. На основі археологічних матеріалів закарпатський дослідник С.Пеняк доводить: приблизно з VI ст. н. е. територія Закарпаття Потиської рівнини і південних відрогів Карпат — почала заселятися східнослов'янськими поселенцями з "племені" білих хорватів, прабатьківщиною яких до аварських нападів був район між Дністром і Пру-

том. Вважають, що вже у другій половині IX ст. на Закарпатті існувало князівство білих хорватів з центром в Ужгороді.

Дуже раннє східнослов'янське заселення Закарпаття підтверджують і лінгвістичні дані. Автор "Лінгвістичного атласу українських народних говорів" Й.Дзендзелівський виявив, що руські інновації X-XI ст. у подністровських, бойківських, гуцульських та покутсько-буковинських говорах на північний схід від Карпатського хребта *(кулак, глек, одежа, сволок, перевесло* та ін.) були відсутніми аж до XVII XVIII ст. на Закарпатті (за винятком східної гуцульської частини).

Це засвідчує про раннє руське заселення Закарпаття і відносну ізоляцію також з політичних причин між українцями Закарпаття і Прикарпаття в наступні часи. Якщо б Закарпаття було незаселеним руськими аж до XIV чи й XVIII ст., як це намагалися подавати окремі угорські та закарпатські історики (І.Кнсжа, А.Годінка, С.Бонкало, И.Гашпар, Ф.Фодор та ін.), то згадані лексичні відмінності у мові українського прикарпатського і закарпатського населення були б незрозумілими.

Лінгвістичні матеріали, однак, наштовхують також на думку, що давньоруське населення на Закарпатті формувалося за рахунок мігрантів не лише з "хорватського" Прикарпаття, а також з інших східнослов'янських земель. На Закарпатті є ріки з назвами Пина, Мала Пина, Уж, Тур'я, а Прип'ять також має притоки Пина, Уж, Тур'я. У Київській області є р. Ірша, а на Закарпатті — р. Іршавка і селище Іршава. Дністер в давнину називали Тірас. Додавши до цієї назви суфікс *-сва,* на Закарпатті притоку Тиси назвали Терасва. На це звернув увагу М.Антощин. Цей лінгвіст схильний також пояснювати велику строкатість закарпатських діалектів широкою географією східнослов'янської прабатьківщини закарпатських українців.

Закарпатський відтинок української етнічної межі завжди був дуже строкатий. Більш-менш достовірні етнодемографічні дані про українсько-словацьку й українсько-угорську етнічну межу маємо лише від середини XIX ст. У 1855 р. складено етнографічну мапу краю на основі перепису 1851 р. Володимир Гнатюк простежив релігійну приналежність населення етнічно змішаної Пряшівської єпархії від 1823 до 1898 р. У праці "Русини Пряшівської єпархії і їх говори" він зазначив, що на території 20 858 км^2, де були греко-католицькі громади єпархії, 1890 р. проживало 986 742 осіб населення. З них припадало на угорців 428 602, на русинів — 383 395 осіб. На тій самій території проживали також німці (74 566), словаки (75 498) та поляки (24781). До згаданої кількості русинів В.Гнатюк відніс дві етнографічні підгрупи русинів: руснаків 97 436 і словяків — 285 959 осіб. Усі руснаки належали до греко-католицької релігії. Серед словяків греко-католиків було всього 43 553. Греко-католики мали 188 парафій. Релігійна приналежність більшості словяків — до латинників, їх субетнічна назва — *словяки* були причи-

ною того, що в Чехії та Словаччині їх називали "шаришськими, або кошицькими словаками" Як вважав В. Гнатюк, і руснаки, і словяки — русини. Вони різнилися особливостями діалекту· в руснаків інфінітив на *-ти,* в словяків — на *-ц.* Займенник *-що* у руснаків вимовлявся як што, у словяків — як *-цо* або *-со.* Тому останні ще мали назву *сотаки.* Проте, на думку дослідника, діалекти руснаків і словяків "мають той самий внутрішній склад і майже ту ж саму лексику Руснак зовсім докладно розуміє словяка і навпаки. Тимчасом і руснак, і словяк лише насилу порозуміють словака" Обидві групи вживають частку *лем,* отже, належать до лемків.

Відносно найбільшу частку населення українці (русини) становили в чотирьох закарпатських комітатах: Марамарош (з центром в Хусті), Берег (Берегове), Угоча (Севлющ) і Уг (Ужанський з центром у Чопі). В 1891 р. у згаданих комітатах проживало відповідно 122 528 русинів (45,7%) 81 907 (45,6), 32 076 (42,5) і 46 521 русин (34,4%). У комітатах Земплин і Спіш частка українського населення становила 10,4 та 10,7% усього населення і у Шариші — 20,8%.

Поряд з українцями у згаданих комітатах проживали угорці, словаки, німці, євреї, румуни, чехи та ін. Однак таке змішання було зумовлене тим, що через самі комітати проходила етнічна межа. І все-таки С.Томашівський відносив на Закарпатті до "руської території" комітати Марамарош, Берег, Угоча, Уг. Загалом з 658 444 осіб, що проживали в цих комітатах, на українців припадало 283 032 осіб (42,98%), тобто відносна більшість. Комітати Земплин, Шариш і Спіш він вважав національно словацькими.

Всі дослідники (Павло Балог, Володимир Гнатюк, Стефан Томашівський та ін.) звертали увагу на велику рухливість етнічної межі в цьому регіоні, пов'язану з активними асиміляційними процесами і з тенденційністю урядової статистики, що в кожне наступне десятиріччя подавала одні й ті ж самі поселення то українськими, то словацькими або угорськими.

Великих змін упродовж століття зазнавав українсько-волосько-молдовський відтинок етнічного пограниччя. Через територію історико-географічної області Буковини, а з 1849 р. — і окремої адміністративної одиниці як герцогства Буковини пролягла українсько-волоська (українсько-румунська) етнічна межа. І на цьому відтинку український етнос відступав. Як писав молдавський літописець XVIII ст. Мирон Костін, не тільки волості Чернівецька і Хотинська були заселені українцями, а й половина Сучавської, навіть Яської.

Австрійський перепис населення 1900 р. засвідчив, що з дев'яти буковинських повітів українці мали абсолютну більшість у трьох: Чернівецькому без міста (57 378 українців — 58,71%), Кіцманському (83 419 — 88,15%) і Вижницькому (53 561 — 74,77%). Крім цього, укра-

їнці мали відносну більшість у Серетському (26 155 — 43,6%) і Сторожинецькому повітах (34 308 українців — 42,83%). Другою за чисельністю національністю в останніх двох повітах були румуни: у Серетському — 16 171 румун — 26,62% і в Сторожинецькому — 28 030 румунів — 34,99%. Тобто, станом на 1900 р. етнічна українсько-румунська межа проходила по Серетському і Сторожинецькому повітах північніше Серета і південніше Сторожинця. В столиці краю (герцогства) — Чернівцях, багатонаціональному місті, найчисленнішими національностями з 67 622 жителів були євреї (за релігійною ознакою 21 587 осіб — 31,92%), українці (13 030 — 19,27%), румуни (9400 — 13,90%), а також поляки (близько 18%) і німці (близько 15%). Значна частина українців проживала в південних, переважно румунських повітах: у Сучавському (11 269 українців — 18,05%), Радівецькому (8864 українці — 10,79%), Кімполунгському (7342 українці — 13,18%). У Гурагуморському повіті українців налічувалося всього 1472 особи, або 2,6%. Загалом у всій Буковині перепис 1900 р. подав 297 798 українців (за мовою) із загальної кількості населення краю — 730 195 осіб. Дві корінні національності краю становили: українці — 40,78%, румуни — 32,25% (229 018 осіб).

На українсько-молдавському відтинку етнічного кордону від XIV і аж до початку XX ст. помітний відступ українського елемента на користь молдавського.

У "Повісті временних літ" розповідається, що уличі спочатку проживали над Дніпром, а потім перейшли в область між Південним Бугом і Дністром. Головним містом уличів був Пересечень (на захід від Дністра). Пізніше там проживало молдавське населення. Як зазначає сучасний молдавський етнограф професор В.Зеленчук, писемні джерела й археологічні відомості засвідчують, що від VI і до XIII ст. культура на території теперішньої Молдови мала яскраво виражений слов'янський характер. "Молдавани, що розселилися в кінці XIII-XIV ст. у центрі та на півдні Дніпровсько-Прутського межиріччя, поглинули групи слов'ян, які там лишилися"

Очевидно, головна молдовська міграція на територію сучасної Молдови припадала на другу половину XIV ст. після відокремлення молдавського князівства 1360 р. від Угорщини. Показовим історичним документом, що ілюструє процес зміни етнічної приналежності окремих земель, є грамота князя Олександра Доброго про пожалування земель у районі Кишновзаревого монастиря 1420 р. (монастир був розташований за 60 км від Кишинева). Всі географічні назви грамоти слов'янські: Лозова, Горланич, Криниця, р. Биковець, Малий Лужок, Пересечень, Пітушок, Тигомирове селище, Садова. І досі на півночі Молдови є багато поселень, назви яких закінчуються на *-еуць, -інць*: Гринеуць, Белкеуць, Гриманкеуць, Тересеуць. Такі назви є молдовською модифікацією назв із закінченням *івці,* властивим для української мови.

Поглинення українського населення молдовським елементом у XIV-XVI ст. не було, проте, одночасовим. У 1498 р. господар Молдови Стефан III зробив похід на Поділля, дійшов до Львова і привів зі собою 100 тис. полонених, поселивши їх у Молдові. Про історичну традицію та руську культуру в Молдові засвідчує і той факт, що аж до XVII ст. старослов'янська мова з елементами українізмів була офіційною мовою молдовського діловедення. Однак і після цього мали місце неодноразові переселення українського населення в землі, які були молдавськими або межували з ними. Після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі близько 10 тис. козаків на чолі з отаманом Бахматом поселилися на Буджаку (територія південніше лінії Леово на Пруті — Бендери на Дністрі). За іншими даними, на Дунаї поселилось 5 тис. козаків. У російсько-турецькій війні 1806-1812 pp. багато з них перейшло на російський бік, і з них був сформований загін Усть-Дунайського війська з 500 осіб. Уже в 1823 р. ці козаки були поселені в с. Акмангіт Аккерманського повіту, де на початку XX ст. їх налічувалося близько 4 тис.

Українськими козаками в Причорномор'ї між Дністром і Дунаєм були засновані села Курінь, Паланка, Сеймени, Киргана, Сагайдаки, Бурлак. У XIX ст. українське населення на північних і південних окраїнах Молдови швидко збільшувалося, зокрема після приєднання цього краю до Росії в 1812 р. і утворення з нього Бессарабської губернії. В Бессарабії 1817 р. проживало 30 тис. українців (6,5%), у 1861 — 126 тис. (13,4%), за переписом населення 1897 р. — 379 690 осіб — 19,6%. Таке величезне зростання українців упродовж XIX ст. пояснюється значними міграціями українського населення в ці райони — втеча кріпосних селян, а також їх державне переселення, зокрема у згаданий район Буджака (Бендерський і Аккерманський повіти). Вже до середини XIX ст. на півдні Бессарабії українські та російські селяни заснували близько 20 сіл.

На схід від Буковини українсько-молдовська межа проходила південною частиною Хотинського повіту Бессарабської губернії зі заходу на схід попри поселення Раківці, Котелева, Довжок, Сінжер, Щербинці, Білевці, Балковці, Кишла Салієва, Кишла Замжієва, Медвежа, Лукчени, Слободзеї, Ширавці, Бриголи, Кульбака, Сокуряни-Наславці до Ляшовець на Поділлі. Далі — вниз уздовж Дністра аж до Буджака, хоч окремі молдовські поселення розташовувались на лівому березі. Район Буджака був багатонаціональним. Українці в ньому наприкінці XIX ст. становили: в Аккерманському повіті — 26,7%, Ізмаїльському— 19,6%. Дуже чисельними були німецькі колонії. Невеличку частку становили греки-албанці, гагаузи. Українське населення, яке проживало в молдовському оточенні, піддавалося асиміляції. Лише в Хотинському повіті, де на українців в кінці XIX ст. припадало 53,2%, відбувався процес українізації.

На півночі українське населення межувало з білоруським. Етнічна межа з заходу на схід проходила через географічну зону Полісся, що мала і має також свою етнографічну українсько-білоруську специфіку в характері господарських і промислових занять населення, поселенні та житлі, народному одязі, діалектах, звичаях і обрядах, антропології. Українські говори від заходу і до Дніпра мають межу з білоруськими вздовж Прип'яті, коли віддаляються від неї далеко на північ. Наприклад, на західному відтинку, де від найдавніших часів до українського етнічного масиву належала вся Дорогочинська земля та південна частина Нільської, або там, де відступало на південь, як у районі Снядиня — Мозира.

Автори описових творів XIX ст. П.Бобровський, П.Гільдебрандт, О.Ріттіх та інші писали про абсолютне переважання "малоросійської мови" в Берестейському, Кобринському, Пружанському та Пінському повітах. Це підтвердив і Перший загальний перепис населення Російської імперії, згідно з яким у згаданих повітах частка носіїв "малороссийского наречия" коливалась від 80 до 90%. Дослідники українсько-білоруського мовного контактування і діалектів вважають, що нинішні говори української та білоруської мовної віднесеності безпосередньо змикаються. Допускають, що це стало наслідком генетичної близькості обох мов. Нам, однак, видається, що подібні висновки передчасні, вони засвідчують лише про слабке вивчення сучасного українсько-білоруського мовного пограниччя.

КОЛОНІЗАЦІЯ СЛОБОЖАНЩИНИ В XVI—XVIII ст. І ФОРМУВАННЯ СХІДНОЇ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Від найдавніших часів відносно стабільною залишалася етнічна українсько-білоруська межа по Дніпру вище впадання в нього Прип'яті та українсько-білоруська й українсько-російська на північний схід і схід від впадіння в Дніпро р. Сожі й приблизно по лінії сучасного державного кордону України аж до її повернення 100 км східніше Десни на південь у напрямку на Рильськ. У ранньоісторичний період це була земля східнослов'янського "племені" сіверян, що разом з іншими південно-руськими "племенами" стала територією формування українського етносу Полемізуючи з О.Шахматовим, на українському характері цих земель наголошував М.Грушевський:

"...Архаїчні українські діалекти Чернігівщини ледве чи удасться добре витолкувати, припустивши, що старі сіверяни не належали до українсько-руської групи" Вчений заперечував також сформування населення Чернігівщини під впливом колонізації з Полоцької землі, адже сама Сіверщина слугувала резервом такої колонізації на південь.

Етнографічна група сіверян у період формування давньоруської держави займала середню і нижню течію Десни, Посем'я, Верхів'я Сули, Псла, Ворскли і Північного Дінця, тобто сучасне українсько-російське державне й етнічне пограниччя — з українського боку Сумської, Харківської та частково Луганської областей. Проте через відомі історичні процеси, починаючи від часів "Слова о полку Ігоревім" і до XVI ст. з більшої південної частини цих земель руське населення відступило. Лише з XVI ст. розпочалася вторинна руська (українська і російська) колонізація цих земель.

Після входження 1503 р. історичної Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави крайніми містами на півдні були Стародуб, Рильськ, Путивль, хоч українське і російське сільське населення окремими поселеннями далеко від ординських шляхів проживало і південніше. За Деулінським перемир'ям 1618 р. Чернігів із землею ще на 40 років підпав під владу Польщі. Наприкінці XVI ст. відновилось м. Курськ, були засновані Воронеж, Оскол, Білгород, Валуйки. Розпочалася нова вільна колонізація пустих земель селянами-втікачами, учасниками Селянської війни початку XVII ст., що переховувалися від розправи. У 1633-1653 рр. вибудована Білгородська лінія укріплень, вздовж якої виникло 20 міст-укріплень, а з-поміж них — Ахтирка на заході, Новий Оскол на сході. Військовий захист території значною мірою стимулював їх сільськогосподарську колонізацію і заселення.

Велика хвиля української колонізації цих вільних земель припадала на першу половину XVII ст. і була заохочена будівництвом укріплень Білгородської лінії. Як писав М.Сумцов, до 1651 р. у пустому раніше краї зібралося близько 100 тис. осіб. Поразка національно-визвольної війни, зокрема у битві під Берестечком, дала поштовх для нової колонізації, в тому числі козацького населення. Після Білоцерківської угоди "польські відділи вмарширували на лівий берег Дніпра, — зазначав В.Дорошенко, — а литовські окупували Сіверщину Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і привертати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повставати, але сам Хмельницький змушений був приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом з родинами і рухомим майном тікали на схід, за московську границю" У 1652 р. відбулося найчисленніше переселення українських козаків у Воронезький край — близько 1 тис. сімей — із Батурина, Борзни. Ніжина, Сосниці, Конотопа, Бахмача й інших місцевостей. Почали заселятися також землі південніше Білгородської лінії; край отримав назву Слобідської України від слова *слобода* — вільне поселення, мешканці якого не були закріпаченими, а жили "слободно"

В 1650 р. виник Харків, ще раніше — 1641 р. — Ахтирка, 1659 р. — Боромля. Тоді ж, у середині XVII ст., тут засновані міста Суми, Лебе-

дин, Змієв, Краснокутськ, Балаклея та інші, у 60-х роках — Мерефа, Богодухів, у 70-х — Ізюм, Білопілля, Вовчанськ. На ці ж десятиріччя припадало заснування більшості слобід, сіл і хуторів Слобідської України. Першими поселенцями стали козаки та селяни з Лівобережних полків. Постійним було переселення з Правобережної України. Тисячі козаків і селян тікали від польського національного гніту, поміщицької експлуатації. Козацький літописець Самуїл Величко, котрий 1705 р. проходив з козаками від Корсуня і Білої Церкви на Волинь, так записав своє враження: "Україна в пустыне оставлена, і поселенцы ся, славные предки наши, безвестны явишася" Поселенці на Слобожанщині були переважно українцями, що засвідчили також їхні прізвища: Юсько Хороший, Юсько Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васка Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин, Боруля, Василь Ломака та ін. Багато козаків мали прізвища ремісницького заняття: Коваль, Котляр, Кравець. У Харкові 1655 р. числилось 587 козаків, поділених на 6 сотень на чолі з отаманом Іваном Кривошликом. Всього ж населення з козацькими сім'ями у місті налічувалось 1,5-2 тис. осіб.

Окремі реєстри і переписи поселенців зафіксували місця їхнього походження. Заданими 1671 р., з-поміж жителів Миропілля були вихідці з Київщини й інших міст Правобережжя, а також з Ромен, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Ахтирки, Лебедина, що засвідчує участь в освоєнні нових південніших територій вчорашніх поселенців із півночі. У слободі Тарновській жили вихідці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, з Волині та Поділля, зі Львова. У 70-х роках землі при усті р. Грайворонки, що впадає у Ворсклу, відійшли митрополиту Білгородському й Обоянському, який закликав на них поселенців. За три роки виникло м. Грайворон, де поселилося понад 900 сімей з Жаботина, Білої Церкви, Гадяча, Зінькова, Корсуня, Умані. Проживали також поселенці з сусідніх міст та слобод, що виникли раніше: Сум, Недригайлова, Ахтирки, Лебедина, Ворожби, Суджі, Острогозька, Богодухова, Балаклеї. Окремі поселенці були зі Смоленська.

Оскільки при заселенні цього краю уряд вимагав не лише господарського освоєння, а й створення надійної оборони південних кордонів Російської держави, поселенці об'єднувалися в козачі полки. У 60-х роках XVII ст. сформувалися чотири слобідських полки: Острогозький, Ахтирський, Сумський, Харківський, трохи пізніше з Харківського виділився ще Ізюмський. Спочатку полки підпорядковувалися Бєлгородському воєводі, а з 1668 р. вони навіть об'єдналися у складі Білгородського полку Білгородський військово-адміністративний округ проіснував до початку XVII ст.

Значні групи українських поселенців осідали на східних територіях, що потім ввійшли до складу Білгородської, Курської та Воронезької губерній. До цих земель насамперед належала територія Острого-

зького полку (нині Воронезька область), яку продовжували заселяти аж до середини XVIII ст. Тут виникли міста Богучар, Нова Калитва, Россош, Ольховатка, Кантеміровка, Підгірка. Вважається, що м. Острогозьк заснували козаки правобережного Острозького полку після поразки під Берестечком. На початку XIX ст. на території Острогозького полку налічувалося 182 поселення. За сьомою ревізією (1833 р.) було 107 512 потомків острогозьких козаків чоловічої статі.

Одночасно участь в освоєнні земель Слобідської України, в тому числі майбутніх Курської, Білгородської та Воронезької губерній, брали вихідці з центральних і східних російських земель, передусім з ратних людей. Вони становили основне населення Чугуєва, заснованого в 1624 р., а також Хотмижська. Вільного Курлана (1640 р.) та ін.

У 1731-1742 рр. вздовж південного кордону Слобідської України створена Українська оборонна лінія довжиною 400 км від Дніпра до Північного Дінця по ріках Орель (притока Дніпра), Берестова (притока Орелі), Берека (притока Дінця). На цій лінії було поселено дев'ять полків, набраних у Курському, Рильському й інших південно-російських повітах. Виникли слободи Петровська, Тамбовська, Михайлівська, Олексіївська, Сфремовська, Орловська, Бєлєвська, Козловська, Рязька. У цей час продовжувалася колонізація у районах нижнього Посем'я, Локні, Псла, Суджі, тобто в місцях відносно вже освоєних раніше. Відбувався також процес освоєння нових територій південніше від середньої течії Північного Дінця, на лівих притоках Дону

Формуючи адміністративний поділ нових освоєних територій, уряд Росії не брав до уваги їх національного складу

В 1708 р. з виникненням губернського поділу Острогозький та Ізюмський полки ввели до складу Азовської губернії з центром у Воронежі. В 1725 р. губернію перейменовано на Воронезьку Основна маса курських і білгородських земель, а також Сумський, Ахтирський, Харківський полки 1708 р. віднесені до Київської губернії. Однак уже 1727-1732 рр. "слобідські" українські території відійшли до Білгородської губернії. У 1780 р. сформовано курське намісництво, перейменоване і реформоване 1802 р. у губернію, що об'єднала частину території розформованої Білгородської губернії разом з Білгородом.

Після ліквідації гетьманату на Лівобережній Україні та скасування у 1781 р. полкового устрою Гетьманщини не стало козацько-полкового устрою і на Слобідській Україні.

В 1765 р. слобідські полки ввійшли до Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові (з 1780 р. — Харківське намісництво), а з 1795 р. — знову до Слобідсько-Української губернії, перейменованої 1835 р. у Харківську губернію.

Впродовж XVIII ст. відбувалося швидке збільшення населення Слобожанщини. У 1732 р. тут налічувалося 106 тис. військових поселенців

без членів сім'ї, а всього, можна допускати, — близько 400 тис. осіб населення. В 1788 р. на території намісництва проживало 796 888 осіб, 1812р. 835 501,1816р. 910тис„ 1819р. 980тис„ 1834 р. -1148 239 осіб, 1845 р. 1 646 271 осіб, 1852 р. за дев'ятою ревізією 1 366 188, за десятою ревізією 1858 р. 1 468 370 осіб. Однак у зв'язку з пошестями до 1860 р. кількість людей зменшилася до 1 449 964 осіб.

За Першим загальним переписом населення імперії (1897 р.) у межах старої Слобожанщини налічувалося: у Харківській губернії 2 492 316 осіб, серед них українців (за "малоруською мовою") 2 009 411 осіб, або 80,62%, а серед сільського населення 85,30%. У Воронезькій губернії було 1 967 054 мешканці, з них українців 854 039, або 43,41%; у Курській відповідно 1 604 515 і 523 277 осіб. Тут на українців припадало 32,61%. Загалом українське населення на території спільного українсько-російського освоєння у 1897 р. мало чисельність 3 386 727 осіб, або ж 55,85%. Штучний національно-неприродний адміністративний поділ цих земель не лише у складі Російської імперії, а й у складі колишнього Радянського Союзу при політиці, що нехтувала національно-культурними потребами українців поза межами України, призвів на російському боці, починаючи з 30-х років, до занепаду українського етносу, його асиміляції.

УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І ПРИЧОРНОМОР'Я у XVI-XIX ст.

Лівобережне Подніпров'я здебільшого було колонізоване українськими і частково російськими поселенцями в ході заселення Слобідської України, до якої в широкому розумінні слова входила також значна територія сучасних Луганської (до р. Айдар) і Донецької областей. Вздовж р. Айдар сотенними містами на сучасній Луганщині були Осиновка, Закотне, Старобєжськ, також Бєлолуцьк. До складу Ізюмського полку входили Троїцьке, Сватово, Боровське 1655 р. й інші поселення сучасної Луганщини, чимало поселень сучасної Донецької області. Паралельно відбувалася колонізація цих територій донськими козаками, які в 40-х роках XVII ст. заснували при впадінні в Північний Донець річок Айдара і Борової свої опорні пункти Боровський городок і Старий Айдар. Проте освоєння південних частин згаданих областей відбувалося вже у руслі українського колоніального просування вниз по Наддніпров'ю в XVI XVIII ст. і колонізацією, пов'язаною з російським державним просуванням до Чорного моря у XVII на початку XIX ст.

Національне відвоювання нижньодніпровських просторів і Причорномор'я, їх господарське освоєння пов'язане з виникненням та існуван-

Селянська хата. Дніпропетровська область (с. Ґоечиио)

ням Запорозької Січі. Як уже зазначалося, перші успішні дії козаків проти татарських набігів, за хроніками М. Бєльського і А. Гваньїні, припадали на 1489 р., на перші роки XVI ст. Приблизно впродовж півстоліття козацтво розвивалось як військово-соціальний і водночас служилий стан українського суспільства. У складі військових загонів, які формували окремі князі та вельможі, козаки боролися з ордою. Вже у першій половині XVI ст. козаки зробили кілька великих успішних походів: у 1524 р. аж до устя Дніпра під Тамань, 1538 р. і 1541 р. аж до Очакова. На цьому етапі особливо прославились козацькі ватажки Криштофор Кмітич, Остап Дашкевич, Яков Претфич. Але найбільше значення мало вільне козацтво, що формувалося за дніпровськими порогами зі селян-утікачів від кріпацької неволі, інших категорій людей. У певних місцях Нижньодніпровського побережжя, на дніпровських островах люди створювали "січі" — тимчасові укріплення-поселення, обнесені дерев'яними розсіченими палями, які спочатку мали тимчасовий характер.

У 40-х роках XVI ст. на острові Томаківка (60 км південніше о. Хортиці) вже склалася постійна козацька організація "Січ", об'єднуючи окремі "січі" В 1554-1555 рр. славетний козацький отаман, черкаський і канівський староста, український князь Дмитро Вишневецький на о. Мала Хортиця вибудував невелику фортецю: вона проіснувала близько двох років і була зруйнована татарами.

Під проводом Д.Вишневецького козаки здійснили чимало переможних походів до Перекопу, під Очаків, в устя Дніпра. У другій полови-

ні XVI в XVIII ст. основні козацькі "січі" були побудовані у тих місцях, де в Дніпро впадає р. Самара. Високі пороги робили Дніпро несудноплавним. У річкових заплавах водилося багато риби, диких птахів. Буйна трава давала змогу ховатися в ній від переслідувачів. Центром усіх "січей" майже до кінця XVI ст. продовжувала залишатися Томаківська Січ, зруйнована татарами 1593 р. Після цього запорозькі козаки вибудували Січ на о. Базавлук при впадінні в Дніпро притоки Чортомлик (поблизу теперішнього с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області над Каховським водосховищем за 30 км на південний захід від о. Томаківки). Базавлуцька (Чортомлицька), або Стара Січ, проіснувала понад 110 років, поки її не зруйнував у травні 1709 р. після переходу І.Мазепи на бік Карла XII петровський воєвода Яковлев.

Нижче нинішнього Запоріжжя в межах сучасних Запорізького, Камінсько-Дніпровського, Оріхівського і Василівського районів розташовувався буйний низинний простір за назвою Великий Луг, який козаки називали своїм батьком. Вже з другої половини XVI ст. у запорозьких просторах появилися сотні зимівників, котрі належали багатшим козакам, де зимувала також козацька голота. У мирний час "зимівники" влітку і взимку ставали основою господарської діяльності козаків ловлі та заготівлі риби для власного вжитку і на продаж, з часом бджільництва, розведення коней, і худоби, а відтак і землеробства. Зимівники виростали в окремі хутори, поселення.

Польський уряд, намагаючись після Люблінської унії поширити свою юрисдикцію і на територію Запорозької Січі, вишуковував способи здійснення контролю над козаками. Для цього вище порогів будувалися державні замки й укріплення, щоб контролювати зв'язки Запорозької Січі з територією Київського, Брацлавського, Подільського й інших воєводств. Одним з таких укріплень була фортеця Кодак навпроти Кодацького порогу, яку запорожці неодноразово руйнували.

Військові урядові залоги розміщалися на о. Хортиця. В інструкції коменданту фортеці Кодак 3 серпня 1639 р. висувалося завдання "за пороги живої людини не пускати" Подібним було ставлення до Запорозької Січі й російського уряду, коли після Андрусівського перемир'я 1667 р. Запоріжжя мало належати Польщі та Росії, а після "Вічного миру" 1686 р. — лише Росії. У 1703 р. Петро І побудував 30 км вище о. Базавлук кам'яну фортецю.

Одним із засобів господарського освоєння Нижнього Подніпров'я був чумацький промисел. Подорожі чумаків були небезпечними, зокрема на "дикому" просторі між запорізькими землями і Перекопом. На Перекопі чумаки вже користувалися правами купців і могли почувати себе безпечніше. На зворотному шляху все повторювалося. Були татарські мита і грабунки. І все-таки попри всю напруженість стосунків існувала українсько-татарська торгівля, зокрема у формі чумацтва.

З середини XVII ст. все активнішу безпосередню участь у міжнародній торгівлі брали запорожці.

За словами польського дослідника історії Запорозького війська Владислава Серчика, практично не було товару, який би не потрапляв до їх рук. Запоріжжя з'єднувало торгівлю між Україною, Литвою, Польщею, Росією, Кримським ханством, Туреччиною, з краями Далекого Сходу Запорожці продавали товари власного виробництва, рибу, хутро, сіль, а також полотно, залізо, зброю, тютюн. Купували і перепродували саф'ян, саф'янове взуття, шовкові тканини, волоські горіхи, червоне вино тощо. Торгівля відбувалася водними шляхами, а також сухопутними Чорним і Муравським. У 1649 р. великі торговельні привілеї надала запорожцям Туреччина. Запорожці отримали право на судноплавство Чорним і Мармуровим морями, постій без обмеження в часі у всіх портах цих морів, спорудження власних торговельних магазинів, звільнення від податків. Запоріжжю було дозволено мати в Константинополі власне торговельне представництво, будувати фортечні станиці вздовж торговельного шляху від дніпрових порогів до устя Бугу для захисту запорізьких купців. Купці отримали право викупу своїх побратимів з турецької неволі. Запорожці були посередниками в торгівлі між Туреччиною і Кримом, з одного боку, і Польщею з іншого. Важливим був російський напрямок запорізької торгівлі.

На час об'єднання України з Росією у 1654 р. Запоріжжя аж до о. Базавлук становило достатньо освоєний господарський край, зокрема вздовж Дніпра.

З переходом Запоріжжя під вплив Росії 1686 р. у подальшому господарському освоєнні нижнього Подніпров'я все значніше місце почала посідати зовнішня політика російських царів. Після 1709 р. запорожці, яким вдалося уникнути розправи російських військ, спробували заснувати нову Січ біля гирла р. Кам'янки поблизу с. Милового, що тепер у Херсонській області. Однак царський уряд змусив козаків залишити зону російського впливу З дозволу кримського хана козаки оселилися на нижньому лівому березі Дніпра в районі поселення Олешки (нині Цюрупинськ) і заснували там Олешківську Січ. Був перерваний зв'язок з Україною, принизливою стала залежність від кримських татар. Козаки постійно думали про те, як повернутись у межі Старої Січі.

До зруйнування Петром І Старої Січі запорозьке козацтво вже становило собою складну військово-соціальну структуру Воно складалось не лише з центрального коша на Базавлуку, а також мало простору і значно освоєну територію, що продовжувала господарювати. Ще в 1604 р. на р. Орелі запорожці заклали фортецю Царичанка; з 1704 р. розвивалося засноване запорожцями містечко Торомське, з 1707 р. Сурсько-Клевцове та ін. Тому, коли через 24 роки після розгрому Січі 1733 р.

царський уряд дозволив олешківським козакам вернутися на старі місця вони прибули туди і за 5 км від о. Базавлук на р. Підпільній, притоці Дніпра, 1834 р. заснували Нову Січ.

Освоєння великої території викликало потребу її адміністративного поділу на паланки. До найзаселеніших відносились північні паланки — Самарська, Кальміуська, Орельська, Кодацька, Інгульська; південні — Прогнойська, Протовчанська та Бугогардівська — були менш освоєні. Середина і друга половина XVIII ст. позначилися дальшим освоєнням краю. У 1737 р. недалеко від о. Хортиці, в усті балки Канцерки, споруджено корабельну верф — Запорізьку В 1740 р. виникло нове місто Томаківка, 1750 р. — Каменське, 1775 р. — Славенськ, Никитин, Перевіз-Нікополь. На території сучасного Дніпропетровська збудовані поселення Лоцманська Камінка (1750 р.), Дієвка (1755 р.), Сухачівка (1770 р.). У 1770 р. на місці сучасного Запоріжжя засновано Олександрівську фортецю. У 1788 р. в усті Інгула розпочалося будівництво Миколаєва як центру військового суднобудівництва. В 1794 р. на місці поселення Хаджибей розпочалося будівництво порту з трьома гаванями, який отримав назву Одеса — на честь давнього грецького поселення (лівий берег Тілігульського лиману). Порт виявився надзвичайно перспективним і вже в 40-х роках XIX ст. вийшов за кількістю населення на перше місце серед міст України (60,1 тис. осіб). У Києві тоді проживало 47,4 тис., Севастополі — 41,2, Бердичеві — 35,6, Харкові — 29,4, Миколаєві — 28,7, Херсоні — 22,6 тис. населення.

На території Самарської паланки на початку 60-х років XVIII ст. проживало 13 050 козаків і близько 5 тис. селян чоловічої статі. У рік ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) на території запорізьких земель налічувалось 70 поселень і 1600 зимівників. У них проживало 72 тис. осіб. Запорізькі козаки завжди звертали велику увагу на розвиток освіти. При 16 церквах Запорозької Січі із 44 наприкінці XVII ст. діяли школи. Дані про освіту козаків з окремих куренів засвідчують, що близько половини з них були грамотними.

Після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі її землі, розташовані на Лівобережжі Дніпра, ввійшли до складу Азовської губернії, правобережні — до складу створеної після ліквідації українського гетьманату 1764 р. Новоросійської губернії.

В 1783 р. було реорганізовано адміністративний поділ і створене Єкатеринославське намісництво, що практично управляло землями всього колишнього Запоріжжя. В зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною, яка почалася 1787 р., царський уряд вирішив знову використати запорозьке козацтво і 1788 р. видав указ про заснування Війська вірних козаків, формування якого було доручено О.Суворову В тому ж році формування отримало назву Чорноморського козацького війська. Під час війни козаків поселяли на землях між Бугом і Дністром,

але 1792 р. їх переселили на Кубань, де вони становили основну частину Кубанського козацького війська. В 1796 р. відбулася ще одна адміністративна реорганізація. Більшість земель намісництва ввійшла до складу Новоросійської губернії, яка в свою чергу 1802 р. була поділена на три губернії: Єкатеринославську, Таврійську і Миколаївську Останню через рік перейменовано в Херсонську

Всі ці адміністративно-управлінські зміни стали наслідком військово-політичних перемог Росії над Туреччиною в другій половині XVIII ст.. приєднання Криму до Росії, воєн початку XIX ст. що супроводжувались інтенсивним заселенням краю в цей час не лише поселенцями з України, а й іншоетнічнннм елементом. Ще в 1752 р. російський уряд дав згоду на заселення Правобережного Дніпра аж до Синюхи на заході, Тясмина на півночі та верхів'ями Інгулу й Інгульця на півдні сербських військових поселенців, котрих очолював генерал Хорват. Заселені землі названо Новою Сербією (вона, проте, як адміністративна одиниця через десять років була ліквідована). У 1762 р. Катерина II видала маніфест із закликом до іноземців поселятися в Росії. До сербів долучилися поселення болгар, молдаван, греків, німців, угорців і албанців. Після Кучук-Кайнарджійського миру, підписаного за результатами російсько-турецької війни 1768 1774 рр., були знову видані укази про комплектування гусарських і пікінерських полків на новопридбаних землях (1776 р.) і новий маніфест до іноземців із закликами переселятися на південь Російської держави (1785 р.).

Новим поштовхом до переселення в південні райони України стало приєднання 1783 р. Криму до Росії, земель у межиріччі Бугу і Дніпра (1791 р.), Бессарабії (1812 р.) і устя Дунаю (1829 р.). Основну масу поселенців становили українці. Так, з 67 730 осіб населення так званої Новоросії в 1763 1764 рр. на українців припадало 50 672 (74,8%), росіян 8164 (12,05), "волохів" 6220 (9, 19), сербів 1410 (2,08%). Поляки, болгари, угорці й німці становили від 0,89 до 0,09%. Південні українські губернії і надалі продовжували розвиватися як переважно українські. У 50-х роках XIX ст. в Єкатеринославській і Херсонській губерніях частка українців становила 73,52%. Причому найвищий відсоток українців був у Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,77), Олександрійському (91,07) та Павлоградському (86,09%) повітах, найнижчий — у Тираспольському (54,11%). На материковій частині Таврійської губернії в Дніпровському повіті українці становили 55,82%, Мелітопольському - 42,35%. Тобто лише в одному повіті Приазов'я українці не мали абсолютної більшості, а лише відносну

Приєднання Північного Причорномор'я до Росії відкривало більші можливості його заселення, що тривало впродовж першої половини XIX ст. причому населення тут зростало дуже інтенсивно. Так, 1745 р. населення півдня України в межах майбутніх Катеринославської та

Херсонської губерній налічувало 43 тис. осіб чоловічої статі. У 1795 р. цей показник зріс до 554,3 тис. На початку XIX ст. населення території між Південним Бугом і Дністром разом з Буджаком становило всього 30-40 тис. осіб, а станом на 1858 р. досягло 700 тис.

Одним із способів заселення причорноморських губерній стали державні пожалування земель вищим придворним чинам, дворянам військової служби, козацькій старшині. На пожалувані землі поміщики спроваджували кріпосних селян зі своїх північних маєтків, у тому числі й з Росії. На землях, що управлялися казною, оселялися державні селяни. Це витворило ще до скасування кріпосного права в 1861 р. на південних землях соціальну структуру населення, подібну до загальноукраїнської у межах Російської держави, що складалася з козаків, державних селян, духовенства, міщан та інших груп. Загалом ця структура, зокрема сільського населення, дуже відмінна від структури Правобережжя і Волині, яка аж до Другого, а Західної Волині — до Третього поділу Польщі перебувала у складі Польщі, де сільське населення майже повністю становили кріпаки. У Новоросійській губернії станом на 1801 р. найчисельнішою групою серед селян вважалися різні категорії державних селян: військові поселенці, козаки, однодвірці, колоністи — на них припадало 57%, "поміщицькі піддані", тобто незакріпачені селяни, що жили на поміщицьких землях, становили 36,7%, на кріпаків припадало всього 6,3%. Ілюстративними є дані про різні соціальні категорії населення повітів Київського намісництва за описом намісництва 1787 р. Наприклад, у Остерському повіті було священно- і церковнослужителів — 213, дворян — 81, різночинців — 81, козаків — 10 458, селян казенного відомства — 10 821, селян у володінні — 7 583, різночинських і козацьких підсусідків — 910, а всього чоловічої статі — 30 151. Однак незважаючи на втрату українцями державності, посилення національно-культурного гніту, занепад освіти, народ зберігав кращі духовні риси: чесність і честь, працелюбство і доброту, пісню і гумор, любов до вітчизни і хоробрість, прагнення до порядку і краси. Збереглися численні свідчення сучасників про побут і культуру українського народу XVIII-XIX ст. Директор Харківського училища І.Переверзєв, котрий 1788 р. виконав "Топографическое описание Харьковского наместничества", зазначав хазяйновитість слобожан, взаємне довір'я між ними: "Кладові комори, хліви для худоби і загорожа з хворосту засвідчують, що вони будуються для захисту лише повітряних змін і звірів. Білі, чисті і світлі хатинки, сади, городи доказують їх спосіб життя, окремий від інших людей" Чимало специфічних рис національного характеру українців підмітив петербурзький філолог А.Павловський, який у "Грамматике малороссийского наречия" (1818) писав: "Проживаючи кілька років у Малій Росії, я міг доволі достосуватися до національного характеру її мешканців, знайшовши у них щось приємно меланхолійне, що,

можливо, відрізняє їх від усіх інших жителів земної кулі. Вони наділені природною уважністю, гостротою, схильністю до музики і здібністю до співу Хлібосольство та простота звичаїв є їхніми суттєвими рисами. У вчинках прості, у справах справедливі, у розмові відверті, хоча часто витончені й виразно хитрі; за намірами ґрунтовні, люблять охайність і чистоту, працюють тихо, але впевнено. У захопленнях рідко спостерігається поміркованість. До наук, здається, схильні від природи, їхні пісні майже завжди тужливі, ніжність і невинність їхніх пісень незрівнянні"

Потяг українців до освіти зазначав Г.Квітка-Основ'яненко. У статті "Украинцы", опублікованій 1841 р. у журналі "Современник", він писав: "Поселянин старається навчити дітей грамоті, а вже після того вибирає промисел за схильністю... Заможний громадянин вважає за сором, якщо серед його синів нема грамотного, розуміється, у тих місцях, де є можливість навчання"

Цікаво, що, наприклад, у 1845 р. із 338 злочинів (крадіжки і шахрайство) у Харківській губернії жоден не був вчинений місцевим жителем.

Як відомо, за радянського часу було упередженим ставлення до літератури і згадок про етнічні відмінності між українцями та росіянами. Це, безумовно, суперечило об'єктивності науки.

Поширена характеристика українського народу давалася в "Історичному та географічному описі Київського намісництва" за 1787 р.. "Народ цієї країни взагалі добросердечний, простий. Один погляд на його поступки спонукає до доведення цієї істини, благонастроєний. В цьому переконують численні приклади вправних у справах його людей, в науках і мистецтві. Простий же народ у властивих для нього роботах повільний і безпечний, як з причини гарячого і плодоносного клімату, так і від відсутності торговельних навиків, що привчають народ до проворності і любостяжанія. Терпеливий до крайності...

Народ цієї країни відмінно схильний до музики і до всіх мистецтв, більше вправляється в іконопису і іконостасній різьбяній роботі. До наук має також велику схильність і настирливість... ті, хто навчається в Київській академії, в більшій частині будучи людьми найбіднішого стану, утримують себе і купують необхідне для навчання за подаяніє, яке раніше збирали, проходячи щорічно під час канікул Малу Росію"

Фактично до кінця XVIII-початку XIX ст. склалася та етнічна територія українського народу, якою її застали події 1917-1920 рр. Від устя Дунаю етнічний кордон проходив через Буджак, вверх по Дністру, через Буковину, Закарпаття та Карпатський хребет і далі на північ західніше Бардіїва, Санока, Перемишля, Любачіва, Грубешова, Холма і Дорогочина через прип'ятське Полісся, далі вверх по Дніпру і на схід від Сожі аж за притоку Десни р. Зноб, на південний схід у напрямку на Рильськ і далі через українсько-російські слобідські простори но-

вого заселення з поверненням на захід через Путивльський повіт (52,52% українського населення за переписом 1897 р.), далі знову на схід через Суджанський повіт (українців 47,92%), на південь через Грайворонський (українців 58,88%), знову на схід через Білгородський (78,60%), Новооскольський (51,02%) і повністю Острогозький (90,49%) і майже такою мірою Богучанський (українців 81,82%), далі через Бірючанський (70,17%) і Павловський (41,98%) повіти, східніше Россоші та Кантемирівки вниз східніше 40 меридіана і до Таганрозької затоки Азовського моря.

Від 1792 р. коли Чорноморське козацьке військо було переселене на Кубань, на південь і південний схід від Дону, поза р. Кубань аж до Чорного моря сформувалася велика етнічно змішана українсько-російська територія, де українське населення від гирла Дону і до середньої Кубані становило більшість (між Єйськом, Ростовом, Тихорецьком, Краснодаром, так само у районі Краснодара і західніше на лівобережжі Кубані).

Від Таганрога і до гирла Дунаю південну межу українських земель омивали Азовське і Чорне моря.

Отже, з кінця XVIII ст. і аж до XX ст. українська етнічна територія істотно не змінювалася.

Водночас національний склад населення у внутрішніх районах України впродовж кінця XVIII, у XIX ст. і на початку XX ст. продовжував змінюватися під впливом цілеспрямованої іншоетнічної колонізації. На західноукраїнських землях зросла відносна частка польського населення, що в Східній Галичині 1910 р. за підрахунками польського історика Тадеуша Домбковського, досягла 14,4%.

Частка ж римо-католицького населення, котре польська офіційна наука вважала за польське, була ще вищою і становила в тому ж 1910 р. 24,48%, а у Львові — аж 50,05%.

В останній чверті XIX ст. відносно масовою стала німецька і чеська сільськогосподарська колонізація у Волинській губернії, де на початку XX ст. налічувалося близько 200 тис. німецьких і понад 60 тис. чеських поселенців. Збільшувалося російське населення в районі Донбасу, промислового Подніпров'я, Приазов'я, Причорномор'я і взагалі в містах України. Значний прошарок у містах і містечках України, зокрема Правобережної, в Галичині та на Буковині становили євреї.

Зростання іншоетнічного елемента в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого, насамперед через те, що професійна структура населення неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни переважно вливалися у велику промисловість, сферу управління, науку, освіту, церковну службу, євреї утримували ремесло і торгівлю, німці та чехи

захопили провідні позиції в сільськогосподарському товарному виробництві, зокрема, технічних культур та ін.), це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації, наперед зумовлювало її деформований характер. Очевидно, в цьому полягає одна з глибинних причин міжнаціональних суперечностей в Україні, стимули для переростання націоналістичної ідеології в ідеологію національної ворожнечі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.

Ісаєвич Ярослав. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 63-74.

Ісаєвич Ярослав. До питання про західний кордон Київської Русі // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — С. 81-104.

Історія української культури: В 5 т. — К., 2001. —Т. 2. Українська культура XIII-першої половини XVII століття. — С. 33-39.

Кордуба Мирон. Територія і населення України. —Львів, 1917.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

Кушнір В.Г. Народознавство Одещини. — Одеса, 1998.

Леонюк В. Словник Берестейщини. — Львів, 1996.

Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970.

Макарчук С.А. Український етнос. Виникнення та історичний розвиток. — К., 1992. — С. 51-75.

Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине: ист. этнограф, очерк. — К., 1975.

Сумцов М.Ф. Слобожанщина: іст.-етнограф. розвідка. — Харків, 1918.

Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 65-74; 179-182.

Українці: іст.-етнограф. монографія: У 2 кн. — Опішня, 1999. — Кн. 1.

Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.

РОЗДІЛ IV

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У XX ст.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX ст.

На межі XIX-XX ст., за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. та австрійського й угорського

державних переписів 1900 р., а також за іншими даними, у світі проживало близько 26,4 млн українців. З того числа в Росії, за згаданим переписом, налічувалося 22 380,6 тис. осіб (84,46%), Австро-Угорщині — 3 814,9 тис. чол. (14,40%). Близько 215 тис. (менше 1%) проживало поза межами обох імперій, зокрема в США, Канаді, Бразилії.

В наступні періоди динаміка чисельності українців, як і населення України загалом, характеризувалася значними відмінностями, зумовленими насамперед політичними й економічними факторами. Таких відмінних періодів у XX ст. було кілька: 1900-1914 рр. 1914-1925,1926—1939, 1939-1945, 1946-1959, 1960-1989 рр., з 1989 р. і дотепер.

На початку століття, в 1900-1914 рр. динаміка чисельності українців вирізнялася великою рухливістю, переселенням селян підросійської України в східні області та губернії імперії, еміграцією галицького, буковинського та закарпатського селянства, міських низів у заокеанські країни. Еміграції підлягало населення західних українських земель у Росії.

Вже до другої половини XIX ст. значні групи українського населення проживали на Північному Кавказі, де вони, за переписом 1897 р., становили 33,6%, тоді ж в Сибіру і на Далекому Сході чисельність українців досягла 223,9 тис. (3,9%), Казахстані та Середній Азії— 101,6 тис. осіб (1,3%). У східних районах наприкінці XIX ст. найпомітнішою була частка українців у Приморській (19,3%) та Амурській (17,5%) областях. Були це переважно переселенці з Чернігівської, Полтавської та Київської губерній, котрі почали переїжджати до Примор'я у 80-х роках XIX ст.

З кінця XIX і на початку XX ст. переселенський рух з України до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану і в Середню Азію активізувався. На якийсь час інтереси українського і російського селянства та правлячих поміщицько-урядових кіл у питанні переселення ніби збіглися. Після селянської реформи уряд, надіючись розрядити класово-соціальне напруження на селі й ефективніше освоїти природні багатства східних земель, зробив певні кроки назустріч селянським побажанням, а селянство максимально хотіло ним скористатись. Російський уряд створив для справ переселення спеціальний орган — Обласну земельну переселенську організацію, що мала спрямовувати переселення з Воронезької, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Волинської губерній. У губерніях були створені землеустрійні комісії, у повітах — повітові.

Почав видаватися журнал "Известия областной земской переселенческой управы" Він рекламував умови переселення, пільги і вигоди для переселенців. Селянам обіцяли наділи — 15 десятин на чоловічу душу, позику 100 крб, звільнення на три роки від оподаткування і невеликий земельний податок у майбутньому — 15-20 коп. щорічно за десятину землі. Для власних потреб, зокрема для забудови, селянам дозволяли рубати ліс у державному лісному фонді.

Губерніями й областями заселення були визначені Єнісейська, Іркутська, Тобольська, Томська, Самарська, Калузька, Мінська, Могилевська, а також Усурійський, Приморський, Алтайський краї. Ці краї, губернії та області щорічно розподіляли на переселенські губернії обліковані вільні "долі" — наділи. Місцеві землеустрійні комісії повинні були від імені зацікавлених селян спрямовувати у місця переселення так званих ходаків, котрі на місці конкретизували б заявки своїх громад, після чого отримували на них відповідні свідоцтва для переселенців.

Особливо активізувалось переселення українських селян на схід з 1907 р. що можна проілюструвати на прикладі Волині. Так, за даними Челябінської і Сизранської реєстрації впродовж 11 років (від 1896 р. до 1907 р.) з Волинської губернії на Сибір пройшло через пункти реєстрації 1659 сімей, а всього з членами сімей і одинокими — 10 781 осіб. Однак вже лише за 1907 р. ті самі пункти зареєстрували перехід 1516 волинських сімей, усього 8665 осіб. Крім цього, на Сибір прийшли 2303 ходаки з Волинської губернії. У 1908 р. потік переселенців з Волині становив 1806 сімей, 11 148 переселенців, 1645 ходаків; у 1909 р. — відповідно 1564, 5796, 2322. Отже, лише за три роки (1907-1909) з Волині на Схід переселилося 29 609 осіб і прийшли в пошуках "долі" 6270 ходаків.

Дуже масовим було переселення з Кременецького повіту, звідки лише 1909 р. виїхало близько 1 тис. селянських сімей. З Лубенського в тому ж році до Алтайського краю, Амурської й Акмолінської областей, у район Томська і Єнісея переселилось 292 сім'ї, з Рівненського — до Акмолінської й Амурської областей та Приморський край — 85 сімей, із Володимира-Волинського — 73 сім'ї тощо.

З певних міркувань і можливостей прийому з 1910 р. держава вирішила зупинити переселенський рух, але він продовжувався за інерцією. Вже в 1910 р. один з державних переселенських агентів попереджував Житомирську землеустрійну комісію, щоб вона більше не дозволяла виїздів, а дала змогу виявити становище на сході з тими, які прибули без свідоцтв. Агент повідомляв: "їх сюди закликали широкомовними оголошеннями... Тепер їх женуть звідусіль... Женуть їх із селищ, в яких вони живуть; оскільки вони збідніли до останнього ступеня і не можуть платити ні за квартиру, ні за дрова, ні за випас худоби, якщо в якогось щасливця вона залишилась. Приїхали сюди з грошима, хоч і невеликими, надіялись на одержання землі... Тепер після 3^4 літ життя в Сибіру — все продано і проїджено... Повернутись назад додому вони не можуть — немає на це ніяких засобів, та й самого того "додому" для них не існує"

І все-таки, незважаючи на гіркі невдачі тисяч знедолених, українське населення на сході імперії (початок XX ст.) дуже збільшилося. В Сибіру і на Далекому Сході частка українців з 1897 до 1917 рр. зросла

з 3,9 до 8,4%, а чисельно — з 223,9 тис. до 899,3 тис. осіб. Майже половина з них розмістилася на Далекому Сході, де їх частка збільшилася з 5,9 до 21,7%. У Приморській та Амурській областях українці до 1917 р. були з росіянами основним етнічним компонентом, становлячи відповідно у названих областях 48,2 і 43,2%.

Зросла частка українців у Казахстані та Середній Азії — до 7,1%, в тому числі в Казахстані — 10,5%.

Незважаючи на значний переселенський відплив українського населення на схід, початок століття відзначався його динамічним збільшенням і в межах національної території. За порівняльними показниками переписів 1897 р., 1917 р., чисельність українців у регіоні Лівобережної України (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) зросла з 6118,7 тис. до 8176,9 тис. осіб, або на 33,64%; регіоні Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська губернії) — з 7357,5 до 9363,6 тис. осіб, або на 27,27%; регіоні так званої Новоросії (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська губернії і Донська область) — з 4628,9 до 6568,8 тис. осіб, або на 41,92%. Особливо разючим було збільшення українців у Таврійській губернії із 611,1 тис. до 900,5 тис. осіб, тобто на 47,36%.

Всього ж чисельність українців у межах Російської імперії зросла з 22 380,6 тис. до 31 012,9 тис. осіб, або на 38,62%.

Статистичні матеріали переконливо засвідчують. в умовах царської Росії, незважаючи на урядову політику придушення української національної школи і культури, русифікації через систему державного управління, суду, церкви й інші ланки громадсько-політичної структури суспільства, український етнос, грунтуючись на багатющій національній народній культурі, виявляв величезну відпорність русифікаторській політиці. Це був період, коли у вихованні підростаючого покоління, підготовці масових професій, поширенні політичної інформації основу становили народні знання і народна українська мова. Велике значення мав і той факт, що основною частиною населення були селяни як природні носії етнічних рис.

За 20-річчя (1897-1917 рр.) різких змін у національному складі відповідних територій України не відбулося. Найбільш українськими за складом населення в 1917 р. були губернії: Полтавська (94,1%), Харківська (85,7), Подільська (80,1), потім — Київська (75,5%), Волинська (69,7), Чернігівська (67,4), Катеринославська (65,8%). У Херсонській губернії українці становили 52,7, Таврійській — 47,1%.

Зміни в чисельності українських територій, що входили до складу Австро-Угорської імперії, можливо зіставляти стосовно початку століття за матеріалами переписів 1900 і 1910 рр. хоча загальні тенденції руху населення на основі багатьох, але не узагальнюючих матеріалів, можуть бути ілюстровані періодом після 1910 р.

На відміну від української території Росії, де значний вплив на народонаселення і національний склад мало масове переселення селянства у східні регіони імперії, у Східній Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті фактором механічного впливу на чисельність населення, в тому числі українського, була еміграція в заокеанські та частково європейські держави. Крім цього, на відносній частці українців негативно позначилися стимульована польською адміністрацією Галичини польська сільськогосподарська колонізація з Західної Галичини, наплив деякої частини поляків у Східну Галичину після поразки революції в Королівстві Польському 1905-1907 рр. полонізація населення у містах.

Початок еміграції українців Австро-Угорщини датують 1870 р. Першими українськими емігрантами були вихідці зі Закарпаття, хоч російські українці з'явилися в США через Аляску вже 1860 р. Причину еміграції з Галичини Іван Франко вбачав у соціально-економічній ситуації: "...Галичина перелюднена, — писав, він, — се значить властиво, що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продуктивних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживання"

Спочатку еміграція не мала масового характеру З Галичини, наприклад, аж до 1884 р. її річний рівень лише в 3 роки (1881 р. 1883 р. і 1884 р.) перевищив 1000 осіб. І все-таки на початку 90-х років XIX ст. лише у США налічувалося близько 60 тис. "русинів" котрі оселилися головно у штатах Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Монтана, Колорадо. Деякі українці з Буковини і Закарпаття вже переїхали до Канади. У 90-х роках еміграція в заморські країни мала масовий характер. Із Східної Галичини туди емігрувало 133 610 греко-католиків. Найчисельнішим був потік до США. За підрахунками С.Качараби, станом на 1897 р. у США перебувало 150-160 тис. українців, а з 1899 до 1914 рр. сюди емігрувало ще 345 тис. У Канаді в 1900 р. налічувалося 7 тис. українців, у 1900-1914 рр. в'їхало ще 150 тис. За ці ж роки в Бразилію й Аргентину прибуло 35 тис. українців. До Канади еміграція мала переважно характер переселення на постійне проживання. З-поміж емігрантів до Сполучених Штатів деяка частина (із заробітком чи без нього) поверталася у рідні краї.

Український емігрант серед усіх європейських емігрантів за океан був найбідніший. Якщо "середній" француз привозив до Америки 86,18 доларів, чех — 41,6, німець — 58,87, "середній" скандинав — 69,52, то "середній" поляк прибував до США чи Канади, маючи з собою всього 14,76 долара, а українець ще менше — 14,39 долара.

Дев'яності роки характеризувалися масовою сезонною еміграцією в Німеччину, Швецію, західну частину Австро-Угорської імперії. Умови найму і праці сезонних емігрантів були дуже тяжкими. Порівняно зі Східною Україною етнодемографічна ситуація для українців західно-

українських земель на початку XX ст. була несприятливою. Це позначилося на їх млявому чисельному зростанні.

За даними перепису 1900 р., у всій Східній Галичині (без Бжозівського переважно польського за населенням повіту) налічувалося 4 735 477 осіб, або ж 64,73% населення всієї Галичини (тобто Східної і Західної разом). Густота населення становила 93 особи на км^2, а на Східній Україні вона дорівнювала 42 особи на км^2 Греко-католиків у Східній Галичині було 3 005 916 (63,48%), римо-католиків, яких офіційна польська наука відносила до поляків — 1 074 753 (22,70%), жителів іудейського віросповідання — 613 764 осіб. (12,96%). Незначну частку становило населення євангельських релігій (0,78%), православні (0,04), вірменські католики і православні (0,03%) та ін. У Західній Галичині проживало 98 187 греко-католиків, у повітах Горлицькому — 20 356, Грибовському — 9600, Ясловському — 7965, Кросненському — 13567, Новосончському — 16662 і Ланьцутському — 5262 особи. Кількість україномовного населення мало відрізнялася від кількості греко-католиків. Зате польськомовне населення (1 548 886 осіб у Східній Галичині (32,71%) набагато перевищувало чисельність римо-католиків. Це пояснювалося тим, що австрійські переписи не визначали окремої єврейської мови і майже всім євреям (іудеям) записували польську, українську чи німецьку мову Найчастіше — польську

На Буковині (Північній і Південній разом) 1900 р. проживало 297,8 тис. українців (за мовою), що становило 40,8% всього населення. Румунів налічувалося 229 тис. (31,4%), німців— 159,5 тис. (21,84%) (за мовою), євреїв — 96 150 осіб (13,17%) — за приналежністю до іудейської релігії. Тут густота населення становила 70 осіб на 1 км^2

У закарпатському регіоні 1900 р. проживало 411,3 тис. українців, але в комітатах, де українці становили відносну більшість (Берег, Угоча, Уг, Марамарош), менше, 327,3 тис. осіб.

Матеріали перепису 1910 р. відобразили значні відмінності у прирості за десятиріччя населення різних національностей. На Східній Галичині (без Бжозівського повіту) загальний приріст становив 10,94%, або ж 517 935осіб. Населення краю досягло 5 253 412 чол. Цей абсолютний приріст був значно нижчим природного, що пояснюється еміграцією. Польське населення (римсько-католицьке) Східної Галичини, однак, зросло до 1 285 926 осіб, або ж на 19,65%, а українське (греко-католицьке) збільшилось всього на 9,14% і досягло 3 280 699 осіб. Найменшим був приріст євреїв (6,46%), чисельність яких становила 1910 р. 657 640 осіб. Єврейська еміграція стала ще інтенсивнішою, ніж українська. Ще меншим був приріст україномовного населення Східної Галичини — всього на 4,35%, а польськомовне виросло на 31,84%. В Західній Галичині українське населення практично втратило будь-яку тенденцію до зростання.

Дуже швидко збільшувалося міське населення Львова (30,92%). Воно досягло 1910 р. 195 796 осіб (без військовослужбовців). Переважно цей приріст стався внаслідок механічного припливу населення з повітів краю та інших територій — 61,40%, внаслідок природного приросту—38,60%.

За національністю у Львові переважало польське населення. Співвідношення між поляками й українцями становило 72,85:27,15. Частка поляків (римських католиків) серед населення міста дорівнювала 53,87%, українців — 20,08%. Близько 25% становили євреї. Незважаючи на це, Львів продовжував залишатися, за образним висловом І. Франка, "серцем руського народу"

В деяких повітах, наприклад, Заліщицькому, Борщівському—еміграція призвела навіть до зменшення населення, відповідно на 1,1% та 0,2%.

Неоднаковий приріст чисельності населення різних національностей пояснювався насамперед інтенсивними процесами полонізації українців під дією політичного пресу та заохочення польської сільськогосподарської колонізації. Це зумовило зміну співвідношення чисельності національностей. У 1910 р. частка українців (за приналежністю до греко-католицької релігії) зменшилася до 62,45%, частка ж римо-католиків зросла до 24,58%. В українському таборі звучала тривога за майбутнє українського народу в Галичині. Газета "Діло" 18 (31) березня 1905 р. у статті "Австрія чи Росія" писала: "Три мільйони русинів мають проти себе силу цілої держави, а ся держава хоче руський край перемінити в Польщу тим способом, що спольщила місто і уряди. Найдальше через 15-20 літ край буде мати населення через половину польське. З польськими містами, польськими урядами, з політичною властю в польських руках. Коли се раз станеться, то руська Галичина вже ніколи не дасться назад зрушити...

Маючи проти себе цілу державу (Австро-Угорщину — С. М.), мусимо стратити наш край в користь улюбленого Австрією народу ...В Росії взагалі не маємо жодної парламентарної репрезентації, а в Австрії не маємо з сеї репрезентації ніякої користі...»

Тенденції етнодемографічного розвитку у Східній Галичині в 1911—1914 рр. не змінилися.

Несприятливою для українців була етнодемографічна ситуація на Буковині. Тут приріст українців за десятиріччя становив усього 7,3 тис. осіб, або 2,45%. З їх абсолютною чисельністю 305,1 тис. осіб частка серед населення Буковини впала до 38,1%.

На Закарпатті чисельність українців досягла 447,1 тис., тобто вона зросла на 8,70%, а це також було менше від середнього показника приросту населення.

Загальний асимілятивний процес, що мав місце у Східній Галичині, властивий і для інших західноукраїнських земель. Тільки на Буко-

вині він загрожував українцям з боку румунів, Закарпатті — з боку словаків і угорців.

За змістом роки 1914-1917 (хоч з огляду на роки статистичного обліку розглядаються на загальному тлі етнічного розвитку українців у 1897-1917 pp.) характеризуються особливими рисами. Була війна, яка втягнула величезну масу чоловічого населення в імперіалістичну різню, мільйони мирного населення зірвалися з місць постійного проживання і як біженці шукали захисту в далеких краях. Мирне населення гинуло на місцях фронтових дій, занепадали міста, порушився природний рух населення.

Вже з перших днів війни розпочались жорстокі репресивні дії на населення західноукраїнських земель. Відступаючі австро-угорські війська намагалися звинуватити за свої поразки мирних жителів Галичини, які нібито давали росіянам секретні відомості про розташування австрійських і угорських військ. Відступаючи, угорські гонведи спалювали українські села, заарештовували тисячі селян, священиків та інтелігентів, направляли їх в табори інтернованих. Як символ знущання над українцями ввійшов в історію табір Талергоф недалеко від Граца.

Коли весною 1915 р. російська армія почала відступати, залякане селянство галицьких сіл у багатьох випадках залишало хати, двори, села і довгими валками потягнулося на схід назустріч холоду і хворобам, голоду і злидням, страшенним поневірянням. Лише з Турківського повіту на схід подалося 5543 жителі. Деякі села (наприклад, Новий Яжів і Цетуля Яворівського повіту) тікали від наступаючих австрійців цілими громадами.

Ще масовішим був потік українських біженців із Холмщини. Газета "Кур'єр львовскі" повідомляла 11 березня 1916 р., щоЬосени 1915 р., коли російське військо відступало на схід, перед ним пішло з Королівства Польського 1 200 000 осіб. 14 березня 1916 р. газета "Діло" навела дані, опубліковані Російським земельним і міським союзом у справах біженців: наприкінці листопада 1915 р. загальна кількість біженців у Росії становила 2 267 274 осіб, тобто близько 10-20% населення територій, з яких відступили російські війська.

Зауважуючи такий підхід, "Діло" допускало, що кількість біженців зі Східної Галичини не повинна б перевищувати 400 тис. осіб. Очевидно, це завищене допущення. Звіти повітових старост про біженців, зроблені після повернення австрійської адміністрації, не показують такої великої кількості. Західна частина Волині дала 175 тис. біженців. Крім українців, серед біженців було приблизно 1 млн поляків і євреїв.

Єврейський комітет опіки над біженцями в Росії повідомляв, що він здійснює турботу про 350 тис. євреїв. Росіян налічувалося 500 тис.

На січень 1915 р. велика кількість біженців осіла у східних українських губерніях: Катеринославській — 250 тис., Харківській —121 тис.,

Донській області — 80 тис. та ін. Чимало біженців залишилися в Ставропольському краї, Бессарабській і Подільській губерніях: 328 819 осіб знайшли місце в містах, зокрема 30 тис. — у Харкові і 30 тис. — у Катеринославі. З усієї маси біженців три чверті розмістилися в Україні. Багато опинилося у Сибіру

Сотні тисяч українців як солдати імперіалістичних армій Австро-Угорщини і Росії загинули на фронтах. Росія на війні втратила 1811 тис. осіб. На "русских" (тобто на росіян, українців і білорусів) у російській армії Першої світової війни припадало серед рядового складу 76,85% і серед офіцерів — 86, а в середньому серед всього складу армії — 78%. Якщо допустити, що втрати різних національностей були пропорційними до їх загальної чисельності, то "русских" загинуло 1431 тис. Якщо ж далі допустити, що з-поміж них частка росіян, українців і білорусів відображала відповідні частки серед усього населення трьох національностей, то у війні загинуло 978 тис. росіян, 393 тис. українців і 60 тис. білорусів.

У Австро-Угорській імперії частка українців серед усього населення, за даними перепису 1910 р., становила 8,4%.

Австро-Угорщина втратила вбитими 1100 тис. осіб. Якби українці були представлені в армії цієї держави пропорційно до свого населення і зазнали відповідних втрат, вони становили б понад 92 тис. Проте, очевидно, втрати були дещо меншими, враховуючи відступ австро-угорців з Галичини у серпні-вересні 1914 р., а це перешкодило провести належну мобілізацію резервістів.

Значними були втрати українського населення з обох боків фронту через пошесні хвороби. Зменшився природний приріст Але ще більші випробування випали на долю українського народу в роки громадянської війни вже після закінчення світової. На сході України громадянська війна втягнула тисячі юнаків, селян і робітників до Червоної армії, а також до формувань УНР Центральної Ради, гетьманату, УНР Директорії, партизанських загонів, націоналістичних і червоних, анархістських формувань Н.Махна. З часу закінчення Першої світової війни у листопаді 1918 р. і до так званого закінчення громадянської війни у листопаді 1920 р. територією України прокотився зі сходу на захід радянсько-український фронт, зі заходу на схід — українсько-радянський, з півдня на північ — білогвардійсько-радянський і білогвардійсько-український фронти, з півночі на південь — радянсько-білогвардійський і зі сходу на захід — радянсько-український. Весною 1920 р. відбувся наступ з'єднаних військ Польщі та УНР на Київ, але вже влітку радянські війська наступали на захід аж до Львова і Варшави, а з середини серпня фронт покотився знову на схід і зупинився на лінії східніше Корця-Острога і далі на південь р. Збруч. Тоді ж велася війна Радянської Росії на півдні

України з військами Врангеля. За згадані два роки у столиці України влада змінювалася 6 разів.

На заході після утворення 1 листопада 1918 р. ЗУНР почала формуватися Галицька армія. Загальна мобілізація галичан дала результати — до весни в армії налічувалося 100 тис. осіб.

Тисячі галицьких стрільців загинули на фронтах українсько-польської війни, у війні об'єднаних збройних сил УНР і ЗУНР проти Червоної армії влітку 1919 р. Від липня, коли Галицька армія перейшла Збруч, і до січня 1920 р. вона скоротилася до 20 тис. осіб. Чи не найбільших втрат завдала армії у серпні-вересні пошесть тифу Громадянська війна стала більше, ніж імперіалістична, небезпечною для мирного населення. Вона супроводжувалася кривавими розправами над мирними жителями за політичні симпатії, за "приховування" хліба, зброї тощо. Ще немилосерднішою стала смерть від голоду, холоду, хвороб. Мінусовий результат у чисельних показниках українського народу і на сході, і на заході дали 1917-1920 рр.

У 1920 р. за обліком населення в межах колишніх радянських республік налічувалося 28 375,8 тис. українців, що на 2647,1 тис. менше, ніж у 1917 р. Різниця значно більша, ніж кількість українців, котрі проживали на Західній Волині та Холмщині й відійшли до Польщі.

Особливо разюче зменшилось населення Східної Галичини. За матеріалами польського перепису населення 1921 р., загальна чисельність населення Східної Галичини навіть порівняно з даними перепису 1910 р. скоротилася на 478 945 осіб (9,12%). Якщо ж врахувати природний приріст після 1910 р. аж до 1913 р. у кількості 180-200 тис. осіб, то дійсні втрати населення за роки воєнного лихоліття становили 670 тис. І ці втрати припадали головно на українців і євреїв. Порівняно з 1910 р. втрати поляків становили всього 2724 особи (0,21%). Це пояснюється тим, що вже до 1921 р. польські втрати були компенсовані напливом у Східну Галичину різних чиновників та інших категорій з корінної Польщі (всього 267 тис.). Українців у 1921 р. стало менше на 348 321 особу (10,62%), ніж їх було 1910 р. Кількість євреїв також дуже зменшилась — на 123 361 особу (18,88%).

На території Західної Волині 1913 р. проживало 2038 тис. осіб, 1921 р. — 1 642 867 Зменшення населення відбулося на 19,38%.

З огляду на недосконаліість радянського обліку населення 1920 р. а також польського перепису 1921 р. коли ще сотні тисяч біженців не повернулися в свої краї, а українці ухилялися від перепису, вивести близькі до дійсних чисельні показники українського етносу на кінець громадянської війни, очевидно, неможливо. Можна допустити, що вони менші, ніж показники 1910 р., тобто друге десятиріччя XX ст. затримало природний процес зростання української нації.

Перші роки після цього ніби відкривали відносно сприятливі можливості збільшення населення України й українців. Проте поточний облік населення радянських республік в 1921-1923 рр. давав для українців, як і для росіян та білорусів порівняно з 1920 р. мінусові показники. Так, 1923 р. чисельність українців у Радянському Союзі становила 27 869 тис. осіб, що менше, ніж за переписом 1920 р.

Головною причиною такого зменшення вже після громадянської війни став голод 1921-1922 рр. За підрахунками Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, напередодні жнив 1922 р. кількість жителів України зменшилася на 235 тис., або на 1%. Вважаємо, проте, що це занижені дані, бо лише на Миколаївщині губернська комісія обчислювала зменшення чисельності на 148,4 тис. осіб, або ж на 10,5%.

Наступна, відносно точна чисельність українців може бути виведена за даними радянського перепису населення 1926 р., чехословацького і румунського 1930 р. та польського переписів 1931 р. Відомими є показники української еміграції в 20-х роках.

ІСТОРИЧНІ ВИПРОБУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XX ст.

За матеріалами згаданих переписів і посередніми підрахунками чисельності української еміграції, 1926-1931 рр. у світі налічувалося близько 38 млн 600 тис. українців. З них у Радянському Союзі, за переписом 1926 р., було 31 195 тис. осіб, Польщі, за підрахунками В.Огоновського на основі перепису 1931 р., — 5587 тис., Румунії та Чехословаччині, за матеріалами переписів 1930 р. — понад 1 млн. Українців-емігрантів у американських країнах наприкінці 20-х років було близько 1 млн осіб, близько 100 тис. проживало у Франції, Югославії та інших країнах Західної і Південно-Східної Європи.

У колишньому СРСР 23 218 тис. українців (80% національності) проживало в межах України. За винятком Одещини, в усіх інших регіонах республіки українці становили більшість. У багатьох районах Полісся (Конотоп, Чернігів), на Лівобережжі (Полтава, Кременчук, Суми) питома вага українців дорівнювала 90%, у районі Лубен, Прилук, Ніжина, Ромен — 95%, на Волині ж лише 66,8% (тут значним був відсоток євреїв, поляків, чехів); на Правобережжі — близько 80%, зокрема на Київщині — 77,94, Дніпропетровщині — понад 80, Херсонщині — 77, у районах Маріуполя, Мелітополя, Миколаєва — 50-60%.

Водночас чимало українців проживали за межами республіки (7873 тис.). Основна їх частина припадала на Північно-Кавказький район (3107 тис. осіб). На Кубані частка українців становила 61,48%, на Дону —

44, в Армавірській області — 32,9%. Значний відсоток припадав на українців у Ставропольському, Сальському і Терському округах. У Воронезькій і Курській губерніях проживало 1635 тис. українців. У Воронезькій губернії їх частка становила 32,6, Курській — 19%. Понад 800 тис. українського населення проживало у Казахстані (13,24%) і Сибіру (9,53%), понад 400 тис. — у Нижнє-Волзькому регіоні (8%), понад 300 тис. — на Далекому Сході (16,75%) тощо.

У складі Польської держави найбільше українців проживало на території історичної (української частини) Галичини — 3 226 546 осіб (59,09%). На поляків (римських католиків) припадало 29,86%. При загальному прирості населення від 1921 р. на 14,36% і прирості польського населення на 27,06% кількість українців збільшилася в колишній Східній Галичині всього лише на 9,83%, а їх відносна частка впала на 2,33%. У Західній Волині (Волинське воєводство, Сарненський і Камінь-Каширський повіти Поліського воєводства) налічувалося 1 524 088 осіб, а серед них українців — 69,89%. Поляки становили 15,46%, євреї — 9,71, німці — 2,16, чехи — 1,42, росіяни — 1,09%.

Сотням тисяч українців Поліського воєводства було записано "тутейшу" мову, що не давало змоги їх вирізнити серед православних білорусів.

63 755 греко-католиків і православних налічувалося в Краківському воєводстві, 213755 — у Люблінському Частина українців проживала в Білостоцькому й інших воєводствах. Більшість буковинських українців припадала на Північну Буковину, закарпатських — на українську територію Закарпаття, деякі проживали на Пряшівщині, південних повітах Буковини.

Румунський перепис 1930 р. засвідчив помітне зменшення українців на Буковині. Якщо за даними перепису 1910 р. частка українців у цьому краю становила 38%, а румун — 34, то за переписом 1930 р. — відповідно 30,1 і 44,5%. Чимало українців записано "гуцанами" (гуцулами), румунами, що не давало змоги вивести чисельність українців на українській етнічній території. Все населення Буковини у 1930 р. налічувало 805 тис.

На всій західноукраїнській етнічній території в 1930- 1931 рр. проживало 10 649,6 тис. осіб, з них 6584,8 тис. українців (61,8%), 2254,2 тис. поляків (21,2), 1110,8 тис. євреїв (10,4), 219,3 тис. румунів (2,1), 133,4 тис. німців (1,2), 124,6 тис. угорців (1,2), 95, 3 тис. (0,9) чехів і словаків, 126,2 тис. (1,2%) інших національностей (за підрахунками В.Огоновського).

Взятий сталінським керівництвом курс на "будівництво" системи командного соціалізму фундаментально зруйнував природний розвиток суспільства, його економічне і громадсько-політичне життя, традиції, що принесло неймовірні страждання народам. Епіцентром ста-

лінських злочинів і джерелом народних мук була насильницьки проведена колективізація села, в тому числі українського. Під приводом так званих переваг колективного господарювання над індивідуальним при низькій продуктивності праці, що в кожному окремому селянському господарстві компенсувалося знанням народної агротехніки і матеріальним інтересом, організатори колективізації позбавляли селян правового захисту, вдавались до беззаконних засобів спочатку економічного, а потім і адміністративного тиску та репресій.

Насильно колективізоване українське село стало беззахисним перед будь-яким пограбуванням держави. Порушення звичної для тодішнього рівня продуктивності праці, технології сільськогосподарського виробництва зумовило різке падіння врожайності, загибель продуктивної худоби. Навіть у районах зернового господарства 1931 р. в Україні, Нижній Волзі, Північному Кавказі врожайність становила всього 6,7-7 ц/га. У 1932-1934 рр. вона трималася на рівні 6,7 ц, в 1935 — досягла 7,3 ц, 1936 р. знову впала і лише 1937 р., за офіційними даними, досягла 9,3 ц. У 1932 р. кожна колгоспна сім'я (чотири-п'ять осіб) у середньому одержала 585 кг зерна. Це лише на 78% відповідало мінімальним потребам у хлібі. Однак коли сім'я складалася з п'яти осіб, то ці потреби забезпечувалися вже лише на 71%, а в сім'ї з 6 осіб — на 59%. Тобто, вже самі собою економічні можливості, створені штучним колгоспним ладом, запрограмували голод.

Спокійне споглядання центру на голод 1932-1933 рр. приховування дійсного стану речей від світової громадськості, яка все ж намагалася реагувати на спорадичні відомості, дає підстави погоджуватися з твердженнями про намір сталінського керівництва використати голод як засіб геноциду проти українського народу

Колективізація знищила віковий селянський досвід народної агротехніки, домашнього тваринництва, а головне, вона відчужила селянина від землі, спочатку насильно експропріювавши його як "куркуля", а потім — психологічно через рабську дармову працю. В широкому плані колективізація знищила головного носія етнічності народу України.

За підрахунками С.Максудова, втрати населення України, зумовлені розкуркуленням, перевищували 100 тис. осіб. Але найбільшими вони виявились від голоду За підрахунками того ж автора, у 1927—1938 рр. в Україні повинно було б народитися 12 млн дітей. Перепис 1939 р. налічував лише 8 млн дітей. Загалом втрата населення України від голоду становила 4,6 млн осіб, а з урахуванням ненароджених через зменшення народжень у роки голоду — понад 6 млн.

Результати перепису населення 1939 р. засвідчили, що впродовж 12 років (перепис 1926 р. проводився в грудні, а в 1939 р. — у січні) населення України перебувало в стані трагічної стагнації. Загалом його кількість зросла з 29018 тис. у 1926 р. до 29534 тис. у 1939 р., або ж на

1,78%. Фактично весь природний приріст поглинався голодом, репресіями, депортаціями і "добровільною" втечею з республіки.

Помітний позитивний баланс в Україні мали лише такі національності, як росіяни (приріст на 15,01%), німці (15,19), греки (40,74%). їх чисельність у 1939 р. досягла відповідно 3079 тис. (10,43% населення України), 455 тис. (1,54), 152 тис. (0,51%). Приріст росіян пояснюється тим, що вони переважно проживали в містах, де голод 1932-1933 рр. торкнувся їх значно меншою мірою. Стосовно німців і греків, то, очевидно, сталінське керівництво вело тоді особливу політику і подбало про те, щоб голод не захопив їхніх поселень. Чисельність євреїв, поляків, білорусів, молдаван в Україні зменшилася, у тому числі поляків під впливом організованої депортації до Казахстану та інших східних районів.

Величезних втрат зазнало за період між переписами 1926 р. і 1939 р. українське населення Радянського Союзу, що проживало за межами України. Загальна чисельність українців у СРСР зменшилася з 31,195 тис. осіб до 28,111 тис., тобто зменшення етносу становило 3 млн 84 тис. осіб, а за межами республіки ще більше — 3 млн 165 тис.

Історики, етнографи, філософи пояснювали це явище тим, що, мовляв, українці перебували 1926 р. "в етнічно перехідному стані", хоч не може бути наукового обгрунтування такого стану Подібні пояснення цілком перегукуються з концепціями польських асиміляторів 20-30-х років, котрі називали українців Карпат, Полісся, Холмщини й інших районів "етнографічною масою", яку потрібно перетворити у свідомий польський народ. Стосовно радянських "етнічно перехідних" українців, то їх доля не тільки в 30-х, а й у наступних роках вирішувалася однозначно. В час, коли всі сфери суспільного життя від виробництва до сім'ї функціонували на основі професійних знань, освіти, культури, "перехідним" українцям просто не дали національної школи, газети, радіо, книги. Кожен їх крок на шляху до знань, починаючи від Букваря, здійснювався лише на російськомовній основі. Зокрема, так сталося майже повсюдно поза Україною з 1938 р., коли, до речі, в те саме становище поставили всі національні меншини.

Однак не лише за допомогою школи забезпечувалось "злиття націй" Наприклад, для українців Кубані, Воронежчини, Курщини, Кулундинського степу проводився ще державний перепис населення, який і в 1939 р., і в 1959 р., і в наступні роки орієнтувався на запис українців (поза Україною) росіянами. Через це, передусім, трапилося так, що з 3107 тис. українців Північнокавказького району 1926 р. у 1959 р. на тій же території залишилось всього 170 тис. Фактично був списаний великий етнос. У проміжках між згаданими переписами з 1635 тис. українців Білгородської, Воронезької та Курської областей залишилось всього 261 тис. У Кулундинському степу Алтайського краю частка українців зменшилася з 75 до 25% та ін.

Цей процес глибоко поранив свідомість народу Він ще не забув свого походження, але йому соромно було признатися до України, адже забув і рідну мову, і рідну культуру Розпачливим криком віддає від кожної відповіді, які навела у книжці про російсько-українське етнічне пограниччя московський етнограф Л.Чижикова. "Ми не росіяни і не українці, ми перевертні", — ось головний рефрен усіх відповідей. "Тепер усі називають себе росіянами і я вважаю себе росіянином, народився в Курській губернії, через 15 км — хутір Козачок Харківської області, там українці. Точніше, ми — перевертні, не знаємо добре ні російської, ні української мови" (А.Безродний, с. Березівка). "В офіційних документах ми давно пишемось росіянами, але вірніше, ми — хохли, перевертні. Поряд хутір Лукашівка Сумської області, там — українці. *Я* можу читати українські книги, але легше мені читати російською мовою. Пісні співають у нас і російські, і українські. Говір мішаний" (Ф.Головко, с. Козинка). "Ми пишемось росіянами, а 15 км звідси м. Волчанськ, там українці. Ми росіяни, тільки хохли, перевертні" (Я.Безбенко, с. Архангельське). Немає українських шкіл навіть у тих селах, де населення, незважаючи на все, продовжує себе називати українцями, наприклад, у с. Сергіївка Подгоренського району "Ми тут всі за паспортом числимось українцями, — розповідав А.Литвинов. — У школі в нас навчання російською мовою, а через це нам читати російські книжки легше, ніж українські. Але в побуті говір український, "хохлацький" і в молодих, і в старих. Дуже люблять в селі українські пісні"

Л.Чижикова узагальнює, що серед таких перевертнів-росіян "стійко тримається український говір, хоч він піддався сильному впливові російської мови, зберігаються українські прізвища, побутують українські пісні, елементи української культурної специфіки яскраво виявляються в інтер'єрі сучасного житла, його термінології, в їжі, у весільних обрядах і деяких інших рисах побуту"

Ці об'єктивні й чесні спостереження російської вченої-дослідниці, на жаль, не узгоджуються з її позитивними оцінками російськомовної школи для українців Білгородської, Воронезької і Курської областей, "тенденції зближення" "груп населення українського походження" з переважаючим тут (у межах всієї території областей, а не в районах розселення колишніх українців) російським населенням, віддавання переваги українцями російськомовній школі (нібито хтось брав до уваги їхню думку), а також того, що російська мова широко використовується людьми як засіб міжнаціонального спілкування. Думаємо, це не відображає переконань вченої. Це просто данина догматичним поглядам, які на час написання згаданої книги ще не були переборені.

Розвиток українського етносу в 20-30-х роках у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, на щастя, не зазнав чисельних втрат, зумовлених урядовими репресіями, штучними депортаціями чи голодом. Хоча,

безперечно, західноукраїнське село перенесло неврожайні роки, повені, голод, недоїдання, у місті та на селі було велике безробіття. В 1926 р. в Україні відбулося збирання коштів для голодуючих селян Підкарпаття, котрі постраждали від повені.

Чисельні співвідношення національностей західноукраїнських земель на 1930-1931 рр. ми вже показували. Простежити їх зміну в 30-х роках за даними статистики, по суті, неможливо, адже до кінця десятиріччя нові переписи не проводилися. Можна говорити лише про фактори, що впливали на становище українського народу в Західній Україні, Північній Буковині, на Закарпатті.

Велику небезпеку становила політика полонізації та румунізації українців. Цьому завданню мали слугувати адміністративні заходи, полонізація і румунізація системи державного управління, суду, школи, соціальна політика. Оскільки польські правлячі кола дуже прагнули створити внутрішню і зовнішню громадську думку про Львів і Львівське воєводство як переважно польські, а не українські, то при формуванні адміністративного поділу окупованих земель до Львівського воєводства на заході були штучно введені повіти, населені переважно поляками (Бжозівський, Кольбушовський, Ланьцутський, Ніськовський, Пшеворський, Жешівський, Стрижевський, Тарнобжеський, Кросненський), де проживало 614,5 тис. поляків і лише 36,5 тис. українців. Цей додаток польської території до Львівського воєводства дійсно надав йому вигляду переважно польського, а за мовою, показники якої всіляко фальсифікувалися, такою постала і вся так звана Східна Малопольща.

З метою психологічного і політичного роз'єднання українців у Польщі в переписні листи 1931 р. на означення україномовного населення були введені графи "українська мова", "руська мова" "тутейша мова" В Галичині, до речі, як рідну записали собі "руську мову" 1 млн 138 тис. осіб, українську — 1 млн 675 тис. Внаслідок цього у так званій Східній Малопольщі (таку офіційну назву одержали три південно-східні воєводства Польської держави) на руськомовних припадало 18,35%, на україномовних — 26,98, а на польськомовних — 47,14%. Російську мову записали собі всього 1171 осіб (0,04%). Волинь виявила консолідованіший рівень національної свідомості. Тут у воєводстві з 1 426 872 осіб україно- і руськомовних на україномовних припадало 99,40%, а стосовно всього населення воєводства — 68,00%. Руськомовні щодо всього населення становили 0,41%. Окремо були записані російськомовні. Таких було 23 387 осіб, або 1,12%.

Особливу надію правлячі кола покладали на полонізацію школи. Втілюючи в життя так званий Закон Грабського (Lex Grabski), прийнятий 1924 р., постійно скорочувалася кількість українських шкіл. На їх місці створювались польськомовні й утраквістичні, або двомовні, насправді переважно польськомовні. Характер школи мали визначати

заяви батьків. Школи на мові національних меншин, до яких відносили і українців у Західній Україні, могли засновуватися при наявності 40 заяв батьків, але при одночасній подачі 20 заяв за польську школу вона повинна була стати утраквістичною.

За дією цього закону вже 1925 р. із 793 українських і 346 польських шкіл у Станіславському воєводстві налічувалося українських 337, польських — 285, утраквістичних — 487 шкіл. Станом на 1934/35 н. р. у Польщі залишилося 457 українських шкіл, переважно невеликих, де навчалося всього 5% загальної кількості українських дітей, ще 27% вчилися в утраквістичних і 68% — у польських. Цілеспрямованим був курс на всіляке порушення єдності господарсько-кооперативного руху, громадсько-політичного життя, церкви в Західній Україні. В 1930 рр. на Холмщині закрито і зруйновано понад 100 православних церков. Сюди заборонили доставку українських газет зі Львова. На щит підносилась ідея так званого Сокальського кордону між Галичиною і Волинню.

Такою ж безоглядністю в українофобстві характеризувалась румунська політика на Північній Буковині. Перейменовувались міста і села. В державних установах заборонялося навіть розмовляти українською мовою, у багатьох установах висіли таблиці з написом: "Говорити лише по-румунськи"

Всіх без винятку вчителів і службовців змушували складати іспит з румунської мови. Румунським вчителям платили заробітну плату на 50% вищу, ніж місцевим вчителям. Націонал-цараністська партія висунула лозунг "Румунія для румунів"! Вже до 1927 р. з 219 українських і 15 змішаних за мовою шкіл, які були в цьому краї до війни, не стало жодної. Ліквідували професійні школи у Вижниці, Виженці, Сторожинці, Чернівцях, українські вчительські семінарії. До війни в Чернівецькому на загал німецькомовному університеті існувало дві українські кафедри на філософському факультеті, дві — на богословському Румунська влада їх закрила. В 1926 р. заборонено ввезення на Буковину із-за кордону українських книжок, газет, нот і навіть ікон.

І в Західній Україні, і на Північній Буковині всіляко заохочувалось осадництво.

В Західній Україні до 1935 р. осадницьке населення досягло 226 тис. осіб, у тому числі 154 тис. римських католиків. На Буковині колоніст з числа румунських чиновників чи переселених румунських селян одержував 4,5 га орної землі, 0,5 га для забудови й саду і 1 га випасів. З 1921 до 1930 р. на українській Буковині було поселено 572 румунські сім'ї. Наприклад, у с. Слобода Раранча поселено 32 сім'ї, с. Юрківці — 50, с. Топорівці — 38. Всього наділено землею близько 2 тис. колоністів.

Відносно ліберальний характер мала чехословацька національна політика на Закарпатті, однак вона теж не була позбавлена певної че-

ської етнічної агресивності. Тільки в Ужгороді з 1921 до 1930 р. кількість чехів збільшилася з 5064 до 8030, Хусті — відповідно з 305 до 1490 осіб.

Ще більших ударів зазнала Україна й український етнос у роки Другої світової війни. Вступ 17 вересня 1939 р. Червоної армії на Західну Україну об'єктивно відкривав можливості здійснення відвічної мрії українського народу — возз'єднання в одній державі. Революційно налаштовані трудящі маси, передові інтелігентські сили, хоч і не були позбавлені підозри до справжніх намірів політики Сталіна, підтримали ідею скликання Українських Народних Зборів. Відбулися вибори, а 26-28 жовтня 1939 р. Народні Збори у Львові прийняли Декларації про встановлення на Західній Україні радянської влади, возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу РСР, а також про націоналізацію крупної промисловості та конфіскацію поміщицького землеволодіння і розподіл землі серед селян.

Народні Збори виразили волю народу Західної України. їх рішення створили юридичну основу державної єдності українських земель, а також стали фактором, який послідовно використала радянська зовнішня політика в роки Другої світової війни з метою закріплення західних кордонів України і Союзу так, як вони склалися до червня 1941 р. З цього огляду рішення Народних Зборів мали непересічне історичне значення в житті українського народу

Проте незабаром наступили жорстокі реалії радянського тоталітарного режиму З осені 1939 і до червня 1941 р. органи радянської влади провели масштабні репресивні акції щодо населення Західної України. Депортації регулювалися постановою РНК СРСР про спецпоселення і трудове влаштування осадників від 29 грудня 1939 р., постановою РНК СРСР 2 березня 1940 р. про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх, хто поміщений в табори і в'язниці, з числа польських військових і службовців, членів так зв. контрреволюційних організацій, а також біженців із зайнятої німцями території Польщі, котрі виявляли бажання виїхати з Радянського Союзу; наказом НКВС СРСР про початок виселення зсильно-поселенців із західних територій СРСР Депортованих направляли у Комі АРСР, Красноярський край, на Алтай, в Новосибірську і Одеську області, Казахстан, Кіровську область.

З початком війни почалося переселення в глибину СРСР певних груп зі східних областей України: 31 320 осіб із Запорізької області, головно німців, в Актюбінську область, кільканадцять тисяч німців з Луганської області. З Одеської і Дніпропетровської областей до Алтайського краю направлялося 9200 громадян німецької національності, 65 тис. німців депортувалося з Кримської АРСР.

На схід відправлялися також сотні тисяч спеціалістів і робітників заводів, що евакуйовувалися. Таких налічувалося 1 934,3 тис. осіб, з них 94% припадало на "східні" області.

З Київської області було евакуйовано 301,9 тис. осіб, Харківської— 270,1 тис., Дніпропетровської — 209,9, Донецької— 182,7, Одеської— 182,7, Запорізької— 122,2, Луганської— 106,3 тис. та ін. Багато з них залишилися проживати у східних районах СРСР і після війни. В Україні були мобілізовані на фронт 4,5 млн осіб. Скільки їх повернулося, загинуло чи потрапило в полон — точної статистики немає. Є лише посередні дані, що дають змогу уявити масштаби загибелі фронтовиків. Наприклад, на 1 січня 1950 р. в Україні налічувалося 1,3 млн родин, котрі одержували пенсії за членів сім'ї, які загинули на фронті.

Мільйони мирних жителів, зокрема єврейської національності, котрі до 1939 р. тільки в Українській РСР становили 1470 тис. були знищені у зв'язку з втіленням у життя фашистської політики геноциду Ще мільйони страчені під час різних облав, акцій втихомирення, голоду в таборах військовополонених. Втрати України від знищення мирного населення дорівнювали 7,9% загальної кількості жителів республіки до війни. Всього ж за роки окупації поза воєнними діями знищено 4631 тис. людей, з яких 3265 тис. мирних громадян і 1366 тис. військовополонених.

Тяжким був удар по генофонду української нації, пов'язаний з примусовим вигнанням на рабські роботи в Німеччину 2 млн 109 тис. юнаків і дівчат віком від 15 років і старших — молодого цвіту народу За іншими даними, кількість насильно завезеної в Німеччину молоді становила 2,4 млн осіб, у тому числі з Вінницької області — 64,2 тис., Волинської — 30 тис., Ворошиловградської — 75, Дніпропетровської — 176,3, Житомирської — 60, Запорізької— 174,4, Кам'янець-Подільської — 117, Київської — 170, Кіровоградської — 52, Львівської і Дрогобицької разом — 170,4, Миколаївської — 26, Одеської і Ізмаїльської разом — 56, Полтавської — 175, Рівненської — 22,2, Сумської — 78, Донецької — 252,2, Станіславської—68,3, Тернопільської — 164, Харківської — 164, Херсонської — 40,4, Чернігівської — 41,6, Чернівецької — 70, Кримської — 85,4, Закарпатської — 71 тис. осіб. Чимало з них померли у неволі, дехто після розгрому Німеччини не наважився вертатися на батьківщину, боячись сталінського режиму Із радянської зони дії в СРСР було повернено 1 846 802 осіб "радянських" людей, у тому числі 78,37% — із радянської зони окупації Німеччини й Австрії, 7,22% — Румунії, 5,48 — Фінляндії, 4,75%— Польщі, а також з Чехословаччини, Югославії, Болгарії, Угорщини, Швеції, Албанії.

В західних зонах окупації Німеччини й Австрії наприкінці війни виявлено 2031925 "радянських" людей, у тому числі 787 369 осіб із військовополонених і 1 324 556 — цивільних. Крім цього, близько 320 тис.

перебували на території Франції (121 005 осіб, з них цивільних — 35 569), Норвегії, Італії, Англії, Бельгії та інших західних країн. Відповідно до узгодженого між радянською стороною і союзниками плану передачі колишніх військовополонених і цивільних осіб, всі згадані люди мали бути передані в СРСР, де на них вже чекали ЮО.спеціально підготовлених таборів на 10 тис. репатріантів кожен.

Якщо рахувати репатріантів із радянської зони і з західних зон дії, то їх загальна кількість до 1 березня 1946 р. досягла 4 199 488 осіб, з них 2 654 185 цивільних і 1 545 303 колишніх військовополонених. Найбільшу відносну частку серед них становили українці: 1 190 135 цивільних осіб (44,84% у своїй групі) і 460 208 військовополонених (29,78% у своїй групі). Росіяни становили відповідно: 891 747 осіб (33,60%), 740 114 осіб (47,89%); білорусів — 385 896 (14,54%), 134776 осіб (8,72%). З усього числа репатріантів після таборів фільтрації додому відпущено 57,81%, призвано до армії—19,08, зараховано у робочі батальйони — 14,48%.

Якщо серед цивільних українських репатріантів всі без винятку були З числа вивезеної молоді, то й тоді половина її на Україну не повернулася. Дехто опинився у США і Канаді, поповнивши українську діаспору, декого, як, наприклад, у Франції, поглинули інші народи, але й репатріанти не всі з'єдналися зі своїм народом.

До втрат на війні слід долучити зменшення народжень і підвищення "природної" смертності. Природний приріст населення за роки гітлерівської окупації був від'ємним і становив 1471 тис. осіб. Народилося 1152 тис., померло "через природні причини" 2623 тис.

Все це спричинило тяжкі демографічні втрати України. В 1946 р. порівняно з 1941 р. населення східних областей зменшилося на 19,4 і західних — на 29%. Відносно чисельніші втрати в західних областях пояснюються тривалішою окупацією, практично повним знищенням єврейського населення, що налічувало до війни близько 1 млн осіб, втечею до корінної Польщі польського населення і його переселення в 1944-1946 рр. тифом узимку і весною 1944 р. гострою внутріполітичною збройною боротьбою.

За обліком населення на 1 січня 1941 р., в Україні проживало 40 967 тис. осіб. (Таке збільшення порівняно з січневим переписом 1939 р. пояснюється возз'єднанням Західної України і Північної Буковини, де на 1 січня 1941 р. проживало 9397 тис. осіб). На цей же період 1945 р. і 1946 р. — відповідно 27 383 тис. осіб і 32 099 тис. осіб. Отже, загальне скорочення населення становило 8 млн 868 тис. З цього числа на "східні" області припадало 6 млн 141 тис., на західні — 2 млн 727 тис. У середньому в Україні скорочення населення становило 22%.

Загалом негативно позначилось на розвитку української нації та її етнічної території взаємне переселення українського населення з Польщі та польського з України. Воно здійснювалось на основі угоди 9 верес-

ня 1944 р., підписаної в Любліні урядом України і Польським Комітетом Національного Визволення. Угода укладалася під тиском імперської політики СРСР, що за рахунок західних українських земель прагнув тісніше прив'язати Польщу до своєї політики в умовах воєнних обставин, протиборства польських і радянських властей за Сяном і Бугом з формуваннями Української Повстанської Армії і Армії Крайової, а також радянських органів з тими формуваннями у західних областях України.

Рішення, прийняте під дією цих обставин, передбачало нібито добровільне переселення. Однак насправді воно означало вигнання із споконвічних батьківських земель сотень тисяч сімей. За наслідками виконання угоди, до липня 1946 р. з території Польської держави на Україну переселено 121 997 сімей (480 505 осіб) української національності. Решту переселено в західні та північні території Польщі під час операції "Вісла" у 1947 р. З того часу Холмщина, а також райони Любачіва, Ярослава, Перемишля, Лемківщини перестали бути українською етнічною територією.

За підрахунками польського дослідника Сжи Кохановського, з України в Польщу виїхало 790 435 поляків, розселених до того часу в західних областях дисперсно. Несправедливий, насильницький характер мала проведена весною 1947 р. акція "Вісла" стосовно тих українців, котрі не захотіли "добровільно" їхати у Радянську Україну За допомогою військової сили їх виганяли з рідних домівок. Давні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини перетворилися в дику пустку Щоправда, не всі поляки схвалювали акцію. В одному з листів на ім'я першого секретаря ЦК ПРП Владислава Гомулки група поляків із Кросно писала:

"Лемківщина робить пригноблююче враження величезного цвинтару Терор і варварство, з якими викинуто наших братів з відвічних і бідних, але ж ними укоханих садиб за те, що не записалися на виїзд, залишиться в історії чорною плямою на нашій молодій робітничо-селянській республіці"

В перше післявоєнне п'ятиріччя українському народові довелося винести ще два удари: голод 1946-1947 рр. і братовбивчу війну в західних областях України.

Внаслідок неврожаю 1946 р., а також вже відомого нам бюрократичного антигуманного ставлення до людини, в 1947 р. на Україні знову розпочався голод. Він охопив Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Вінницьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську області. В інших також дуже відчувалася нестача продуктів харчування. Тисячі людей помирали від недоїдання, скоротилася народжуваність, збільшилася смертність дітей. За 1947 р. у згаданих областях померло 265,9 тис., а народилося 194,6 тис. осіб.

Голод загальмував природне зростання населення. Звичайно, наслідки 1947 р. не були такими трагічними, як голоду 1933 р.., але й вони

мали б стривожити тодішнє керівництво республіки і Союзу, змусили б скоригувати плани хлібозаготівель, надати відповідну допомогу голодуючим. Цього, однак, не сталося.

Дуже великими виявилися людські жертви, насамперед української національності, у 1944-1952 рр. пов'язані зі збройним придушенням радянською владою ОУН-УПА. Радянська сторона ніби й зверталася до учасників українського національного підпілля виходити з повиною і припинити боротьбу Але такі звертання мали характер диктату, вимоги повної відмови від національних цілей, беззастережного визнання комуністичного режиму За таких умов боротьба набула безкомпромісного і кривавого характеру, продовжуючись до повного фізичного винищення повстанців УПА й підпільників. За інформацією наркома внутрішніх справ УРСР Т Строкача та його попередника В.Рясного, тільки від лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. число вбитих у західних областях "бандитів" становило 103 313 осіб. Паралельно зі збройною боротьбою радянська влада виселяла сім'ї членів бандерівського підпілля та запідозрених у зв'язках з ним. Вже до кінця 1945 р. на спецпоселенні перебувало 6127 сімей оунівців, або 16 200 осіб, з них у Комі АРСР — 3608, Красноярському краї—2060, Архангельській області — 4773, Молотовській — 5464 осіб. На середину листопада 1947 р. Відділ спецпоселень НКВС подавав інформацію про розселення 74 799 осіб (25 877 сімей) запідозрених у зв'язках з УПА та націоналістичним підпіллям, з них 30 179 осіб у Кемеровській області, 7183 — Челябінській, 8122 — Карагандинській, 15 202 — Омській, 1691 — Красноярському краї. В наступні роки депортованих розселяли в Амурській, Читинській, Тюменській областях, Бурят-Монгольській і Якутській АРСР Станом на 23 листопада 1948 р. так званий спецконтингент із України становив 131 935 осіб.

Можна допускати, що з 1944 до 1952 р. кількість українського населення механічно зменшилася щонайменше на 300 тис. Ці й інші явища та процеси стримували природне відновлення чисельності населення України, українського народу Внаслідок великого переміщування достатньо інтенсивно відбувались асиміляційні процеси. Багато українців забували рідну мову, а відтак у них змінювалася й національна самосвідомість.

У всякому разі, загальна чисельність довоєнного населення України (40,967 тис. осіб), за переписом 1959 р. (без Кримської і Закарпатської областей, в яких у 1959 р. проживало відповідно 1 201 517 осіб і 920173 осіб), не була досягнута і становила без згаданих областей 39747356 осіб, що на 1220 тис. менше, ніж було на початок 1941 р. Довоєнний рівень населення був досягнутий лише в другій половині 60-х років.

Враховуючи дані з Кримської і Закарпатської областей, населення України, за переписом 1959 р., досягло 41 869 046 осіб. Українців у республіці проживало 32 158,5 тис. (76,8%), росіян — 7091,3 тис. (16,9),

євреїв — 840,3 тис. (2,0), поляків — 363,3 тис. (0,9), білорусів — 290,9 (0,7), молдаван — 241,6 (0,6), болгарів — 219,4 (0,5), угорців — 149,2 (0,4), греків —104,4 (0,2), румунів — 100,9 (0,2), татар — 60,9 (0,1), вірмен — 28,0 тис. (0,1), гагаузів — 23,5 тис. (0,1), німців — 23,1 (0,1%), чехів — 14,5 тис. і словаків 14 тис. осіб. На інші, менш численні національності, разом припадало 146,2 тис. осіб (0,3%).

Поза межами України у Радянському Союзі налічувалося ще 5 094,4 тис. українців.

Таблиця 1

Приріст українського населення СРСР за даними переписів

Територія	Чисельність українців за переписами				
	1959	1970	1979	1989	2001
СРСР	32 252,9	40 753,2	42 347,4	44 186,0	
Україна	32 158,5	35 283,9	36 489,0	37 419,1	37 540,0

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У 60-90-х РОКАХ XX ст. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Мирні 60-80-ті роки характеризувалися постійним приростом чисельності українців і на Україні, і в Радянському Союзі загалом.

За згаданими переписами 1926-1931 рр., у СРСР і на західноукраїнських землях проживало близько 37,7 млн українців. Отже, через причини, про які ми згадували, у 1959 р. український етнос на приблизно тій самій території навіть не досягав чисельності, яку мав у 1926 р. Приріст чисельності українців в 1970, 1979 і 1989 рр. порівняно з даними попереднього перепису в СРСР, був відповідно 8,40%, 3,91 і 4,34%, тобто дуже мізерний, зокрема впродовж 70-х, 80-х років. В Україні цей ряд був таким: 9,72%, 3,42 і 2,55%. І тут він виявляє ще загрозливішу тенденцію до стагнації нації. Це особливо помітно на тлі загального збільшення чисельності населення України, який за роками переписів мав таку динаміку· 41 869,0 тис., 47 126,5 тис., 49 757,0 тис., 51 704,0 тис. Іншими словами, приріст неукраїнського населення в Україні в 1970, 1979 і 1989 рр. порівняно до чисельності на час попереднього перепису становив відповідно 2133 тис. (21,96%), 1424 тис. (12,02) і 1017 тис. осіб (7,67%). Таке випередження приросту неукраїнського населення стосовно збільшення чисельності українців вело до помітного зниження їх відносної частки в республіці — 76,8% у 1959 р. до 72,37% у 1989 р.

Серед причин, які зумовили дію такої тенденції, головною була національна політика СРСР, що керувалася пріоритетом державної загальнонаціональної єдності всього народу над цінністю етнічної нації. Саме ця політика призвела до практичного впровадження російської мови у сферу державного управління, майже повного переведення на російську основу технічної документації у промисловості та будівництві, до русифікації вищої школи, середньої і професійної технічної освіти, великою мірою також загальноосвітньої школи. Навітьу 1991 р., після двох років дії закону про українську мову, за словами міністра народної освіти УРСР, в Україні лише 49% дітей навчалося в школах з українською мовою. Майже не стало українських шкіл у таких містах, як Донецьк, Луганськ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Чернігів та ін. Влада й ідеологія застійної епохи пояснювали такий стан "бажанням батьків" Зрозуміло, ніхто тим бажанням не цікавився. Виховані в нігілізмі до національної справи, підростаючі покоління урбанізованого суспільства почали соромитися українського слова. З'явилися мільйони українців, які почали називати російську своєю рідною. В 1959 р. їх налічувалося 2076 тис. (6,5% усіх українців республіки). 1970—3018 тис. (8,6), 1979 —3987 тис. (10,9), 1989 р. —4578 тис. (12,2%).

Певною мірою відступ українського елемента на Україні пояснювався також механічним рухом населення, що адміністративно стимулювався різними вербуваннями української молоді на "освоєння цілинних земель", будівництво БАМу, господарське відродження російського Нечорнозем'я, будівництво промислових комплексів Півночі та ін.

Водночас після десятиріч перебування далеко за межами свого краю в Україну повертався вже зросійщений пенсіонер, який, працюючи, скажімо, на Колимі, будував для себе квартиру в Черкасах і часто привозив туди своїх дітей, котрі не читали українського Букваря.

В 1970 р. у всіх областях України, за винятком Кримської, українці становили абсолютну більшість. Щоправда, в різних областях їх частка становила від 53% в Донецькій області до 96% в Тернопільській. У цьому діапазоні було три області, де відносна частка українців становила 53-55% (Донецька, Луганська, Одеська), ще в трьох областях на них припадало 65-70 (Запорізька, Харківська, Чернівецька), в чотирьох — від 74 до 79 (Дніпропетровська, Закарпатська, Херсонська, Миколаївська), в чотирьох — від 85 до 88 (Житомирська, Сумська, Львівська, Кіровоградська), ще у восьми — від 90 до 95 (Хмельницька, Полтавська, Волинська, Вінницька, Київська без Києва, Черкаська, Чернігівська, Рівненська), ще в двох — понад 95% (Івано-Франківська і Тернопільська).

В Кримській області українці становили 26,6%, у м. Києві — 64,8%. Першою за чисельністю національністю у Криму були росіяни (67,3%), третьою — білоруси (2,2), четвертою — євреї (1,4%). Татар налічувалося всього 6479 осіб (0,36%). У всіх інших областях, за винятком Закар-

патської і Чернівецької, росіянам за чисельністю належало друге місце, що у відсотковому відношенні було зворотно пропорційним частці українців; у Донецькій і Луганській областях — відповідно 40,6 і 41,7, від 20 до 30% в Дніпропетровській, Одеській, Запорізькій, Харківській і в м. Києві (22,9%), від 10 до 20% у Сумській, Миколаївській, Херсонській, в інших областях — менше 10%, зменшуючись до 2,3% в Тернопільскій області. У Чернівецькій області друге місце за чисельністю мали румуни (10%), третє — молдавани (9,3), росіяни четверте (6,3%). Друге місце серед національностей Закарпаття посідали угорці (14,4%), третє росіяни (3,3), четверте румуни (2,2%).

Трохи менше ніж за 20 років особливих відмінностей у розселенні двох найчисельніших національностей не відбулося. Проте одна тенденція виявила себе помітно: абсолютна і відносна чисельність росіян збільшувалася у тих регіонах, де чисельно сильнішими були їх позиції раніше — у 1970 р., і навпаки, де частка росіян раніше була незначною, там вона стала ще меншою. Так, у 1989 р. росіяни Луганської і Донецької областей становили відповідно 45 і 44%, Харківської— 33, Запорізької — 32, Одеської — 27, Дніпропетровської — 24, Херсонської—20, Миколаївської— 19%. Однак у Києві відсоток росіян зменшився до 21%, в Львівській області — з 8,3 до 7,1%, Тернопільській — з 2,3 до 1,9.

Таблиця 2

Зміни у чисельності національностей в Україні за переписами 1970 р. і 1989 р.

Національність	Чисельність (у тис.)		Приріст	
	1970	1989	абсолютний	%
росіяни	9136	11340	+ 2213	+ 24,2
євреї	777	486	-291	-37,4
білоруси	386	440	+ 54	+ 14,0
поляки	295	219	-77	-26,0
молдавани	266	325	+ 59	+ 22,0
болгари	234	234	-0,6	-0,3
угорці	158	163	+ 5	+ 3,4
румуни	112	135	+ 23	+ 20,4
греки	107	99	- 8	-7,8
татари	76	131	+ 55	+ 71,6

Райони основного розселення національностей зберігалися. Євреї проживали у всіх областях, але найбільше їх у Києві, Одесі, а також в індустріально розвинутих областях: Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та в областях традиційного проживання: Вінницькій, Житомирській, Чернівецькій, Львівській, Хмельницькій, Кримській.

Так само у всіх областях були розселені білоруси. Найбільше їх в індустріально розвинутих областях: Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і в Кримській. У Києві їх близько 17 тис. осіб, понад 10 тис. білорусів проживало в кожній з таких областей, як Запорізька, Миколаївська, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Рівненська, Харківська, Херсонська.

Молдавани головно проживали в Одеській (136 тис. у 1970 р.) і Чернівецькій (80 тис. у 1970 р.) областях, а також в Донецькій, Миколаївській, Луганській, Херсонській. Найбільше поляків було зосереджено у Житомирській (81 тис. у 1970 р.), Хмельницькій (53 тис. у 1970 р.), Львівській (41 тис. у 1970 р. і 27 тис. у 1989 р.), а також в інших областях. Найголовнішим регіоном проживання болгарів була Одеська область (166 тис). Крім цього, великі їх групи розселені в Запорізькій області (38 тис.), чимало в Донецькій (8 тис.) і Миколаївській (6 тис.) областях. Компактність розселення властива для основної маси українських угорців, 96% яких припадало на Закарпаття. Так само 76% українських румунів припадало на Чернівецьку область, а ще 21% — на Закарпатську

Повною мірою це стосується і греків, котрі переважно проживали у Донецькій області (94 тис. осіб у 1970 р., або 88%). Найбільше татар у 1970 р. припадало на Донбас: 27 тис. у Донецькій (36% всієї кількості на Україні) та Луганській (13 тис. — 17%) областях. Демократизація суспільного життя в колишньому СРСР зумовила масове повернення до Криму виселених після війни кримських татар. Вже на початку 1991 р. їх кількість у Криму становила понад 130 тис. чол., у 2001 р. перевищувала 260 тис. чол.

В Одеській області на межі з Молдавією проживало близько 30 тис. гагаузів. Основна частина цього народу (близько 150 тис.) припадає на Молдову Словаки (близько 10 тис.) головно живуть у Закарпатській області. Вірмени, яких в Україні 1970 р. було близько 33,5 тис., мешкали практично у всіх областях України, але найбільше їх у Донецькій (6 тис.). Харківській (5 тис.), Одеській (4 тис.) областях, у м. Києві, Кримській АР Значною за чисельністю національною групою в Україні є цигани (30 тис. у 1970 р.). Проживають дисперсно, хоч в окремих областях кількість їх є відносно великою: в Закарпатській (6 тис.), Луганській (3 тис.). Херсонській 1,5 тис.осіб. Такі національності, як мордвини, грузини, чуваші, чехи, азербайджанці, литовці, узбеки, налічували кожна від 10 до 15 тис. осіб і розселені повсюдно.

Звертають на себе увагу зміни, що відбувалися у розселенні українців на території колишнього Радянського Союзу (табл. 3). Насамперед зауважувалось певне зниження частки українського населення на Україні від загального числа українців в СРСР і помітне абсолютне і відносне їх зростання в Російській Федерації. До цього і в першому, і в другому випадках спричинився механічний рух населення, а в другому

Таблиця 3

Розселення українців на території колишнього СРСР за матеріалами післявоєнних переписів населення

Держави розселення	Чисельність українців і проценти від їх чисельності в СРСР на роки перепису							
	1959	%	1970	%	1979	%	1989	%
СРСР	37252930	100	40753246	100	42347387	100	44186 006	100
УРСР	32158493	86,32	35283857	86,58	36488951	86,17	37419053	84,69
РРФСР	3359321	9,02	3345885	8,21	3657647	8,64	4363992	9,88
БРСР	133061	0,36	190839	0,47	230985	0,55	290368	0,66
Уз. РСР	88388	0,24	111676	0,27	113826	0,27	154105	0,35
Каз. РСР	761432	2,04	933461	2,29	897964	2,12	895964	2,03
ГРСР	52236	0,14	49622	0,12	45236	0,11	51722	0,12
Аз. РСР			29160	0,07	26402	0,06	32344	0,07
Лит. РСР	17692	0,05	25099	0,06	31982	0,08	44397	0,10
Молд. РСР	420820	1,13	506560	1,24	560679	1,32	599677	1,36
Лат. РСР	29440	0,08	53 461	0,13	66 703	0,16	92101	0,21
Киргиз. РСР	137031	0,37	120081	0,29	109324	0,26	108027	0,24
Тадж. РСР	26921	0,07	31671	0,08	35826	0,08	40646	0.09
Вірм. РСР			8390	0,02	8900	0,02	8341	0,02
Туркм. РСР	20955	0,06	35398	0,08	37118	0,09	35814	0,08
Естон. РСР	15769	0,04	28086	0,07	36044	0,09	48273	0,11

випадку, можливо, також і відродження національної свідомості в деяких груп українського населення, що раніше записувалося росіянами. Цей останній момент мав місце також на території Білорусії, Латвії, Литви, Узбекистану

Порівняно з 1970 р. скоротилася кількість українців у Казахстані, Киргизії, Вірменії, порівняно з 1979 р. — у Туркменії. Безумовно, українське населення СРСР поза межами України підпадало під асиміляційні процеси насамперед з боку російського етносу Причому і на території РФСР, і поза її межами. При відсутності української національної школи в Естонії чи Киргизії, чи будь-де українські діти йшли в російські школи, навчалися близькоспорідненою мовою і перетворювалися у так зване російськомовне населення. За переписом 1989 р., українську записали своєю рідною мовою 42,8% українців Росії, 45,3% — Білорусі, 49,5 — Узбекистану, 36,6 — Казахстану, 49,5 — Латвії. 34,1 — Киргизії і 44,2% — Естонії. В інших республіках більшість українців вважала українську мову за рідну

Безперечно, українська школа, преса, кулье життя поза Україною здатні сповільнити процес асиміляції дисперсних українців, але лише сповільнити, а не припинити. У великих російськомовних містах,

на будовах і виробництві, у науково-технічних закладах рано чи пізно під дією об'єктивних факторів українець сприймає близькоспоріднену російську мову як рідну За втратою рідної мови на певному етапі життя настає і зміна національної самосвідомості. При інтенсивному контактуванні національностей процес асиміляції неминучий. Це, зрештою, підтверджується і досвідом українців США, Канади, Бразилії та інших країн, де боротьба за збереження національної самобутності має велику традицію.

Суттєві зміни в загальній чисельності населення, його національному складі відбулися в Україні у 90-х роках XX-на початку XXI ст. Всеукраїнський перепис населення, що відбувався 5-14 грудня 2001 р., насамперед показав небезпечне скорочення чисельності жителів України, яка впала з 51 704 тис. до 48 457 тис. осіб, тобто на 3247 тис. Таке величезне зменшення кількості людей було викликане насамперед порушенням відносної соціальної стабільності, що за радянського часу у 50-80-х роках XX ст. характеризувалося життєво достатньою зайнятістю і міського, і сільського населення, впевненістю молоді, молодих сімей зокрема, в тому, що сякі-такі засоби до власного життя і життя дітей в майбутньому вони будуть мати.

З крахом господарських зв'язків у межах СРСР, що викликали припинення і руйнування тисяч промислових підприємств, занепад і ліквідацію великих сільськогосподарських комплексів, різко впав попит на сотні "радянських" професій. Сотні тисяч молодих людей вимушені були змінювати соціальні ціннісні орієнтири, шукати праці за межами України, залишати сім'ї з метою пошуку зарібку десь на будівельних роботах у Португалії, Москві чи Сибіру, на збиранні цитрусових у Греції, прислугою в багатших родинах Італії чи Америки, об'єктом забави в закладах розваги арабських еміратів або Туреччини. Все це зумовило різке скорочення народжуваності, яка стала значно нижчою, ніж смертність населення. "Усереднене число дітей у наших сім'ях, — заявила у своєму інтерв'ю доктор соціологічних наук Наталія Черниш, — 0,76. Навіть однієї дитини нема!" (Високий Замок. — 2003. — 5 лип.).

Проте загальне скорочення населення в 90-х рр. XX-на початку XXI ст. є не лише ознакою України. Вона практично захопила всі європейські країни, в яких середня народжуваність на умовну сім'ю впала до 1,4 дитини при необхідних 2,1 дитини для простого відновлення чисельності. В окремих же країнах народжуваність є ще нижчою: в Німеччині — 1,3 дитини, в Іспанії— 1,07 дитини.

Труднощі України, пов'язані з руйнацією "планової" економіки і болісним становленням ринкового господарства, що в свою чергу стимулювали активізацію в суспільстві різного злочинного елементу, підштовхнули еміграцію з України великої кількості євреїв, а також громадян російської і польської національностей.

Водночас досягнення Україною державної незалежності вплинуло на зміну усвідомлення значною частиною громадян України своєї національної ідентичності, що зумовило зростання частини українців серед всього населення держави. За переписом 2001 р. в Україні проживало 37,54 млн українців, що становило 77,8% всього складу населення. При загальному скороченні населення республіки чисельність українців навіть дещо збільшилась — на 120 тис., або ж на 0,32%. За той же час чисельність росіян скоротилась з 11 340 тис. до 8334 тис. тобто на 3 млн 6 тис. осіб, або ж на 26,9% і їх відносна частка серед населення держави впала з 22,37% до 17,20%. Напевне, це явище лише частково пояснюється механічним відпливом росіян в Російську Федерацію, а головно — усвідомленням багатьма людьми, які за радянського часу співвідносили себе з панівною в союзній державі нацією, своїх родинних українських коренів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Брук С.И., Кабузан В.М. **Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX в. // Сов. етнография. — 1981. — № 5.**

Бугай М.Ф. **Депортації населення з України (30-50-ті роки)//Укр. іст. журн. — 1990. — № 10; № II.**

Високий Замок. — 2003, 5 лип.

Зеленчук В.С. **Розселення та чисельність українського населення Молдавії// Народна творчість та етнографія. — 1978. — № 4.**

Качараба Степан. **Еміграція з Західної України (1919-1939). —Львів, 2003.**

Макарчук С.А. **Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983.**

Макарчук Степан. **Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945) // Вісн. Львів, ун-ту. — 1999. — Вип. 34. — Серія історична. — С. 361-382.**

Макарчук Степан. **Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни // Вісн. Львів, ун-ту. — Львів, 2000. — Вип. 35-36. — Серія історична. — С. 321—343.**

Макарчук Степан. **Переселення поляків із західних областей в Польщу у 1944-1946 рр. //Укр. істор. журн. — 2003. — № 3. — С. 103-115.**

Максудов С. **Демографічні втрати населення України від голоду 1933 року // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2.**

Мельник Л.Г. **Міста України 1840 року // Укр. іст. журн. — 1989. — № 12.**

Наулко В.И. **Развитие межэтнических связей на Украине: (Ист.-этнограф. очерк). —К., 1975.**

Наулко В.І. **Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965.**

Перковський А.Я., Пирожков С.З. **Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2.**

Уткин Анатолий. **Будущее Запада // Свободная мысль — XXI. — 2003. — № 2. — С. 52-69.**

РОЗДІЛ V

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

На основі локальних особливостей традиційної матеріальної і духовної культури та побуту народу визначаються певні етнографічні групи й історико-етнографічні зони чи регіони території його розселення. Локальні відмінності та різновиди традиційної культури характерні для всіх відносно великих народів, що займають значну територію. Так, у німців вирізняються нижньо-саксонці, шваби, баварці; у французів —г бретонці, нормандці, провансальці; в італійців — флорентійці, сіцілійці, генуезці; в англійців — валлійці; у поляків — мазури, підгаляни, краков'яки, кашуби та ін. Росіяни з погляду етнографічного районування поділяються на три великі підрозділи: північне-, середньо- і південно-російські етнографічні групи. До складу кожної з них входять менші етнографічні групи (помори у північній тощо). Навіть у такого, порівняно невеликого етносу, як естонський, свої етнографічні групи (наприклад, *сету).*

Походження етнографічних груп у складі народу різне. Часто це нащадки колишніх племен, котрі злилися у етнічну спільність, зберігши певні особливості побуту, матеріальної і традиційної духовної культури, мови тощо. Так, у туркменів етнографічні групи — це переважно нащадки різних колишніх племен. Етнографічна група може утворитися і внаслідок асиміляції в складі певного народу, групи інонаціонального населення або й цілих народностей. Такого походження етнографічні групи російських камчадалів, мещера, польських кашубів, згаданих етнографічних груп італійців, котрі в минулому були окремими народами, французьких провансальців та ін.

Локальні особливості побуту, господарського і культурного укладу окремих частин етносу складалися залежно від природних умов, географічного положення, стиків й інтенсивності культурно-побутових зв'язків з іншими етносами, на основі особливостей соціального становища певних груп населення (наприклад, донські, оренбурзькі, терські козаки у росіян), переселень, змішування населення внаслідок міграційних процесів, депортацій тощо.

Етнографічна група не завжди усвідомлюється її членами, тобто не володіє самосвідомістю. Такі спільноти визначаються здебільшого етнографічними дослідженнями на основі певних однотипних реалій традиційно-побутової матеріальної і духовної культури. Етнографічна група не є також стійкою формою спільноти людей. У процесі консолідації нації стираються, нівелюються локальні особливості традиційно-побутової культури, змінюються межі території їх побутування. Ще на

початку XX ст. етнографічні групи у складі різних народів були набагато виразнішими.

Отже, етнографічна група як частина народу, етносу визначається певними локальними особливостями традиційно-побутової культури, місцевого діалекту, нерідко вони мають свої локальні назви, етнiконіми і самоназви. Але визначальною для етнографічної групи є етнокультурна спільність з усім народом, до якого вона належить.

Історико-етнографічні регіони чи зони у межах етносу часто збігаються з територією, заселеною представниками певних етнографічних груп. Але ними визначаються також і ширші у просторовому плані внутріетнічні історико-культурні категорії, що можуть охоплювати й кілька суміжних етнографічних груп. Етнографічна зона як певний історико-культурний ареал характерна загальнішою, ніж етнографічна група, спільністю й однотипністю рис традиційної матеріальної та духовної культури, зумовленими значною мірою однаковим природним середовищем (не випадково такі історико-етнографічні зони нерідко збігаються з відповідними фізико-географічними ареалами), однотипними умовами економічного розвитку, заселення, колонізації краю тощо.

Традиційно-культурні спільноти етнографічних регіонів також змінні в просторі та в часі. Вони зазвичай не усвідомлюються самими носіями регіональних особливостей.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Це питання досі слабо вивчене у нашій науці, належно воно може бути з'ясоване лише на основі докладного картографування реалій традиційної народної матеріальної і духовної культури на території всієї України й опрацювання відповідних атласів хоча б основних компонентів цієї культури. І все-таки вже у давніх описах України зверталася увага на певні локальні відмінності побуту і традиційної культури її різних регіонів.

Так, А.Шафонський у праці "Черниговского наместничества топографическое описание" з 1786 р. поділяв Лівобережну Україну на південну і північну частини. До першої відносив усю Київську і частину Чернігівської губернії, розташовану між Десною і Пслом, до другої — всю Новгород-Сіверську губернію, звану в давнину, за його словами, просто Північчю. Шафонський зазначав, що остання поділяється на степову і лісову частини: лісова називається *Поліссям,* а її жителі — *литвинами*; жителі степу називаються *польовиками.* Він докладно окреслив територію східної частини українського Полісся, назвавши пові-

ти, які до неї належали. Локальні групи українців автор вирізняв на основі відмінностей традиційного одягу, господарського побуту, характерних рис зовнішнього вигляду населення і мовно-діалектних особливостей.

У "Записках о Малороссии, ее жителях й произведениях" (1798) Я.Маркович також виділяв різні локальні групи Лівобережної України. Степове населення південної частини України він називав *степовиками* або *польовиками;* характеризуючи їх, зупинявся на особливостях землеробства, тваринництва, бджільництва, садівництва та інших господарських занять, а також будівництва, одягу, звичаїв. "Українці рослі і статні, — писав Маркович про степовиків, — в рисах їх обличчя видна якась статечність, але в діях видаються розніженими... не знають багатьох турбот і спокійні..." Цікаві спостереження містять його характеристики жителів "середньої смуги" — між Поліссям та Степом, і українських поліщуків, яких також називав *литвинами.*

На певних особливостях і відмінностях традиційно-побутової культури населення різних місцевостей України, його локальних групах наголошували й інші автори. Вже з початку XIX ст. в літературі згадувалися карпатські етнографічні групи українців — *гуцули, бойки* і *лемки.* У 20-30-х роках XIX ст. з'явилася низка присвячених їм статей і досліджень, зокрема П.Шафарика, І.Вагилевича і Я.Головацького, які заклали наукову основу розробки цієї теми.

У літературі з української етнографії є чимало праць, присвячених описам, характеристикам народного побуту і культури Поділля, Покуття, Середнього Подніпров'я, Слобожанщини, Полісся, Волині, Буковини, Карпат і Закарпаття, Холмщини і Підляшшя, Півдня України й інших місцевостей і регіонів. Цікаві спостереження та відомості стосовно етнографічного районування України містяться в різних фольклористичних, краєзнавчих, діалектологічних публікаціях.

У лютому 1956 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (Київ) була проведена спеціальна нарада, присвячена проблемі етнографічного районування України. Разом з етнографами в ній взяли участь діалектологи, фольклористи, економісти, мистецтвознавці, історики. Беручи до уваги матеріали доповідей, виступів і широкого обговорення, учасники наради запропонували етнографічне районування України кінця XIX-початку XX ст. з виділенням таких основних зон: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна (Подніпров'я)^Галичина і Степова Україна. В цьому районуванні очевидні неточності. Скажімо, Галичина — історично-адміністративне поняття, за цим поділом залишаються Північна Буковина і Закарпаття.

Вже у книзі "Народи європейської частини СРСР" (М. 1964. — Т 1) до схеми етнографічного районування України внесено істотні корективи. Як і в українській діалектології, виділяються три великі ре-

гіони: Центрально-східний (точніше: південно-східний), Північний (поліський), Західний (південно-західний), які мають свої райони і підрайони. Приблизно в цьому ж плані подано етнографічне районування в книзі "Культура і побут населення України" (К. 1991) та в інших виданнях. Цс районування також не зовсім переконливе, але з певними уточненнями і поправками може бути запропоноване як робоча схема.

I. Центрально-східний регіон охоплює велику територію центральної та південно-східної України. До нього належать сучасні Київська, крім північної частини. Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська, південні райони Чернігівської і Сумської областей, вся південно-степова частина України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), південно-східні райони Житомирської, східні Вінницької та північні райони Автономної Республіки Крим.

У складі цього етнографічного регіону виділяються три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, або Слобожанщина, і Південна степова частина.

Середнє Подніпров'я (біцьція частина Київської та Полтавської, Черкаська і південна частина Чернігівської, південно-східна Житомирської, південно-західна Сумської, східна Вінницької, північна Кіровоградської та північно-західна Дніпропетровської областей) один з найдавніше заселених районів української землі, осередця інтенсивного процесу формування русько-українського етносу Переважно цс територія розселення в минулому східнослов'янського племені полян. Традиційно-побутова культура населення району зберегла багато архаїчних рис, генетично пов'язаних, очевидно, з культурою полян найрозвиненішого (згідно з літописною характеристикою) у соціально-економічному сенсі східнослов'янського племені. Особливо це стосується традиційних для цього району основних галузей господарства землеробства і скотарства з їх винятково багатою агрокультурою і різноманітністю сільськогосподарських знарядь, домашніх промислів, ремесел. До XIX початку XX ст. тут збереглися безколісний плуг, давні ознаки планування і будівництва житла та господарських споруд, зокрема характерний тип обмазаної та побіленої хати; в одязі багато вишита додільна уставкова жіноча сорочка, плахта, запаска, свитка, тканий пояс, переважаюча світла колористика тощо.

При наявності багатьох спільних рис, якими характерна традиційна матеріальна і духовна культура корінного населення цього етнографічного району, йому властиві й певні локальні особливості. Помітно вирізняються, зокрема. Правобережжя і Лівобережжя. За специфічними ознаками різних компонентів традиційної культури подекуди в етнографічній літературі виділяються як локальні групи полтавці, переяславці.

Сільська стебка (Київське Полісся)

Слобожанщина (Слобідщина) охоплює східну частину України теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Білгородської і Воронезької областей, які тепер входять до складу Росії. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення (XVII XVIII ст.) переселенці з Лівобережної та Правобережної України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги ("свободи"), засновували поселення *слободи* або *поселення ни "слободах "*

З часів монголо-татарської навали ця територія була малолюдною, зазнавала постійних нападів кримських і ногайських татар. З другої половини XVI ст. край все більше заселявся козаками і селянами з інших регіонів України. У XVII ст. як військові опорні пункти виникли міста Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Чугуїв, створювалися з місцевого населення й українських переселенців козацькі слобідські полки. Для традиційно-побутової культури характерні риси козацько-селянської степової України, однак процес заселення вніс у неї нові елементи. Оскільки основна хвиля заселення йшла з півночі, зокрема зі суміжної Полтавщини та з середнього Подніпров'я, то особливо істотним стало привнесення багатьох культурно-побутових елементів з цих регіонів. На традиційно-побутовій культурі позначився і вплив засе-

лення Слобідської України частково російськими "служилими людьми", які перебували під владою царських воєвод, а згодом і російськими селянами. Приплив російського населення на Слобожанщину посилився після скасування у 1765 р. гетьманату та ліквідації у 1781 р. козацького устрою, поширення на Україну російського кріпосного права централізаторської політики царизму, виникнення мануфактур, фабрик. До цього додалася цілеспрямована русифікаторська політика, заборона українських шкіл, друкованого українського слова тощо.

Вже у другій половині XIX ст. етнографи констатували значні зміни у традиційно-побутовій культурі населення Слобідської України, зокрема місцевостей, близьких до міст і промислових осередків. У одяг робітників і селян все більше почали входити фабричні тканини, різні компоненти міського вбрання, російські сорочки-косоворотки, сарафани. Порушувалися устої традиційної духовної культури — звичаї, обряди, у пісенний народний репертуар проникали різні фабричні пісеньки, російські частівки — часто найпримітивніші. "Треба мати особливий густ, — гірко іронізував з цього приводу В.Гнатюк, — щоби чудові українські пісні вимінювати на такі погані фабричні російські"

Південь України. Слобідська Україна з етнографічного погляду — своєрідна перехідна зона між середнім Подніпров'ям, зокрема лівобережним, і південним (причорноморським) історико-етнографічним районом України. Останній охоплює територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та північні Кримської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників. Однак з давньоруського часу вона слугує оперативним простором просування русичів на південь, політичного й економічно-господарського освоєння ними Причорномор'я. Зі Середньовіччя ця територія відома як *Дике поле*—так вона названа, зокрема, і на мапі України Г.Боплана.

З XV-XVI ст. основним фактором українського заселення Дикого поля слугували козацтво і Запорозька Січ. Запорозька Січ стала опорою українського колонізаційного просування у південні степи, що не припинялося, незважаючи на татарські наскоки і спустошливі війни. Населення не вступалося із зайнятих місць, вперто обороняло свої займанщини, постійно розширюючи освоювану територію. Запорізькі землі сягали до гирла Дніпра і широко простягалися обабіч його пониззя від р. Кальміус на сході до Південного Бугу на заході. Українське козацтво великою мірою допомогло Російській державі здобути доступ до Чорного моря, але це обернулося проти інтересів українського народу Здійснюючи імперську політику, посилюючи феодальний гніт, царизм всілякими засобами намагався стимулювати колонізацію Південної України переселенцями з глибини Росії та представниками інших етносів.

Залежно від цих історичних обставин, природних умов та контингенту населення виник і своєрідний етнографічний характер Півдня України. Для людності цього краю характерні давні, аборигенні культурно-побутові риси, пов'язані, скажімо, зі специфікою традиційного степового землеробства, відгінного тваринництва, будівництва, домашніх промислів тощо, і приносні, які приходили сюди з різних регіонів України і з-поза її меж у процесі заселення та масового заробітчансько-міграційного руху в цьому регіоні. Істотно позначилися активні етнокультурні зв'язки і взаємовпливи українського й іноетнічного населення, котре проживало тут, зокрема, росіян, білорусів, греків, молдаван, сербів, вірмен та ін. Міжетнічна взаємодія простежується, наприклад, у поєднанні різнонаціональних елементів одягу, декору тощо. Інтенсивний розвиток на Півдні України землеробського капіталізму, фабрично-заводського виробництва, зокрема робітничого класу, також великою мірою впливали на місцеву традиційно-побутову культуру, особливо на витіснення її національних складових професійно-урбанізованими елементами.

Загалом, за матеріалами другої половини XIX-початку XX ст., південноукраїнський етнографічний район вирізняється реаліями традиційно-побутової культури порівняно пізнього часу За локалізацією її певних особливостей тут можна виділити п'ять підрайонів: південно-східний (приазовський), нижньо-подніпровський, нижньо-побозький, а такод Буджак і Таврію. Традиційно-побутова культура цього етнографічного району України ще більшою мірою, ніж на Слобожанщині, позначена печаттю імперсько-русифікаторської експансії царизму та її новітніх послідовників — московсько-більшовицьких асиміляторів.

II. Українське Полісся — це етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається всім північним краєм України і разом із суміжним Білоруським Поліссям, так званим Брянсько-Жиздринським Поліссям у Росії, Люблінським Поліссям у Польщі належить до однієї зі своєрідних географічних та історико-етнографічних областей слов'янського світу — Полісся.

Назва Полісся як географічне визначення певного регіону в Східній Європі має давнє походження. У Галицько-Волинському літописі під 1274 р. розповідається про князя Мстислава, який воював на Поліссі. Це поняття вживали польські історикц_2£У=ХУІ ст. (Я.Длугош, М.Кромер, М.Стрийковський). Щоправда, різні автори позначали цією назвою неоднакову територію — зменшували її або збільшували. Різне окреслення поліського історико-етнографічного ареалу мало місце у XIX ст. Та й досі це питання остаточно не з'ясоване.

Смисл самої назви *Полісся* споріднений зі словом *ліс* (лісиста місцевість, лісок, біля лісу). На основі даних порівняльного мовознавства звернено увагу на балтський аналог цієї назви ("Pala" "Pelesa",

Хата початку XX ст. (Волинське Полісся)

"Pelysa"), що означає в литовській і латиській мовах характерний для Полісся болотистий ландшафт, багнистий ліс. Тому небезпідставна думка про балтсько-слов'янську спільність кореня назви *Полісся.*

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю й охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) та Підляшшя (нині в складі Польщі). Південна етнографічна межа Українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід за умовною лінією північніше міст Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі - Ніжин, по р. Сейм до сучасного кордону України з Росією у Курській області.

Залежно від положення щодо Дніпра Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви *Східне* і *Західне* Полісся. Західне називають також Прип'ятським, Східне — Наддеснянським. Наукова література подає і поділ Полісся відповідно до адміністративного районування: в минулому — на Волинське, Київське, Чернігівське (за назвою губернії), а в наш час — Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське (за назвою області).

Історичною долею населення Українського Полісся здавна тісно пов'язане з іншими районами України, з суміжними Білоруссю та Росі-

єю. Етнографічна східнослов'янська спорідненість цього регіону має глибоке коріння, що сягає праслов'янської минувшини, співучасті у формуванні давньоруської народності та державності, боротьби з іноземними загарбниками. Вона грунтується на активній участі жителів різних його частин у козацько-селянських війнах, національно-визвольній боротьбі українського народу, на жвавих економічних і культурних стосунках. Цим зумовлюється і загальний характер всіх ділянок традиційно-побутової культури населення Полісся, в якій поряд з національно-визначальними збереглося чимало елементів і рис східнослов'янської архаїки та спільності. Ця культурна традиція не однакова на всій території Українського Полісся, у різних місцевостях вона має певні регіональні особливості. Походять вони, очевидно, від приналежності різних частин Полісся після давньоруського часу до різних державно-політичних утворень (Великого Князівства Литовського, Польщі, Росії), переорієнтацій і змін господарсько-економічних відносин, особливостей міжетнічних контактів, певної природної ізольованості цього краю.

І все-таки в сукупності регіональних різновидів і місцевих своєрідностей традиційно-побутова народна культура Полісся певний феномен, що комплексом характерних рис відрізняється від інших етнографічних районів України.

Освоєння ділянок землі між болотами, піщаними дюнами, в заплавах рік, на лісових вирубках, а також характер ґрунтів зумовили особливості в основній галузі традиційної господарської діяльності поліщуків землеробству, його агротехніці, знаряддях праці, структурі сівозмін. Залежно від місцевих кліматичних умов склався сільськогосподарський календар. Етнографічними особливостями позначені тваринницьке господарство, організація відгінного випасу худоби, побут і звичаї пастухів, заготівля сіна на віддалених сінокосах, способи його сушіння на болотах та ін.

Поширеними традиційними видами занять населення Полісся були мисливство і рибальство з використанням широкого набору різноманітних ловецьких способів і знарядь (пастки, вовківні, сільця, "манки" та ін.) Багатовіковий досвід накопичило одне з найдавніших господарських занять поліщуків — бджільництво.

Основними для Полісся в минулому були водні шляхи сполучення і відповідні транспортні засоби (плоти, пароми, різні види човнів). Певні особливості простежуються і в будівництві сухопутних доріг через болота з дамбами, кашицями, гатками тощо.

Для поліських поселень характерна одновулична забудова з орієнтацією садибного комплексу до вулиці. Поширеними були і хутірні поселення. У традиційних спорудах збереглися зрубна техніка будівництва, архаїчні риси планування житла, його інтер'єру з неповтор-

ною поліською глинобитною піччю. Комплекси жіночого і чоловічого вбрання до XX ст. донесли чимало архаїчних особливостей — у матеріалі домашнього виготовлення, формах, крою різних компонентів (наприклад, туніковидні сорочки, плетене з деревної кори і шкіри взуття), колориті, прикрасах тощо.

На громадському і сімейному побуті жителів Полісся більше, ніж в інших регіонах України, позначився і зберігся ще в XIX XX ст. вплив общинних відносин і порядків: розподіл громадою общинних угідь, організація використання спільних пасовищ, лісів, лук, рибних виловів у ріках і озерах, трудової взаємодопомоги (толок). Громадський суд зберігав на Поліссі чимало елементів давнього "копного суду" В сімейному побуті домінуючими були устої патріархального укладу підпорядкування всіх членів сім'ї її главі — батькові.

Дослідники вже давно звернули увагу на багатство слов'янської архаїки, самобутні елементи у календарних і сімейних звичаях та обрядах Полісся, зокрема в проводах зими, весняних обрядах із закликаннями, співами, іграми, хороводами, ворожіннями, в троїцько-русальних, купальських, колядних традиціях, у звичаях і обрядах, пов'язаних з різними трудовими процесами, народженням дитини, весіллям, смертю, у світоглядних уявленнях, віруваннях.

Регіональною специфікою вирізняються традиційні народні знання - способи і засоби самолікування, прогнозування погоди за різними прикметами, системи мір, уснопоетична творчість, в якій особливе місце посідає_обрядова пісенність, музичний фольклор, прикладне декоративне мистецтво, зокрема вироби художнього ткацтва (рушники, скатерки, покривала, килими) з різноманітністю технік і декору, неповторною поліською вишивкою, узорним тканням та ін.

Назва *поліщуки* стосовно населення Полісся не була поширена на території всього регіону Традиційним ареалом побутування цієї назви між самим населенням був здебільшого басейн Прип'яті та її приток. Населення східного Полісся, особливо середнього Подесення, сусіди називали *литвинами*. Дехто з етнографів схильний вважати поліщуків і литвинів окремими етнографічними групами корінних жителів Українського Полісся.

Значні зміни у традиційно-побутовій культурі населення Полісся зумовлені посиленим втягненням цього регіону наприкінці XIX початку XX ст. у процес розвитку капіталістичних суспільно-економічних відносин, розширення зв'язків з містом, осередками промислового виробництва, постійного збільшення в сільському побуті частки покупних знарядь праці, матеріалів, тканин, посуди й інших товарів.

III. Західний (південно-західний) регіон. З етнографічного погляду він найскладніший і дуже різноманітний. У межах сучасної державної

Сільська школа (Західне Подічля)

території України це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської областей, а також частина Вінницької.

Цей край заселений здавна і мас відносно стабільний склад аборигенного населення. Дуже складною була його історична доля. Він входив до складу Давньоруської держави, Галицького, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств. Уже наприкінці XI ст. українське Закарпаття захопила Угорщина. Північна Буковина в середині XIV ст. потрапила під владу князівства Молдови, яке на початку XVI ст. поневолила Туреччина. Галичину в 1348-1349 рр. захопили польські феодали, ними ж з 1388 р. була поневолена західна частина Волині, а східна опинилася під владою Литви. Після Люблінської унії 1569 р. під владу Польської Корони підпала вся Волинь, Поділля, Подніпров'я. На початку XVIII ст. українське Закарпаття разом з Угорщиною поневолила Австрія, а наприкінці цього ж століття всю південну частину західноукраїнських земель захопила Австрійська монархія, яка зберегла тут панівне становище польських, угорських та румунських феодалів.

Ці й інші історичні умови багатовікового суспільно-політичного та економічного буття, особливості природного середовища, різного характеру й інтенсивності міжетнічних зв'язків не могли не позначитися на складанні локальних рис традиційно-побутової культури насе-

лення. Немале значення мала й генетична пов'язаність цих традицій з побутом і культурою племен, котрі в минулому заселяли цей край.

У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону (волинсько-подільської, підкарпатської, карпатської і закарпатської) виділяється кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що мають виразні локальні особливості культурно-побутових традицій: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття. Ці етнографічні райони переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу — південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західну смугу Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей. До етнографічної Волині прилягає на заході лівобережне Побужжя — Холмщина, корінне населення якої з історичного етногенетичного й етнокультурного поглядів однорідне зі суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі, її українське населення після Другої світової війни було насильно депортоване з рідної землі.

Етнографічна Волинь (в минулому її територія повністю або частково входила до таких адміністративних утворень, як Волинське воєводство — XVI-XVIII ст., 20-30 рр. XX ст. Волинське намісництво — кінець XVIII ст. до 1796 р. Волинська губернія — 1796-1925 рр.). Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Житомирська, Хмельницька області в наш час здебільшого територіально збігаються з давньоруською історичною областю *Волинська земля* без її північної зони — Західного Полісся. Вважають, що назва походить від найменування неіснуючого сьогодні міста Волинь (Велинь), що згадується в давньоруському літописі під 1018 р. у зв'язку з міжусобною боротьбою за князівський престол на Волинській землі. Існують й інші версії походження цієї назви.

В давнину Волинь заселяли східнослов'янські племена дулібів, бужан, волинян. У X-XI ст. на Волині виникли міста Луцьк, Червень, Белз. Володимир, Кременець, Житомир та ін. Вона була одним з головних регіонів процесу творення державності Київської Русі, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств, згодом — тереном козацько-селянських воєн, активної боротьби українського народу проти чужоземного поневолення, за національне і соціальне визволення. У новітній історії на Волині виникли перші формування Української Повстанської Армії (УПА).

З давнини провідною галуззю господарства жителів Волині було землеробство з характерними для лісостепової зони рисами, розвива-

лися, зокрема в містах, промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство, ткацтво та ін.). Для народного будівництва у північній смузі Волині властиві риси, близькі до поліського типу· однокамерні хати, споруджені з дерева в зруб, але переважно зі солом'яним дахом, у південній смузі — каркасні будівлі з дерев'яними стінами, а в суміжній з Поділлям зоні стіни робили з глиняно-солом'яних вальків. Як і на Поліссі, в традиційному народному одязі жителів Волині збереглося чимало архаїчних рис. Примітними компонентами одягу були довгі та рясні опанчі, сіряки і кожухи. У вишивці переважали рослинні візерунки червоного або лише білого кольору

Збереження реліктових архаїчних рис простежується у волинських народних календарних та сімейних обрядах і звичаях, багатих на традиційну пісенність. Особливо характерні весняні, купальські, жниві й обжинкові, колядно-щедрівкові цикли та позначена своєрідним волинським колоритом весільна обрядовість. У народному пісенному репертуарі помітне місце посідала історична пісня.

Давня назва *волиняни* може вважатися як визначення своєрідної локальної групи українського народу

Поділля — історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні — частину Чернівецької, на заході — частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Назва *Поділля* зустрічається у писемних джерелах середини XIV ст. ще раніше (початок XIII ст.) фіксується вживання стосовно цього краю назва *Пониззя* чи *Русь долішня* — очевидно, у порівнянні з гірською Руссю, або Карпатською. Згодом ця назва фігурувала аж до XIX-початку XX ст. у різних документах і літературних творах як визначення географічно-територіальної одиниці української землі. Наприклад, про події в кінці XIV—першій половині XV ст. розповідала "Повість о Подольской землі" із Супральського літопису Б. Хмельницький у промові на раді старшин у Чигирині 1657 р. зазначав, що йому вдалося визволити з-під шляхетського ярма Волинь, Покуття, Поділля та Полісся. Відповідно давнє і побутування похідного від назви цього краю найменування його жителів — *подоляни, подоляки.*

Поділля заселяли в давнину слов'янські племена тиверців і уличів, які ввійшли до Київського князівства. Після занепаду княжо-української державності у другій половині XIV ст. Поділля захопила феодальна Литва. Згодом спочатку Західне (1430), а після Люблінської унії (1569) і Східне Поділля потрапило під владу Польщі. Неодноразово різні частини південно-подністровського Поділля окуповували турецько-османські загарбники. Під час першого (1772) і другого (1793) поділів

Польщі Західне Поділля зайняла Австрія, а Східне разом з Правобережною Україною було приєднане до Російської імперії. За етнографічними параметрами Поділля — один з найколоритніших і найсвоєрідніших районів України. "Красо України, Подолля", писала Леся Українка про цей край, маючи на увазі не лише неповторну красу його природи, а й багатство і розмаїття традиційної культури його жителів - все те, чим вони доповнили і примножили навколишні природні блага: вписані в рівнинно-хвилястий рельєф мальовничі білохаті села у зелені садків, сповнені вікової мудрості й поезії своєрідні звичаї та обряди з багатьма елементами архаїки, чарівну пісню, самобутнє народне мистецтво тощо. Поділля є головним ареалом поширення такого яскравого явища української весняної обрядової пісенності, як гаївки (гаїлки).

Родючі чорноземи, теплий помірний клімат сприяли розвиткові хліборобства, яке здавен було основним заняттям жителів Поділля і надало своєрідного характеру їхній традиційно-побутовій культурі. Притаманні для цього краю будівництво з використанням глино-солом'яних вальків, яке корінням сягає археологічної давнини, а також глино-солом'яні будівлі з кам'яними підмурівками, зокрема, у південних наддністрянських місцевостях. Своєрідності подільській хаті-мазанці надавали білизна стін з обробкою і підсинюванням заглиблених площин, виступаюча призьба, підведена червоною глиною, внутрішня обстановка, оздоблення інтер'єру декоративними елементами, рушниками та ін.

Традиційне вбрання подолян вирізняється різноманітністю локальних варіантів, багатим оздобленням вишивкою і мережкою. Особливо знамениті подільські жіночі сорочки з суцільно вишитими рукавами і неповторною кольоровою гамою. Характерним поясним жіночим вбранням є обгортка з незшитого шматка вовняної тканини. З верхнього жіночого і чоловічого вбрання побутували у різних місцевостях Поділля опанчі, кожухи, бекеші, свити, куртки тощо.

Самобутність притаманна подільським ткацьким виробам, килимарству з рослинним і геометричним орнаментом, широким асортиментом традиційної продукції численних осередків подільської кераміки та ін.

Регіональні своєрідні риси традиційно-побутової культури українців Поділля походять певною мірою і від їх багатовікового стикання та спілкування з представниками інших народів, які в різний час поселялися тут і взаємодіяли, зокрема, з поляками, чехами, молдаванами. Реальна наявність сукупності локальних особливостей традиційної народної культури корінного населення Поділля дає підставу вважати подолян однією з локальних груп українців.

Своєрідним західним продовженням подільського етнографічного ареалу, що входить у зону Прикарпаття, є **Опілля.** Це поняття більш

Хата середини XIX ст. (с.Печеніжин. Гуцульсько-покутське пограниччя)

відоме в географії, ніж в етнографії. Ним визначається територія північно-західної частини Подільської височини у межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. З етнографічного погляду ця територія вивчена досі дуже слабо, хоч уже сам її простір, розміщення між Волинню та Прикарпаттям становлять чималий науково-пізнавальний, зокрема історико-етнографічний інтерес.

Археологічні пам'ятки засвідчують давню заселеність цього краю. У ранньослов'янський період тут проживали племена дулібів і в південній смузі білих хорватів. Густо заселеною була ця земля в княжу добу, особливо в період Галицько-Волинського князівства. Стабільний контингент аборигенного населення зберігався і в часи польського й австрійського панування, супроводжуваного впродовж багатьох століть всілякими дискримінаційними заходами стосовно українців і посиленою колонізацією цього краю переселенцями з інших країн, засновуванням і стимулюванням польських, німецьких, чеських поселень тощо. Однак корінний український народ стійко оберігав і захищав свою етнокультурну самобутність, мову, релігію, побутові традиції. Давньою є і народна назва жителів цього краю — "опіляни", "ополюхи".

Вже навіть на основі наявних відомостей з етнографії, народного мистецтва, фольклору, традиційних промислів окремих місцевостей цього краю (наприклад, Перемишлянщини, Рогатинщини, Бережанщини, Миколаївського лівобережного Подністров'я та деяких інших) можна говорити про Опілля як про певний локальний етнографічний район західноукраїнського краю, що охоплює територію центральної Львівщини, в басейнах верхнього Бугу і лівих приток Дністра, суміжні райони західної Тернопільщини й Івано-Франківської області (лівобережне Подністров'я). У південно-західній частині Опілля з етнографічного погляду переходить у наддністрянське жидачівсько-самбірське Підгір'я, а на заході — в перемисько-яворівське Надсяння, які за характером традиційно-побутової культури є своєрідними етнографічними підрайонами Прикарпаття.

Взяти хоча б Яворівшину, що й досі вирізняється неповторною своєрідністю народних промислів, вишивки, виробів з дерева, різьби, фольклору, звичаїв зі збереженням, наприклад, давнього обходу дворів на Великдень з обрядовим співом — "риндзюванням"

Безсумнівно, докладніше етнографічне вивчення Опілля повніше прояснить особливості його традиційно-побутової культури утвердить його статус як етнографічного району зі своєю специфікою.

Своєрідним етнографічним районом зони Прикарпаття є **Покуття.** Ця давня назва трапляється вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. На мапі України Боплана з 1650 р. ця територія значиться як "Ukrainnae pars quae Pocutia vulgo dieitur" — частина України, яку народ називає *Покуття.* Походження назви має різне тлумачення. Найдостовірнішим є виведення її від слова кут — як найменування землі "в кутах" утворюваних крутими згинами рік (у цьому випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками) — подібно до назв *Поділля, Пониззя* (від *діл, низ), Полісся* (від *ліс).*

Визначення території з цією назвою у різних джерелах і авторів неоднакове. Але завжди назва *Покуття* стосується нівденно-східної низинної частини теперішньої Івано-Франківської області, його північною межею вважається Дністер, південною — гори, південно-східною — кордон з Буковиною. Певні розходження стосуються лише окреслення західної межі. Із врахуванням даних мовознавства й етнографії її визначають річками Бистриця і Бистриця-Солотвинська на північному заході та суміжною Гуцульщиною на південному заході. Це сучасні Городенківський, Коломийський, Снятинський, Тлумацький, північно-східна смуга Богородчанського, Надвірнянського, Косівського районів Івано-Франківської області.

В минулому Покутська земля входила до складу Київсько-Руської держави, Галицько-Волинського князівства. Як окраїнна провінція вона зазнавала частих нападів різних завойовників, кілька разів була поне-

волена угорськими феодалами, а з 1387 р. — шляхетською Польщею; її жителі брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, опришківському русі. Наприкінці XV ст. з Покуттям пов'язане велике народне повстання під проводом Мухи. У 1772-1918 рр. Покуття входило до Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) монархії.

Поряд з історико-географічними особливостями територіально порівняно невеликий покутський край вирізняється і як своєрідний локальний етнографічний район України. Його етнографічна специфіка виражена передусім багатьма характерними елементами різних ділянок побуту і традиційної культури, що особливо примітні порівняно з етнографією суміжних Поділля та Гуцульщини. Це не лише цікаві риси етнографічної перехідності суміжних зон, а й самобутні етнокультурні реалії, які простежуються в тралиційному покутському будівництві, народному одязі з особливо багатим розмаїттям головних жіночих уборів, орнаментиці й колориті вишивки, у багатьох звичаях, обрядах, словесному й музичному фольклорі, танцях, місцевих ремеслах і промислах. За багатьма показниками галицько-покутський етнографічний ареал продовжується на сході на суміжну Буковину Ця спільність є і в народній мові (покутсько-буковинському говорі).

Отже, назва *покутяни,* вживана сусідами і самими жителями цього краю, не тільки похідна від історико-географічного чи адміністративного поняття, а й має етнографічний смисл, виступає як найменування однієї з локальних груп українського народу

Ще одним підрайоном Прикарпаття є **Українська Буковина.** Цією назвою історично визначається південно-східна частина західноукраїнської землі, політико-адміністративна одиниця, що переважно просторово збігається зі серединною частиною сучасної Чернівецької області. З етнографічного погляду, тут маємо продовження у суміжних частинах подільського, покутського і гуцульського ареалів. Певна особливість полягає в тому, що на стиках цих ареалів склалися культурно-побутові реалії перехідного характеру Це простежується в різних ділянках матеріальної та духовної народної культури. Цозначилися також і різноетнічні культурно-побутові впливи внаслідок спільного проживання й спілкування буковинських українців з молдаванами, румунами, циганами, німецькими і російськими поселенцями. **У** центральній і південно-східній частині української Буковини склалися певні особливості традиційної архітектури, народного вбрання, вишивки, фольклору, про які докладніше йдеться в наступних розділах.

Яскравою етнографічною своєрідністю вирізняється карпатська зона західноукраїнського регіону Вона поділяється на три історико-етнографічні райони: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину На відміну від попередніх випадків, коли локальна назва населення того чи

іншого регіону (*слобожанці, полтавці, подоляни, поліщуки* та ін.) є похідною від найменування останнього, тут навпаки: назва району походить від найменування етнографічної групи: *гуцули, бойки, лемки.* Останні — давнішого походження, а похідні від них — Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина — поняття, введені у науковий обіг другої половини XIX-початку XX ст. для визначення території, яку заселяє кожна з цих етнографічних груп.

Гуцульщина. Про цей край і його людей написано чи не найбільше з усіх етнографічних районів України. Яскраво відображений він у художній літературі, образотворчому мистецтві, кіно (повість "Тіні забутих предків" М.Коцюбинського і фільм С.Параджанова за цим твором, вірші, оповідання і повісті Ю.Федьковича, І.Франка, Г.Хоткевича, О.Кобилянської, М.Стельмаха, польського письменника С.Вінцênза, численні картини К.Устияновича, І.Труша, О.Кульчицької, Й.Бокшая, А.Монастирського, Й.Куриласа та ін.). Привабливістю вирізняються велична краса природи цього гірського краю, горда, волелюбна вдача його жителів, колоритний одяг, самобутнє народне мистецтво.

Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат· теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вижницького та Сторожинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишіва, що тепер входять до території Румунії.

Походження назви *гуцули (гуцул)* має різне тлумачення і досі до кінця не вияснене. Одні автори пов'язують її з волоським словом *готуль* у значенні *розбійник,* інші виводять від слова *кочувати — кочули,* вважаючи гуцулів первісно кочовим племенем, ще інші — від назви тюркського племені узів, від котрих мали б начебто походити гуцули.

Заселення Гуцульщини і взагалі Українських Карпат відбувалося, як переконливо засвідчують джерела, з давнього часу здебільшого з півночі на південь внаслідок поступового просування в гори на річкових долинах та господарського освоєння гірських схилів. Основним колонізаційним елементом було східнослов'янське населення, хоч цілком можливе і кочування та поселення тут решток давніх тюркських, східноромнських племен, сліди їх впливів позначилися, зокрема, і на традиційно-побутовій культурі гуцулів.

Залежно від природних умов, малої кількості придатної для рільництва землі головна роль у господарському укладі й виробничому побуті гуцулів належало тваринництву, зокрема відгінному, з перевагою вівчарства в його структурі. На цій основі розвинулась культура полонинського господарства зі своїми видами споруд, формами випа-

су, виробничими функціями, організацією побуту, способами переробки молокопродуктів тощо.

З перевагою тваринницького характеру господарства гуцулів великою мірою пов'язаний і особливий вид їх поселень — для них властиве здебільшого розпорошене розміщення садиб ("оседків") і не лише в долинах, а й на схилах і верхах гір, тобто ближче до випасів і запасів кормів. На Гуцульщині зберігся давній вид двору із замкнутою за периметром системою будівель — *гражда*. Основним матеріалом для одягу гуцулів були домоткане вовняне сукно, овече хутро та саморобна шкіра. Але компоненти традиційного вбрання, зокрема святкового і обрядового, вирізнялися багатою орнаментацією, прикрасами, вишивкою, аплікацією, тисненням на шкірі, металічними виробами. Особливі й різні додатки до одягу (топірець, шкіряна торба-тобівка, черес, нашийні жіночі прикраси тощо).

Значна питома вага у господарсько-виробничій діяльності гуцулів належала різним допоміжним заняттям: збиральництву (ягід, грибів, горіхів, лікувальних рослин), лісорубству, сплаву лісоматеріалів. З ремесел і домашніх промислів найпоширенішими і вагомими були обробка вовни, шкіри, ткацтво, гончарство, обробка дерева, лозо- і кореноплетіння. Відомі на Гуцульщині й такі давні види промислів, як солеваріння, виготовлення поташу, деревного вугілля та смоли.

Своєрідні архаїчні риси стійко зберігалися в сімейному і громадському побуті з властивими йому патріархальними устоями, повагою до батьків і сільських старійшин, у різних галузях духовної культури: традиційних знаннях, віруваннях, звичаях, обрядах. У них простежуються відбитки духовного життя різних епох, починаючи від первіснообщинного ладу, поєднання давніх язичницьких і пізніших християнських елементів, фантастичних ірраціональних уявлень з практичним досвідом, набутим і перевіреним упродовж віків.

Гуцульський фольклор, зокрема обрядові пісні, казки, легенди, перекази, мають цікаві мотиви, сюжети, образи, своєрідну мелодику З давнього часу Гуцульщина відома й оригінальним ужитково-декоративним мистецтвом: керамікою, різьбою по дереву, класиками якої стали династія Шкрібляків, Н.Дутчак, В.Девдюк, чудо-писанками, ткацтвом, вишивкою, художньою обробкою металу, шкіри, прикрасами з бісеру, виробами з рогу, сиру тощо. Розмаїття виробів гуцульських народних майстрів, що експонуються у багатьох вітчизняних і зарубіжних музеях, збірках численних колекціонерів, вражає яскравою живописністю, багатством різновидів технічного виконання, оригінальністю орнаментальних композицій, образів і мотивів.

Все це і багато іншого з традиційно-побутової культури, діалектна специфіка мови гуцулів характеризують їх як одну з особливо яскраво виражених етнографічних груп українського народу

Бойківшина — суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат Гуцульсько-бойківське пограниччя проходить приблизно по межиріччі Лімниці та Бистриці-Солотвинської на північних схилах Карпат і Тересви у Закарпатті, на заході межує з Лемківщиною у верхів'ях Сяну й Ужа. Північна межа проходить карпатським передгір'ям, а південною можна вважати південні схили Карпат у Закарпатті. Окреслена територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецький і Міжгірський райони Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі.

Назва *бойки* зафіксована у джерелах XVII-XVIII ст. Її походження має різне пояснення. Найдостовірніша гіпотеза українського вченого І.Верхратського, який виводив її від уживаного в бойківських говірках діалектного слова *бойс (бойие, бойиечко)* у значенні вигуку ага, *їйбогу,* прислівника *справді.* Сучасний дослідник М.Худаш вважає, що ця назва походить від антропоніма *бойко.*

Бойківські села розташовані у долинах рік і мають здебільшого скупчений характер. Тільки в більш висотній зоні вони частково розпорошені. Чимало поселень цього району — давнього походження. Це згадує Галицько-Волинський літопис та інші середньовічні джерела. І.Франко небезпідставно обрав тереном своєї історичної повісті з XIII ст. "Захар Беркут" с. Тухлю і Тухольщину на Сколівщині.

Бойки здавна були землеробами. Під ріллю тут освоювалися не лише долини, а й гірські схили, лісові масиви. Етнографи зафіксували на Бойківщині архаїчні способи вирубно-вогневого освоєння земляних ділянок: рубання лісу і чагарників та їх спалювання, викорчовування пнів, скопування мотикою і далі — обробка орними знаряддями. В умовах малородючих грунтів, кліматичних режимів різних висотних зон на Бойківщині склалися традиційний асортимент вирощуваних культур і своя агротехніка. В тваринництві переважала велика рогата худоба, зокрема воли — основна тяглова сила горян.

Розвивалися на Бойківщині різні ремесла і промисли. Одним з найпоширеніших було лісорубство, а також сплав деревини, теслярство, гончарство, бондарство. Місцеві майстри-деревники будували для себе і на продаж хати та господарські будівлі, зводили справжні шедеври дерев'яної архітектури-диво-церкви, виробляли з дерева майже всі сільськогосподарські знаряддя, транспортні засоби, хатнє начиння та ін. Розвивалися також ткацтво і кушнірство.

Традиційний бойківський народний одяг до найновішого часу доніс давню простоту форм і крою. Одяг шили з домотканого полотна, вовняного сукна й овечого хутра. Колористика одягу, його прикраси, орнаментація були бідніші й простіші, ніж у гуцульському народному вбранні. Основні компоненти їжі горян — жито, овес, картопля і молокопродукти.

Регіональними особливостями характерні різні галузі традиційної духовної культури жителів бойківського краю. У календарних і сімейних звичаях та обрядах, віруваннях, міфології, народних знаннях, звичаєвому праві простежуються нашарування різних епох і уявлень, передусім тісний зв'язок із житейськими справами людини. Бойківська фольклорна традиція донесла до нашого часу цінні пам'ятки давніх верств усної поетичної творчості українського народу, зокрема колядки, весільні пісні-ладканки, пастуші обрядові пісні, народні балади, уснопоетичні твори, пов'язані змістом із місцевими історичними, побутовими подіями.

Має своєрідний характер і традиційне декоративне мистецтво Бойківщини: вишивка, різьба по дереву, форми і способи прикрашання одягу, розпис писанок. Збережені на Бойківщині твори народного малярства XVI-XVIII ст. належать до комплексу унікальних пам'яток української загальнонаціональної художньої культури.

Дослідженню етнографії Бойківщини чимало уваги приділяли І.Вагилевич, І.Франко, М.Зубрицький, В.Охримович, І.Свєнціцькийта ін. Цінні колекції етнографічних матеріалів зібрані у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту Народознавства НАН України (Львів), зразки народного будівництва з цього краю у Львівському музеї народної архітектури і побуту

Лемківщина— найдалі висунутий на захід історичний край української землі. Займає західну частину Карпат по обох схилах так званих Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет поділяє Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею південної частини вважається р. Уж. Дехто цю межу пересуває далі на схід до р. Боржави — на тій підставі, що населення цієї території називають *лемаками,* або *лемками.* Західною межею південної частини є р. Попрад. Північна частина простягається від Сяну на сході до Попраду з Дунайцем на заході. З усієї цієї території лише частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить тепер до України (частина Великоберезнянського і Перечинського районів Закарпатської області), основна ж частина — вся північна Лемківщина — до Польщі, а південно-східна — Пряшівщина — до Словаччини.

Назву *лемки* подають джерела з XVI ст. Як вважає частина дослідників, вона надана сусідами лемків від поширеної у народній мові останніх діалектної частки *лем* (у значенні *лише, тільки).* Давніми предками

лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білі хорвати, котре проживало в Карпатах і Прикарпатті. У княжі часи Лемківщина належала до Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств (північна частина). Згодом цей край захоплювали і ділили між собою різні іноземні поневолювачі. Та найтрагічніше сталося вже у наш час, коли після Другої світової війни внаслідок злочинного зговору між урядами Польщі та Радянського Союзу корінне населення північної Лемківщини було вирване з прадідної землі й насильно депортоване у північно-західні воєводства Польщі та в Радянську Україну

Однак при всій винятковій складності історичної долі, багатовікових асиміляційних наступах сусідів, які, до речі, продовжуються й досі, лемки стійко захищали і захищають свою самобутність, поряд з етнографічною самоназвою неодмінно вживають етнонім *русини,* в новіший час —*українці,* яким наголошують на історичній приналежності й органічній етнокультурній єдності з українським народом. Основними опорами у збереженні себе як етнографічної групи українського народу були народна мова лемків — один із діалектних підрозділів української мови, традиційна побутова культура і релігія.

Територія розселення лемків — Низькі Бескиди — сприятливіша, ніж у східних сусідів — бойків, для хліборобства. Землеробство було основним на Лемківщині і за характером, структурою, асортиментом культур, традиційною агротехнікою, знаряддями праці мало багато спільного, однотипного з бойківським рільництвом. У скотарстві також переважала велика рогата худоба, але лемки більшою мірою, ніж бойки, займалися випасом овець. Були поширені різні домашні промисли: обробка дерева, каменю, вовни, ткацтво, гончарство, виготовлення дерев'яного посуду тощо. Малоземеллям зумовлювалися в минулому виходи на заробітки і численна еміграція лемків за океан.

Для поселень лемків характерна скупченість у долинах рік і річок та здебільшого одновулична забудова. Традиційний селянський двір складався з довгої хати, яка одним дахом об'єднувала всі основні житлові й господарські приміщення (хата, сіни, комора, стайня, стодола — "боїще"). Рідше зустрічався селянський двір кількабудинковий. До середини XX ст. в архітектурі й інтер'єрі житла лемків збереглися архаїчні елементи: зрубне будівництво, замазування шілин між вінцями зрубу і забілювання їх, велика курна піч, гряди (балки-полиці попід стелею) у хаті, глинобитна долівка, чотирисхилий дах, покритий житніми сніпками ("жупами").

Народне вбрання вирізнялося простотою і локальними своєрідностями в різних частинах і місцевостях Лемківщини. Спільним було те, що воно виготовлялось здебільшого з матеріалів домашнього виробу Характерні компоненти традиційного одягу лемків: коротка безуставкова жіноча *сорочка* ("чахлик"), чоловіча з розрізом на плечах ("оплі-

ча"), *спідниці* ("фартухи") — для дівчат з кольорової тканини, для старших жінок — з чорної, *запаски* в дрібні зборки ("збиранки"), вузькі чоловічі *штани,* синя *камізелька* ("катанка", *сердаки* з білої вовни ("гуня"), коричнева сукняна *куртка* — "гунька", довга прямоспинна *чуга* ("чуганя") з великим коміром, оздобленим довгими китицями ("свічками"). Взуттям слугували шкіряні *постоли* ("кербці") або *чоботи.*

Своєрідні риси притаманні традиціям сімейного і громадського побуту лемків, їх звичаям, обрядам, повір'ям, багатому і мелодійному пісенному фольклору, легендам, переказам, народній музиці, ужитковому декоративному мистецтву тощо.

Немалою мірою ці специфічні та локальні культурно-побутові риси позначені впливами дуже різних за походженням і національним характером культур сусідів лемків — поляків, словаків, угорців, чехів. Багатовікове спілкування з ними залишило помітний слід у традиційній духовній і матеріальній культурі лемків.

Всі ці й інші моменти визначають своєрідну етнографічну ментальність найзахіднішої вітки українського народу

Закарпаття. Значну частину українського Закарпаття займає територія розселення трьох етнографічних груп українських горян, що разом з північною (галицькою) зоною творить історико-етнографічні райони Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини. Підгірська й низовинна частина Закарпаття поза територією розселення гуцулів, бойків і лемків характерна тим, що тут поряд з українцями значно густіше, ніж у гірській частині, проживають розсіяно і компактними групами представники сусідніх етносів, зокрема угорців, румун, словаків, чехів, а також німецькі колоністи і цигани.

Етнічно українці Закарпаття у всіх компонентах традиційно-побутової культури, мови, релігії та національної самосвідомості переважно характеризуються органічною єдністю з усім українським народом. Цієї єдності не змогли порушити багатовікове політичне відмежування Закарпаття від українського етнічного материка і зусилля різних недругів українського народу, спрямовані на відчуження від нього закарпатців та асиміляції їх іноземними поневолювачами. Приречена на провал і сучасна авантюристська затія ідеологів так званого політичного русинства з їх потугами виокремлення закарпатців як частини якогось ілюзорного карпаторуського східнослов'янського народу

Багатовікове співжиття і взаємодія українців-закарпатців з іншими національними меншинами істотно позначилися у різних сферах традиційно-побутової матеріальної та духовної культури місцевого населення. В народному будівництві, господарських заняттях, одязі, промислах і ремеслах, харчуванні, звичаях, фольклорі, розмовній мові поєднуються різні взаємовпливи. Водночас у цьому складному комплексі культурних перехрещень, нашарувань і впливів чітко простежуєть-

ся субстрат етнокультурної єдності та спільності закарпатських українців (або, як вони називали себе ще в недавньому минулому, *—русинів)* з основним материком українського народу

Все це характеризує українське Закарпаття не як етнографічно однорідний район, а як ареал, край, на порівняно невеликій території якого є різні етнографічні й етнічні традиційно-побутові реалії та культурні взаємовпливи, зумовлені об'єктивними природними, багатовіковими політичними й економічними умовами його історичного буття. Це і становить етнографічну специфіку цього краю.

Така загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини XIX-першої половини XX ст. коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще достатньо виразно. Однак межі етнографічних районів нестійкі, змінні в часі, оскільки відбувається постійний процес стирання місцевих локально-територіальних рис традиційно-побутової культури. Вже розвиток капіталістичних відносин дуже стимулював цей процес (поширення фабрично-заводських виробів, елементів міського одягу, все більше витіснення саморобних знарядь праці промисловими, розширення позарегіональних зв'язків тощо). Проте особливо інтенсивний його розвиток і значні наслідки принесли бурхливі події, війни і перевороти XX ст. Побудова нових політичних соціально-економічних та загальнокультурних умов життя, ломка старих устоїв і культурно-побутових стереотипів, інтенсифікація внутрірегіональних і позарегіональних міграцій, насильні депортації, штучні переміщення та перемішування населення, масові заходи русифікації, полонізації, мадяризації, румунізації і взагалі культивування національного нігілізму внесли величезні зміни в сферу традиційно-побутової культури, витіснили з неї чимало важливих складових. На стирання регіональних історико-етнографічних особливостей значною мірою вплинуло возз'єднання різних частин українських земель і процес внутрішньої консолідації української нації, поширення сфери вжитку загальноукраїнської літературної мови, сучасні засоби зв'язку, масової інформації та ін.

І все-таки навіть стосовно нашого часу не можна сказати, що етнографічні райони України, етнографічні групи українського народу — це пережитки, реальності минулого, оскільки в побуті місцевого населення різних регіонів збереглися і діють немало традиційних елементів, зокрема в сфері духовної культури і народного мистецтва. Зберігають їх і розпорошені в різних місцевостях України та поза її межами лемки, особливо в місцях їх більш-менш скупченого теперішнього поселення (у Львівській, Тернопільській, Миколаївській областях).

Маючи більш чи менш виразні регіональні особливості побуту і традиційної культури, корінне населення етнографічних районів України й етнографічні та локальні групи українського народу і в минулому і, тим паче, у новіший час усвідомлювало себе не відособлено, а складовими частинами єдиного українського етносу Ця свідомість здавен ґрунтувалася на спільності етногенетичного походження, історичної долі, мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних частин України, утверджувалася і розвивалася в процесі боротьби проти соціального і національного поневолення. "Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, — писав І. Франко у статті "Літературне відродження Полудневої Русі. Ян Коллар", — то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцілість. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а врешті мова при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів — в основних обрисах такі однакові"

Проте слід зауважити і те, що історико-етнографічні особливості окремих регіонів і груп населення України в непоодиноких випадках трактувалися перебільшено й ізольовано від загальноукраїнської етнокультурної цілості. Нерідко такий підхід мав тенденційний характер, був позначений намаганням "обгрунтувати" поневолення тієї чи іншої частини української землі, відокремити її від цілості чи просто задля реалізації принципу "поділяй і володарюй" Для цього, наприклад, Полісся оголошувалося "нічийною землею", а поліщуки "людьми без батьківщини" гуцули — окремим народом, закарпатські українці — "карпаторусами" або "угрорусами", які, мовляв, не мають нічого спільного з українським народом, лемки — етнографічною групою польського народу чи окремою "руською" народністю та ін.

Практика штучного розривання українського народу на основі спекулятивної гіпертрофії регіональних етнографічних рис і тенденційного нехтування спільними для українського народу етновизначальними ознаками не перевелася і дотепер. Вона — у сучасних спробах певними горе політиками штучного розмежування Західної та Східної України, трактування Півдня України як так званого Новоросійського краю, в реанімації закарпатського політичного русинства, яке протиставляється українству, в упертому відстоюванні деякими авторами окремішності лемків від українського народу Тому винятково важливим при вивченні етнографічного розмаїття традиційно-побутової культури українців різних регіонів є бачення того спільного, що визначає етнічну і духовну соборність всього українського народу в Україні та за її межами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бойківщина: Іст.-етнограф. дослідження / За ред. Ю.Г. Гошка. — К., 1983.

Горленко Володимир. **До проблеми вивчення етнографічної групи українців "литвини" // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародн. конф. — К., 1996, — С. 194-200.**

Горленко В. Ф. **Етнографічне районування // Географічна енциклопедія України. — К„ 1989. — Т. 1, — С. 393-394.**

Гуцульщина: Іст.-етнограф. дослідження / За ред. Ю.Г. Гошка. — К., 1987.

Етнографія Києва і Київщини: Традиції і сучасність. — К., 1986.

Заставний Ф.Д. **Географія України: У двох книгах. — Львів, 1994. — С. 318-349.**

Лемківщина: Іст.-етнограф. дослідження: У 2 т. /За ред. С.П.Павлюка. — Львів, 2000. — Т. 1. — 2002. — Т. 2.

Макарчук Степан. **Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвідносності // Народознавчі Зошити. — 2001. — № 3. — С. 388-393.**

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. — Мн.. 1987.

Стельмах Г.Ю. **Етнографічне районування України кінця XIX-початку XX ст. //Українськаетнографія. Наук, записки. — К., 1958. — Т. 4. — С. 106-114.**

Холмщина і Підляшшя: Іст.-етнограф. дослідження / За ред. В. Борисенко. — К„ 1997.

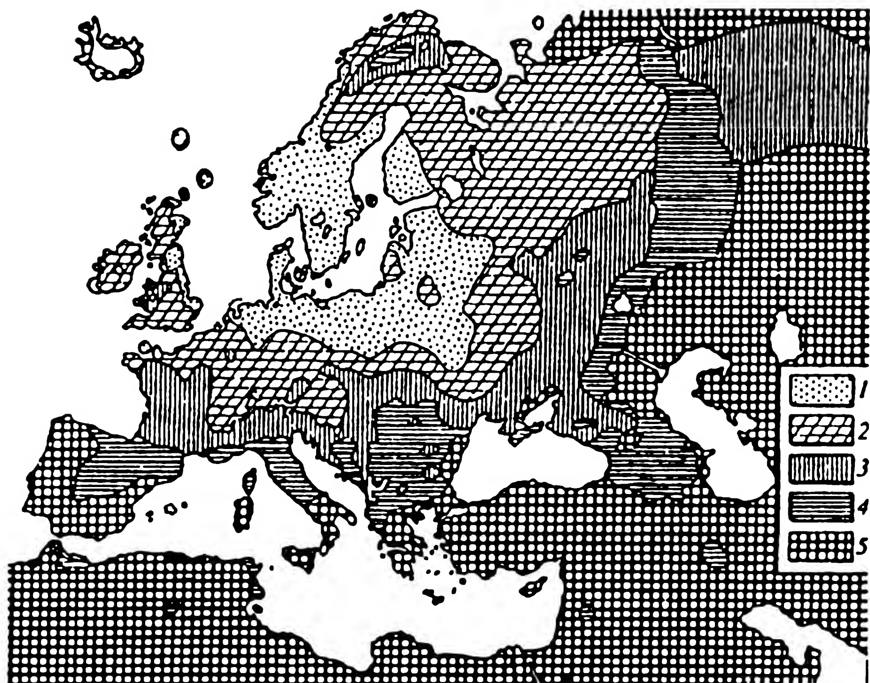
РОЗДІЛ VI

АНТРОПОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНЦІВ*

У біологічному (насамперед анатомічному) сенсі люди поділяються на *раси* (італ. razza — порода). *Раса* — це мінливе у часі та просторі біогенетичне об'єднання людей, що Грунтується на спільності їх походження та схожості окремих морфологічних прикмет і фізіологічних ознак.

Деякі вчені-антропологи виділяють три основні *великі раси: європеоїдну, монголоїдну* і *негроїдну.* Інші вводять в цю основну класифікацію також *австралоїдну* та *американську* раси. Всі раси характерні великим поліморфізмом, тобто відмінностями у морфології тіла, зокрема обличчя і голови. Поліморфізм найвластивіший австралоїдній та негроїдній расам, де окремі антропологічні типи дуже відрізняються між собою зростом і пропорціями частин тіла, голови та ін. Однак чимало локальних

*** Риси українців розглядаються в розділі у вузькому розумінні антропологічної науки — як фізичної антропології.**

Географічний розподіл пігментації волосся та очей в Європі (за К.Куном, 1939): 1 — переважання світлих і змішаних відтінків; 2 — світлих і змішаних відтінків більше, ніж темних; 3 — однакова частота світлих зі змішаними і темними; 4 — темних більше, ніж свічних і змішаних; 4 — темних більше, ніж світлих і змішаних; 5 — темні переважають

рис, або як ще прийнято писати, вторинних спадкових фізичних особливостей, розрізняють серед монголоїдної та європеоїдної рас. Так, серед європеоїдів виділяють три основні групи: *південну* — зі смуглою шкірою, темними очима і волоссям; *північну* — зі світлою шкірою, білявим і русявим волоссям, переважанням сірих і блакитних очей; *проміжну* — зі середньою пігментацією шкіри, волосся і блакитними очима.

В свою чергу в межах згаданих груп при конкретизованішому антропологічному вивченні населення окремих країн чи територій можуть локалізуватися нові підгрупи: *малі раси, антропологічні типи* та *популяції*. Саме так було у вивченні антропологічного поділу окремих народів, у тому числі українського.

Антропологічне вивчення тієї чи іншої раси, антропологічного типу або популяції засноване на описі та вимірах окремих анатомічних, а також інших ознак людини, їх обчисленні, групованні й узагальненні.

В процесі розвитку антропологічної науки вдосконалювалася її методика, зростала увага до таких ознак людини, що раніше вважалися несуттєвими. Проте при класифікації антропологічних типів європеоїдної раси від самого початку бралися до уваги такі ознаки, як пігментація волосся, очей, шкіри, зріст, форма та розміри обличчя і голови.

ІСТОРІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНЦІВ

Описи антропологічних прикмет давніх українців містять численні писемні джерела з І ст. н.е.. античні та середньовічні твори, літописи, хроніки, подорожні записки тощо. Проте їх автори не мали на меті пояснити відмінності зовнішнього вигляду людей різних місцевостей, обмежуючись простими порівняннями. Згаданий вже Афанасій Шафонський наприкінці XVIII ст. у своєму "Чернігівського намісництва топографічному описі" визначав жителів північно-західної смуги намісництва між Дніпром, Десною, Сожем й Іпуттю як "загалом невисокого зросту і білявих", а населення, котре проживало між Десною і Сеймом на півночі та Сулою на півдні, як середнього зросту, трохи вище перших і з темнішим волоссям" Народ південного сходу намісництва між Сулою і Пслом "загалом зросту високого, худорлявий, лицем смуглявий і волоссям темно-русий" Француз Домінік Де ля Фліз у розділі альбому "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи" (1854) під назвою "Місцеві відмінності рис обличчя, особливості фізичної будови й основні схильності" вмістив характеристику мешканців Київщини та Черкащини, які "мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору,... кістки вилиць мало випуклі... Голова зазвичай має нормальні пропорції... Волосся як у чоловіків, так і у жінок частіше русяве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови та борода переважно густі... Зріст високий, особливо у жителів південної частини губернії. " Селяни Радомишльського повіту, що на північ від Києва, "загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні"

Як і загалом у Європі, початок систематичних антропологічних досліджень в Україні припадає на другу половину XIX ст. У 1861 р. професор Київського університету Ізидор Коперницький на підставі обмірів 47 черепів українців, росіян, поляків і сербів дійшов висновку про існування у минулому загальнослов'янського круглоголового типу, риси якого найкраще збереглися в українців і були втрачені росіянами. З ним не погодився працівник цього ж університету В.Проценко. Він десятьма роками пізніше опублікував результати обстежень понад 100 черепів українців і росіян, стверджуючи їхню схожість.

На початку 70-х років XIX ст. з'явилася *перша антропологічна класифікація українців,* розроблена видатним українським етнографом Павлом Чубинським на підставі обстежень 1366 військових новобранців. Він виділив на терені Правобережжя український, подільський та волинський антропологічні типи, відмінності між якими пояснював тюркськими, румунськими і балканськими впливами.

В цей час співпраця польського антрополога Й.Майєра з І.Коперницьким призвела до написання дослідження "Фізична характеристика галицької людності" ("Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej", Краків, 1876). За програмою Антропологічної комісії Ягайлонського університету ними було обміряно та описано 5451 українців, поляків та євреїв. Використавши дані П.Чубинського, Й.Майєр присвятив окрему розвідку порівнянню антропологічних типів українців Галичини та Наддніпрянщини. Він звернув увагу на більший відсоток темнопігментованих серед галичан, їх менший зріст порівняно з наддніпрянцями.

Антропологічну характеристику українцям давали зарубіжні автори: Г.Велькер, Є.Гейм, І.Денікер та ін.

В останній чверті XIX ст.- у Російській імперії українців Полтавщини вивчав В.Емме, Уманьщини — В.Дібольд, Кубані — М.Гільченко, Київщини — К.Іков. Висновки поіменованих вчених загалом витримали випробування часом, а одержані результати становлять цінне джерело для сучасних дослідників.

Менш об'єктивними виявилися висновки польського антрополога Ю.Талько-Гринцевича. Зібрані ним матеріали з Поділля, південно-східної Київщини та Галичини автор використав для обґрунтування антинаукової тези про польську шляхту як носія рис брахікефального "праслов'янського рицарського" типу Український народ Ю.Талько-Гринцевич вважав мішаним, а 60% виявлених ним світлооких — наслідком польської колонізації спустошеної монгольською навалою України. Подальші наукові дослідження повністю заперечили ці хибні висновки.

Більшу об'єктивність виявили дані російського антрополога Дмитра Анучіна (1843-1923). Вчений стверджував: "У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білорусів і виликоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на 1-4 см вищий. Дальші відміни становлять великий відсоток темноволосих (60-70%), темнооких (хоча нерідкі також і блакитноокі) і смуглошкірих порівняно з білорусами і великоросами і надто з поляками. Голова сама по собі і по відношенню до зросту невелика, лоб і ніс також... За формою переважає голова коротка і широка (брахікефалія) до деякої міри більше, ніж у поляків і великоросів..." Пояснюючи ці відмінності "домішкою чужинських елементів", Д.Анучін дійшов правильного висновку про те, що український антропологічний тип "зберіг у собі ще бага-

то ознак, характерних для давніх слов'ян взагалі, і південноруських древніх слов'ян зокрема"

Порівнянням антропологічних типів українців і росіян певний резонанс у наукових колах викликали праці В.Петрова, А.Краснова і, особливо, Є.Чепурковського, які наголошували на відмінності у пігментації та зрості обох етносів. Ці вчені виділяли кілька українських антропологічних типів.

На зламі XIX-XX ст. побачили світ невеликі, змістовні розвідки з "регіональної" антропології Ф.Білодіда (Кролевецький повіт Чернігівської губернії), О.Кожухова (Володимир-Волинський повіт Волинської губернії), М.Янчука (Підляшшя), М.Пантюхова (Київська губернія). Вони засвідчили зростання рівня наукових методів, застосовуваних українськими дослідниками, готували ґрунт для ширших узагальнюючих праць.

Вперше завдання дати загальну антропологічну характеристику українського народу на основі значних антропологічних досліджень у багатьох регіонах України висунув видатний український історик, археолог, етнограф і антрополог Федір Вовк (1847-1918). Працю "Антропологічні особливості українського народу", опубліковану як розділ відомої монографії "Украинский народъ в его прошломъ и настоящемъ" (Петроград, 1916), він написав на основі багаторічних власних антропологічних досліджень на Полтавщині, Чернігівщині, в Карпатах, на Волині, Кубані, у північно-західній Галичині, а також із залученням матеріалів польових досліджень своїх учнів С.Руденка, Л.Чикаленка, А.Шульгіна, Н.Лебедєва, О.Алешо, Є.Артюхова, В.Сахарова, Н.Кондращенка та ін.

У згаданій підсумковій праці Ф.Вовк проаналізував десять антропологічних ознак українців, що виділяються у трьох географічних смугах: північній (відповідає поліським і сіверсько-поліським говіркам); середній (охоплює українські та галицькі говірки); південній (охоплює слобідсько-українські, подільські, надцністровсько-галицькі й південно-карпатські говірки). Показано відмінності окремих ознак у кожній смузі.

Ф.Вовк не лише проілюстрував, як на тій чи іншій території України виявляє себе кожна ознака, а й спробував простежити їх взаємозалежність, причини вияву Ф.Вовк дійшов висновку· українці "у всій своїй масі" становлять темноволосе і темнооке населення, що не можна виводити їх походження від змішання двох рас: білявої та чорнявої, а необхідно визнати належність до однієї темноволосої раси з місцевими білявими домішками, обмеженими географічно і пояснюваними сусідством з росіянами, білорусами і поляками.

Правильність цих висновків, на жаль, сумнівна з кількох причин. По-перше, південна смуга, де найінтенсивніше виявляє себе темне забарвлення волосся, очей і шкіри, не є смугою історичного і безперервного проживання сучасних українців, в давньому слов'ян і прасло-

в'ян; отже, її мешканці, котрі прийшли сюди з більш "світлої" півночі, не можуть вважатися найчистішими носіями праслов'янської раси; по-друге, поділ України на смуги за паралелями лише частково відповідає історичним законам контактування слов'янства з балтським і фінським елементом на півночі та сході, фракодакійським на південному заході й скіфо-сарматським у центральній зоні та на південному сході України; по-третє, потемнення пігментації українців у напрямку зі сходу на захід, так само як і круглоголовість, високий зріст та інші ознаки, Ф.Вовк кожного разу прив'язує до інтенсивнішого контактування з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами — сербами, хорватами, чехами, словаками, боснійцями й іншими, які нібито, за антропологічними ознаками, є безсумнівними носіями рис давньої слов'янської раси. А сучасна історична наука майже на 99% не допускає думки про прабатьківщину слов'ян на Балканах чи на території Чехії та Словаччини; по-четверте, у Ф. Вовка дуже штучне бачення первісних "рис" Чому слід вважати, наприклад, що темноока і темноволоса популяція повинна появитися раніше, так само як і світлоока та білява, ніж популяція поміркованої пігментації серед європейської раси? Відповіді на це не знаходимо; по- п'яте, поділ кольору волосся на світлий, каштановий і темний та кольору очей на світлий, змішаний і темний умовний і не виключає суб'єктивних підходів у дослідників.

Ф.Вовк провів також аналогічну залежність за географічними смугами та від іноетнічних впливів зросту українців. Зробимо застереження: від початку XX ст. середній зріст сільського (місцевого) населення, розуміється, збільшився, а за останні десятиріччя спостерігалося відоме явище акселерації. На початку XX ст. у європейській антропології за середній зріст чоловіків вважали 165-166 см. Зріст українців на всій території їх проживання рідко був нижчим середнього. Між 164 і 165 см (Ф.Вовк подавав зріст у міліметрах) він фіксувався у Харківській губернії, по лівому берегу Десни на Чернігівщині, у північних бойків. Від 165 до 166 см мали зріст чоловіки на південь від Десни, в Радомишльському повіті Київщини, у Воронезькій губернії, у лемків. За середній у всіх обстежених українців вважався зріст 1673 мм, що доходив до високого. Найбільшими виявилися величини зросту в Зміївському й Ізюмському повітах Харківської губернії (1682 мм), у північно-західній частині Полтавської губернії (1706), в північно-східній Галичині (1684), на Кубані (1700), в Катеринославській губернії (1700 і 1716), по Бугу на Поділлі, в гуцулів (169-170). І тут високий зріст останніх Ф.Вовк пов'язував із сусідством з балканськими слов'янами, зріст яких від 169 до 176 см, в Катеринославській губернії — з сербською військово-сільськогосподарською колонізацією наприкінці XVIII ст., у кубанців — з осетинськими впливами тощо, а низький на правому березі Десни — з фінськими впливами.

Стосовно зросту автор дає також не зовсім вмотивоване пояснення: "Українці становлять собою етнічно однорідну, високорослу масу, в основі якої не можна допускати злиття двох рас високорослої і низькорослої" Знову той самий закомплексований погляд: раніше мали з'явитися окремо низькорослі й окремо високорослі популяції, але аж ніяк не середнього чи вище середнього зросту

На третє місце серед расових ознак українців Ф.Вовк висунув показник голови. З огляду на те, що головний показник дуже відмінний у різних народів, він вважається в антропології одним з основних. Сучасна рубрикація цієї ознаки така: до 75,9 *доліхокефалія*\ 76 80,9 — *мезокефалія*; 81 і вище *брахікефалія.*

У часи Ф. Вовка більшість українців належали до круглоголових. Їхні найнижчі головні показники 81 (Воронезька губернія), 81,6 (північний захід Волині), від 82 до 83,3 (субрахікефалія) в південно-західних повітах Чернігівщини, Звенигородському і Таращанському повітах Київщини, на Північному Поділлі, на Кубані, Волині та в Галичині. Показник вищий 83,3, характерний для найбільш круглоголових, фіксувався у східній частині Чернігівщини (83,6), на північній Київщині (83,8), на півдні Київщини (84,5), південно-західній Полтавщині (83,5), у лемків (84,5), Таврійській (84,5) і Херсонській (83,7) губерніях, на південь по Бугу (84,0), Дністру (85,2), у галицьких гуцулів (84,4), в угорських і буковинських гуцулів (відповідно 85,0 і 85,1). Ф.Вовк пробував поставити рівень круглоголовості в залежність від згущеності пігментації і зросту Там, де цс не вкладалося в його концепцію, шукав пояснення в іншоетнічних впливах. На Кубані, наприклад, у шлюбах з менш круглоголовими осетинами. Середні показники обмірів голови, як і показники інших ознак (обличчя, носовий, довжини верхніх і нижніх кінцівок стосовно зросту), отримані Ф.Вовком, підтвердилися подальшими дослідженнями.

Ф.Вовк підсумував працю принциповими, але водночас недостатньо обгрунтованими висновками. Він писав: " Українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінцевостями. Сукупність цих ознак ми вважаєм можливим визнати українським антропологічним типом" Учений зараховував українців до поширеної на Балканському півострові адріатичної або динарської (за расовою класифікацією французького антрополога Й.Денікера) раси. Як зазначалося, різні відхилення від описаного ним типу він пояснював сусідніми етнічними впливами.

З позицій сучасних досягнень історичної та антропологічної науки погляди Ф. Вовка з деяких питань виглядають спрощеними, проте загалом наукова антропологічна спадщина цього автора не втратила значення.

Зазначимо: зарубіжна антропологічна наука на початку XX ст. роз-

глядала процес утворення раси як наслідок змішування певних морфологічних компонентів "первнів", що беззаперечно спростували новітні дослідження з генетичної антропології.

Гуцули

Цими методичними засадами керувалися дослідники так званої Львівської антропологічної школи, в якій можна виокремити наукових послідовників Ф.Вовка у Науковому Товаристві імені Т.Шевченка та переважно польських дослідників, що гуртувалися навколо професора кафедри антропології Львівського університету Я.Чекановського.

Помітне місце серед українських антропологів Галичини посідав І.Раковський. У 1919 р. він опублікував працю "Расовість слов'ян", яка на тривалий час здобула визнання в українських і зарубіжних науковців. У 1927 р. І.Раковський разом з С.Руденком спробували уточнити висновки Ф.Вовка. З шести головних європейських типів (детальніше про це йтиметься далі) вчені відводили серед українців основну вагу "адріатичному", або динарському, (44,5%) й альпійському (22,0%), які, на їхню думку, "так злучені численними перехідними постатями, що можемо тут злучити їх в один спільний "альпо-адріятицький" антропологічний тип. Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав "українським" типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатись з українським народом, відразу кидається в вічі" Отже, попри свою незгоду в деталях, І.Раковський та С.Руденко, всетаки схилялися до прикінцевого висновку Ф. Вовка про відносну антропологічну однорідність українського народу

Особливо плідними виявилися зусилля у вивченні слов'ян, у їх числі й українців у працях Я.Чекановського та його учнів. Очоливши 1913 р. кафедру антропології у Львівському університеті, він до 1942 р. написав понад 100 наукових праць. Найвагоміше з-поміж них узагальнююче дослідження "Людина у часі і просторі" ("Czlowiek w czasie i przestrzeni") вийшло чотирма виданнями і низка статей зі статистичної обробки антропологічних даних. Створюючи власний індивідуально-типологічний метод, Я.Чекановський виділив на українській території тогочасної Польщі шість "первнів"· нордійський, динарський, лапоноїдний, змішаний з альпійським, сублапоноїдний і середземноморсь-

кий. Найчисленнішим, на його думку, серед українців виявився нордійський тип, для якого характерні високий зріст, видовжена форма голови й обличчя, вузький ніс, русяве волосся, світлі очі. До цих "нордиків" Я.Чекановський відносив більшість українського населення Холмщини, Підляшшя, Волині, Західного Полісся та Північного Поділля, рівнинної Галичини та Західної Бойківщини. Лапоноїдний тип (характерний брахікефалією, низьким зростом, короткими кінцівками, смагляво-жовтуватою шкірою, широким і плоским обличчям з відносно широким носом) з домішкою альпійського типу вчений локалізував на Поділлі, Гуцульщині, Східній Бойківщині у верхів'ях Південного Бугу та на Південному Поліссі. Середземноморський тип (доліхокефали середнього зросту, зі середньовисоким обличчям, темними очима та волоссям) з домішкою лапоноїдного трапляється повсюдно, за винятком Підляшшя, Волині та Полісся. Динарці (мішанці нордійського й арменоїдного "первнів", характерні достатньо високою стрункою тілобудовою з коротким тулубом, довгими кінцівками, жовтувато-бурою шкірою, довгим обличчям і темними очима) проживали у Східній Галичині, в Побужжі, на Півдні Холмщини.

Хоч більшість положень Я.Чекановського не витримали наукової критики, його подвижницька праця у галузі антропології гідна пошани. Саме на чолі з Я.Чекановським робив перші кроки в науці відомий український антрополог Р.Єндик, автор десятка досліджень, що охоплювали антропологію українців з найдавніших часів до середини XX ст. Найвідоміші його праці — "Антропологічні прикмети українського народу" (Львів, 1934), "Вступ до расової будови України" (Мюнхен, 1949). У них з позицій "школи Чекановського" подано антропологічну характеристику українців, причому групи расових "первнів" не є такими чіткими, як у працях польського вченого. Насамперед, у трьох виокремлених Р.Сндиком смугах переважає динарський тип. Лише в околицях Радомишля, на Волині, Курщині та Південній Кубані він фіксує "нордійський з легкою домішкою динарського" тип. Саме Волинь, за Р.Сндиком, — це "праслов'янська колиска, а тим то треба її вважати за вогнище, з якого випромінювалася ця раса на цілий Схід"

На жаль, теоретична спадщина Р.Сндика з ідеологічних міркувань компартійного керівництва залишилась табуйованою для його наступників у зв'язку з його патріотизмом і, мабуть, "психометричними дослідами" вченого. Про свій народ, який потерпів низку поразок у боротьбі за українську державність, він писав: "Люди динарської раси знані передовсім зі своєї войовничості і хоробрості. Доказів на це повно — від султанських канцелярій по віденські генеральні штаби: одні тремтіли перед запорожцями, другі — вихвалювали тирольців сходу Тим то серед динарців найдовше вдержалася кривава помста, вендета, і чи вона безповоротна, можна б сумніватися".

У міжвоєнний період на західноукраїнських землях працювали зарубіжні дослідники. Австрієць Г.Пьох обстежив 1281 мешканця Західної Волині, виділивши кілька локальних їх типів і з'ясувавши багато статевих та вікових їх відмінностей. В.Сук у праці "Антропологія Підкарпатської Русі" виокремив у східному Закарпатті динарський тип, а решту українців цього етнографічного району відносив до лапоноїдного типу, генетично відмінного від сусідніх гуцулів. Румунський антрополог О.Некрасова вивчала фізичний тип гуцулів Буковини, зазначивши їх суттєві відмінності від молдаван. Всупереч поширеним тогочасним уявленням, вона відносила гуцулів до українського етносу

В значно гірших умовах доводилося працювати антропологам Радянської України. Тут науковий інтерес до антропологічного вивчення українського народу був явно небезпечним, кваліфікувався як вияв націоналізму і расизму Отже, доробок українських антропологів радянського часу недостатній. Багато аспектів просто не досліджувалося. І все-таки наука не стояла на місці. У 20-х роках вийшли окремі праці з *прикладної антропології* — галузі антропологічної науки, покликаної відповідати на запити промислового виробництва. Наприклад, обміри осіб різного віку і статі здійснювалися з метою стандартизації швейного виробництва тощо. Антропологічні осередки утворилися в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Сімферополі.

Дуже плідно працював Музей ім. Ф.Вовка Української академії наук після того, як О. Алешо перевіз з Петрограда багату бібліотеку та колекції видатного українського етнографа. Співпрацівники музею А.Носов, М.Мушкет, М.Ткач, В.Бушкович вивчали людність Поділля, Кубані, Черкащини, Харківщини та Півдня України. Радянські дослідники також висловлювали сумнів стосовно антропологічної однорідності українців за Ф.Вовком, але проведенню широкомасштабних "польових" досліджень перешкодили репресії цих та інших українських науковців. Лише відомому російському вченому В.Бунакову вдалося опублікувати матеріали з антропології українців Закарпаття.

Незначне послаблення "пильності" компартійного керівництва до антропологічних досліджень в Україні відбулося у середині 50-х років XX ст. Тоді у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Рильського НАН України) завдяки зусиллям Т.Рильського та К.Гуслистого була створена група антропологів, очолена академіком І.Підоплічком. Це збіглося з поверненням в Україну професійного антрополога В.Дяченка. Саме під його керівництвом у 1956-1963 рр. на всіх теренах України та поза її межами працювала Українська антропологічна експедиція, працівники якої обстежили 125 етнотериторіальних груп загальною чисельністю близько 5,5 тис. осіб.

Праці В.Дяченка, зокрема його "Антропологічна характеристика українського народу" в монографії "Українці" (К. 1959), що так і не дійшіа до широкого читача, і монографія "Антропологічний склад українського народу" (К. 1965), наступні дослідження з окремих регіональних і тематичних аспектів антропології стали кроком вперед у вивченні антропології українців.

Підкоряючись вимогам тодішньої офіційної ідеології, В.Дяченко критикував спадщину "школи Вовка" Водночас для фахівців було зрозуміло, що матеріали, на яких В.Дяченко зробив узагальнення, лише частково суперечать фактологічним даним Ф.Вовка. Загалом останні правильно відображали і відносну поширеність окремих ознак, і ступінь залежності між ними. Незважаючи на це, В.Дяченко щодо головного питання про антропологічний тип (чи типи) українців дійшов нових висновків.

За його даними, у кольорі очей переважають змішані відтінки. Темних (карих без будь-якої домішки), зелених або світлих відтінків завжди менше, ніж змішаних. Поза змішаними відтінками чітко і повсюдно простежується переважання світлих над темними. Найвиразніше таке переважання на Чернігівщині, в Західній Бойківщині (Бориня), на ПосянНІ, в Тростянецькому районі Вінничини (в 10-15 разів), найменше (в 1,5 разу) — у центральній Бойківщині (район Славського). Найвищий відсоток темнооких (15-18%) зафіксований у деяких місцях карпатської зони, а також у Південній Полтавщині, Дніпропетровщині, на Поділлі. Світлоокі на більшій території України становлять 30-40%. **За** кольором очей українці значно відрізняються від білорусів, у яких по Німану світлооких 35-40%, а в Північній Білорусі 60%, і від росіян північних Петербурзької й Архангельської областей, де 60-70% світлоокий- Однак у росіян Московської, Володимирської та інших центральні областей співвідношення світлих і темних кольорів очей таке саме, як і в українців (25-35% світлих, 10-15% темних).

У молдаван світлооких також на 10% більше, ніж темнооких, але в циганів темноокі у 10 разів перевищують світлооких, греків Приазов'я — в 4-^5 разів. У болгар, гагаузів і румунів, котрі проживають в Україні, співвідношення крайніх кольорів однакове.

За кольором волосся 50% українців темноволосі, 10% — світловолосі- Максимум темноволосих (65-70%) виявлено з-поміж українців Північної Молдови, в деяких регіонах Буковини і Карпат, Південній ПоЛтавЩині- Найменше темноволосих (35-40%) — у північно-східних областях України. Серед темних відтінків переважає помірно темний і дуясе рідкісний синювато-чорний відтінок. За кольором волосся українці значно темніші, ніж білоруси, де 30-50% темноволосих, і ніж росіяни північних областей (Архангельської та Петербурзької), де лише 10-20% темноволосих, а світловолосих — 30-50%.

Колір шкіри в українського населення скрізь світлих відтінків. Смаглявість трапляється лише у деяких районах Дніпропетровщини, Полтавщини, Буковини і Західної Волині.

В.Дяченко проаналізував також особливості вияву і географію таких ознак людини, як ступінь росту волосся бороди і волосяного покриву грудей, густота брів, морфологічна висота обличчя (від ліній брів до нижнього краю підборідка), форма носа, виступання виличних дуг, ширина очної щілини та ін. Що ж до такої важливої ознаки, як показник голови і географія відмінностей цього показника, то дані В.Дяченка, по суті, збігаються з даними Ф.Вовка.

Найбільший покажчик (85) чітко локалізується у Карпатах та на Закарпатті, на Правобережному Поліссі й у верхньому Подніпров'ї — лише на одиницю менший. У центральній зоні показник голови в середньому становить 83,5. На півдні України його величина дещо менша, ще менша в зоні Нижнього Подніпров'я (82) і мінімальна у деяких районах Північної Молдови (80-81) та північно-західному закутку Чернігівщини (у Ріпкинському районі — 80).

Антропологічні матеріали, опубліковані В.Дяченком, донині залишаються найповнішим зібранням, що дає уявлення про морфологічні особливості українського народу

В останні десятиліття XX ст. зросла увага українських науковців до новітніх методик антропологічних досліджень, застосування яких привело до виокремлення нових ознак: *гематології (серології), дерматогліфіки, одонтології, палеоантропології.* Гематологічні дослідження належать Єлизаветі Даниловій та Ріоріті Старовойтовій. Одонтологічні та дерматогліфічні ознаки українців вивчає сучасний провідний антрополог України Сергій Сегеда. Йому ж належить низка оригінальних праць із питань антропологічної історії давнього населення України. Рубіжною стала монографія вченого "Антропологічний склад українського народу· етногенетичний аспект" (Київ, 2001), що підвела підсумки півторастолітнього вивчення українців в Україні.

Вагомі наукові здобутки відображені також у дослідженнях українських палеоантропологів С.Горбенка, Г.Зіневич, С.Круц, І.Потєхіної, Т.Рудич, К.Соколової, російських — Т.Алєксєєвої, Р.Герасимової, Т.Кондукторової та ін.

АНТРОПОЛОГІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ТА ПРИКМЕТИ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

Перші спроби картографування антропологічних даних здійснив Ф.Вовк. Щоправда, належних висновків з отриманих таким методом даних учений не зробив, оскільки це суперечило його основній тезі про антропологічну однорідність українців. Однак спробу порівняння ан-

тропологічних даних з лінгвістичними на той час слід вважати вмотивованою і виправданою, незважаючи на те, що сучасна наука чітко дотримується незбігу мовних і расових кордонів. До певної міри це розуміли учні та послідовники Ф.Вовка, насамперед І.Раковський і С.Руденко, переглянувши висновки свого вчителя, хоча вони також не утрималися від спроби узгодження антропологічного та лінгвістичного районування.

І.Раковський та С.Руденко грунтували дослідження на переконанні, що антропологічний матеріал Ф.Вовка слід поділити "відповідно до загальнопризнаних європейських расових типів" Середній відсоток прикмет, які відповідали цим типам із загального числа обстежених українців, розподілився так: 1) *ядранський* (адріатичний, динарський) *чистий* — 8%; 2) *ядранський змішаний* — 36%; 3) *альпійський чистий*— 5%; *А) альпійський змішаний* — 17%; *5) східноєвропейський* (орієнтальний) *темний* — 2%; 6) *східноєвропейський світлий* — 0,8%; 7) *середземноморський* — 5%; 8) *сарматський* — 2%; 9) *нордійський* — (північний) — 0,8%; 10) *змішаний* — 23,5%.

Р.Єндик, як зазначалося, виділяв на території України чотири смуги. До першої — з динарським сублапоноїщним субнордійським тином — за таксономічною схожістю увійшли Харківщина, низинна південно-західна і північно-східна Галичина, Лемківщина, Бойківщина, Холмщина, південно-західна Полтавщина, буковинські гуцули. Це населення характерне брахікефалією (показник голови 83,5), незначною висотою черепа (71,8), середнім обличчям (101,4), широким носом (73,2), невисоким зростом (167,9). Друга смуга, населена людністю динарського типу з легкою домішкою арменоїдного, обіймає Поділля, більшу частину Гуцульщини, Таврію та Північну Кубань. Сюди Р.Єндик зачислив осіб з найвищим показником голови (84,8) зі значною висотою голови (73,3), достатньо подовгуватим обличчям (101,8), середнім носом (67,4) і найвищим зростом (168,9). Третя смуга з перевагою нордійського типу з легкою домішкою динарського (Радомисльщина, Курщина, Південна Кубань і Волинь) виділялася вченим на підставі найнижчого серед українців показника голови (82,8). Для осіб цього типу прикметні також незначна висота голови (71,5), довге обличчя (103,9), середній ніс і зріст, вищий за середній (166,5). Відсоток світлооких тут досягав 60%. Нарешті, четверта смуга, населена динарською, середземноморською, сублапоноїдною групою расових "первнів" обіймала Чернігівщину, північно-східну Полтавщину, південні райони Поділля, Вороніжчину, середню низинну Галичину, середню Бойківщину, Київщину (без Радомишльщини) і тодішню Катеринославщину Ця група є також брахікефальною (83,4) з найнижчою висотою голови (70,4), довгим обличчям (103,6), помірно широким носом. Отже, типологічний метод, застосований Р Єндиком до антропологічної характеристики населення українських етнографічних земель, мав наслідком те,

що в одній смузі у нього опинилися часом географічно віддалені буковинські гуцули та харків'яни, волиняни та південні кубанці. І хоч обміри вченого не залишають сумнівів стосовно об'єктивності, все-таки його методика систематизації антропологічних даних не бездоганна, а звідси — висновки не можуть вважатися беззастережними.

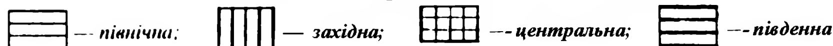
В.Дяченко виділив на теренах України спочатку п'ять антропологічних типів (областей), а згодом вважав за доцільне збільшити їх кількість до семи з варіантами: 1*) дунайський (норікський)* (Опілля, Західне Полілля, Холмщина та Підляшшя; 2) *поліський* (Житомирщина, Рівненщина, Волинь (*волинський* варіант поліського типу, що охоплює також українців північних районів Львівщини і Тернопільщини, а також Брестщини (Білорусь); 3) *верхньодніпровський* (Ріпкинський район Чернігівської області); 4) *центральноукраїнський* (Київська — без північних районів), Черкаська, Полтавська, південь Чернігівської, Харківська, Луганська, Вінницька, Хмельницька, частина Житомирської областей, деякі райони Південної України); 5*)нижньодніпровсько-прутський* (з двома варіантами: *нижньодніпровським* — Південна Полтавщина, Дніпропетровщина і *прутським* — східні райони Чернівецької обл. Північна Молдова); 6) *динарський* (Буковина і частково — Гуцульщина, Східне Прикарпаття); 7) *карпатський (карпато-альпійський)* (Закарпаття і північні схили Карпат).

Хоч В.Дяченко в основній праці нібито відкинув належність всього українського народу до одного антропологічного типу, водночас він простежив спільні риси всіх антропологічних типів і наголосив: "Ці області між собою антропологічно близькі, характеризуються взаємними переходами і багатьма спільними рисами, тому українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні й північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом" Насправді, межі антропологічних областей не можуть бути сталими і незмінними. Як вважає С.Сегеда, "їх ареали дуже "розмиті" і характеризуються наявністю численних перехідних зон, а, залежно від рівня узагальнення, можна виділити більшу або меншу кількість морфологічних варіантів"

Ця теза втілилась у спробі зіставлення ареалів соматологічних, одонтологічних та гематологічних варіантів на теренах України. С.Сегеда виокремлює *чотири основні антропологічні зони: північну, центральну, західну (карпатську)* та *південну.*

Північна зона охоплює Волинь, Західне, Центральне та Східне Полісся і так звану Галицьку Волинь (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська, північні райони Київської, Сумської, Львівської та Тернопільської обл.). У цій антропологічній зоні проживають українці чотирьох морфологічних варіантів: *волинського, поліського, деснянського (валдайського)* та *ільмесько-дніпровського.*

Мапа-схс.иа антропологічних зон України:

Волинський варіант обіймає Волинську і південь Рівненської, північні райони Тернопільської та Львівської областей. На території поширення варіанта проживає 8% сільського українського населення. За пігментацією волосся, очей, розмірами голови, обличчя, певною мірою третинним волосяним покровом це населення дуже подібне до населення Центральної антропологічної зони та сусідніх поліщуків. Щоправда, воно має і локальні ознаки. Тут зріст у середньому менший на 1 см, вдвоє менша кількість ввігнутих носів (5%), у багатьох чітко окреслений і опуклий ніс.

Найпомітнішою є масивність обличчя (як і на Поліссі) з великим діаметром вилиць (143 144 мм), масивним підборіддям і відносно похилим чолом, дуже високим переніссям. В.Дяченко з цього приводу писав: "Мимоволі впадає у вічі натяк на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся"

Домішки монголоїдного елемента нібито непомітні.

Поліський варіант локалізується у північній частині Рівненської та Житомирської областей. Таких поліщуків серед українців 4%. Поліщуки вирізняються широким (143 мм) і водночас найнижчим (122,5 мм) серед українців обличчям, відповідно мінімальним показником обличчя

(85,5), нижчим заростом бороди (бал 3,04). Але пігментація очей і волосся — середня і вища за середню, світлих очей 32%, темного волосся — 45 50%. Брахікефали — головний показник 84, зріст 167,5 — 168 см. Опукла спинка носа дещо переважає над ввігнутою. Достатньо розвинуте надбрів'я, похиле чоло, великі діаметри чола, вилиць, нижньої щелепи, високий відсоток густих брів.

А итропологічні риси українських жінок Полісся початку XX ст. (Київська обл.)

Деснянський варіант займає північні задеснянські райони Чернігівщини та північ Київщини. Охоплює близько 4% українців. Вони характерні найслабшою пігментацією. Тут половина світлооких і лише 3% темнооких, до 35-40% знижена темноволосість, нижчий зріст (166,5-167), менш розвинутий третинний волосяний покрив, помітне горизонтальне профілювання обличчя і виступання вилиць. Решта ознак близька до середньоукраїнських: брахікефалія (83,5%), середні розміри голови й обличчя, опуклі спинки носа переважають над ввігнутими, середнім є надбрів'я і нахил чола.

Нарешті, ще 0,5% сільських українців віднесено до *іїьменсько-дніпровського* антропологічного варіанта, що заходить невеликими островами з Білорусі на крайній північний захід Чернігівщини. Населення мас етнографічну назву будаків. За ознаками ільменсько-дніпровський тип значно відходить від ознак усіх інших антропологічних типів України. Насамперед, він характерний мезокефалією (показник голови 70 -80), поздовжній діаметр 191-192 мм, поперечний 150-154. Так само виразно підвищеною є світлоокість (55 60% при 3% темнооких). Це найбільш світлопігментована група. Проте решта ознак теж часто повторюються в інших місцях України: пряме чоло, слабкий розвиток надбрів'я, середній третинний волосяний покрив, довжина тіла 167 см, співвідношення опуклих і ввігнутих спинок носа рівне — 10%, морфологічна висота обличчя середня (125 мм), дещо знижений діаметр вилиць (139-140 мм).

Центральна антропологічна зона охоплює приблизно територію Київської (без північних районів), Черкаської, Полтавської, південь Чернігівської, Харківської, Луганської, Хмельницької, Вінницької областей, деякі райони Південної України. На цю антропологічну зону припадає близько 60% всіх українців. Основні антропологічні ознаки центральноукраїнського типу такі: в середньому високий зріст 169 см,

переважають очі змішаних барв, на світлооких припадає 38%, темнооких — 6%, темноволосі становлять 45-50%; найбільше прямоносих людей — 12% з ввігнутою спинкою і 9% горбоносих. Заріст бороди середній, у межах 3,10-3,19 бала, ріст волосся на тілі у чоловіків незначний. Середній показник голови становить 83,5, морфологічна висота обличчя — 124-125 мм, діаметр вилиць — 142 мм, показник обличчя — 87,5. За видом ознак (профілювання обличчя, профіль спинки носа, положення ніздрів, розвиток складки верхньої повіки) населення цієї зони, безсумнівно, європеоїдне, але має незначну частку монголоїдної домішки, що стає помітною лише в порівняльному плані, наприклад, з групами кавказького населення.

Західна антропологічна зона охоплює Закарпаття і північні Схили Карпат, приблизно 6% українського населення. Його характерними ознаками є: темноокість (світлооких 27%, очей змішаних відтінків — 58, темних — 15%), темноволосість (58% темноволосих), сильний розвиток третинного волосяного покриву (середній бал бороди — 3,35 і вище, ріст волосся на грудях у чоловіків — 2,11). У цій зоні фіксується найвищий показник голови — 85 (брахікефалія), середньовисокий зріст — понад 167 см, часто відносно високе обличчя, найбільше, ніж будь-де в українців, переважання опуклих спинок носа над увігнутими (25 і 7%) при більшості прямих носів.

Учені виділяють в межах Західної антропологічної зони два локальних варіанти: *східний* і *північно-західний.*

Східний варіант охоплює східну частину Карпат У Гуцулів Закарпаття (Рахівський район Закарпатської області) та на Буковині (Путильський район Чернівецької області) найменший серед українців поздовжній діаметр голови (184 мм), найбільш виражена брахікефалія, вузьке і високе обличчя, найпряміше чоло зі слаборозвиненим надбрів'ям. Тут переважають темні барви волосся і кількість опуклих носів над прямими та увігнутими.

Вирізняється Південне Закарпаття (Тячівський та Хустський райони Закарпатської області, де світлоокість становить всього 25% і є найменшою серед українців. Морфологічна висота обличчя менша, сильно розвинутий третинний волосяний покрив.

Північно-західний варіант уособлює людність північного заходу Карпат і Прикарпаття. Тут більший поздовжній діаметр голови, істотно більшим є діаметр вилиць. Водночас у деяких районах максимальний поперечний діаметр голови (160 мм). Водночас із сильнопігментованим населенням (центральні бойки) трапляються світлопігментовані (бойки околиць Борині). На Підгір'ї та Опіллі спостерігається зменшення відсотка випуклих (10%) та увігнутих (3%) носів при переважанні прямого їх профілювання, ослаблення брахікефалії. Частіше (до 41%) змінюється показник кольору очей.

На півночі та північному сході ознаки цього варіанта переходять у волинський варіант Північної антропологічної зони.

Близькою за багатьма ознаками до попередніх зон є *Південна* антропологічна зона України, що охоплює більшу частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я та Нижнє Подніпров'я (Чернівецька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, південні райони Полтавської обл.). В.Дяченко тут вирізнив два локальні варіанти: ***нижньодніпровський*** і ***прутський.***

Нижньодніпровський варіант характерний темною пігментацією волосся і очей (світлооких — 27-28%, темнооких — 10% і більшість змішаних), зниженим показником голови (81,5-8,2), тобто субрахікефлією, найвищим зростом (170 см), значним третинним волосяним покривом (середній бал бороди 3,35-3,40). Кількість опуклих і ввігнутих спинок носа приблизно однакова — 10% при 80% прямих носів. Варіант поширений на території Південної Полтавщини і Дніпропетровщини, охоплює 6% сільського населення.

Прутський варіант локалізується в східних районах Чернівецької області та у Північній Молдові, охоплює 2% українців, вирізняється виступаючим і чітко окресленим носом та видовженим обличчям.

У другій половині XX ст. антропологи почали звертати увагу на відмінності шкіряного рельєфу (візерунок папілярних ліній) долоні та підошви людини. Цей напрям антропологічних студій набуває самостійного значення. Він отримав назву *дерматогліфіка* (лат. derma — *шкіра*, glyphe — *гравіювати).*

Велику дерматологічну колекцію зібрав і вивчив С.Сегеда. На підставі статистичної обробки дерматогліфічних даних він виділив на теренах України три зони: *північну* (Рівненщина, Житомирщина, Чернігівщина, Сумщина), *середньоукраїнську* (Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, окремі райони Правобережжя, Південної Волині та Галичини) і *південну* (Нижнє Подніпров'я, південні райони Правобережжя, Закарпаття, гірські райони Карпат). Найбільш архаїчні риси має людність північної дерматогліфічної зони, де індекс Каммінса не перевищує 8,3, а величина дельтового індекса є однією з найменших в Європі — 11,19. Дерматогліфічні ознаки середньої зони дещо відмінні. дельтовий індекс коливається між 12,72-13,12, індекс Каммінса середньовисокий — максимально 8,63. Подібну дерматогліфічну характеристику мають молдавани Північної Буковини і росіяни Півдня європейської частини Росії. У південній зоні антропологи простежують "східні" впливи, що виявляються у високому дельтовому індексі (13,50), середньому індексі Каммінса (8,58), низькою частотою узорів на гіпотенарі (26,3-30,4%). Загалом українці цієї дерматогліфічної зони за багатьма ознаками мають аналоги серед болгар, гагаузів і молдаван Півдня Молдови. У Сере-

дній Наддніпрянщині виявлено дерматогліфічні ознаки давніх степових номадів.

Важливим напрямом антропологічних досліджень є *одонтологія* (грец. odontos —*зуб* і logos—*поняття)* — розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних народів. Морфологічні особливості зубів достатньо сталі й водночас виявляють велику своєрідність в окремих расових групах (насамперед монголоїдних). Оскільки зуби зберігаються краще і довше, ніж кістки скелета, то з'являється можливість простежити їх зміни і виявити схожість із сучасними морфологічними типами.

Одонтологи поділяють усе населення Землі на два одонтологічні стовбури: *східний* (монголоїдний) та *західний* (європеоїдний і негроїдний). У межах західного виділяють три основні гілки (типи): *середньоєвропейський* (середня смуга європейської частини Російської федерації, Україна, Південна і Центральна Білорусь, Литва, Південна і Західна Латвія, Західна Естонія, Болгарія, Південна Швеція), *північний грацильний* (грец. gracylis —*тонкий, тендітний)* (Фінляндія, Естонія, Східна Латвія, Північна Білорусь, Карелія, північно-західні області Російської федерації, Поволжя, Західний Сибір) та *південний грацильний* (Північна Індія, Кавказ, Фракійська низовина Болгарії, частково в Середній Азії та Поволжі, країни Південної Європи).

Використовуючи загальноприйняту методику вивчення зубної системи людини, С.Сегеда виділив на території України чотири одонтологічні комплекси: *північно-західний, поліський грацильний, карпатський та південно-східний.*

Північно-західний комплекс охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Чернігівської областей, Правобережжя Середньої Наддніпрянщини (без Південної Київщини) і характерний низьким (10%) відсотком чотиригорбкового першого нижнього моляра (кутнього зуба). Тут спостерігається порівняно більший відсоток "східних" (найчастіше зустрічаються у монголоїдів) ознак: шестигорбковий перший'нижній моляр (2-5%), колінчаста складка метаконіда (3-6%) та ін. Частота горбика Карабеллі коливається від 35 до 50%.

Поліський грацильний комплекс (Житомирське та Київське Полісся) демонструє підвищений рівень редукції (зменшення розмірів) першого моляра, але значну концентрацію "східних" ознак: лопатоподібних різців — 5%, колінчастої складки метаконіда — до 10,8%, шестигорбкових перших нижніх молярів (характерних для росіян) — 7,5%. У цьому комплексі частота горбика Карабеллі становить 50%.

У *карпатському* одонтологічному комплексі (Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Північна Буковина і Закарпаття) "східні" ознаки виявляються найменше (лопатоподібність різців становить 0,0-2,2%), але тут їхня присутність знаходить пояснення у привнесенні їх близькими сусідами — уграми.

Південно-східний одонтологічний комплекс виділений недавно С.Сегедою на Південній Київщині та Полтавщині. Він подібний до карпатського, разом з яким повільно переходить у південний гранильний тип. Кордони означених комплексів не є достатньо чіткими, я більшість населення належить до середньоєвропейського одонтологічного типу

Поряд з дерматогліфікою й одонтологією важливу антропологічну інформацію можна почерпнути з масових ***гематологічних*** обстежень українців, які проводила у 60-70-х роках XX ст. група українських науковців. Лабораторними методами вони встановили групу крові понад 17 тис. осіб. Отримані матеріали вивчили й узагальнили Єлизавета Данилова та Ріоріта Старовойтова. Ґрунтуючись на сумарних даних розподілу різних систем крові (ABO, Rh, MN, Hp, Gc, Gm, TO, вони окреслили п'ять геногеографічних зон України: *центральноукраїнську, поліську, деснянську, південно-східну* та *карпатську*. Перші чотири належать до великої східноєвропейської, а остання — до північно-балкансько-карпатської великих гематологічних зон.

У *центральноукраїнській* зоні (Київська, Полтавська, незначна частина Сумської, Житомирська, Вінницька, більша частина Хмельницької, південно-східна частина Рівненської областей) переважає перша група крові (ген r (O) — 58,6%). Відповідно носіями другої (ген p (A) і третьої групи (ген q (B) виявились 26,5 і 14,6% українців цієї зони. Аналогічні відсотки виявлені серед популяцій росіян європейської частини Російської федерації, білорусів та окремих груп поляків.

Поліська зона охоплює Волинську, частину Рівненської, північну частину Житомирської, північно-східну Львівської і значну частину Тернопільської областей. Відсоток гена r (O) тут достатньо високий — 60,3, гена p (A) — 23,5, а гена q (B) — 17,9. Серед населення цієї зони спостерігається підвищений відсоток осіб з резус-негативністю (13,9%), а також високе число носіїв генів m (60,5%) та Hp (47,4%), хоча антиген Gm трапляється у невеликого числа обстежених.

Близькою до поліської є *деснянська зона,* кордони якої охоплюють Чернігівську і більшу частину Сумської областей. Тут розподіл генів має такий вигляд: ген r (O) — 63,2%, p (A) — 21,2%, q (B) — 15,6%. Як і в попередній зоні, число резус-негативних (12,7%) дещо більше, ніж загалом по Україні. Людність цієї зони виявляє генетичний зв'язок з північними сусідами: білорусами, росіянами й окремими групами народів Прибалтики.

Південно-східна гематологічна зона (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, більша частина Харківської областей) також відрізняється від попередніх, насамперед високою концентрацією гена M (найвищий його відсоток у Харківській області). Дещо вища концентрація гена p (A) — 28,1%. Гени r (O) — 56,2% та q (B) — 17,3% виявляють не

дуже велику частоту на загальноукраїнському тлі. Антропологи пояснюють такий стан давніми південноєвропеоїдними (іранськими) і тюркськими впливами на формування українців цієї зони.

Дуже цікава в гено-географічному сенсі *карпатська зона* (Закарпатська, Івано-Франківська, значна частина Чернівецької та південно-західна—Львівської області). У ній частота гена р (А) сягає до 35,6%. Навпаки, знижується частота гена q (В) — 14,2% і гена г (А) — 55,6%. Порівняно незначна кількість осіб характеризується резус-негативністю. Українці карпатської гематологічної зони, за цими особливостями, виявляють наближеність до молдаван, болгар, словаків, північно-східних румунів, угорців, а також до деяких південно-балканських популяцій.

Загалом гематологічні зони майже збігаються з названими великими антропологічними зонами України і засвідчують генетичне взаємопроникнення окремих морфо-фізіологічних ознак українців та сусідніх етносів, а їх зіставлення дає змогу простежити давні напрямки міграцій населення, характеризувати складні колонізаційні процеси задовго до появи сучасних народів на етнічній мапі Європи.

На думку С.Сегеди, "серед українців загалом переважає відносно високий зріст, брахікефалія, здебільшого доволі темний колір волосся і очей, відносно широке обличчя з середнім горизонтальним профілюванням, переважанням прямої спинки носа. Крім того, їм властиві помірна редукція зубної системи, яка поєднується з низькою частотою маркерів "східного" походження... середньонизький дельтовий індекс, середньовисокий індекс Каммінса..." Відхилення від цього комплексу ознак помітні на Півночі, Заході та Півдні України.

Ці риси охоплюють більшість українців, які з антропологічного боку демонструють типологічну близькість з їх рештою.

Отже, сучасна антропологічна наука вже не задовольняється вивченням ознак, які брали за основу узагальнень попередні дослідники. Розвиваються і створюються нові напрями антропології. Цікаві експериментальні дані, отримані за допомогою сучасних наукових методик, дають змогу поглибити і конкретизувати загальну картину історичних взаємозв'язків рас людини, чіткіше окреслити сучасні антропологічні особливості окремих народів, внутрішні зв'язки між їх групами. Це стосується й антропологічного вивчення українців.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Алексеев В.П. **Историческая антропология. — М., 1979.**

Алексеева Т.И., Давыдова Г.М. **Антропологический облик русского народа // Русские. — М., 1997. — С. 57-79.**

Вовк Хведір. **Антропологічні особливості українського народу// Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1998. — С. 7-38.**

Данилова Е.И. **Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К., 1971.**

Дяченко В.Д. **Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.**

Дяченко В.Д. **Антропологічна характеристика// Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1983. — С. 37-38.**

Дяченко В.Д. **Антропологічна характеристика // Гуцульщина. 1сторико-етнографічне дослідження. — К., 1987. — С. 41-45.**

Дяченко В.Д., Сегеда С.П. **Антропологічна характеристика населення // Поділля. — К., 1994. — С. 69-74.**

Круц СЛ. **Антропологічний склад населення // Давня історія України. — К., 1997, —Т. 1, —С. 374-383.**

Носов Ан. **Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник. — К., 1927. — Кн. 5. — С. 94-125.**

Сегеда Сергій. **Антропологічні дослідження населення Малинщини // Полісся України. Матеріали історико-етнограф. дослідження. — Львів, 2003. — Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерова. 1996. — С. 7-16.**

Сегеда Сергій. **Антропологічні дослідження в північно-східній частині Житомирщини // Полісся України. Матеріали історико-етнограф. дослідження. — Львів, 1999. — Вип. 2. — С. 7-18.**

Сегеда С.П. **Антропологічні особливості населення Лемківщини // Лемківщина у 2-х томах.— Львів, 1999. — Т. 1. Матеріальна культура. — С. 36-41.**

Сегеда С. **Антропологія. — К., 2001;**

Сегеда Сергій. **Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.**

РОЗДІЛ VII

ДІАЛЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ГОВІРКИ, ГОВОРИ ТА НАРІЧЧЯ

Мова — це безсмертна душа народу, духовне багатство, незнищенна субстанція, вічний феномен. Українська загальнонародна, чи загальнонаціональна мова є величезною незамкненою системою систем. До неї входять окремі інші підсистеми: українські діалекти або діалектна мова, літературна мова фольклору, мова художньої літератури.

Українська літературна мова у своїй системі має різноманітні функціональні стилі — *публіцистичний, епістолярний, науковий, офіційно-діловий, розмовно-побутовий.* Не менш складні й інші підсистеми загальнонародної мови. Літературна мова має свою довгу та складну, драматичну історію. Нова українська літературна мова, зачинателями й основоположниками якої були І.Котляревський і Т.Шевченко, виникла, народилася, виросла із надр розмовної народної мови чи територіальних діалектів. В її основі міститься середньонаддніпрянський діалект, а

витворювали сучасні її норми всі говори, зокрема і говори південно-східного та південно-західного наріч української мови. Так, у другій половині XIX ст. навіть співіснувало два типи літературної мови: *східноукраїнський* і *галицький.* Безперечно, в структуру літературної мови вливалися й говори північного, чи поліського, наріччя. Тепер **ми** говоримо про "сучасну українську літературну мову", під якою зазвичай мовознавці розуміють період у п'ятдесят років.

Отже, *наріччя* української народнорозмовної мови — це північне, чи поліське, південно-східне й південно-західне. Кожне наріччя складається із окремих діалектів, які в свою чергу поділяються на ще менші — *говірки.*

І.Франко 1907 р. у статті "Літературна мова і діалекти" писав про важливий і впливовий чинник у розвитку мови — простір: "...діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу, є в кожного народу"

Від Сяну й Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, від Прип'яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні живе український народ. Живуть ще українці компактно і в Білорусі, і в Казахстані, і в Російській федерації. Кожен, хто коли-небудь хоч ненадовго виїжджав із рідного міста чи села в сусіднє, а тим паче віддалене, знає, що говорять там хоч і українською мовою, та все-таки трохи по-іншому, не так, як у його рідному селі чи місті. Навіть у різних місцевостях із цього приводу побутують такі прислів'я: "Що сільце, то й слівце", "Що хатка, то й гадка", "Що край, то і звичай" Отже, не всюди в Україні говорять однаково. Територіальні або місцеві різновиди національної розмовно-народної мови називаються *говірками, говорами* чи *діалектами* й *наріччями.* Наука, яка вивчає територіальні вияви тієї чи іншої мови, називається *діалектологією.* Знавці українських говорів, учені-діалектологи багато зробили для вивчення територіальних особливостей. Це, насамперед, М.Максимович, К.Михальчук, О.Потебня, І.Панькевич, І.Верхратський, І.Франко, В.Кобилянський, І.Зілинський, Г.Шило, Ф.Жилко, І.Матвіяс, А.Залеський та багато інших сучасних мовознавців.

Межа між північним і південним наріччями проходить приблизно лінією Володимир-Волинський-Луцьк-Рівне-Новоград-Волинський Київ-Прилуки-Конотоп і далі по р. Сейм до межі з російською мовою. Цю межу не можна пояснити жодними іншими причинами, а лише найдавнішими етнічними кордонами, пов'язаними із розселенням східнослов'янських племен.

Межа між південно-західним і південно-східним наріччями проходить приблизно лінією: Фастів Тетіїв — на схід від Умані — ПервомайськРоздільна.

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю фонетич-

них, граматичних і лексичних рис. В історичному плані між собою співвідносні північне і південно-західне наріччя. Всі північні та більшість південно-західних говорів є старожитніми. Південно-східне наріччя класифікується вченими як новостворене. Північне наріччя української мови на півночі межує з білоруською мовою, на сході — з російською, на заході — з польською.

Поліський тип жінок (Київська область)

Південно-західне наріччя української мови на півдні межує з молдавською, румунською та угорською мовами, на заході — із словацькою і польською. Для південно-східного наріччя на півночі та сході сусідньою є російська мова, на південному заході молдавська і румунська.

За різними діалектними явищами українські наріччя співвідносяться порізному В галузі фонетики південно-східні й південно-західні говори мають чимало спільного і протиставляються північному наріччю, у галузі граматики більше спільного між північним і південно-східним наріччями, а південно-західні говори їм протиставляються. У лексиці кожне наріччя приблизно однаковою мірою виявляє свою специфіку

Кожне наріччя охоплює в свою чергу кілька говорів або діалектів. До складу північного належать такі говори: західнополіський, середньополіський і східнополіський; до південно-західного: волинський, наддністрянський, надсянський, бойківський, закарпатський, лемківський, гуцульський, буковинський, покутський і подільський; до південно-східного: середньонадцніпрянський, слобожанський і степовий.

Основу будь-якого говору, його кістяк становлять загальнонародні риси, властиві всім або майже всім українським говорам і літературній мові.

Нерідко доводиться чути, що діалект це зіпсована, знівечена літературна мова. Місцеві говірки в жодному випадку не можна розглядати як "грубу, вульгарну мову" "простих неосвічених людей", котрі саме через відсутність освіти ніби й зіпсували літературну мову Такі міркування антиісторичні й не відповідають дійсності. За підрахунками лінгвістів, на земній кулі є тепер близько 3600 мов, з яких лише приблизно 300 мають писемність, тобто є, безсумнівно, літературними, а всі інші існують у вигляді безписемних мов або діалектів. Останні — найпоширеніші форми її існування.

ГОВОРИ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ

Північне наріччя української мови за територією найменше. Воно охоплює Чернігівську область та північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей. Українські поліські говірки побутують також на Берестейщині та Пінщині в Білорусі. У північних говорів української мови предок — мова давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Північне наріччя поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський і західнополіський. Східнополіський і середньополіський говори, хоч і відрізняються один він одного, загалом протиставляються західнополіському говору, в якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя.

Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить переважно по Дніпру, а межа між середньополіським і західнополіським говорами по р. Горинь. Західнополіський діалект побутує майже на всій території Волинської та північно-західних районів Рівненської областей, а також Берестейщини і Пінщини в Білорусі. Ссередньо-, чи центральнополіський говір охоплює територію більшої північно-східної частини Житомирської і північно-правобережних районів Київської області, східнополіський території Чернігівської області та північні райони Сумської, північно-східні лівобережні райони Київської області.

Найголовніші ознаки північноукраїнських діалектів:

1. Наявність дифтонгів: *куонь, вуол, вуіл, шiесть, died.*
2. Звуки *у, и* на місці літературного і: *кунь, люд, нус, вил, нич.*
3. Ненаголошене *о* вимовляється як *а: вада, карова.*
4. Твердий звук *р: бурак, вичера.*
5. В іменників середнього роду зберігається давнє закінчення *є: тиле, курчє, поросє, смиттє, життє.*
6. Усічення закінчень у прикметників: *зелени, червони, добри.*
7. Закінчення *-ей* у іменниках: *бабей, рукей, ногей.*
8. Збереження двоїни: *дві відрі, дві селі.*
9. Переважання інфінітива дієслів на *-ть: ходить, робить, брать.*
10. Поширення приставних приголосних *г, в, й: гоко, вогірки, йулиця.*

ГОВОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-західне наріччя охоплює південні райони Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Івано-Франківську, Чернівецьку і Закарпатську області. Деякі говірки південно-західного наріччя збереглися на території Польщі, лемківський говір поширений на території Чехо-Словач-

чини, окремі говірки південно-західного наріччя побутують на території Молдови та Румунії, а переселенські також у Югославії, Канаді, США, Австралії.

Волинські говірки поширені на півдні Волинської, Рівненської та Житомирської і на півночі Львівської, Хмельницької та Волинської областей, наддністрянський говір на більшій частині Львівської, у південних районах Тернопільської та північно-західних районах Івано-Франківської областей, надсянські — у верхів'ї р. Сян на крайньому заході Львівської області та деяких населених пунктах у районі Перемишля Ярослава (Польща). Бойківський говір охоплює гірські райони Львівської та північно-західні частини гірських районів Івано-Франківської (до р. Лімниці) областей, закарпатський діалект — Закарпатську область від р. Уж до р. Шопурка. Населення гірських районів Чернівецької та Івано-Франківської областей і Рахівського району на Закарпатті розмовляють гуцульським говором. Буковинський діалект поширений у Чернівецькій області (крім гірських районів). На Покутті (східна частина Івано-Франківської області) побутує покутський діалект. Подільські говірки охоплюють південь Хмельницької та Вінницької, північ Одеської та захід Кіровоградської областей.

Говори південно-західного наріччя характерні великою строкатістю. Зумовлюється вона насамперед етнічними чинниками. Мова давніх східнослов'янських племен волинян, уличів, тиверців і білих хорватів, яким відповідає населення південно-західної України, вірогідно, характеризувалася певними відмінностями. Вчені допускають, що волинський і подільський діалекти відповідають мові давніх південних волинян і уличів. Професор Ф.Шило вважає, що уличі були також предками наддністрянців. Ми з цим не погоджуємось, доводячи, що предками наддністрянців були білі хорвати; про це засвідчують явища діалектного мовлення. Буковинські й гуцульські говори, очевидно, походять від мови тиверців. Карпатська група говорів, мабуть, своїм предком також має мову білих хорватів. Однак питання генези діалектів дискусійні. Прямої відповідності між племінними мовами східних слов'ян і сучасними південно-західними українськими говорами немає.

Гуцульський тип старших жінок (Закарпатська обл.)

Найголовніші ознаки південно-західних діалектів:

1. Приголосні втрачають дзвінкість перед глухими та наприкінці слів: *вашко, зуп, солоткий.*

2. Ненаголошений звук *о* наближається до *у: тубі, субі, курова.*

3. Немає подовження приголосних в іменниках середнього роду· *зілє, житє, зіля, житя.*

4. Дуже м'яка вимова приголосних *ї, з', ц \ дз'* із домішкою шиплячого елемента: *львівшький, зипоріжький.*

5. Наявні звукосполученням/?, *ил, ер, ел: кирвавий, кирниця, гирміти.*

6. У деяких говірках *т, д* переходить у *к'г' — кісто, гіло, гіти.*

7 У давальному та місцевому відмінках іменників І і II відміни м'якої групи й іменників III відміни спостерігається закінчення *-и:* (*wd)земли,* (на) *кони,* (на) *соли.*

8. Зберігаються давні форми давального і знахідного відмінків однини особових та зворотного займенників: *ми, ти, си, тя, ся.*

9. Фіксується давній минулий час дієслівних форм: була ходила, був казав, а також аналітичний когломератний майбутній час: *буду робила, будемо ходили.*

ГОВОРИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Найбільшим територіальним наріччям української мови є південно-східне. Воно охоплює південну частину Київської та Сумської областей і Черкаську, Полтавську, Харківську, Луганську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку області. Говірки південно-східного наріччя української мови побутують на території суміжних районів Курської, Бєлгородської, Воронезької, Ростовської областей, а також Краснодарського й Ставропольського країв Росії, частково в Надволжі, південному Сибіру, на сході Казахстану, півночі Киргизії та на Далекому Сході. Останнє зумовлено, як відомо, історично-політичними обставинами, зокрема сталінщиною. Південно-східне наріччя в його сучасних межах виникло відносно пізно, у XVI-XVIII ст. Вихідним для цього наріччя був Середньонаддніпрянський говір, що почав формуватися ще в XIII—XIV ст. внаслідок взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною, з яких виникли сучасні північне та південно-західне наріччя. Південно-західна діалектна система стала перемагати північно-східну, чому сприяв постійний і масовий приплив на Наддніпрянщину населення з Волині, Поділля і частково Галичини.

Середньонаддніпрянський говір у XVI і XVII ст. охоплював найактивнішу в політичному сенсі частину українського народу Слобожанський і степовий говори порівняно зі середньонаддніпрянським — новожитні, початок їх формування сягає не раніше XVI ст.

Жінка з волинського Полісся

Середньонаддніпрянський діалект поширений переважно на півдні Київської області, в Черкаській, Полтавській, частково Сумській областях. Південно-східні райони Сумської, Харківську, північні райони Луганської областей охоплює слобожанський говір. Степовий або переселенський діалект охоплює велику територію півдня України. У складі степових говірок виділяють говірки: нижньонаддніпрянські, донецькі, західностепові, південнобессарабські.

Більшість особливостей південно-східного наріччя є одночасно рисами загальноукраїнської літературної мови. Хоч південно-східне наріччя й членується на три говори, однак це членування загалом невиразне й до певної міри умовне. Наріччя радше становить суцільний говір.

Найхарактерніші ознаки південно-східних діалектів: 1. Ненаголошені звуки е, и у вимові зближуються 2. Дзвінкі приголосні в кінці слів і в середині перед глухими зберігають дзвінкість. 3. Послідовне розрізнення звуків р ір" Пом'якшення звука л. 5. Уживання в багатьох говірках вставного *н:* мня-*со, сімня, паинять.* 6. Форми дієслів І дієвідміни в 1 ос. однини теперішнього часу· *ходю, носю, крутю. І.* Форми дієслів І дієвідміни в 3 ос. однини теперішнього часу· *зна, гра, співа.* 8. В дієсловах II дієвідміни в 3 ос. однини теперішнього часу, якщо наголос падає не на закінчення, вживається флексія *е: ходе, носе, воде.*

Однак діалекти та наріччя відрізняються одне від одного не лише рисами фонетичними й граматичними, а й рисами словниковими чи лексичними. Так, кожен говір здебільшого має лише йому притаманний словниковий склад. Наприклад, для говорів північного наріччя характерні слова: *хмилиня, беття, гурковиння* (огудиння огірків), *оболок, пом'яг* (хмара),*милиці* (чепіги), *селех* (селезень), *ковеня* (кочерга), *билиця* (білка), *ненька* (колиска), *иїитик* (чоловічий пояс). Говорам південно-західного наріччя притаманна така лексика: *вишки* (горище), *молочник* (глечик)*різе* (хмиз), *крадуємци* (крадькома), *бацул* (торба), ћоїшшк(дитина),/н>и/>а(кварта на воду), *печериці* (гриби), *мухариці* (мурашки), *пчолинець* (пасіка), *веремнє* (погода), *теметів* (цвинтар). У говорах південно-східного наріччя натрапляємо на слова: *накидка* (скатерть), *реміняка* (пояс), *мурав 'я* (мурашки), *кобушка* (глечик), *верх, труба* (димар), *рептух, шанька* (торба для годівлі коней), *трина, збоїни* (відходи після молотьби).

Крім територіальних діалектів, розрізняють ще так звані соціальні. *Соціальним діалектом* називається різновидність народної розмовної мови, характерна для більшого чи меншого колективу певної професії або соціальної групи людей. Соціальні діалекти ще інакше називаються *професійними діалектами.* Близькі до професійних (соціальних) *жаргони* й *арго,* характерні певною кількістю штучних слів і зворотів, навмисно перекручених слів загальнонародної мови, а також запозичень із інших мов, зрозумілих лише певній групі людей.

Жива мова як найважливіший засіб щоденного людського спілкування у вигляді живих народних територіальних говорів існувала, безперечно, до появи літературної мови, а коли виникла остання, то діалекти супроводжували її на всіх історичних етапах і взаємодіяли з нею. Так, взаємодію з народними говорами виявляла давньоруська літературна мова (від XI до XIV ст.), староукраїнська літературна (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів).

Безумовно, на кожному історичному етапі зв'язок між народними говорами і літературною мовою мали специфічні ознаки й закономірності. Наприклад, у давньоруську епоху народні говори впливали на літературну мову На основі територіальних діалектів розвивалася загальноруська розмовна мова, що проникала в писемну літературну мову і була предком, як і давньоруські говори, сучасних українських діалектів.

Під *староукраїнською літературною мовою* розуміється мова української народності, якою писалися пам'ятки впродовж XIV-XVIII ст. Тодішні мовні явища, співвідносні з особливостями сучасних українських говорів, умовно сприймаємо як елементи тодішньої літературної мови. Позаяк староукраїнська літературна мова не мала суворих нормалізаційних настанов, тому ми сьогодні в багатьох випадках не можемо чітко встановити, які мовні елементи сприймалися на той час *діалектизмами.* Стосовно останніх, то можемо їх класифікувати справді діалектними явищами в староукраїнській літературній мові лише у співвіднесеності з сучасними діалектними елементами.

Вчені доводять, що в XIV-XV ст. як і за давньоруської доби, на території України виразно виділялися тільки два наріччя — *північно-східне* та *південно-західне.*

Слова з народних говорів фіксуються у староукраїнських словниках XVI-XVIII ст. Чимало діалектних слів наводить у "Лексиконі словенороському" (1627) Памво Беринда: *бисага* (торба), *водитися* (сваритися), *варги* (губи), *виходок* (туалет), *галузка* (гілка), *кутас* (китиця), *тайстра* (торба), *штихлір* (комора) тощо.

В період існування староукраїнської літературної мови на ґрунті колишніх північно-східного і південно-західного наріч формується нове південно-східне наріччя української мови. Воно у XVIII ст. щораз активніше проникає в літературні твори.

Отже, взаємодія між староукраїнською та літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову До староукраїнської літературної мови проникали елементи всіх діалектів, проте, зрозуміло, не однаковою мірою на різних етапах. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Більшою мірою на народні говори в цей період впливала мова східноукраїнського фольклору

Наприкінці XVIII ст. живомовний різновид староукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову *Нова українська літературна мова* — це основана на народних говорах мова української нації, що є наслідком творчості всього українського народу на чолі з його видатними культурними діячами від XVIII ст. до наших днів. Зачинатель нової української літературної мови — І.Котляревський, котрий першим звернувся до живої народної мови і зафіксував рідний йому полтавський діалект у своїй творчості. Т.Шевченко зумів синтезувати всі українські діалекти в нову єдину субстанцію — літературну мову, тому став основоположником нової української літературної мови.

За час існування нова українська літературна мова, безумовно, зазнавала і зазнає помітних змін не лише щодо сфер застосування, а й щодо фонетичної та граматичної організації. Так, істотним фактором у зміні нової української літературної мови на різних етапах було її відношення до народних говорів. Найважливіша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Як уже зазначалося, нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя й активно ввібрала у себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч. Лексичний склад нової української літературної мови в основі за походженням — діалектний. Навіть сьогодні, незважаючи на внормованість, українська літературна мова на сучасному етапі не перестає вбирати в себе лексичні елементи з народних говорів. Прийняті художньою літературою (бо, зрозуміло, не всі стилі літературної мови однаково інтенсивно вбирають діалектизми) слова з народних говорів потрапляють у словники літературної мови. Нормативні словники найвиразніше засвідчують збагачення сучасної української літературної мови діалектною лексикою.

Не викликає сумніву те, що й українська літературна мова у свою чергу впливає на територіальні діалекти. Вбираючи в себе певні елементи з діалектів, через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу, мова поступово розмиває народні говори і зближує їх. Однак було б хибним стверджувати, ніби українські діалекти з часом пропадуть або зникнуть. Цього не станеться ніколи. Адже діалекти, як і літературна мова, що виникла із їх надр, — це живе тіло. Воно розвивається, вдоскона-

Гуцульський тип

люється, відновлюється. На нашу думку, якщо і зближаться народні говори з літературною мовою, то хіба що зближаться, але не асимілюються. На місці забутих говорів народжуються нові, видозмінені діалекти. Незважаючи на те, що під впливом літературної мови народні говори змінюються і до певної міри нівелюються, вони поруч з літературною мовою житимуть вічно.

Зафіксувати особливості територіальних говорів і зберегти їх для науки, для наступних поколінь — така мета вчених-діалектологів. Їм можуть допомогти студенти й учителі. Кожному, кому дорога доля рідної мови, повинен записати діалектні слова та словосполучення рідної говірки, говірки того населеного пункту, в якому мешкає. Адже кожна говірка це частина історії нашого народу А скільки разів цю історію в народу хотіли відібрати, знищити! Навіть таке протиставлення, як *діалект літературна мова* свідомо використовували політичні спекулянти, зокрема шовіністи, котрі намагалися заперечити право мови українського народу посісти місце серед культурних мов світу Українська мова називалася не інакше, як "наріччям", наріччям або російської, або польської мов. У зв'язку з цим вічно житимуть пророчі слова Великого Каменяра:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духу і огнем любови,
І натертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови...

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бевзенко С.П. **Українська діалектологія. — К., 1980.**

Бичко З. М. **Наддніпрянський (опільський) діалект і його відношення до інших говорів південно-західного наріччя української мови. Текст лекцій. —Львів, 1992.**

Глуховцева К. **Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. — Луганськ, 2003.**

Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. — Львів, 2003.

Жилко Ф. Т. **Нариси з діалектології української мови. — К., 1966.**

Матвіяс І.Г. **Українська мова і її говори. — К., 1990.**

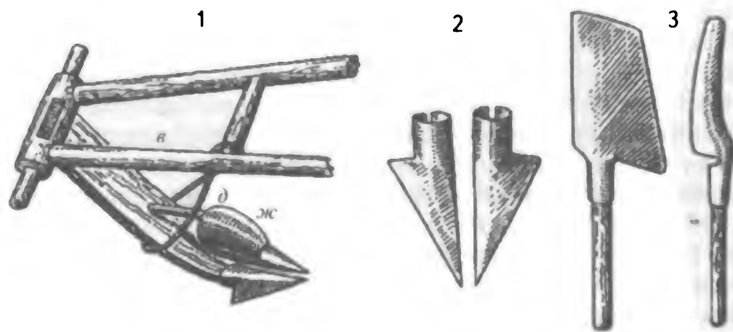
РОЗДІЛ VIII

ОСНОВНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Понад шість тисячоліть населення України створювало високу культуру відтворюючого господарства, основні здобутки котрого успадкували сучасники. Серед різних видів сільськогосподарських занять, якими українці займалися в минулому і займаються досі, на особливу увагу заслуговують головні *землеробство* і *скотарство.* Кожна з цих традиційних галузей господарства пройшла складний шлях свого становлення та розвитку і дотепер зберігає багато елементів сивої давнини, зокрема і дописемної доби.

ЗЕМЛЕРОБСТВО: РІЛЬНИЦТВО І ГОРОДНИЦТВО. СИСТЕМИ ХЛІБОРОБСТВА

Традиційним видом господарської діяльності українців споконвіків було землеробство, що поділяється на три окремі галузі: *рільництво, городництво* і *садівництво.* Серед цих галузей землеробства головне значення посідало рільництво, витоки якого в Україні вчені датують кінцем III початком II тис. до н.е. Віддавна на українських етнічних землях вирощували різні злакові (пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку та ін.), зернобобові (біб, горох, сочевицю тощо) і технічні (коноплі, льон, рижій) культури.

Соха поліського типу:
І — загальний вигляд: а — "росоха"; б — "рогаль"; в — "оглоблі": г — "перечень"; д — "підвої"; е — "сошники "; ж — "полиця "; 2 — перові сошники; 3 — полиця у двох ракурсах

Наприкінці XIX-початку XX ст. найпоширенішою зерновою культурою була тут *яра* й *озима пшениця*, яку вирощували переважно у південних регіонах і на теренах Закарпаття, а також у лісостеповій зоні України. Сіяли її завжди на кращих грунтах, бо. як мовилось у народі, "на підлозі пшениця не зійде" Друге місце серед зернових культур посідало *жито.* Його культитували передусім українські селяни Полісся і Східних Карпат, а також Київщини та Волині. Сіяли жито переважно як озиму культуру на гірших або на виснажених ділянках лану Широко вирощували українці і *ячмінь* — ранню та невибагливу зернову культуру В народі говорили: "Кидай мене в грязь, то будеш як князь", "Топчи мене в болото, то буду як золото" Культивувалось в Україні також близько 20 гатунків *проса* — сухостійкої злакової культури. Його насіння висівали переважно на піднятій цілині та перелозі, заволочуючи бороною з "напором", тобто з прив'язаною до знаряддя дерев'яною колодою. За допомогою останньої розбивали нерозпушені грудки і затирали посівний матеріал у землю. На території Волині, Поділля, Чернігівщини, Середнього Подніпров'я широко вирощували *гречку* — пізню ярову культуру· наприкінці травня сіяли її на цвіт для бджіл, а в червні — на зерно. Українці Східних Карпат вирощували в значній кількості *овес.*

У XVIII ст. із Західної Європи в Україну поширюється *кукурудза* — новий вид рослини, батьківщиною походження якої є Латинська Америка. Спочатку селяни вирощували цю культуру як городину, а з другої половини XIX ст. вони все частіше виділяли для її посіву окремі ділянки орної землі. Найбільше культивувало кукурудзу на зерно населення Закарпаття, Покуття, Північної Буковини, Поділля. Середнього Подніпров'я та Півдня України.

Із зернобобових культур на окремих ланах українці, зокрема Східних Карпат, садили передовсім *біб.* До розповсюдження в Україні картоплі він був фактично другим хлібом: "Біб—то напиханий хліб", "Біб — половина хлібові", — засвідчує народна мудрість. У менших кількостях культивували тут рільничі зернобобові культури — *горох* і *сочевицю.*

Віддавна на українських етнічних землях вирощували дві основні технічні культури — *коноплі* та льон, з насіння яких били олію, а з їхнього волокна виготовляли тканини для одягу Для посіву конопель селяни вибирали ділянку землі в низинних місцях городу чи поля — "підмет" ("грядку"). Її спочатку завжди добре угноювали і двічі (восени та весною) глибоко розорювали, а потім густо засівали, заволочуючи насіння бороною. Для посіву льону ділянку твердого перелогу розорювали восени, зазвичай неглибоко. Грунт ділянки також не угноювали, а лише старанно скородили бороною перед посівом і заволочували після цього. Коноплі культивували здебільшого на території Чернігівщини і Полтавщини, льон -— у регіонах Полісся та на західноукраїнсь-

ких землях, хоча обидві ці культури в невеликих кількостях вирощували повсюдно в Україні.

Для виробництва олії українці віддавна вирощували і *рижій,* зокрема, висівали його вузькими смугами вздовж доріг, а також разом з яровими хлібами. Натомість *соняшник* як технічна культура з'явився тут лише наприкінці XVIII ст., причому спочатку його використовували як декоративну рослину, а бити олію з його насіння почали в XIX ст. Соняшник сіяли переважно на Слобожанщині, в Середньому Подніпров'ї, на Півдні України, в меншій кількості — на теренах Волині та Поділля.

В середині XVI ст. з Південної Америки до Європи завезли *картоплю,* а в 1764 р. вона вперше потрапила в Україну В XIX ст. її вирощують тут уже на польових ділянках під плуг, букер і заступ. Саме відтоді картопля поступово витіснила біб як другий вид хліба.

З XIX ст. широкого розповсюдження в Україні набуває *цукровий буряк* як натуральна сировина для виробництва цукру Основні площі посівів цього виду коренеплодів належали землевласникам, але селяни. котрі проживали поблизу цукрових заводів, часто перетворювали свої землі на бурякові плантації.

Городництво відоме в Україні з глибокої давнини. До початку XX ст. воно мало переважно присадибний характер. Згідно з народною традицією, селяни розділяли свої городи на три умовні частини — на "плеса", "грядки" і "капусники" Крім того, на низинних ділянках цієї земельної площі часто нарізали ще "підмет", про який уже йшлося. Плесо в городі — це широка подовгаста ділянка, грядка — вузька, довга і висока ділянка, капусник — найнижче і найвологіше місце в городі. Наприкінці XIX -у XX ст. характерною рисою українського городу було те, що його ділянки обсаджували соняшником, а подекуди — також квітами.

Картоплю садили рядами, викопуючи заступом (у більшості регіонів України) або мотикою (у гірських районах Східних Карпат) ямки у розпушеному грунті з таким розрахунком, щоб кущ від куща ріс на певній відстані. Викопували картоплю восени також за допомогою заступа або мотики (сапи).

Буряки на городах сіяли або садили, але перевагу надавали першому з цих видів технологічного процесу Інколи буряки висаджували розсадою. Натомість *капусту* селяни садили завжди розсадою. Для цього у найзатишнішому місці, переважно біля хати, вони відводили невелику ділянку землі ("розсадник"), обгороджуючи її примітивним тином із лози або очерету Цю ділянку спочатку вистеляли шаром гною, який потім прикривали грунтом. Тут ранньою весною, досить часто при наявності ще снігового покриву, і сіяли насіння капусти, а сходи на ніч прикривали соломою або сніпками з очерету Якщо рослини випу-

скали по чотири і більше листочків, то господиня висаджувала їх під заступ рядами у заздалегідь відведеній грядці-капуснику Щоб "розсада" капусти прийнялася, впродовж тривалого часу її ще підливали чистою водою або водним розчином із гноївки, попелу тощо.

Цибулю і *часник* українські селяни вирощували на низинних затишних і добре угноєних ділянках. Тут вони садили також *квасолю.*

Під *огірки* завжди відводились добре угноєні грядки, які ще обсаджували *гарбузами,* встромляючи у грунт по чотири-п'ять їх насінин поруч. На території Південної України і Середнього Подніпров'я було розвинуте баштанництво — вирощування *кавунів,* які культивували тут з доби пізнього Середньовіччя. В другій половині XIX ст. місцеве населення почало розводити також *помідори* (перша писемна згадка про поширення томатів у Східній Європі датується 1780 р.), що згодом поширюються в інших регіонах України. Повсюдно на українській етнічній території в невеликій кількості сіяли *мак, кріп, моркву, редьку, петрушку* й інші городні культури. Зокрема, мак сіяли вже ранньою весною, іноді навіть при незначному сніговому покриві.

Виникнення і поетапний розвиток рільництва чи польового землеробства були нерозривно пов'язані із **системами використання та обробітку грунту,** кожна з яких грунтувалася на таких трьох елементах: відпочинок експлуатованої земельної ділянки, методи обробітку грунту, певна черговіть висіву культур.

Найдавнішим за походженням *є мотичне земіеробство.* Характерною його рисою в минулому був обробіток великих постійних земельних городніх ділянок вручну, тобто за допомогою мотик та інших примітивних засобів праці. На думку дослідників, цей тип землеробства набув високого рівня розвитку вже у племен трипільської культури. В лісовій зоні України первісне мотичне хліборобство обов'язково поєднувалося з іншою системою використання й обробітку ґрунту — з *вирубно-вогневою.* Головна суть цієї системи полягала в тому, що влітку або восени на обраній для обробітку ділянці лісу вирубували всі дерева і кущі, які весною, після їх висихання, спалювали, а очищену від залишків лісового матеріалу земельну ділянку розпушували мотиками і засівали зерновими культурами (житом, вівсом). Зібравши врожай, викорчовували тут всі пні, а ділянку землі угноювали й орали. Українці називали таку ділянку ріллі "пасікою" Залишки вирубно-вогневої системи хліборобства спорадично побутували на теренах Східних Карпат і Полісся аж до початку XX ст.

Приблизно з II тис. до н. е. в чорноземних степових і лісостепових регіонах України на основі застосування орних знарядь і тяглових тварин (волів) виникла *перелогова система* хліборобства, з якої, власне, і починається розвиток польового землеробства — рільництва. На відміну від вирубно-вогневої системи, перелогова відзначалася раціональ-

нішим використанням землі: зораний лан засівали впродовж кількох років різними зерновими культурами (перший рік висівали пшеницю, другий — ячмінь, третій рік — просо тощо), а після виснаження грунту залишали його на десяток і більше років для "відпочинку" тобто для природного відновлення родючості. Відтак знову орали цей переліг. Описану систему рільництва найдовше застосовували на Півдні України (до кінця XIX ст.), де тривалий час було чимало незайманих земельних площ.

УІ тис. до н. е. перелогову систему хліборобства почала поступово витісняти *двопільна.* Її суть полягала в тому, що всі придатні для обробітку землі сільська громада розділяла на дві приблизно однакові частини: одну з них орали і засівали різними зерновими культурами, а на іншій випасали домашню худобу Наступного року змінювали функціональне призначення обох ділянок лану· худобу випасали на тій з них, яку орали і засівали тогоріч, а хліб вирощували на минулорічному "пасовищі" Найінтенсивніше і найдовше застосовували двопільну систему хліборобства українці Східних Карпат, котрі орну землю означали давнім за походженням терміном "царина", а пасовище — терміном "толока" Інтерес становить також те, що у Середньовіччі природною межею між "цариною" і "толокою" тут часто слугувала водна артерія — річка чи потік, уздовж яких простягалися карпатські поселення.

З виникненням у княжу добу плуга як орного знаряддя набула поширення нова, досконаліша система хліборобства — *трипілля.* Головна його суть полягала в тому, що всю землю українські селяни розділяли на три приблизно рівні частини: одну відводили під пар, тобто не засівали зовсім, а використовували як пасовище ("толока"), на другій ("царина") сіяли озимину, а на третій ("ярина") — ярові культури. Наступного року розорювали вже толоку, де вирощували озиме жито або озиму пшеницю, тобто ця ділянка ріллі ставала цариною. Натомість тогорічну царину, після жнив, орали на зяб, а весною засівали її яровими культурами. Іншими словами, впродовж трьох років кожна з названих ділянок ріллі почергово змінювала призначення. На жаль, малоземелля українців спричиняло те, що класичне трипілля як хліборобська система часто порушувалося. Зокрема, в XIX-на початку XX ст. у деяких місцевостях українці розорювали зазвичай усі ділянки землі, не залишаючи пару Тогочасні селянські земельні наділи також майже ніколи не зосереджувалися в одному масиві, а на кількох ланах.

Крім названих хліборобських систем, в Україні побутували також *багатопілля* та *змішані форми* (двопілля чи трипілля з перелоговою системою, двопілля з вирубно-вогневою системою тощо). Зокрема, багатопілля набуло тут поширення наприкінці XIX — у 20-х роках XX ст. після проведення аграрних реформ і виникнення великої кількості хуторів. Щоправда, подальший його розвиток в Україні у зв'язку з вико-

ристаниям раціональної сівозміни у селянському господарстві перервали насильницьким методом на початку 30-х років — після усуспільнення землі внаслідок її колективізації.

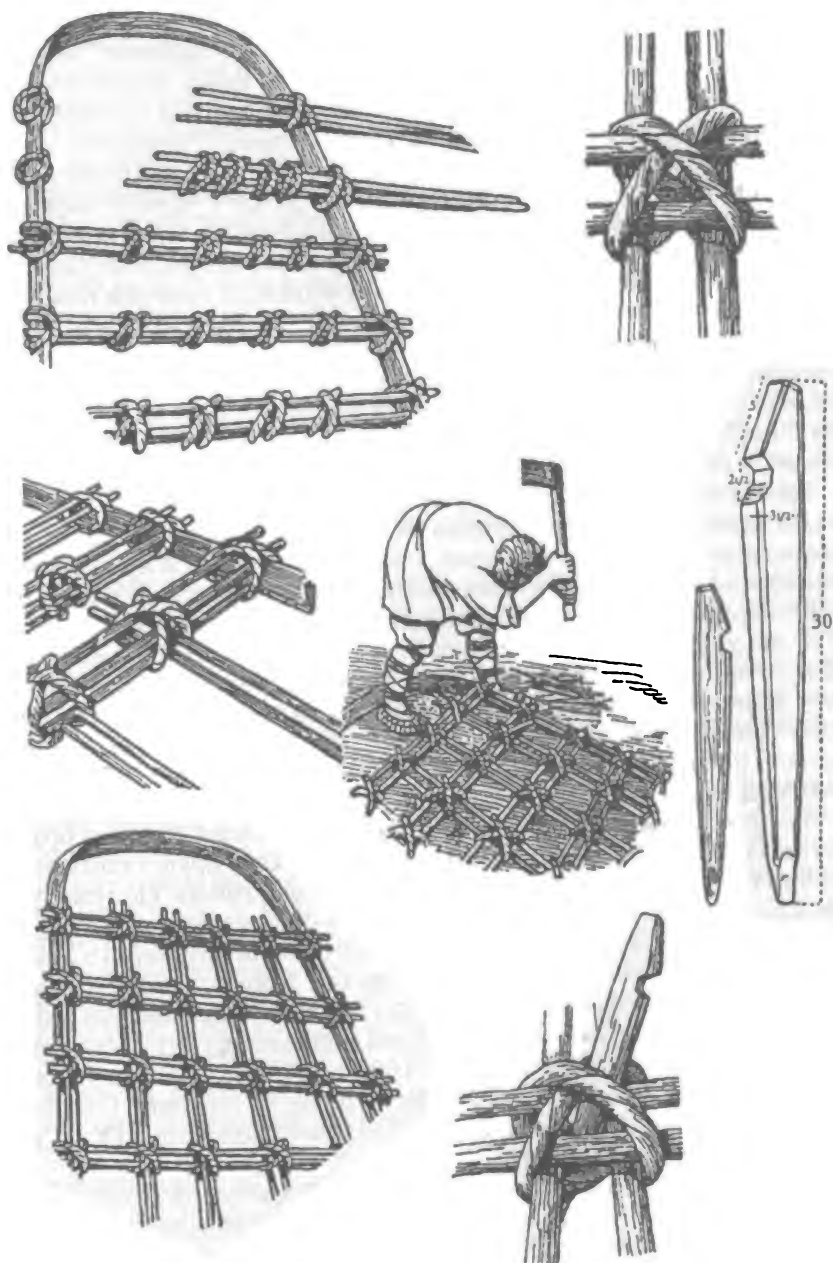
ЗНАРЯДДЯ ОБРОБІТКУ ҐРУНТУ

Обробіток землі був можливим лише за наявності певної сільськогосподарської техніки. Українці як один з найдавніших у Європі хліборобських етносів розпушували грунт за допомогою цілого арсеналу *орних* (рала, сохи, плуга) і *ручних* (мотик, сап, заступів) *знарядь праці.* Для цього ж широко використовувалися також *борони* різних видів.

Найдавнішим знаряддям оранки в Україні, як і в інших регіонах Євразії, *було рало,* розповсюдження якого вчені датують II тис. до н. е. У XIX-на початку XX ст. рало співіснувало разом з плугом переважно у селянському господарстві лісостепової та лісової зон і використовувалося як допоміжне орне знаряддя. Тоді ж на українській етнічній території побутували два основні різновиди рала — *однозубі* й *багатозубі*, які. у свою чергу, поділялися ще на типи. Так, з-поміж однозубих рал традиційно виділяють два їх типи — *безполозове* і *з полозом.* Основу конструкції безполозового рала становила жердина завдовжки 3-4 м ("війце", "гридка" "стебло"), яка слугувала тягловим приладом (гряділем). Знизу в продовбаний на задньому кінці "війця" отвір під кутом 45° вставляли масивний дубовий брусок — ральник ("зуб" "кописть"), а протилежний кінець цього бруска обладнували залізним "наральником" Окрім цього ральник скріплювався з гряділем за допомогою дерев'яної розпірки ("жабки" "стовби"). Засобом управління цим орним знаряддям слугувала одна ручка ("чепіга" "держак"), задовбана на задньому кінці гряділя зверху Рало з полозом відрізнялося від безполозового насамперед тим, що його ральник мав дещо іншу форму і розташовувався до ґрунту майже паралельно. На відміну від попереднього типу рала, задній кінець його гряділя вставляли в отвір ручки, яка була продовженням ральника і становила з ним єдине ціле.

Отже, впродовж тривалого часу кожен із описаних типів однозубого рала різних модифікацій в Україні був головним видом орної техніки. З XVIII ст. їх поступово витісняють багатозубі рала трьох типів: *граблеподібні, бороноподібні* та *з трикутною основою,* які, на відміну від однозубих рал, використовувалися лише як культиватори, тобто ними розпушували грунт після оранки.

На основі однозубого рала з полозом у княжу добу виник *плуг* — основне орне знаряддя у більшості етнографічних районів України до середини XX ст. включно. Традиційний український плуг складався із двох головних частин: *робочої,* власне з плуга, і *тяглової*— з ведучого передка. Основу конструкції робочої частини плуга становили такі ком-

Технологія складання поліської борони

поненти: один або два "полози" ("підошва", "повзун" тощо), насаджений на передні кінці здвоєних полозів масивний залізний "леміш", дерев'яна "полиця" ("дошка"), яка відвалювала скибу зораного грунту, і "гряділь" ("вал" "стріла" тощо). Крім того, знизу в продовбаний посередині гряділя отвір вставлявся залізний різак ("чересло"), а "підошву" з гряділем з'єднував окремий брусок — "стовба" Правили робочою частиною плуга за допомогою двох ручок ("чепіг"). Кожна з них була природним продовженням одного з полозів. Передком українського плуга традиційної конструкції слугувала одноосьова двоколісна "колішня" ("теліжки"), на якій примощувався і кріпився передній кінець гряділя. При оранці плугом його чересло відрізало смугу грунту збоку, леміш підрізав її знизу, а полиця частково чи повністю перевертала скибу на бік, утворюючи таким способом борозну В цьому і полягала основна функціональна перевага обробітку землі за допомогою плуга, порівняно з її обробітком за допомогою рала, що скибу не виорювало, а лише розрізало і розсувало грунт по боках.

Тривалий час традиційний український плуг був цілком дерев'яним, за винятком залізного леміша і чересла, тобто був масивним знаряддям, в яке запрягали, зазвичай, дві-три пари волів, а при розорюванні степових перелогів — спорадично навіть п'ять-шість пар волів. Згідно з архівними писемними свідченнями, наприкінці XVII-початку XVIII ст. українці почали виготовляти із металу й інші компоненти робочої частини відповідного плуга. Однак кількість тяглової сили, котру використовували для приведення цього орного знаряддя в дію, зменшилася лише тоді, як його дерев'яну полицю, стовбу та інші деталі замінили залізними, а також з розповсюдженням в Україні різних моделей плуга фабричного виробництва — наприкінці XIX-у XX ст.

Поліщуки і жителі окремих регіонів Лівобережної України орали ниву за допомогою ***сохи.*** На думку вчених, знаряддя праці такого виду українці запозичили у росіян, білорусів або прибалтійців. Це дуже сумнівно, хоча б тому, що в лісовій зоні України побутували два різні типи сохи — поліська *(українська*, чи *соха-литовка)* та *безпередкова з голоблями (російська, соха-московка*, або *плашка).* Перша з них фігурує у писемних пам'ятках ще середини XVI ст., друга — у королівських люстраціях аж першої третини XVII ст. Соха поліського типу побутувала передовсім на теренах Середнього і Західного Полісся, причому до початку XX ст. включно, соха-московка — лише на території Східного Полісся і Лівобережної України (у XVII-першій половині XIX ст. паралельно з поліською сохою).

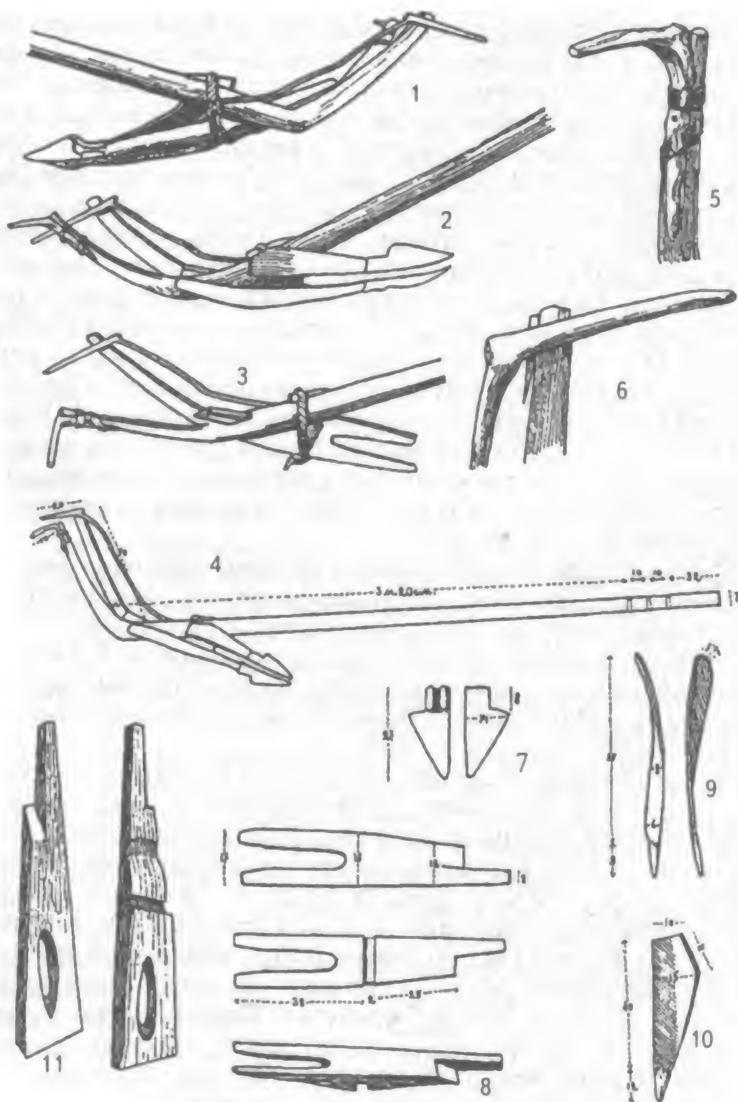
Для сохи поліського типу був характерний довгий (до 3^4 м) тягловий дишель ("війце", "стебло"). Виготовляли його переважно зі стовбура дерева з суцільною прикореневою роздвоєною частиною, яка після відповідної обробки слугувала ручками ("чепігами") знаряддя. При

відсутності такого роздвоєння ручки задовбували на задньому кінці дишля окремо. Тут (в іншому отворі) знизу кріпили "розсоху" із дуба, на кожний з кінців якої насаджували пероподібний залізний "сошник" Невід'ємними компонентами робочої частини поліської сохи були ще нерухома дерев'яна "полиця" у вигляді лопатки (інколи — відвал у формі дощечки), "підвої" з мотузок, ременя чи гужви (запарений у гарячій воді, скручений вручну прут з дерева твердої породи), спорадично — також "стовба" тощо. Тобто, за конструкцією, поліська соха багато в чому нагадувала конструкцію однозубого рала з полозом. Натомість тягловим приладом російської за походженням сохи слугували дві довгі жердини — голоблі ("вобжі", "оглоблі"). Основу її робочої частини становила масивна "плаха" ("розсоха"), яка внизу закінчувалася двома окремими "зубами" на кожен з яких насаджували по одному залізному "сошнику" Розсоху і голоблі з'єднував разом поперечний брусок ("рогаль"), кінці якого водночас слугували ручками цього знаряддя. Крім того, від голобель до сошника кріпили м'які "підвої", а на самому сошнику навпроти сошників — "полицю"

У зв'язку з відмінною конструкцією тяглових приладів у соху поліського типу запрягали лише пару волів, у соху з голоблями (безпередкову) — одного коня або вола. Все сказане в сукупності дає змогу припустити, що перший тип описаного орного знаряддя був в Україні автохтонним явищем, а другий принесли російські селяни в процесі їх переселення на терени Східного Полісся і Слобожанщини щонайшвидше наприкінці XVI-початку XVII ст.

Як розпушувальне знаряддя повсюдно в Україні застосовували борону трьох видів: *традиційну, традиційну модифіковану* і *фабричну.* Серед традиційних найдавнішою за походженням і найпримітивнішою за конструкцією вчені вважають *волокушу*, яку селяни виготовляли із масивної гілляки. У XIX-на початку XX ст. за її допомогою українці найчастіше заволочували посіви. Тоді ж на теренах Полісся ще широко побутувала *плетена (лісяна) борона,* основу конструкції якої становив П-подібної форми "облук" — розколений надвоє стовбурець молодого дуба. До цього "облука" кріпили за допомогою виготовлених із гужви "калачів" березові або лозові прути, що розміщуватися на ньому кількома рядами (переважно по п'ять) повздовж і впоперек, причому на кожен поздовжній ряд відповідного "снування" борони витрачали два прути, на поперечний — три. Відтак на місці перехрещення двох пучків цих прутів забивали дубові "зуби", що утримувалися тут за допомогою вже згаданих "калачів"

На відміну від Полісся в інших регіонах України у зазначений період найчастіше використовувалися *рамкові,* або *валкові борони,* які були зазвичай траппецієподібної форми. Основу конструкції цієї борони

Соха поліського типу:

1 — вигляд з лівого боку; 2 — вигляд з правого боку; 3 — спосіб кріплення "плахи": а — до "ричага"; б — за допомогою "пудвія" та "пужовки"; 4 — вигляд сохи з розмірами. Деталі сохи: 5 — "обмулок" (коротка ручка); 6 — "милиця"; 7 – "сошники", 8 — "плаха"; 9 — "пропілок"; 10 — "полиця"; 11 — заготівка на плаху

становили кілька поздовжніх дерев'яних брусків ("бильців"), на обох кінцях кожного з них видовбували наскрізні отвори. Через останні пропускали дві поперечні планки ("глиці"), що надавали виробу форму своєрідної рами. Відтак у просвердлені в бильцях отвори вставляли і закріплювали з дерева твердої породи (переважно із дуба) щонайменше півтора-два десятки "зубів" ("чопів").

З початком масового поширення металу в селянському побуті рамкову борону традиційної конструкції і форми сільські майстри дещо модифікували, зокрема, замість дерев'яних "зубів" вони почали використовувати залізні.

В господарстві українців широко побутували різні ***ручні знаряддя*** обробітку грунту· *заступи* ("лопати", "рискалі", "шуфлі", "городники тощо) ковальського і фабричного виробництва, *сапи* ("сапки", "тяпки", "копачки" "дзюбки" тощо) *і мотики* різних типів та форм. Зокрема, сапи і мотики найчастіше використовувалися для міжрядкового розпушування ґрунту, з метою кращого збереженя вологи, для обробітку просапних культур і обгортання коренеплодів.

МЕТОДИ ОБРОБІТКУ РІАЛІ. ДОГЛЯД ПОСІВІВ, ЖНИВА ТА ПЕРВИННА ОБРОБКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Обробіток ріллі в Україні споконвіків був справою передовсім чоловіків, а на городі поралися переважно жінки.

У більшості регіонів української етнічної території землю орали поперемінно (що другого року) двома способами: в *розгін* і j> *склад.* Перший із цих способів (розгін) полягав у тому, що орати починали з краю лану· першу борозну прокладали вздовж однієї межі земельної ділянки, другу борозну — вздовж протилежної межі, третю — біля першої борозни, четверту — біля другої борозни і т.д. Пройшовши описаним способом усі гони (поздовжні відстані) лану з десяток і більше разів, добиралися до його середини, у зв'язку з чим тут і утворювався розгін *(розплуга).* Наступного року починали орати вже зі середини земельної ділянки і поступово доходили до її обніжків (вузьких смуг між нивами) або до меж сусідських ланів.

Після оранки скиби ***розпушували*** різними методами і різними приладами: "*ралили*" ралом, *скородили* "драпаком" ("грапою") або бороною впоперек і повздовж. Якщо було багато робочої худоби, то боронували землю одночасно з оранкою.

Розпушивши ґрунт, хлібороб відразу приступав до ***сівби.*** В Україні застосовувалися два способи сівби зернових культур уручну· *в один сів* і *у два сіви.* В першому випадку селянин крок за кроком ступав по ріллі

і сіяв зерно перед собою, а в другому — він, крокуючи невеликими зигзагами, кидав зерно то трохи ліворуч, то трохи праворуч, тим самим удвічі збільшуючи ширину засіяної смуги.

На більшості території України засіяні ниви обов'язково заволочували боронами. Інколи до сільськогосподарського знаряддя цього виду ще прив'язували невелику дерев'яну колоду ("колодку"), яка втрамбовувала ґрунт з метою збереження вологи. Зерно сіяли безпосередньо і по стерні, заволочуючи посів бороною або загортаючи його ралом. Зрозуміло, що в такому випадку ниву не орали.

Значну увагу українські селяни приділяли ***догляду*** за посівами. На полях зі сходами пшениці, ячменю, вівса, гороху й інших культурних рослин такі *бур'яни*, як суріпок, горошок, кукіль *виривали руками*, а верхівки полину й осоту, що виростали вищими, ніж посіви, *скошували косою.* Руками проривали сходи проса від гірчака, молочаю, сосонки й інших бур'янів. *Для захисту* проса і конопель *від птахів влаштовували* по межах та посеред ниви *опудала.* Крім того, щоб дикі голуби і горобці не висмикували зі землі конопляних сходів, їх обгороджували кілками, між якими натягали довгі нитки. Тут влаштовували також солом'яні опудала.

Прокладення першої борозни на ниві та початок засіву відбувалися завжди урочисто, з дотриманням комплексу звичаїв та обрядів, які, згідно з давніми за походженням народними уявленнями і віруваннями, мали забезпечити щедрий урожай у поточному році. Початок і кінець оранки та сівби обов'язково супроводжувало святкове частування всіх членів сім'ї, що, на думку українців, також мало забезпечити багатий урожай.

Початок жнив ("зажинки", "зажинщина") вирізнявся урочистістю. Зокрема, майже в кожному селянському господарстві готували до цієї важливої події святковий стіл, а обідати українська сім'я виходила безпосередньо в поле.

У жнива працювали всі дорослі члени родини. Залучалися до виконання другорядної роботи (до збору стебел, зношування снопів тощо) і підлітки. Спершу косили або жали озимину, а якщо одночасно поспівав ячмінь, то косили його вранці, поки є роса, щоб не випадало зерно із колосків. Потім збирали овес, яру пшеницю, просо і насамкінець гречку — приблизно з 30 серпня (за старим стилем). Косили збіжжя порізному· *під стінку* (обкошуючи поле навколо), *під п 'ятку* (з низькою стернею) тощо. Виконували цю роботу лише чоловіки, а серпами жали жінки, спорадично і чоловіки.

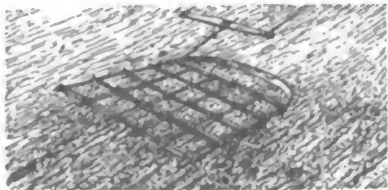
Перші зрізані стебла зернових культур зберігали у кожній селянській хаті до нового врожаю, щоб родині жилося щасливо і заможно. Скошене чи зжате збіжжя скрізь в Україні, за винятком деяких південних регіонів, зв'язували у снопи "перевеслом", тобто скрученим жму-

том стебел із цього збіжжя. Снопи спочатку клали *в п'ятки* (п'ять снопів), а надвечір — *у хрестики* (15 снопів), *полукіпки* (ЗО снопів) *і копи* (60 снопів). На теренах Полісся та в гірських районах Східних Карпат, де часто випадають дощі, для просушування збіжжя використовували ще спеціальне пристосування — "остреву" ("стропак"). Це був оголений сухий стовбур смереки, сосни або дерева іншої породи із залишками сучків завдовжки 10-15 см, які й утримували снопи на цьому пристосуванні. В XX ст. снопи почали підвішувати на спеціальну піраміду, сформовану із трьох двометрових, зазвичай сучкуватих жердин. У південних регіонах України скошене збіжжя не в'язали відразу в снопи, а згортали його у валки, які потім складали в копи.

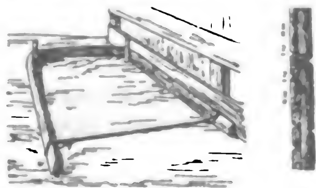
Після закінчення жнив ***снопи звозили*** возом у клуню (стодолу) або на тік. Поблизу току їх складали у стіжки або у скирти. Безпосередньо перед молотьбою снопи іноді ще просушували у клунях (стодолах), а в північних районах Полісся — в "осетях" (у спеціальних господарських спорудах, які опалювалися).

Молотили збіжжя різними знаряддями праці й різними способами, але найчастіше за допомогою *ціпа.* Для цього на земляному току чи на дерев'яному помості стодоли складали в два ряди нерозв'язані снопи жита чи пшениці, зокрема, колоссям до середини, щоб вони трохи перекривались, з яких і вибивали зерно. Залежно від кількості задіяних осіб-чоловіків, молотили *в один ціп, у два ціпи, у три ціпи, в чотири ціпи,* а на Лівобережжі України — навіть у *п'ять-шість ціпів,* притому на кожного молотильника припадало щонайменше два-три снопи. Для виконання цієї тяжкої і трудомісткої роботи, яка затягувалася до пізньої осені, селяни-сусіди часто об'єднувалися у виробничі гурти, особливо якщо не вистачало своїх робочих рук, і молотили кожному з них по черзі.

У степовій і лісостеповій зонах України обмолот зернових відбувався також за допомогою *гармана* — кам'яного котка циліндричної форми з поздовжніми "ребрами" На добре утрамбованому земляному току рівномірним шаром розстеляли снопи

Загальний вигляд поліської борони і технологія виготовлення її "самолука "

зернових культур, а в гарман запрягали пару коней або волів, які волочили його по збіжжю. "Ребра" котка й вибивали зерно з колосків.

На початку XX ст. у деяких південних регіонах України спорадично застосовувався архаїчний за походженням спосіб обмолоту зернових — *гоном*, суть якого полягала в тому, що по розстелених на току снопах гонили волів або коней, котрі ратицями чи копитами вибивали зерно зі збіжжя.

З кінця XVIII ст. у поміщицьких господарствах зернові культури обмолочували також за допоомогою спеціальних машин — *молотарок*, що приводились у дію за допомогою коней або водяної пари. Поступово, особливо наприкінці XIX-у XX ст. кінні молотарки набули поширення в господарстві українських заможних селян.

Обмолочене зерно обов'язково ***відділяли від полови.*** Для цього найчастіше використовували *дерев'яну лопату* ("віячку", "шуфлю"), а також *сито, корито,* за допомогою яких зерно з половою й іншими відходами молотьби кидали навпроти вітру Оскільки зерно важче, то воно летіло дальше й падало на землю, а полову, послід (насіння бур'янів) вітер відносив на́бік. Якщо зерно відділяли від полови у господарському приміщенні, то тоді відкривали навстіж в'їзні двері-ворота і протилежні дверцята клуні чи стодоли, створюючи відповідним способом необхідний для цього повітряний протяг

Наприкінці XIX-початку XX ст. у заможних українців набули поширення віялки фабричного виробництва — *млинки.* Тоді ж почали виготовляти їх на замовлення селян і сільські майстри.

Провіяне ***зерно зберігали*** у коморі (скрізь в Україні) або у шпихлірі (Правобережна Україна). Жителі Середнього Подніпров'я (Чернігівщина, Полтавщина) у господарському приміщенні цього виду часто влаштовували ще засік — відгороджували частину площі комори, куди і зсипали зібраний урожай. Поліщуки й українці Східних Карпат зсипали зерно у *кадовби* (великі дерев'яні видовбані чи боднарської роботи посудини), а населення південної частини Волині. Поділля, Середнього Подніпров'я та південних регіонів України — у *солом'яники,* виплетені зі соломи або із лози. Використання кадовбів і солом'яників, порівняно із засіками, мало ту перевагу, що зерно можна було зберігати не лише у коморі, а й у сінях та на горищі хати.

Наприкінці XIX ст. у лісостеповій, особливо у степовій зонах України урожай зернових зберігали також у *земляних ямах,* які обмазували глиною й обшивали корою. Спосіб зберігання (схову) зерна в аналогічних ямах українці застосовували і під час насильницької колективізації в 30-х роках та в роки Другої світової війни.

Первинна обробка льону і конопель як технічних культур теж вимагала кропіткої праці. Виривали їх із землі лише вручну Чоловічі стебла конопель ("плоскінь") виривали раніше, після їх цвітіння; матерні

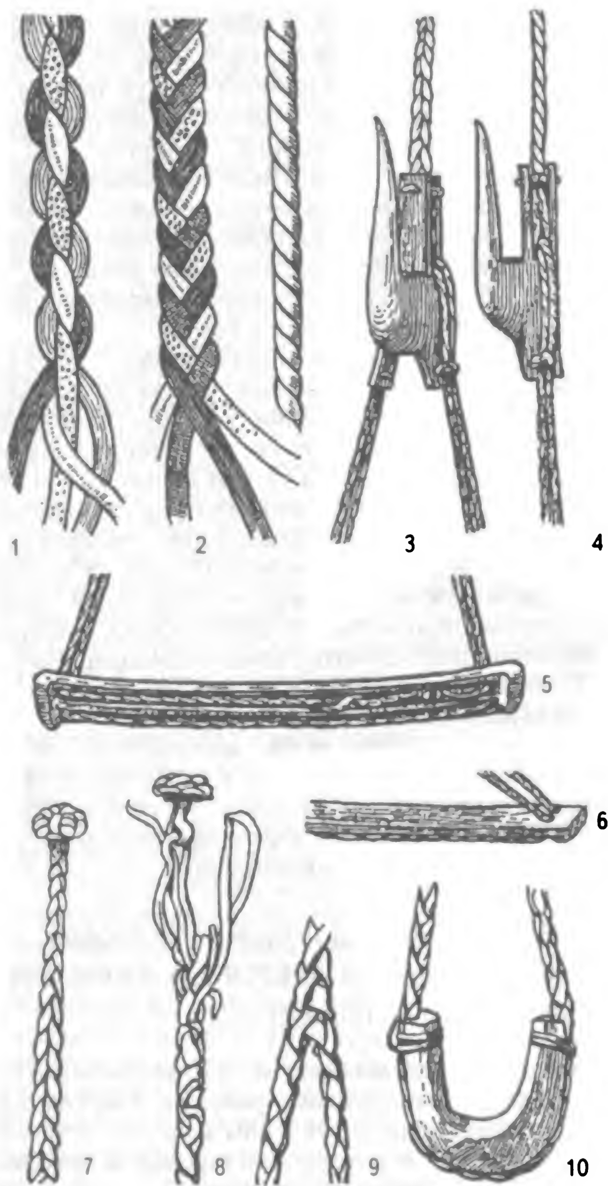
стебла ("матірку") і стебла льону — восени, якщо дозрівало насіння. Особливо стежили за тим, щоб не перезрів льон, бо тоді його головки тріскалися і насіння витрясалося самотужки. Тут, на лані, висмикнуті стебла льону або конопель *складали докупи* (по дві-три жмені) і *в 'язали* перевеслами в невеликі сніпки ("мандлі" "горстки"), які того самого дня *складали в конусоподібні купки.* Після висихання сніпків упродовж двох-чотирьох тижнів їх звозили возом до оселі, *молотили насіння* ціпом або жінки вибивали його за допомогою невеликої дерев'яної лопатоподібної дощечки із суцільною короткою ручкою — за допомогою "праника" Набуте описаним способом насіння технічної культури провівали, висушували і зберігали у коморі.

Натомість відділені від насіння *стебла конопель* і *льону вимочували* у ставках, річках, ямах із водою ("мочилах"), після чого їх також *сушили* і *били.* Зокрема, у центральних і південних регіонах України льон і коноплі вимочували у "мочилах", а поліщуки, волиняни, покутяни й українці Східних Карпат стелили їх тонким шаром на лузі на "росяну мочку" Коноплі сушили на сонці, а у лісовій зоні та у гірських регіонах України — у спеціальній сушарні. Відтак *стебла* названих технічних культур *тіпали*, тобто відділяли їх волокно від костриці ("терміття"), використовуючи для цього дерев'яні м'ялки двох видів — "бительні" й "терлиці" Якщо точніше, то первинна обробка стебел цих технічних культур охоплювала такі технологічні стадії: спочатку жменю конопель або льону ділили на "ручайки", потім їх стебла ламали руками і тріпали об стовп чи дошку, а відтак м'яли на бительні й терли на терлиці.

Олію українці виготовляли, як уже зазначалося, із насіння рижію, рапсу, льону, конопель і соняшника. Для цього потовчене у ступі насіння підсмажували на сковороді у домашній печі, а відтак насипали його у мішок, з якого вичавлювали олію за допомогою спеціального пристосування (ручної олійниці з клинками).

ЗНАРЯДДЯ ЗБИРАННЯ ВРОЖАЮ ТА ПЕРВИННОЇ ПЕРЕРОБКИ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

В українських селян існував багатий арсенал знарядь для збору врожаю і первинної переробки харчових продуктів. Зокрема, зернові (овес, ячмінь, гречку тощо), бобові (горох, біб) культури, а також траву викошували за допомогою *коси* — одного з давніх за походженням ручних засобів праці. Традиційно це знаряддя складалося із двох основних частин: власне із *коси* — металевого ріжучого полотна, та із *кісся* — дерев'яного обробленого бруска завдовжки приблизно 1,5-2 м із задовбаними у ньому однією (на більшості території України) чи двома (у

Спорядження поліського бортника:

1 — спосіб плетення "лежеї": 2 — спосіб плетення "пліті";3-4— деталі "пліті"—дерев'яний гачок, за допомогою якого скріплюється "седелка"; 5-6 — дерев яна "седелка", прикріплена до "пліті"; 7~9 —закінчення "пліті" і "лежей": 10 - дерев'яний "лежевок" — деталь "лежеї"

гірських районах Східних Карпат) дерев'яними ручками. Нарешті, коса із кіссям скріплювалася за допомогою *дерев'яного клина* та *залізного кільця* ("рафи" "наперстка", "обручки", "карички").

Для косіння зернових до кіссяти парарельно до сталевого полотна самої коси прилаштовували ще ***грабки*** — своєрідні грабельки. їх основу становив *дерев'яний валок* із кількома (найчастіше із трьома) задовбаними у ньому довгими *зубцями,* нижній з яких був найдовшим, а верхній — найкоротшим.

Жали зернові культури (передовсім жито) і ***серпами,*** що на початку XX ст. нагадували окремі моделі серпа княжої доби. *Залізне полотно* (власне робоча частина серпа) середньовічних знарядь праці цього виду, що виготовлялися ковалями, мало довжину в середньому 47 см, а з поширенням серпів заводського виробництва їх ріжуча частина стала дещо коротшою. Крім того, вона мала заокруглену форму і насічку зубців на лезі. На задній штирок робочого полотна серпа насаджували *дерев'яну ручку.*

Для згортання скошеного збіжжя, а також соломи і сіна широко використовувалися ***граблі.*** Основу їх конструкції становили два компоненти: *дерев'яний брусок* (валок) завдовжки 0,5-0,6 м із встановленими у просвердлених у ньому отворах дерев'яними зубцями та спеціально підібраний лісковий *держак* ("грабилно" "граблисько" "державно") із задньою розвилкою, на яку, власне, насаджували та закріплювали валок зі зубцями.

Давнім за походженням сільськогосподарським знаряддям, відомим в Україні щонайпізніше з періоду Київської держави, був ***ціп.*** Ціп складався із двох головних частин: *дерев'яного держака* ("ціпилна", "ручника" "держална") завдовжки 1,5-2 м і дубового, грабового чи із дерева іншої твердої породи *кийка* ("бича" "бияка") завдовжки 0,5-1 м, один з кінців якого був трохи потовщеним. Обидві частини ціпа з'єднувалися між собою за допомогою двох сиром'ятних "*капиць*" у вигляді петельок та однієї "*каблучки" ("гужини", "ушивальника", "ув'яззі"),* виготовленої теж із сиром'ятного ременя. "Капиці" кріпилися до "ціпилна" і "бича" так, щоб останній міг вільно обертатися на держаку під час молотьби.

Віддавна українці приділяли велику увагу первинній переробці харчових продуктів, у зв'язку з чим у їхньому господарстві існувало чимало різних відповідних приладів і засобів праці. Зокрема, для очищення зерна від лузги та його подрібнення на крупи використовували ***ступу.*** В Україні побутували два види ступи: *ручна* і *ножна.* Першу з них майстри виготовляли із колоди заввишки до 1 м, яка після певної обробки набувала циліндричної або вазоподібної форми. Зверху в цій колоді видовбували або випалювали заглиблення у формі макітри завглибшки до 35 см і діаметром до 30 см, в яке сипали зерно. Робочою частиною ручної ступи слугував "товкач" ("пест", "ступак" тощо) із дерева твердої породи.

Складнішою за конструкцією була ножна ступа, яку виготовляли також із суцільної колоди завдовжки до 1,2 м, або з пенька майже кубічної форми. Щоправда, на відміну від ручної ступи колода ножної лежала на землі горизонтально. Як і в попередньому випадку, в ній також видовбували макітроподібне заглиблення, куди сипали зерно. Тут його розбивав масивний кінець дерев'яного товкача, прикріплений до довгої жердини ("коромисла" "підойми"). Остання поверталася на осі, яка в свою чергу різними способами кріпилася до окремої станини чи до колоди-лежака самого знаряддя обробітку зерна. Натискаючи ногою на задній кінець "коромисла" піднімали вверх її передок разом із товкачем, а коли відпускали його, товкач падав донизу і бив по зерну, очищаючи його від лузги.

Для переробки зерна на борошно майже в кожного українського селянина був ***ручний млин*** ("жорна" "млинець", "крупник"), що складався із *дерев 'яного станка* на ніжках та двох *колоподібних каменів,* розташованих один на одному і з'єднаних вертикальним *залізним стержнем.* У верхньому камені ("вершняку", "поверхнику") посередині був отвір ("горло"), куди сипали зерна, а на його краї продовбували дірку, в неї вставляли ручку ("погонича", "цурку" "веретено"), за допомогою якої цей камінь і приводився в рух у горизонтальній площині. Повертаючись навколо своєї осі, він і розтирав зерно об нижній камінь. Для висипання розмеленої муки чи круп збоку нижнього каменя влаштовували ще спеціальний пристрій дерев'яний "*льоток" ("мучник").*

Уже в період Середньовіччя на теренах України поширюються досконаліші, ніж ручні жорна, засоби переробки зерна ***водяні млини*** і ***вітряки.*** Перші з них були двох видів: *стаціонарні* (з греблею) і *наплавні* (розташовані на поромі, на так званих ладєйних суднах). Стаціонарний водяний млин приводився в дію за допомогою води, яка текла від греблі змонтованим дерев'яним жолобом і падала на ковші його колеса зверху, а навлавний - за допомогою протічної води. В останньому випадку колесо млина обладнували довгими лопатями.

Вітряки побутували в Україні також двох видів: у одних під дією вітру *на основі* ("стільці") *повертався весь корпус споруди разом з крилами,* а у вітряків другого виду — тільки *його верхня частина* ("дах") *разом з крилами.* В XIX ст. у Київській, Полтавській та в інших губерніях крила вітряка мали переважно форму вузького паралелограма, а в Чернігівській та деяких інших губерніях трапецієподібну форму

Найпоширенішим знаряддям переробки насіння олійних культур в Україні була ручна ***олійниця,*** що складалася з двох *стовпів* ("лапок"), між якими містилися дві *масивні горизонтальні колоди* ("в'язь"), розташовані на певній відстані одна від одної. По середині між частинами "в'язі" були ще дві *рухомі вертикальні плахи* ("мачухи"). У верхній горизонтальній колоді продовбували продовгуватий отвір, де розміщу-

валися верхні кінці обох "мачух", а із зовнішнього боку кожної з них вставлялися масивні *дерев'яні клини*; натомість у нижній горизонтальній колоді був продовбаний наскрізний отвір для стікання олії та для нижніх головок цих "мачух" Примостивши мішечок ("ворок") із насінням між плахами, два робітники почергово побивали клини донизу, внаслідок чого верхні кінці обох "мачух" поступово зближалися і вичавлювали олію із насіння.

САДІВНИЦТВО

Сад це одна з найхарактерніших рис українського двору XIX початку XX ст. Двір переважно був розташований на присадибній ділянці поблизу житла чи навіть навколо самої хати. Тутешні селяни віддавна вміли прищеплювати дерева і вивели цим способом багато місцевих сортів яблунь, груш, слив, вишень, інших плодів із найкращими смаковими якостями, високою врожайністю тощо. Зокрема, на теренах Середнього Подніпров'я, Поділля, історико-етнографічної Волині, Полісся й інших регіонів України перевагу віддавали насамперед розведенню яблунь і груш. За свідченнями етнографів, наприкінці XIX ст. у Подільській губернії лише сортів *яблук* налічувалося кілька сотень. Деякі з них ("фрунтівка", "книш") вражали вагою до 600 г Середнє Подніпров'я (Полтавщина) і Поділля споконвіків славилися також виведенням багатьох сортів *груш* ("бери", "бабки" "глека" та ін.).

На теренах Закарпаття, Півдня та центральних регіонів України широко культивували фруктові дерева кісточкових порід. Головне місце з-поміж них посідали *вишня* і *слива. Виноград, абрикоси, персики, шовковицю, волоський горіх* вирощували переважно на Півдні України. Майже повсюдно на українській етнічній території, за винятком деяких регіонів лісової зони, у селянській садибі розводили різні кущі *малину, агрус, смородину* тощо.

Розвиток садівництва відбувався двома шляхами. Зокрема, у лісовій зоні (передовсім на території Полісся та Східних Карпат) практикували перенесення у сад дичок лісових порід яблунь і груш, які потім нащеплювали бажаними сортами. У тих місцевостях, де не було лісів, селяни вирощували дички яблунь, груш, слив та інших плодових дерев із насіння, тобто створювали власні садові шкілки. Вирощені відповідним способом дички пересаджували у саду і нащеплювали. В українському садівництві застосовувалися три способи щеплення диких дерев: *у розщепі, за кору* й *окуліровка.* При цьому садили лісові й домашні дички та пересаджували щепи переважно весною, спорадично — восени.

Через селянське малоземелля сад часто був також городом, сінокосом, а якщо тут росла трава, то селяни інколи обкопували дерева по

ширині їх крони; відстань між яблунями і грушами сягала 6-7 аршинів (1 аршин дорівнював 0,711 м), а між кущами—1,5-2,5 аршинів. Кущові породи вирощували із живців і розсаджували саджанцями окремими рядами між садовими деревами.

Впродовж довголітньої історії існування українське традиційне садівництво виробило чимало прийомів і способів підвищення врожайності фруктових дерев, захисту їх від морозу, спеки й інших негативних природних явищ, а також сформувало способи захисту дерев і плодів від численних шкідників і хвороб. Для цього, наприклад, ягідні кущі завжди обкопували восени, водночас прорізуючи й очищаючи їх від сушняку

Збирання врожаю в садах залежало від породи і сортів дерев, а також від часу дозрівання плодів, який у різних місцевостях України був різним. Зокрема, яблука і груші зривали переважно руками, користуючись для цього драбинами, а з верхівок дерев доспілі фрукти діставали за допомогою довгої дерев'яної тички з розщепленням на її тоншому кінці — "знімалом"

Зібрані плоди, передовсім яблука, взимку зберігали у погребах у клунях, розклавши їх на розстелену солому чи на висипаний шар піску, або зберігали їх у січці чи полові. Деякі плоди сушили у варистих печах і сушарнях, використовуючи для цього спеціальну плоску посудину прямокутної форми з невисокими краями — "деко" Із домашніх фруктів та ягід українці традиційно готували також різні напої — наливки і вина. У другій половині XX ст. набули поширення сучасні методи переробки та збереження садовини — консервування, виготовлення із неї варення тощо.

ТРАДИЦІЙНЕ ТВАРИННИЦТВО

Крім землеробства, дуже важливе місце у сільському господарстві населення України посідало тваринництво. Ще в добу енеоліту та бронзи тут розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней і коней, а також різну домашню птицю. Тобто, історія формування і розвитку цього традиційного заняття місцевих автохтонів охоплює щонайменше 6 тис. років. Особливо значні зміни у розведенні домашніх тварин і догляді за ними сталися за кілька останніх століть.

Основну увагу українські селяни приділяли насамперед розведенню *великої рогатої худоби,* яка забезпечувала їх молочними продуктами, шкірою та м'ясом. Упродовж тисячоліть основною тягловою силою у господарстві місцевого населення були *воли,* що наочно засвідчує одна з народних приказок: "Без вола хата гола" У Середньовіччі велику рогату худобу, зокрема волів, відгодовували не лише для власних потреб, а й на продаж. З XIX ст. вола як робочу худобу поступово

витісняв *кінь.* Порівняно з великою рогатою худобою та кіньми *вівчарство* у господарстві українських селян, за винятком гуцулів, виконувало допоміжну роль, забезпечуючи їх насамперед вовною та хутром. У багатьох регіонах України розводили також *кіз,* а відгодівля *свиней* задовольняла потреби тутешнього населення в салі та м'ясі. У кожному селянському дворі обов'язково розводили *курей, гусей, качок, індиків* та іншу птицю.

Тривале заняття тваринництвом сприяло виробленню однакових для всієї території України прийомів відгодівлі домашньої худоби з характерними для деяких її ареалів локальних особливостей. Найінтенсивніше розвивалася ця галузь сільського господарства у лісостеповій і степовій зонах, на теренах Полісся і Східних Карпат, де було достатньо непридатних або малозадіяних для хліборобства земельних площ. Саме тут найчастіше спостерігалася певна специфіка у тваринництві, що виникла у далекому минулому й успадковувалася багатьма поколіннями впродовж тривалого історичного періоду Так, у південних регіонах України, при сприятливих природно-кліматичних умовах, худобу випасали на пасовищах упродовж усього календарного року, зокрема і взимку

Велику рогату худобу селяни випасали переважно спільними стадами — *"чередами",* в кожну з яких зганяли до 150-200 голів дійних корів, а інколи також телят і волів. Однак у багатьох регіонах України корів, волів і телят випасали окремо. Пастухів, котрі доглядали збірні череди на пасовищі, називали *чередниками,* а тих пастухів, що випасали корів, волів і телят окремо, називали, відповідно, *коровниками, воловниками* (у Східних Карпатах — *волярами), телятниками.* До речі, телятниками здебільшого були підлітки. Коней з усього села випасали на сільській толоці *табунами,* за якими доглядали вдень і вночі *табунники (конюхи).* Загалом наймом кожної із зазначених категорій пастухів займалася передовсім сільська громада, зокрема, ті її члени, котрі утримували певні види свійських тварин, а права й обов'язки найнятих селянами скотарів регламентувалися нормами звичаєвого права.

Овець випасали також окремими стадами. Залежно від кількості в одному гурті, їх називали по-різному· *шматок* (стадо із 150-200 голів), *кущанка* (стадо із 200 і більше голів), *отара* (стадо кількістю до 1000 голів — степова зона). Для випасу овець наймали *чабанів,* кількість яких залежала від чисельності отари. В чабани набирали зазвичай досвідчених пастухів.

Найпростіше було доглядати свиней. Зокрема, свиню с поросятами випускали на вигін, де вони паслись самі. Подекуди в Україні їх доглядав свинар, а у Східних Карпатах ще в XIX ст. свиней випасали у лісі без спеціального догляду Тут вони споживали букове насіння, жолуді.

У тих місцевостях, де розводили свійську худобу на продаж, перед вигоном на пасовище тварин таврували, тобто мітили особливим знаком — тавром. Найчастіше значкували за допомогою різноманітних надрізів і проколів правого чи лівого вуха овець перед їх вигоном у поле. Початок та форми випасу домашньої худоби в різних регіонах України були різними і залежали від низки факторів, зберігаючи водночас і спільні етнічні риси в цій ділянці господарства. Наприклад, згідно з давньою за походженням народною традицією, вперше велику рогату худобу виганяли на пасовисько в день св.Юрія (6 травня; тут і далі — за новим стилем).

При наявності однієї чи кількох спільних сільських черед кожна господиня або господар ще до сходу сонця виганяли худобу за село в умовне місце, звідти найняті пастухи гнали її на толоку В полудень, зокрема у спекотний час, череди худоби підходили до водопоїв, де тварини відпочивали. Пізно ввечері пастухи гнали їх додому Якщо пасовище розташовувалося далеко від села, то ялівник віком понад рік залишали ночувати в полі, де для нього зводили спеціальні "загони"

Випас телят відрізнявся від випасу корів, оскільки їх виганяли на пасовище вже після того, як череда із корів виходила за село. На вигоні телята випасалися в загальному стаді, а в спеку їх заганяли знову в приміщення. Свійських тварин, що поверталися додому з пасовища, напували водою, а потім доїли корів (доїли їх тричі на добу· вранці вдома, в обідню пору на випасі й увечері знову вдома).

Коней у табуні випасали впродовж усієї доби, навіть уночі. Щоб вони не розбігалися далеко, їхні передні ноги сполучали і триножили спеціальними залізними "путами" або зв'язували товстими шнурами.

Своєрідно випасали овець. У багатьох регіонах України їх виганяли лише тоді, коли висихала роса, щоб запобігти хворобі ніг та набуття "метелиці" — запалення бронхів. Осіння роса вважалась нешкідливою, тому, починаючи з серпня, овець виганяли на пашу вже вранці. Охороняти отари овець на пасовищі часто допомагали собаки.

На Півдні України випас овець мав певні східні елементи. Зокрема, чабани відганяли цих тварин далеко у степ і потім поступово наближалися з ними до місця їх зимового утримання, навколо якого зберігалось незаймане пасовище.

Пастівницький сезон залежно від різних факторів і в різних регіонах України тривав у середньому 8 місяців, тобто від ранньої весни до пізньої осені — до Пилипівки. З початком перших заморозків свійських тварин переводили на зимове утримання, водночас випасаючи їх (у теплі погожі дні при відсутності снігового покриву) по городах, сіножатях і луках. У зимовий період домашню худобу утримували в спеціальних приміщеннях — у *хлівах (стайнях), повітках, корівниках, конюшнях, телятниках, свинарниках, кошарах.* Перед кожним з названих

приміщень відгороджували майданчик (загін) для вигулювання свійських тварин певного виду

Дещо відрізнялось тваринництво Полісся. Тут розводили переважно велику рогату худобу, яку випасали в лісах. Овець у місцевому селянському господарстві утримували заради вовни, кожушини, смушків і м'яса. Свиней тут ніхто не випасав, вони ходили самопасом улітку та взимку, відшукуючи їжу в лісі та на болотах. Щоб свині не забігали в городи, поліщуки прив'язували їм до шиї невеликі дерев'яні колоди.

Українці Східних Карпат випасали худобу на високогірних полонинах, які вони майже ніколи не косили. Тут випасали різну худобу, зокрема і дійних корів. Жителі гуцульського чи бойківського села заздалегідь обирали головного вівчаря — *ватага (баца),* котрий самостійно наймав пастухів і ніс повну відповідальність за стан свійських тварин, довірених йому членами сільської громади.

На гірських полонинах пастухи будували *стійбище, загони* і *кошари* для овець, а також житло для чабанів і бовгарів (пастухів великої рогатої худоби) — *колибу* або *стаю.* У стаї була *комора*, де зберігалися різні припаси їжі, посуд і бринза. З виходом у полонину вівчарі насамперед розпалювали у житловому приміщенні стаї *ватру* — вогонь, який підтримували цілодобово і впродовж усього пастівницького сезону

їжу для пастухів готував сам ватаг Він також доїв овець у день їх вигону на полонину, вимірюючи загальний надій молока і визначаючи кількість молочної продукції (бринзи, гуслянки, сироватки тощо), яку мав отримати кожний власник дрібної рогатої худоби впродовж випасального сезону Визначену кількість молока зазначали на спеціальній палиці *{раваиіі*), яку потім розколювали надвоє поздовж: одну з половинок раваша ватаг залишав собі, а другу його половинку віддавав власникові овець. Вирізані на раваші позначки і слугували підставою для розрахунків ватага із селянином молочною продукцією. Зокрема, на полонині пастухи виробляли із молока бринзу, яку власники овець, що випасалися тут, доставляли до своєї домівки самотужки за заздалегідь встановленою громадою чергою.

Віддавна українці дбайливо ставилися до вирощування молодняка, що давало їм змогу постійно поповнювати господарство тягловою, молочною та м'ясною худобою. Так, телят, котрі отелилися взимку, часто тримали у хаті, поки вони не підростали. Упродовж перших місяців після отелення молодняк обов'язково напували коров'ячим молоком. З часом, якщо теля починало їсти траву, його відлучали від корови, підгодовуючи водночас хлібом, висівками і сіном. Однорічних телят уже виганяли на пашу В дворічному віці бичка кастрували, а вола трирічного віку привчали до роботи, для чого його "парували" із досвідченим волом — однаковим за зростом і норовом.

Молодняк коней селяни доглядали також дбайливо. Щоправда, на відміну від телят, лошат годували здебільшого "із землі, щоб вони розправлялись" Після року стригли їхню гриву, аби та була не надто м'якою і не спутувалась під упряжжю. Привчати до роботи молодих коней починали зазвичай у півторарічному віці, притому переважно взимку, коли випадали глибокі сніги. Спочатку такого коня привчали до вуздечки, потім об'їжджали його верхи без сідла, а відтак накладали на нього сідло або запрягали цю тварину в транспортний засіб.

Влітку однією з найвідповідальніших робіт українського селянина була заготівля сіна для домашньої худоби на зиму В Україні косовицю традиційно починали за тиждень до свята апостолів Петра і Павла 12 липня, але залежно від конкретних географічних і погодних умов. Так, у високогір'ї Східних Карпат, де трави дозрівають пізніше, ніж у низинних регіонах, їх починали косити зазвичай у другій половині липня — на початку серпня.

Заготівлею сіна займалася вся родина, а заможні землевласники навіть наймали для цього ватаги косарів. Притому оплата праці косарів була значно більшою, ніж оплата сільськогосподарських робітників інших категорій. Якщо сіножать розташовувалась далеко від села, то селянин із своєю сім'єю переселявся у поле. Для цього, наприклад, у степу зводили навіть тимчасове житло (курінь) і земляну піч. Косити траву чоловіки починали ще до світанку, щоб до настання спеки можна було пройти кілька "ручок" (смуг на ширину захоплення коси) до кінця сіножаті, а якщо вона була надто довгою, то до певної мітки. Виконували цю тяжку роботу доти, поки біля куреня не з'являлася "віха" — встромлені у землю вила із насадженою на один з їх ріжків шапкою, що було для косарів умовним знаком про початок обіду Після обіднього відпочинку, який тривав 2-3 години, косарі працювали аж до заходу сонця.

Через кілька днів після початку косовиці на сіножать прибували "гребці" — дівчата та хлопці. Просушене і зібране сіно чоловіки складали в копиці, а потім доставляли його возами до садиби і складали в стоги й обороги.

У тих місцевостях України, де сіножаті перебували в громадському користуванні, на косовицю виходили всім селом, а сіно ділили за принципом, встановленим громадою заздалегідь.

Узимку домашню худобу утримували за виробленим на основі багатовікового досвіду порядком. Зокрема, велику рогату худобу годували тричі на день яровою соломою, сіном та запареною половою. Робочих волів і тільних корів часто виділяли із спільного загону, годували їх сіном і запареною половою із січкою (подрібнені стебла бобових і зернових культур), а також різним пійлом, буряками, макухою. Якщо кормів не вистачало, тоді домашню худобу годували двічі на день.

Коням давали їсти вдень і вночі: робочим коням — сіно, солому, полову, зерно, ячмінне і просяне борошно, змішане із половою, інші корми, а під час весняно-польових робіт — також овес. Овець годували 4-5 разів на добу соломою, сіном, сухою половою, а свиней — ячмінним борошном, дертю, картоплею, буряками, помиями тощо. На ніч худобі робили підстилку, часто із залишків недоїдженої соломи, сіна. Загони, повітки, стайні, кошари щоденно і старанно очищали від гною. В деяких місцевостях України, передовсім на Поліссі, ще у першій половині XX ст. гній із господарського приміщення взимку не викидали зовсім, а регулярно прикривали його соломою чи листям, щоб свійським тваринам було тепло. Звідси його вивозили аж ранньою весною безпосередньо на ниву

НАРОДНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ КАЛЕНДАР

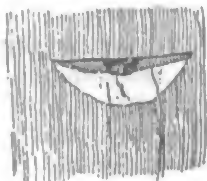
Сільськогосподарський календар виник на трудовій основі ще в глибоку давнину і в XIX-XX ст. він був неписаним зведенням конкретних вказівок для практичної діяльності людей. Справа в тому, що такий календар узагальнював досвід багатьох попередніх поколінь українських хліборобів, які внаслідок вікових спостережень за різними природними явищами (потеплінням, похолоданням, опадами тощо), а також за поведінкою домашніх тварин, свійських і диких птахів намагалися визначити найоптимальніший для початку виконання того чи іншого виду сільськогосподарської роботи час, заздалегідь завбачити кількість і якість урожаю тієї або іншої зернової чи коренеплідної культури в поточному році тощо.

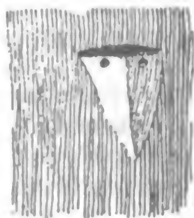
Про велику увагу наших предків до явищ природи засвідчують і давньослов'янські за походженням назви місяців, що збереглися до сьогодення у мові українців та білорусів (лютий, березень, квітень, травень, листопад, грудень, студень). Людина не лише спостерігала за явищами природи, а й намагалася пізнати їх, щоб досягти більших успіхів у господарській діяльності. Зокрема, з кожною порою року і з певними днями пов'язувалися відповідні обрядові дії та звичаї, що історично склалися у кожного народу і були відмінними від відповідних обрядів та звичаїв в інших народів.

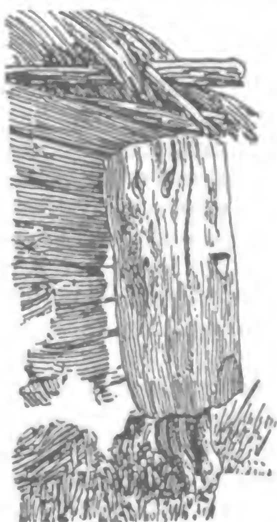
Наприкінці XIX-початку XX ст. у народній обрядовості українців збереглося ще чимало рис старих дохристиянських свят, однак чимало з них з розвитком народної культури вже втратили початковий зміст. Багато обрядів, що супроводжували ці свята, поступово перетворилися у звичаї, а деякі з них навіть стали звичайними розвагами.

Основу народного господарського календаря становила трудова діяльність людей. Вона була джерелом знань про навколишній світ, об'єднувала воєдино обрядові акти релігійного, сімейного і громадсько-

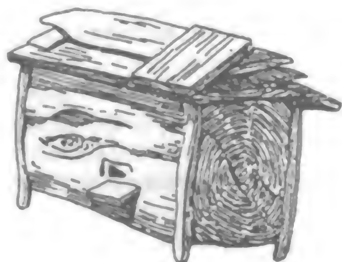

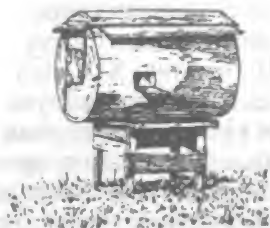

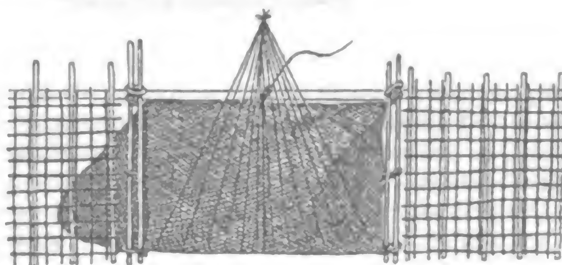

Бджільництво — складова народного господарського календаря

Ловися, рибко, велика й маленька...

го життя. У ньому переплітались також різні за характером мотиви — аграрні, скотарські, родинні та ін. Народний календар — це визначені багатьма попередніми поколіннями хліборобів дати для повного трудового року, згідно з якими треба було виконувати той або інший вид господарської роботи. Багатий етнографічний матеріал засвідчує, шо однакові форми господарювання зумовлювали виникнення подібних календарних понять.

За довготривалими спостереженнями і традиційними уявленнями українців, початок нового господарського року і конкретна пора року не визначалися точними межами. Поняття "весна", "літо", "осінь" і "зима" існували для селянина лише в конкретному відношенні до часу і характеру трудової діяльності. Хоча календарний рік поділявся на

окремі пори (сезони), але для кожної конкретної галузі сільського господарства (хліборобства, скотарства, бджільництва, рибальства тОщо) була характерна сезонність. Так, хліборобський період поділявся на такі сезони: *оранка, посів яровини, сходи, дозрівання хліба, косовиця, жнива, молотьба* (яка продовжувалася і взимку), *оранка під озимину, посів озимини, оранка на зяб.* Початок нового землеробського народного календаря визначався фактично тим періодом, коли закінчувався збір нового хліба і розгорталася підготовка до нового сільськогосподарського року Оранка і посів озимини, її сходи восени — все це турбувало хлібороба не менше, ніж своєчасний збір вирощеного врожаю в поточному році, оскільки від виконання зазначених сільськогосподарських робіт залежав достаток селянина в майбутньому З цього приводу одне з народних прислів'їв гласить. "Хто не посіяв до Богослова, той не варт доброго слова" Відомо також те, що від дня пророка Симеона Стовпника (14 вересня) до дня св. Івана (6 жовтня) українці традиційно сіяли озимину Вересень колись називали ще *житосієм,* а у поліщуків Коростенщини, що на Житомирщині, з цього приводу побутували окремі прислів'я: "Як прийде жнтосій, то не зважай на врожай, а жито сій", "Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові"

Закінчивши польові роботи, тобто зібравши весь урожай, жінки бралися до іншої праці — пряли, ткали, шили, а чоловіки заготовляли дрова, молотили збіжжя тощо. Для сільської молоді починалася пора вечорниць. Найяскравіше вимальовувався початок нового сільськогосподарського року в проміжку між християнським святом Введення (4 грудня) і днем св.Варвари (18 грудня). Це був період найактивнішого спостереження за явищами природи, щоб передбачити прогноз погоди на наступний рік.

З 21 січня починалися так звані *М'ясниці.* Від того ж дня масово справляли весілля. Взагалі найбільше шлюбів відбувалося восени і взимку, коли люди звільнялися від нагальної праці. Потім наступала *Масляна,* або так званий *сирний тиждень* — останній тиждень перед Великодним постом. Його колись відзначали як свято проводів зими та зустрічі весни.

Наприкінці зими хлібороби лаштували реманент і виставляли на мороз зерно, що мали сіяти, бо знали, що приморожене зерно дає більший урожай (на морозі воно очищалось від шкідників). Крім того, перед посівом зерно змочували водою, аби воно швидше проростало. Прологом весни, за народними уявленнями, було ще свято Стрітення 15 лютого — принесення Ісуса в храм в Сороковий день його земного життя, коли зима зустрічається з літом ("хто кого переборе"). Першим вісником весни, за народними спостереженнями, є степове звіреня бабак, яке на початку березня прокидається від зимової сплячки. Тоді ж і пташка посмітюха ніби наспівує селянину· "Покинь сани, візьми віз" Починають повертатися птахи з вирію, все оживає. Вже у день св. Оле-

ксія (по-народному — Теплого Олекси; 30 березня) рекомендувалося сіяти овес і ячмінь на горбах. Після цього сіяли яру пшеницю.

День св.Юрія (6 травня) теж був тісно пов'язаний з господарством, тому що в народі св.Юрія вважали покровителем землеробства і скотарства; в цей день хлібороб визначав майбутній урожай різних зернових і коренеплодів: "Юрій по полю ходить, хліб-жито родить" Отже, всі спостереження, традиційні звичаї та обряди календарного циклу українців пов'язувалися з їхнім бажанням одержати багатий урожай або хоча б завбачити те, яким він буде в поточному році. З особливим нетерпінням чекав селянин "майського" дощу, від якого, власне, він найбільше і залежав.

Перед початком жнив, на свято Івана Купала 7 липня (народження Івана Хрестителя — Христового Предтечі), народ уважав доцільним "очиститися" від різних злих шкідливих сил "водою та огнем", намагаючись магічними діями допомогти своїй господарській діяльності. Після свята апостолів Петра і Павла (12 липня), як уже була мова, розпочинались жнива — найбільш відповідальна для українського селянина робота. Загалом, у різних регіонах України жнива тривали із середини червня до середини вересня. Потім молотили збіжжя, орали та сіяли озимину, орали на зяб з таким розрахунком, щоб до свята Покрови (14 жовтня) все закінчити. Отже, хліборобський сезон в Україні починався приблизно 2 березня і тривав до 14 жовтня. День закінчення збирання врожаю (не тільки зернових, а й картоплі, буряків, винограду та інших культур) — "обжинки" — вважався народним святом, оскільки лише цього дня хлібороб міг підсумувати здобутки цілорічної праці всієї своєї родини. Саме з цієї причини "обжинки" українці відзначали з особливою урочистістю і святковістю.

Отже, народний сільськогосподарський календар поділявся на два основні цикли: перший з них охоплював період від початку посіву озимини до початку збирання врожаю, другий з них охоплював період лише самого збору врожаю. Хоча багато традиційних обрядів і звичаїв, уявлень і вірувань тощо, пов'язаних з кожним з цих циклів народного календаря, в процесі історичного розвитку суспільства вже втратили свій первісний зміст, але значну їх частку українські хлібороби зберігають й досі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Гладкий М. **Традиційне скотарство Київського Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 8-24.**

Гладкий М. **Організація та форми випасу худоби // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. —Львів, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995, —С. 33-44.**

Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). — Львів, 2003.

Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя та способи праці // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999. — Кн. 1. — С. 252-278.

Горленко В. Тваринництво й пастівництво // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999. — Кн. 1. — С. 279-282.

Горленко В. Ф., Бойко І.Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія). — К., 1971.

Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К„ 1994, —Кн. 1-2.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М„ 1987.

Максимович М. Дні та місяці українського селянина. — К., 2002.

Мандибура М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX-30-х років XX ст. (Історико-етнографічний нарис). — К., 1978.

ПавлюкС.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект, —К., 1991.

Тчводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX-першої половини XX ст.: Історико-етнолог. дослідження. — Ужгород, 1994.

Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. — Чернівці, 2001.

РОЗДІЛ IX

ТРАНСПОРТ

Відтворюючі види діяльності людини будь-якої історичної доби були можливими лише при наявності транспортних засобів. З їх допомогою налагоджували і підтримували також економічні, політичні, культурні та побутові відносини, заселяли й освоювали нові території. Становлення та еволюція транспорту визначалися відповідним рівнем розвитку продуктивних сил і певними умовами життя населення, а його видова структура залежала від конкретних природно-географічний та історичних факторів, виробничо-господарської спеціалізації жителів, сформованих народних традицій упродовж тисячоліть. Удосконалюючи конструкцію і технологію виготовлення конкретного транспортного засобу, людина мала головну мету — поліпшити його вантажопідйомність, мобільність, прохідність та експлуатаційну надійність.

Залежно від способів пересування транспорт поділяється на дві великі групи: ***водний*** і ***сухопутний.*** Для кожної з цих груп були характерні ще певні історико-культурні та локальні види, підвиди і варіанти засобів транспорту.

ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ

Давніший за походженням водний транспорт. На території Полісся і Середнього Подніпров'я його використовували вже в епоху мезоліту В українців XIX- початку XX ст. побутували різноманітні засоби пересування по воді. Найпримітивнішим з них був ***пліт,*** який формували із кількох колод, зв'язуючи їх разом за допомогою гужви (запареного у гарячій воді або запеченого на вогні молодим стовбурцем дерева), лика, канатів чи поперечних брусків. Для перевезення людей пліт виготовляли переважно з п'яти-шести невеликих кругляків, для доставлення вантажів — з більшої кількості масивніших і довших колод.

У XIX-30-х роках XX ст. поліськими, волинськими і карпатськими ріками сплавляли у плотах також велику кількость лісу і будівельних матеріалів. ***Лісосплавний пліт*** мав вигляд правильної трапеції з одного-двох десятків колод завдовжки 4-25 м кожна, тонші кінці яких спрямовувалися зазвичай за течією ріки (на гірських водоймах Східних Карпат обов'язково). Способи кріплення колод разом залежали від характеру русла водної артерії, місцевих традицій, практичного досвіду сплавників-керманичів тощо. Так, у басейні р. Тиси передні кінці кругляків з'єднувалися за допомогою трьох-чотирьох поперечних брусів ("попруг"), які додатково перев'язували ще гужвою, а задні їх кінці —лише за допомогою гужви. Натомість на ріках басейну Прип'яті кожну з 6-20 деревин прив'язували до поперечних колод ("рублів") за допомогою гужви на обох їх кінцях. У цьому випадку ув'яззю колод слугували березові, дубові, соснові, ялинові "дубці" (розпарені та розім'яті молоді стовбурці дерев або їх гілляки) завдовжки до 3 м. На мілководних ріках сплавляли переважно по 2-3 разом з'єднаних малогабаритних плотоодиниць і навіть одинарні плоти (*сплави, плоти, клені),* натомість на повноводних ріках 8-15 одинарних лісосплавних плотів об'єднували в так званий *пас,* що мав довжину 80-120 м, а 10-12 "пасів" — у *караван (колєю),* довжина якого іноді сягала понад 1 км. На другому-третьому плотах кожного "паса" українські сплавники ("плисаки") зводили ще будки, де вони ночували, відпочивали під час зупинок, зберігали їжу, одяг, інструменти. Рух лісового сплаву по воді управляли за допомогою кількох весел, а на поліських і волинських ріках — також за допомогою довгих жердин ("шостів").

У добу неоліту (VI-IV тис. до н.е.) на теренах України набув широкого розповсюдження досконаліший, порівняно з плотом, вид водного транспорту — човен. Залежно від технологічних способів його виготовлення та наявності основних конструктивних компонентів він був кількох видів: суцільна довбанка-однодеревка; плоскодонний човен-однодеревка з розпареними бортами; човен з окремим каркасом, який обшивали дошками; човен із дощок без каркасу

Довбаний човен

Суцільна довбанка побутувала в багатьох етнографічних районах України аж до початку XX ст., а на території Середнього Полісся (Київщина, Житомирщина, Рівненщина) — частково й досі. В народі називали її по-різному· "човен", "дуб", "дубовка", "довбанка", "душогубка", "кодлуб" тощо. Технологія виготовлення човна цього типу охоплювала три послідовні цикли: підбір і заготівлю матеріалу; попередню обробку матеріалу; видовбування транспортного засобу Якщо довбанку ще розпарювали, тоді названі технологічні операції доповнювали дві додаткові власне розпарювання і розвертання бортів та їх закріплення. Перші три технологічні прийоми застосовувалися при виробництві засобів пересування із твердих порід дерева, насамперед із дуба, решта, якщо човен виготовляли із м'яких порід дерева (з верби, липи, осокора та ін.), тобто другого виду

Для довбанки обох видів підбирали дерево лише певних параметрів із діаметрів стовбура у прикореневій частині щонайменше 70-80 см. Дотримувалися також конкретних вимог стосовно часу заготівлі та початку обробки деревини. Так, дуба рубали переважно взимку і потім витримували впродовж двох-трьох років на свіжому повітрі, щоб він "переболів" Видовбаний з такої деревини човен довше зберігався і менше коловся у процесі його застосування.

Виготовлення суцільної довбанки-однодеревки розпочинали з визначення її зовнішніх контурів. Зокрема, товсту колоду спочатку розколювали на дві половини, а діаметром до 70 см обтесували знизу, з боків та обрубували зверху, готуючи майданчик, на якому потім робили розмітку елементів самого човна: носка, корми, боргів. Видовбувати цей транспортний засіб починали переважно з носка. Грубшу роботу виконували за допомогою сокири та спеціального інструмента "копила" з прямим вістрям, при вивершенні човна — за допомогою "копила" із загнутим всередину жолобоподібним вістрям та інших столярних засобів. Притому на "дубовці" обов'язково залишали одну-дві невидовбані поперечки завширшки 10-20 см кожна ("поріжки"), які з'єднували її борти і виконували функцію природної кокори, а також слугували сидінням для рибака.

При виготовленні *плоскодонки-однодеревки з розпареними бортами* серцевину колоди видовбували описаним вище способом повністю. Крім того, цю колоду ще розпарювали впродовж кількох діб за допомогою вогню, диму і пари або лише за допомогою природних чинни-

нів сонця і води, а борти виробу "розпинали" двома-грьома десятками прямих міцних палиць певної довжини. Зокрема, один кінець палиці примощували у невеликій зарубинці під вінцем борту, а другий її кінець опирався на вигин між днищем і протилежним бортом транспортного засобу При розм'якненні деревини верхні кінці кожної з цих палиць щоденно побивали донизу, внаслідок чого борти і розпиралися в боки. Коли вони набували необхідної форми, їх ще закріплювали суцільними або змонтованими із двох окремих кривуль дугоподібними кокорами ("ботями").

Човни

Головною вадою човна обох моделей була його мілкість, особливо виготовленого із колоди діаметром менше ніж 70 80 см. Цей недолік українські майстри усували внаслідок нарощування висоти його бортів: із зовнішніх боків на всю довжину довбанки до обох її бортів кріпили за допомогою дерев'яних кілочків (у XX ст. за допомогою металевих цвяхів) суцільні нетовсті дощечки завширшки 10 15 см кожна. Тоді човен ставав глибшим, відповідно, і надійнішим на воді, зокрема в негоду, коли його могла накрити хвиля.

До описаних моделей човна належала також козацька "чайка", якою запорожці долали не лише неприступні пороги Дніпра, а й природну стихію Чорного й Азовського морів. Основою "чайки" зазвичай слугував безкілевий довбаний вербовий або липовий човен завдовжки до 45 стоп (одна стопа як метрична міра дорівнювала 19 25 см). Борги останнього обшивали і вивершували дошками доти, поки засіб пересування сягав не менше 12 стоп у висоту і 60 стоп у довжину По всій довжині обох бортів "чайки" міцно прикріплювали ликом із липи або із дикої вишні сніпки з очерету, які утримували її на водоймі в тому випадку, якщо потрапляла вода. На носовій частині та кормі козацького човна розміщувалися стернові керми, а з кожного його боку 10 15 весел. Встановлювали тут також щоглу на вітрила. Щоправда, цим спорядженням козаки користувалися спорадично, переважно в тиху погоду, а при сильному вітрові вони надавали перевагу веслам. Відповідний човен перевозив одночасно 50 70 запорожців, 4 6 гарматок, бочки з припасами їжі, питної води, пороху тощо.

Човен з каркасом, який обшивали дошками, та *"човен"-плоскодонка* із дощок набули поширення в Україні наприкінці XIX у 30-х роках XX ст. Обов'язковим елементом човна каркасної будови був міцний масивний брус кіль, що містився у його основі й до якого кріпили всі інші деталі.

Локальні особливості водних транспортних засобів традиційної конструкції найчастіше виявлялися в зовнішньому вигляді їх носової частини і корми. Так, подністровські човни мали гостру, піднесену доверху носову частину і прямовисну корму На теренах Полісся побутували човни переважно зі загостреними або заокругленими носовою частиною і кормою, іноді траплялися варіанти цих водних засобів пересування із загостреним носом і прямовисною кормою.

Поступального руху плоскодонна однодеревка набувала за допомогою весла, яким користувалися двома способами: відштовхуючись ним від дна ріки чи озера або внаслідок безопорної (вільної) греблі (під час повільного плавання, повертання човном). Особливих навиків вимагало управління на воді важкою "дубовкою" Якщо вона перекидалася і накривала рибалку, то вибратися з-під неї було складно. Це засвідчує зміст народної загадки, яка і досі побутує серед поліщуків: "Круть, верть — під черепочком смерть?" (дубовий човен). Тому при пересуванні цим транспортним засобом обов'язково стояли на колінах, притискаючи голінки до бортів, оскільки так було легше балансувати судном на водоймі. На коліна опиралися також під час руху довбаним човном із розпареними і розвернутими бортами. Якщо сиділи на окремій дошці-лавці, то ноги підгинали під неї.

Людей, підводи і різні вантажі через широкі ріки перевозили ***поромами.*** Основу порома становили два-три масивні плоскодонні човни (басейни рік Дніпра, Десни, Прип'яті) або вже згаданий пліт (басейн р. Дністра), на які ставили балки і робили поміст із дощок. Останній обносили з обох боків перилами. Пором рухався за допомогою блоків по натягнутому між берегами ріки канату, а скеровувався довгою жердиною. На великих водних артеріях (Десні, Дніпрі, Прип'яті та ін.) для цього застосовували також весла.

Важлива роль у торговельно-економічних зв'язках українців належала різноманітним видам ***мало-*** і ***крупногабаритных суден.*** Уже в княжу добу на ріках України з цією метою використовували ***безкіпевийполіфункціональний*** (призначений для поїздок і перевезення вантажів) "човен" З розвитком товарного виробництва набули розповсюдження різні ***плоскодонні вантажні судна:*** "ком'яга" (Дніпро, Прип'ять, Горинь, Західний Буг, Сян), "шкута" (Західний Буг, Сян), "галера" (Дністер), "берлина" (Західний Буг, Прип'ять), "дубас", "байдак", "баркас" (Дніпро, Десна, Прип'ять) тощо. Вони різнилися між собою не стільки конструкцією, скільки розмірами, тоннажем, зовнішніми формами та деяким спорядженням. Зокрема, "берлина" мала заокруглений ніс і прямовисну корму, "байдак" — загострені носову частину і корму; трохи розширені борти, "барка" — заокруглені ніс і корму та дещо нахилені борти.

Найбільшим парусним судном басейну Балтійського моря була "шкута" Вона мала спереду звужену форму, а носову верхню частину —

дещо заокруглену На задку "шкути" була невелика кімната — буда, де зберігали різні знаряддя праці та продукти, а посередині неї — дерев'яний "стіл"· тут вставляли щоглу По обидва боки від цього столу було місце для товару, який накривали солом'яними матами.

Дністровську "галеру" будували із кругляків, обшивали дошками. Вона мала форму прямокутника, високі борти, прямовисну корму і зрізану під кутом носову частину Нею перевозили всі види вантажів, шо транспортувалися Дністром на далеку відстань, аж до Чорного моря. Після доставки товару в кінцевий пункт призначення "галеру" розбирали, а дерево продавали для опалення. В середині XIX ст. розміри цього судна сягали переважно 15 м у довжину, 5,5-6 м у ширину, вантажопідйомність його становила 10-12,5 т.

У XIX ст. на ріках України з'явився новий вид річкового транспорту — ***пароплав.*** Перший пароплав побудували у с. Мошках поблизу Києва 1823 р. Згодом кількість водного транспорту цього виду постійно зростала і вже на початку XX ст. він став одним з основних. Розвиток пароплавства сприяв також збільшенню габаритів і тоннажу традиційних вантажних суден, зокрема барж, які перетягалися за допомогою пароплавів. З цього часу активно розвивалося також річкове пасажирське судноплавство.

СУХОПУТНИЙ ТРАНСПОРТ

Сухопутний транспорт поділяється на три основні групи: ***в'ючно-верховий, полозний*** і ***колісний.*** На території України вони побутують з доби енеоліту Коня для поїздок уперше в світовій практиці загнуздали племена середньостогівської культури (середина IV тис. до н. е.). Синхронно виник полозний транспорт у трипільців, а III тис. до н. е. — колісний (у племен давньоямної культури).

В'ючно-верховий транспорт широко використовувався передовсім українцями Східних Карпат (до 30-х років XX ст.), котрі доставляли нав'юченими кіньми молочні продукти із високогірних полонин, одяг, тканини, дерев'яний посуд та інші вироби на ярмарки, різні товари (борошно, крупи, сіль тощо) до своїх домівок. Особливо важливе місце цей вид народного транспорту посідав у господарстві гуцулів, свідченням чого є хоча б загальновідома традиція, згідно з якою жодне весілля на Гупульщині не відбувалося без поїздки наречених до шлюбу на конях. Польський етнограф середини XIX ст. Август Бельовський, захоплюючись вправністю вершниць-гуцулок, писав: вони "сидять на конях з такою впевненістю, що їзда не перешкоджає їм навіть прясти нитки з кудель, які вони тримають на конях"

Традиційне спорядження коня складалося із *сідла, стремен, вуздечки* й інших допоміжних елементів. Основу кінного спорядження становило сідло. До початку XX ст. верховинці Східних Карпат використо-

Виїзні сани і "розвальні"

вували переважно цілком дерев'яне сідло. Гуцули називали його "тарницею", а в Середньовіччі українці означували його найчастіше терміном "кульбака" Це сідло виготовляли із двох відшліфованих "полиць" і двох "лук"; кожна з останніх мала знизу чітко виражені аркоподібні вирізи. Передня лука була зазвичай у два рази вищою, ніж задня, і кріпилася до полиць майже вертикально, задня лука похило і приблизно під кутом 45 градусів. Сідло описаної конструкції доповнювала пара круглих або еліпсоподібних дерев'яних стремен.

Упродовж кількох тисячоліть провідне місце у виробничо-побутовій сфері населення України посідав ***полотий транспорт.*** Це засвідчує хоча б дуже давній за походженням звичай перевозити на санях покійників на кладовище в усі пори року, зокрема і влітку, який широко побутував тут у минулому, а в деяких карпатських селах — навіть у 30-х роках XX ст.

Примітивні моделі полозного транспорту становили різні пристосування (*волокуші*) для перевезення із важкодоступних місць вантажів і знарядь праці в літню пору Найчастіше їх використовували поліщуки та жителі Східних Карпат. Зокрема, за допомогою гілок із дерева вони перетягали сіно на косовиці і каміння на городі, ножице- та Л-подібної "підволоки", змонтованої із двох дрючків завдовжки до 1,5 м кожний, — плуг, рало і борону Взимку бойки, гуцули і лемки доставляли сіно із полонин і дрова із лісу за допомогою так званих ґринджол і бендюгів. Це були спеціальні волокуші, довжина полозів яких інколи сягала 6 м. Пересувалися ґринджоли і бендюги в поєднанні з короткими саньми, що підтримували їх передок і слугували ведучим ходом.

Санний транспорт українців за функціональним призначенням поділявся на господарські робочі сани, виїзні та вантажні (для перевезення лісу). Серед них головне місце посідали звичайні господарські сани, які мав практично кожен селянин. Вони найдавніші за походженням,

оскільки інші названі види саней виникли пізно. Так, перше конкретне зображення прототипу чи примітивної моделі виїзних саней було лише на одній з мініатюр XV ст., що є копією малюнку XIII ст. Радзивилівського літопису, зокрема, при відтворенні тогочасним художником сцени вбивства князя Ярополка Ізяславича (1087 р.). З народними назвами виїзних саней в українців уперше стикаємося у писемних пам'ятках аж другої половини XVI-початку XVII ст. Тоді означували їх двояко: терміном "залубиці" й описовими словосполученнями "санки мальовані" і "сани писані"

Запряг одного коня в бричку

Ще пізніше (наприкінці XIX початку XX ст.) в Україні набули поширення спеціальні вантажні сани ("полусанки", "повсанки", "корчуги").

За генетичним походженням санний транспорт українців був двох типів: східноєвропейський (більша частина теренів України) і західноєвропейський (частково західний ареал української етнічної території, деякі південні та центральні райони України, зокрема компактного проживання іноетнічних меншин), диференціація яких найчіткіше спостерігалася серед господарського. Зокрема, для зимового транспорту східноєвропейського типу були характерні два гнутих або натуральних полози (в українців Східних Карпат лише природні), чотири (спорадично три або п'ять і більше) пари вертикальних стояків ("копил"), в'язова система з'єднання полозів, паралельні полозам поздовжні грядки-бруски ("наморожні"), вилкоподібний дишель ("війя", "оглоблі") як тягловий прилад для волів або паралельні голоблі як тягловий пристрій для одного коня (вола), задні кінці яких кріпилися до передніх копил. Хід господарських саней західноєвропейського типу складався із двох натуральних полозів, двох пар копил ("страмів", "копил") і двох дерев'яних горизонтальних брусків ("насадів", "оплінів"), які набивали на стояки зверху Ці сани мали також іншої конструкції "війє" ("руд") для волів як тяглової сили. У транспортних засобах з парокінним запрягом дишлем слугувала лише пряма жердина, задній кінець якої кріпили до переднього з'єднувального полози бруска ("насада") нерухомо.

Форма кузова саней господарського призначення залежала, з одного боку, від конструкції їх ходу і місцевої традиції, а з іншого — від характеру транспортованого вантажу Так, на робочих санях східно-

Виїзні сани

європейського типу для перевезення сіна і споріднених вантажів використовували лише жердини і довгі палиці, з яких монтували на горизонтальних брусках ходу тимчасову платформу ("підплетени", "рашт"). У Прикарпатті, на Волині, Поділлі, Поліссі та в інших регіонах України застосовували також виплетені з лози чи верби "коші" та "полукішки", які примощували безпосередньо на ходовій частині саней. Натомість кузовом господарських саней західноєвропейського виду найчастіше слугували драбини або дошки. Його невід'ємним елементом були ще вертикальні стояки ("ручиці", "рожни", "паплески"), що вставлялися у продовбані в поперечних брусках ("насадах") отвори.

Хід виїзних саней мав аналогічну для кожного з описаних генетичних типів зимового транспорту господарського призначення конструкцію, за винятком певних другорядних елементів. Зокрема, у регіонах побутування санного транспорту східноєвропейського типу його основу становили переважно три пари вертикальних стояків і три поперечини-бруски ("в'язи", "насади"), відповідну кількість яких зумовлювала довжина полозів (у середньому 2 м). Крім того, полози виїзних сансй мали високі головки, загнуті плавним півкругом вперед, а їх самих часто підковували металевими шинами. Остов кузова зимового виїзного транспорту майстри-селяни обшивали липовими або вербовими дощечками і драницями, а спинку і борти розмальовували рослинними фарбами, декорували дерев'яною аплікацією (з початку XX ст. — також кованими залізними елементами). У Середньовіччі остов кузова виїзних саней обшивали зсередини липовим лубом, що знайшло відображення навіть у їх загальних народних назвах — "залубиці", "липчаки", "луб'янки" та ін.

Сани східноєвропейського типу

Серед ***літніх засобів пересування*** основне місце у виробничо-транспортній сфері українців посідав *чотириколісний двоосьовий віз,* що зумовлювалося насамперед досконалістю його конструкції й економічною доцільністю використання. Типовий український віз побутував на території більшості етнографічних районів України до початку XX ст. Дві дерев'яні осі його ходу з'єднувалися між собою за допомогою гак званої "підтоки" суцільної жердини (бруска) завдовжки *2 2,5* м з натуральною або зі штучно утвореною розвилкою на її задньому кінці. На кожну вісь накладали по одному дерев'яному бруску ("опліну"). Крім того, на передку ходу встановлювали ще рухому дерев'яну "подушку" В задку воза "оплін" і задні кінці "підтоки" кріпилися нерухомо. Передній кінець поздовжньої з'єднувальної лисиці ("підтоки") закладали в широкий отвір між віссю й "опліном" і закріплювали вертикальним дерев'яним (переважно із дуба) кілком або металевим прогоном "шворенем" У різновиді поліського двоосьового воза ("грабарки") передній кінець "підтоки" ("тройні") вдовбували безпосередньо у поворотну подушку його передка і кріпили нерухомо. Для захисту "шворення" від перевантажень під час їзди на передку ходу воза монтували ще спеціальний пристрій "підгейстер"

У XVII XVIII ст. в Україну через посередництво іноземних купців починає проникати *двоосьовий колісний транспорт західноєвропейського типу,* який у XX ст. витіснив віз традиційної конструкції майже повсюдно. Його розповсюдження зумовили заміна волів як тяглової сили кіньми, прокладення доріг, використання селянами металу і виробів з нього тощо. Значний вплив на цей процес мали прямі етнокультурні контакти українців із сусідніми етносами й іноетнічними групами (ні-

мецькими і чеськими колоністами), які з розвитком товарно-грошових відносин у другій половині XIX ст. значно посилилися.

Відмінність ходу воза нового типу полягала насамперед в іншій будові поздовжньої з'єднувальної лисиці й тяглового приладу Зокрема, перша з них уже складалася з окремої короткої вилки, яка кріпилася в задку воза нерухомо, і прямої жердини ("розвори") завдовжки до трьох і більше метрів, що давало змогу змінювати загальну довжину транспортного засобу Скеровуючим і гальмівним пристроєм у воза цього типу слугував прямий суцільний "дишель", задній кінець якого кріпився між передніми кінцями спеціальної вилки ("сниць") як невід'ємного компонента передка його ходу Крім того, задні кінці "сниць" з'єднував поперечний брусок ("підойма"), що підтримував розвору і тим самим надавав передку воза більшої мобільності, а водночас захищав його з'єднувальний "шворень" від перевантажень. Тобто внаслідок зміни конструкції передка ходу воза втратив своє традиційне значення поздовжній "підгейстер"

За функціональним призначенням вози українців можна диференціювати на три групи: для перевезення сіна, снопів, соломи і споріднених вантажів; для транспортування лісоматеріалів; для перевезення зерна й інших сипучих матеріалів. До третьої групи належав також чумацький віз ("паровиця", "мажа"), який, порівняно з господарським, мав значно більші розміри і масивніший хід.

Для транспортування збіжжя, соломи, сіна возом найчастіше використовували різної форми і довжини дві бокові "драбини", що відображено навіть у народній термінології. Зокрема, українці Східних Карпат і Прикарпаття двоосьовий транспортний засіб з відповідним кузовом називали "драбним возом", "драбинястим возом" "драбником" "драбняком" Спереду і ззаду обидві драбини з'єднувалися між собою за допомогою поперечних дерев'яних брусків ("крижівниць"), гнутих жердинок ("в'язків") чи окремих драбинок ("заденків"). Драбини також обшивали зсередини лубом або обплітали ліщиновими, лозовими прутами чи з дерева інших порід. До речі, ця практика сягає дуже давнього часу Так, серед знахідок скіфських возів V IV ст. до н. е. трапляються відбитки кузовів, борти яких переплітали саме прутами. Секретами виготовлення бокових стінок із лози й очерету для візка володіли племена пізнього ступеня ямної культури (кінець III початок II тис. до н.е.). Тобто досвід застосування плетених кузовів для колісного транспорту сягає на українській етнічній території кілька тисяч років.

Українці часто використовували як кузов окремі лозові "коші" ("кошілі") та "полукішки" ("полупішки"), які примощувались між драбинами воза. Залежно від конкретних господарсько-транспортних потреб і доцільності в Україні побутувало кілька варіантів кузова цього

Чумацька мажа

типу для перевезення сільськогосподарської продукції, листя, а також для виїзду З цією ж метою жителі Середнього Полісся застосовували спеціальний "ящик", каркас якого обшивали так званою "лапшою" — тоненькими сосновими дощечками. В інших етнографічних районах України цю модель кузова облаштовували лубом. Тоді його називали "васагом"

"Ящик" становив основу кузова чумацької "паровиці" Зокрема, його остов утворювали чотири поздовжні жердини ("полудрабки"), які з'єднувалися між собою попарно за допомогою спеціальних брусків і палиць. Нижні жердини "ящика" примощувалися у гніздах поворотної подушки передка і нерухомої подушки задка, а між ними містилася масивна дошка, що слугувала дном. Цей кузов обов'язково обшивали зсередини лубом або драницями, які виступали ще над його поздовжніми бортами, що збільшувало загальну місткість воза. У задній частині описаного "ящика" влаштовували перегородку, яка розділяла його на дві частини: більша слугувала для перевезення солі, риби й інших вантажів, менша для складання запасних деталей, інвентаря, одягу прасола тощо. Вантаж на "мажі" накривали просмоленою воловою шкірою або солом'яними сніпками, які закріплювали дерев'яними обручами.

Види і форми кузова впливали на виникнення локальних назв колісного транспорту господарського призначення, що відображено навіть у спеціальній народній термінології: "гарба", "грабарка", "мажа", "безтарка" та ін. З XVI-XVII ст. серед заможної частини українського суспільства набув поширення виїзний колісний транспорт різних моделей: "коляса", "колебка", "карета", "ридван", "палуб" тощо.

Воловий віз традиційної конструкції

Тягловою силою в господарстві українських сслян традиційно були воли: пара, четвірня або одна тварина. *Пару волів запрягали* в нашийне ярмо двох видів: "кульбачне" (без підшийної планки) і загальноукраїнське (зі "снозами" і прямою суцільною підшийною планкою "підгорлицею"). За походженням ярмо першого типу давніше, ніж другого. Наприкінці XIX у 30-х роках XX ст. його використовували лише поліщуки північних районів сучасних Волинської та Рівненської областей, а також жителі Олевського району, що на Житомирщині. Парне ярмо другого виду винайшли ранні слов'яни приблизно у III IV ст. н.е. До XX ст. воно витіснило "кульбачне" ярмо на більшій частині території сучасної України. Для *запрягу одного вола* поліщуки застосовували одинарне ярмо "бовкуна", що становив, фактично, половину парного.

Привчати волів до роботи українці починали переважно у трирічному віці. Спочатку молодого вола водили на довгій мотузці ("володі"), а потім його навчання продовжувалося у парі з волом, який уже набув навики запрягу У зв'язку з цим вола-"третяка" разом з досвідченим волом запрягали в ярмо, за допомогою чого йому "обтискували" шию впродовж кількох тижнів (по годині-дві щоденно). Відтак до упряжі кріпили дишель або прив'язували масивний дрюк, каток або інший вантаж. Інколи молодого вола відразу запрягали у порожній віз чи в сани і лише після цього перевіряли його тяглову здатність у навантаженому транспортному засобі, у плузі чи ралі.

Черняхівські племена України вперше у Східній Європі випробували спроможність *одного коня як тяглової сили.* Прототипом цього запрягу слугував запряг одного вола, витоки якого сягають ще давньо-

слов'янського періоду (III ст. до н.е. I ст. н.е.). Притому коня, як і вола, спочатку запрягали лише у санний транспорт. Найдавніші достовірні писемні відомості про обробіток українцями ріллі за допомогою коня датуються лише початком XVII ст. Відтоді ж на українських етнічних землях поширився запряг пари коней західноєвропейського зразка в "шлею" з посторонками та барком ("орчиком" "обарком"). Наприкінці XIX у XX ст. парокінний запряг витіснив не лише воловий, а й традиційний однокінний майже скрізь в Україні, за винятком віддалених поліських районів. Оскільки пара коней, на відміну від однієї тяглової тварини (вола, коня), перетягає сухопутний транспорт за допомогою "посторонків" та "орчиків", то прямий "дишель" у цьому випадку виконує лише гальмівну і скеровуючу фукції. Натомість при запрягу у віз чи сани коня (вола) голоблі слугували також тягловим засобом, як і вилкоподібне "війє" ("оглоблі", "розкіп") при запрягу пари волів.

Отже, народний транспорт українців формувався впродовж кількох тисячоліть. Як засвідчують численні археологічні, писемні й етнографічні дані, витоки окремих його видів і варіантів сягають ще доби мезоліту і неоліту (пліт, довбаний човен), а також епохи енеоліту (в'ючно-верхове освоєння коня, сани, віз). Потім виникли нові моделі водного і сухопутного транспорту, удосконалювалася конструкція їх ходової частини і форма кузовів, упряж тяглових тварин (вола і коня). У Середньовіччі в Україні набули розповсюдження різні вантажні судна, а також різні моделі зимового і літнього виїзного транспорту Все це поліпшило умови повсякденного життя місцевого населення, посилило розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, господарсько-виробничу спеціалізацію українців загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бураковская Н.И., Титов В.С., Шляхтовский А.С. **Пути сообщения и средства передвижения // Полесье. Материальная культура. — К., 1988. — С. 264-278.**

Глушко М. **Без вола подвір'я голе // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 63-68.**

Глушко М. **Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX-поч. XX ст. — К., 1993.**

Глушко М. **Релікти водного транспорту поліщуків Київщини // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. 230. — С. 190-199.**

Глушко М. **Зимовий виїзний транспорт українського селянства // Народознавчі зошити. — 1997. — № 5. — С. 283-291.**

Глушко М. **Системи запрягу коня у транспортні засоби українського селянства XVI-XX ст.: Проблеми походження // Народознавчі Зошити. — 1998. — С. 359-373.**

Глушко М. **Бовкун як етнокультурний феномен українців // Вісн. Львів, унту. —Львів, 1999. — Вип. 34. — Серія історична. — С. 501-516.**

Глушко М. **Походження традиційного парного ярма в українців (нова концепція) // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. — Львів, 2001. — Т. 242. — С. 154-188.**

Гошко Ю. **Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. — К., 1991.**

Приходько М.П. **Сухопутний транспорт на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1975. — № 5. — С. 63-66.**

РОЗДІЛ X

ПОСЕЛЕННЯ, ДВІР, ЖИТЛО

ПОСЕЛЕННЯ

Сільські поселення становлять важливу галузь народної культури українців. У соціально-економічних типах та формах сільських поселень знайшли відображення етнічні традиції, особливості господарських занять, природно-географічне середовище. В Україні історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень. *село, присілок, хутір.*

До найдавніших і найпоширеніших в українців ***соціальпо-екопомічних типів сільських поселень*** належить *село.* Декілька окремих осель або груп дворів (які відомі під такими назвами, як *кут, кінець, оседок, селище, село, дворище, земля, хутір),* розростаючись, поступово утворювали село. Період XV XVI ст. вважають початком переходу від малодвірних поселень до багатодвірних. Цей процес відбувався повільно, і малодвірні поселення побутували ще тривалий час. Наприклад, в XVI ст. у гірських бойківських селах Корчині та Підгородцях налічувалося лише по п'ять дворів, у Розлучі сім. Довгому десять. Такі ж малодвірні поселення часто зустрічалися і в XVII ст. Зокрема, в закарпатському с. Річці у цей час було лише 4 господарства. Воловому 6, Студеному Потоці — 10. Малодвірні села не були рідкістю навіть у другій половині XVIII ст. Так, станом на 1781 р. малодвірними вважалися низка сіл Київського повіту (в с. Круківщині 10 дворів, Боярці 15, Борщагівці Петропавловській 18, Гатному 28).

Мешканці села були об'єднані в сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки та ін. Внаслідок цього зазначений тип поселення вважався адміністративною, економічною та юридичною одиницею.

В XIX-на початку XX ст. українське село як певна цілісна система складалося з низки елементів: сельбища, центру, культових споруд, виробничо-побутових, культурно-освітніх об'єктів та установ.

Сельбище охоплює територію, на якій розташоване власне поселення селянські двори, головна сільська дорога (вулиця), об'єкти інфраструктури. Зазвичай воно було компактне. Виняток становлять лише села на Гуцульщині, де селянські двори були розсіяні по всій території поселення.

Центром традиційно вважалася територія поблизу церкви або приміщення громадського самоуправління. Часто ці споруди розташовувалися біля площі й разом із нею становили центр. В деяких етнографічних районах України (Бойківщині, Гуцульщині, Лемківщині) композиційне виділення центру було відсутнє, що спричинено особливостями географічного середовища.

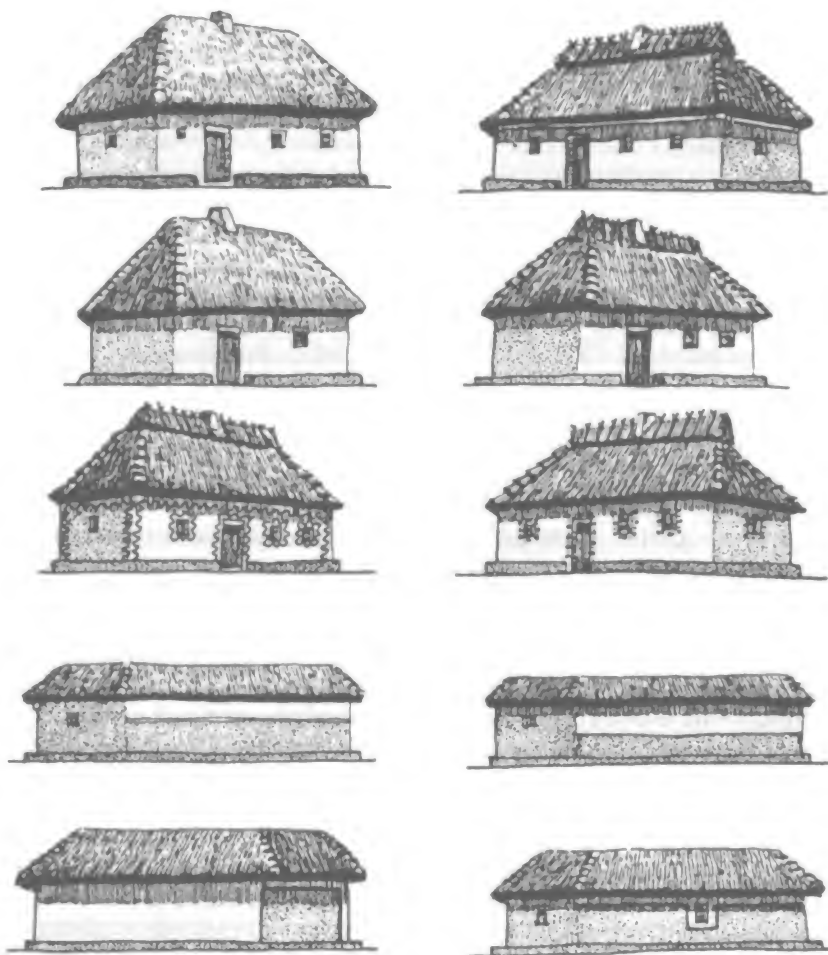
Культова споруда церква розташовувалася переважно в центрі села поблизу дороги або зручного проїзду Часто біля неї було кладовище та резиденція священика.

До виробничо-побутових об'єктів українського села XIX-початку XX ст. належали кузня, млин, корчма, крамниця, громадська комора та ін.

Культурно-освітні об'єкти становили початкові школи (церковно-парафіяльні й державні), а також громадські організації. Наприкінці XIX початку XX ст. на західних землях України набули поширення хати-читальні, які організовувала "Просвіта" Хата-читальня споруджувалася за кошти сільської громади і становила своєрідний клуб, осередок народного дозвілля.

Іншим поширеним в Україні типом малодвірного сільського поселення був *присілок (виселок, урочище).* Він відомий з XV ст. Присілки виникали внаслідок нестачі землі в селах і розташовувалися поза межами їхніх сельбищ. Адміністративно вони підпорядковувалися селу, на землях якого виникали. Крім того, відомі й інші механізми утворення присілків. Зокрема в Карпатах сільські поселення цього типу часто зароджувалися з тимчасових сезонних житлово-господарських об'єктів (зимівок, зимарок), які містилися на значній відстані від сельбища. Іноді присілки поставали поблизу дрібних промислових підприємств, що функціонували на території певного села. Нерідко вони носили назву "Гута" "Майдан" тощо. Населення таких присілків частково було зайняте у промисловому виробництві. Процес виникнення присілків відбувався найінтенсивніше у XVIII на початку XX ст.

До традиційних типів сільських поселень українців належить *хутір.* Здебільшого це малодвірне, нерідко однодвірне, поселення. Певна частина хуторів виникла ще в період феодалізму внаслідок освоєння нових земель (народної колонізації). Це стосується насамперед козацьких хуторів-зимівників. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у Золотоноській сотні Переяславського полку налічувалося 66 хуторів. Серед них були і однодвірні, й малодвірні: на хуторі козака Копила

Типи хат в Україні

одне господарство, хорунжого Верещаки — одне, сотника Лукашевича — одне, козаків Ювженка і Пилипенка — п'ять, козаків Побиванців — п'ять, хорунжого Жили — 11 тощо.

Хутори, які походять з початку XX ст.. пов'язані зі столипінською аграрною реформою 1906 р. Остання спричинила руйнування сільських громад і утворення хуторів. Впродовж 1906-1912 рр. в Україні вийшли на хутори 226, 5 тис. господарств.

У процесі історичного розвитку соціально-економічні типи сільських поселень українців змінювалися під впливом різноманітних чин-

ників: географічного розташування, наявності жвавих торговельних шляхів, торгівлі, зростання чисельності населення, промислового виробництва.

Нерідко поселення, які мали великі земельні угіддя, ділилися і на неосвоєних землях (часто на так званих "неужитках") виникали нові села. Поселенці тимчасово звільнялися феодалом або державою від повинностей. У західному регіоні України села, які виникали в такий спосіб, називали *волями,* а в східних — *свободами, слободами.* Так зберігалася матірна назва села з відповідним додатком: с. Височьке і с. Воля Височька (Львівської обл.); с. Кухарі і с. Слобода Кухарська (Київської обл.).

За сприятливих обставин окремі села перетворювалися на містечка (Великий Березний на Закарпатті, Борислав у Галичині та ін.), хоча подекуди мав місце і зворотний процес: окремі містечка внаслідок низки причин (розвитку залізничного транспорту, занепаду промислів і торгівлі тощо) деградували в села (Стара Сіль, Сможе, Ляшки Муровані в Галичині та ін.).

Проведена у 30-40-х роках XX ст. насильницька колективізація спричинила істотні зміни в структурі українського села: закриті, а згодом і знищені храми, поява колгоспів, МТС тощо. Поступово ліквідовувалися хутори і присілки, мешканців яких проти їхньої волі зганяли до сіл. Окремі найкрупніші присілки перетворювалися на села. Радянська політика так званих "неперспективних сіл" призвела до спустошення та занепаду сотень і тисяч українських сільських поселень, котрі в недалекому минулому вражали чужоземців своєю мальовничістю, охайністю та заможністю. "Неперспективне" селянство, залишившись без землі, засобів виробництва, позбавлене елементарної опіки держави (будівництва доріг, шкіл та інших об'єктів інфраструктури), почало залишати прадідівські оселі й вирушило у пошуках кращої долі до міста. На сучасному етапі перед незалежною Українською державою постає нелегке завдання — відродження села.

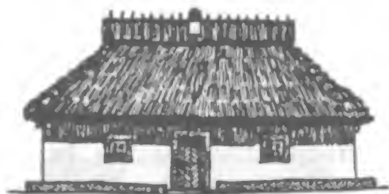
Форми (типи планування) сільських поселень українців розвивалися під впливом комплексу факторів: особливостей географічного середовища (рельєфу місцевості, гідромережі). етнічних традицій, умов соціально-економічного розвитку, господарських занять населення, державного законодавства та ін. Для сільських поселень українців найхарактернішими є безсистемна, рядова, кругова, ланцюгова, комбінована і вулична форми. З метою детальнішого вивчення типів планування поселень слід брати до уваги їхню забудову Можна виділити декілька ***типів забудови поселень***: *розсіяну, гніздову, скупчену, комбіновану.*

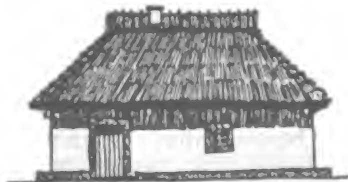
Безсистемна форма поселення вважається однією із найдавніших не лише в українців, а й у слов'ян загалом. Вона відома на всій території розселення українського етносу Виникнення безсистемних поселень

Типи хат в Україні

пов'язане з народною колонізацією, для якої характерна відсутність регламентації стосовно планування. Залежно від типу забудови можна виділити два варіанти безсистемних поселень:*розсіяно-гніздовий* та *скупчений.* Перший характерний для Гуцульщини. Безсистемні поселення розсіяно-гніздової забудови виникли в цьому етнографічному районі України під впливом складного гірського рельєфу та провідної ролі скотарства в структурі господарських занять гуцулів. Селянські двори у гуцульських селах розташовані на значній відстані один від одного і

розсіяні по гірській долині та схилах навколишніх гір. Подекуди утворювалися групи (гнізда) приблизно з двох-чотирьох дворів. Нерідко їх виникнення спричинене залишками патронімії. Під'їздів до окремих садиб як правило не було; центральна дорога, пролягаючи по дну гірської долини паралельно з водною артерією, не сполучала між собою селянські двори, а лише певне село із сусідніми поселеннями. Безсистемно скупчені поселення побутували практично в усіх регіонах України. Від центральної дороги чи вулиці відгалужувалися в різних напрямах проїзди, провулки, що вели до селянських обійсть. Густа хаотична сітка таких проїздів покривала усе село. Безсистемні поселення зі скупченою та скупчено-гніздовою забудовою особливо характерні для низки місцевостей Полісся, зокрема для північних районів Волинської, Рівненської, Житомирської областей. Цей варіант безсистемного поселення траплявся й на інших теренах України (Чернігівщині, Полтавщині, Одещині, рівнинній частині Північної Буковини та ін.).

Гніздова забудова в поселеннях безсистемної форми могла утворюватися також внаслідок земельної нестачі в XIX-на початку XX ст.. з виникненням нових сімей і браком землі під забудовування нові двори часто виникали за рахунок поділу батьківських садиб. Це призводило до скупчення забудови села, утворення нових гнізд, появи нових проїздів.

Не менш давньою за походженням і достатньо поширеною в Україні є *рядова* форма поселення. Її характерна риса — розташування дворів у ряд та орієнтація жител чільною стороною в одному певному напрямку — уздовж берега водойми або дороги. Археологи засвідчують, що в Середньовіччі багато слов'янських поселень мали рядове прирічкове планування.

Рядові поселення можуть бути однорядовими та багаторядовими. Нерідко утворенню рядової форми сприяла традиція орієнтувати фасади осель на південні румби ("на літо" "до сонця").,Іноді дворядове придорожнє поселення нагадувало вуличне.

Глибокі слов'янські традиції в українців має *кругова* форма поселення. При такому плануванні двори розташовані найчастіше довкола площі з церквою і кладовищем або ставу Відомі декілька варіантів кругових поселень. Наприклад, в одному випадку будівлі розміщуються по колу, оточуючи незабудовану площу, городи тягнуться в бік поля, а двори виходять на площу В іншому—двори селян виходять у бік поля, а садиби займають площу

Учені стверджують, що походження цього типу планування пов'язане з оборонними міркуваннями. Так, кругові поселення здебільшого розташовувалися на мисах і в луках рік, а найбільшого поширення набули в передстеповій оборонній зоні. Кругову конфігурацію мали також давні слов'янські городища, козацькі табори, споруджені з возів.

При *ланцюговій* формі поселення селянські двори розташовувалися обабіч дороги чи ріки. Сусідні двори або невеликі їх групи (два-три господарства) могли бути поряд або на певній відстані один від одного. Конфігурація ланцюгівки залежала від форми русла ріки чи дороги. Такі поселення найхарактерніші для Бойківщини і Лемківщини, а також побутували в рівнинних районах України (Київщина, Полтавщина). Виникнення ланцюгівки в Карпатах зумовлене етнічними традиціями українців (прирічкове розташування поселень) та географічними і соціально-економічними чинниками (орографією місцевості, залишками патронімії, двопільною толоко-царинною системою землеробства). Селянський двір у ланцюгівці розташовувався біля ріки і дороги посеред земельного наділу, який у вигляді довгої вузької смуги перетинав гірську долину в поперечному напрямі. В рівнинних районах України поява ланцюгового планування часто була пов'язана з розвитком хуторів.

Поселення вуличної'форми поширені на території всієї України. Два ряди будинків, фасади яких звернені до дороги, утворюють вулицю. Серед вуличних поселень розрізняють одновуличні, багатовуличні та квартально-вуличні варіанти зазначеного типу планування. За походженням вуличне планування є пізнішим порівняно з безсистемною, рядовою чи круговою формами. Багато вуличних поселень розвинулися із рядового планування. Цьому сприяло закріпачення селян і втручання у планування поселень поміщиків і держави. Зокрема, великий вплив на формування вуличного планування поселень мала "Устава на волоки" 1557 р. Починаючи з 20-х років XVIII ст. царський уряд видав низку розпоряджень та указів, які спричинилися до розвитку вуличного планування поселень. Наприклад, "Положение для устроения селений" від 1830 р. вимагало будувати в селах хати фасадами лише до дороги. Державні органи здійснювали контроль за дотриманням будівельного законодавства.

У південній частині України, заселеній в пізніший час, сільські населені пункти планувалися за типовими проектами, розробленими відповідно до указів XVIII-першої половини XIX ст. У поселеннях *комбінованої* форми поєднувалися різні типи планування. У рівнинних місцевостях України найчастіше зустрічалися безсистемно-вуличні поселення, в Карпатах — ланцюгово-рядові, безсистемно-рядові.

Еволюція форм сільських поселень українців у XIX-на початку XX ст. відбувалася у кількох напрямах: трансформації однопланових поселень в комбіновані, появи вуличних елементів, забудовування проїздів та частково польових доріг, скупчення забудови. На сучасному етапі планування сільських поселень регламентується державним законодавством. При цьому нерідко не беруться до уваги традиції місцевого населення та ландшафтна специфіка конкретної місцевості. Поселення у

різних регіонах України поступово втрачають локальні особливості. На зміну традиційним формам приходить вуличне та кваріадно-вуличне планування. Ця тенденція характерна і для розвитку давніх сіл, відомих ще з середньовіччя, і для новітніх.

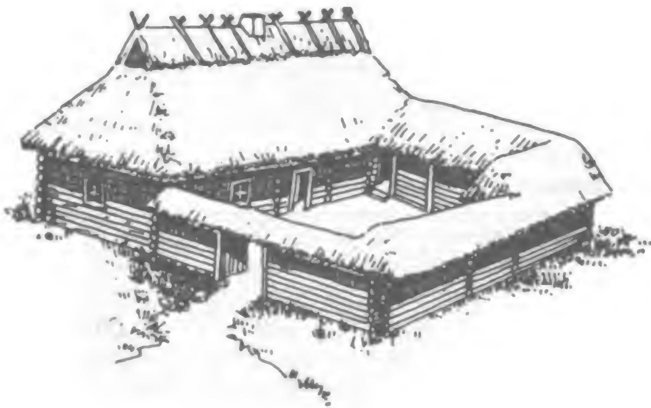
ДВІР

Поняття двір включає в себе житло, господарські будівлі та прилеглий до. них невеликий виробничий майданчик. Разом із садом і городом такий двір утворював садибу Структура садиби (тобто наявність чи відсутність саду або городу), її розміри, конфігурація, розміщення у поселенні залежали від географічних і соціально-економічних чинників.

В українців, на відміну від інших східнослов'янських народів, зокрема росіян, побутували виключно відкриті зверху двори, в яких простір між житловими та господарськими будівлями не перекривався дахом.

Розвинута структура господарських занять, значна за розмірами етнічна територія з неоднорідними природно-кліматичними умовами та місцеві будівельні традиції, що мали певну локальну специфіку, спричинили формування в українців декількох типів забудови дворів. Основу визначення того чи іншого типу забудови становив характер прилягання господарських споруд двору до житла. Відповідно до цього на теренах України відомі три типи забудови дворів: *вільний, зімкнутий* і *замкнутий.*

При *вільному* типі забудови двору житло та господарські будівлі розміщалися окремо одне від одного. Вільно забудований двір побутував на території всієї України з найдавніших часів. Він відрізнявся простотою та пристосованістю до природно-кліматичних умов більшості місцевостей України. Відокремленість від житла господарських будівель, особливо призначених для утримання худоби (стаєнь, хлівів, сажів тощо), забезпечувала дотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм. Відомо декілька *варіантів* вільно забудованого двору В основу визначення того чи іншого варіанта покладено розташування у дворі житла і господарських будівель. Наприклад, на Гуцульщині був поширений *безсистемний* варіант вільної забудови двору, згідно з яким розміщення господарських споруд відносно житла часто диктувалося умовами гірського рельєфу і не виявляло якоїсь чіткої закономірності, тобто було безсистемним. При *Г-подібному* варіанті вільної забудови господарські приміщення розташовувалися під прямим кутом до житла. Побутували також варіанти, за якими будівлі розміщалися в *один* або *два паралельні ряди.* Останній варіант був особливо поширений: напроти житла (наприклад, хата+сіни+комора) розташовувалися в ряд господарські будівлі (стодола, хлів, стайня та ін.), які могли бути як окремими, так і повністю або частково зблокованими між собою. Для

Поліський підварок

заможних верств українського селянства були характерними вільно забудовані двори із *П-подібним* (або *периметральным)* розташуванням житлових та господарських будівель. Вибір того чи іншого варіанта вільно забудованого двору був зумовлений заможністю конкретного господарства, наявністю землі та господарськими потребами.

Особливість *зімкнутого* типу забудови двору полягала в тому, що житло та господарські будівлі повністю або частково блокувалися між собою і були вкриті спільним дахом. Відомо декілька варіантів цього типу· *однорядовий* (найпоширеніший), *Г-подібний* і *П-подібний,* який побутував спорадично у заможних селян. Даний тип найхарактерніший для західної Бойківщини і центральної Лемківщини, побутував на Поліссі, у низці районів центральної та східної України, однак не утворював там ареалів поширення.

Зімкнутий двір розвинувся з вільного типу забудови і був пристосований до господарювання у складних природно-кліматичних умовах (важкопрохідні болотяні нетрі Полісся, гірські райони Карпат з суворим кліматом та великою кількістю опадів тощо). Наприклад, поширений у бойків зімкнутий однорядовий двір ("хижа під одним побоєм"), об'єднуючи під спільним дахом найчастіше хату, сіни, комору, стайню, стодолу та деякі інші приміщення, давав змогу господареві ("ґазді") у морозний чи дощовий день виконувати низку необхідних робіт, зокрема по догляду за худобою, практично не виходячи за межі "хижі" Із сіней він міг потрапити до стодоли ("боїща") чи стайні. Крім того, така компактна забудова двору сприяла утепленню житла та приміщень для худоби. Важливе значення при такому типі забудови мала також економія земельних ділянок, які використовувалися для присадибного господарства.

Гуцульський замкнутий двір-гражда

У дворі *замкнутого* типу житло, господарські приміщення та міцні високі огорожі, блокуючись між собою, замикали з усіх боків подвір'я, в яке можна було потрапити лише через ворота або хвіртку Зовні такий двір нагадував невелику, але надійну фортецю. Замкнуті двори побутували на Поліссі ("підварок"), у високогірних районах Гуцульщини ("гражда"), були характерними для козацьких хуторів Півдня України.

Замкнутий тип забудови двору бере початок із вільно забудованого. При його формуванні важлива роль належала, крім природно-кліматичних чинників, розсіяності розселення багатьох поліських і гуцульських сіл. В умовах, коли сусідні господарства чи хутори були розташовані на значній відстані один від одного, такі замкнуті двори-"фортеці" захищали мешканців та худобу не лише від холодних вітрів та снігових заметів, а й від хижого звіра та можливих непрошених гостей.

Крім названих типів забудови існували ще й перехідні, наприклад, між вільним і зімкнутим або вільним і замкнутим. Це стосується також варіантів забудови дворів. Певний вплив на забудову двору мало втручання у народне сільське будівництво державного законодавства. Зокрема, російські й австро-угорські будівельні закони та інструкції XVIII XIX ст. регламентували місцезнаходження на садибі певних будівель (стодол, клунь), розташування двору щодо сільської дороги або вулиці, вносили деякі корективи у народне будівництво.

Колективізація і варварське "розселянювання" українських хліборобів у 30-40-х роках XX ст. відчутно вплинули на подальший розвиток садиби та двору Скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва в індивідуальних селянських господарствах зробило непотрібними деякі традиційні господарські споруди двору, зокрема, численні

приміщення для утримання худоби, зберігання й обробки зернових тощо.

На сучасному етапі типи забудови дворів та їх варіанти значною мірою втратили локальну специфіку, що зумовлено соціально-економічними чинниками та появою стандартних, уніфікованих будівельних матеріалів, типових проектів забудови. Це спричинило істотне обмеження народної архітектурної творчості на селі.

ЖИТЛО

Народне житло належить до фундаментальних галузей традиційної культури будь-якого етносу, в тому числі й українців. Його можна розглядати з різного погляду· будівельного матеріалу та конструкції, розвитку вертикального та горизонтального планування, системи опалення, організації інтер'єру, декоративних аспектів житла, соціологічних тощо. Етнологи до найважливіших характеристик традиційного житла відносять його горизонтальне планування і систему опалення. Саме ці параметри належать до найстійкіших і дають змогу виявити загальноетнічні риси розглядуваної галузі народної культури, а інші будівельний матеріал і конструкція, покрівельний матеріал і крутизна схилів даху, кількість житлових приміщень є змінними і залежать від таких чинників, як природно-географічне середовище, особливості господарських занять, умови соціально-економічного розвитку тощо.

Українське народне житло сягає початками у ранньослов'янський період. Воно пройшло тривалий шлях розвитку від півземлянкового (заглибленого) однокамерного до наземного багатокамерного. Археологічний та етнографічний матеріал засвідчує, що основу традиційного українського житла становили підквадратної форми однокамерне приміщення, в одному з кутків якого розташовувався опалювальний пристрій - піч, а в інших прості та первісно нерухомі меблі: піл (своєрідний дощаний топчан) для спання, стіл, лави, полиця для посуду Подібні житла тривалий час побутували в українському селі, а поодинокі зразки його можна було ще побачити в 90-х роках XX ст. на Західному та Центральному Поліссі. Описаний варіант житлового приміщення характерний практично для всієї території, на якій розселений український етнос, і має характер етнічної традиції.

Наступним етапом розвитку горизонтального планування народного житла була поява сіней спочатку примітивних, зведених з приставлених до стіни жердок, вкритих дерном чи шаром трави, а пізніше — капітальних. В українців сіни є холодним неопалюваним приміщенням.

Приблизно з середини XIX ст. найпоширенішим типом горизонтального планування традиційного житла українців стало трикамерне типу· хата+сіни+комора. Зазначимо, що поява тих або інших типів

Поліська хата

планування житла, їх варіантів на різних теренах України не відбувалася синхронно, одночасно. На їх поширення мали вплив різноманітні фактори: географічні та соціально-економічні умови, наближеність до міст і жвавих торговельних шляхів тощо. Так, у поселеннях, які у зв'язку з природно-географічними умовами були порівняно ізольованими від інших місцевостей, міст і, відповідно, обмін культурним та виробничим досвідом мав спорадичний характер, тривалий час зберігалися архаїчні форми житлобудівництва, в тому числі й горизонтального планування (Полісся, Карпати). Поблизу міських поселень, біля жвавих торговельних шляхів новації у житлово-господарське будівництво проникали швидше.

Зазначені три типи горизонтального планування народного житла слід розглядати як базові, на основі яких розвивалися їх варіанти, що нерідко мали локальний характер. Зокрема, в Закарпатті відомі двокамерні житла. Вони складалися з двох приміщень з окремими входами знадвору (хати з піччю й комори). В центральних районах галицької частини Бойківщини побутував варіант трикамерного планування, де власне житлове приміщення розташовувалося між сіньми та коморою (комора+хата+сіни). На Гуцульщині, Покутті та деяких інших місцевостях поширеним було трикамерне житло. Воно складалося з двох житлових кімнат, розділених сіньми (хата+сіни+хата). На Волині та Поліссі приблизно з середини XIX ст. у заможних селян набуло поширення одностороннє планування три- або чотирикамерного житла (сіни+хата+хата; комора+сіни+хата+хата). Крім того, поліщуки нерідко виділяли в сінях приміщення для зберігання ово-

Хата на Луганщині

чів, солінь, картоплі "стебку", яку під час морозів обігрівачи жаром, насипаним у старий чавун. Приблизно з XIX ст. у селянський побут низки регіонів України поступово ввійшло житлове приміщення *ванькир,* що влаштовували у житловій кімнаті за допомогою перегородки і використовували як кухню, оскільки тут була піч. Нерідко за тильною стіною житлової кімнати влаштовували комору; такі житла часто побутували у заможних гуцулів (хата/комора+сіни+хата/комора), на Покутті та Лемківщині.

Розширені сім'ї мали багатокамерні житла ускладненого планування. Нерідко для збільшення житлової площі переобладнували комору або добудовували нове приміщення до існуючої споруди.

Найважливішим елементом інтер'єру житлового приміщення українців ("хати", "хижі", "халупи") був опалювальний пристрій — вариста піч. Вона розвинулася з відкритого вогнища, яке пройшло в своїй еволюції низку етапів, відображених у реліктових явищах українського традиційного житлового будівництва (поліський "горен", який засвідчує факт побутування у давньому українському житлі відкритого вогнища, "кабиця" — півзакрите вогнище, що споруджували в сінях на Волині, півдні України). Вариста піч — основний опалювальний пристрій українського народного житла — розташовувалася в передньому куті хати справа від дверей біля напільної та сінешньої стін. Вона ефективно обігрівала житлове приміщення і відкривала широкі можливості для термічної обробки їжі — печіння, варіння, тушкування, сушіння. Крім того, на печі спали діти та найстарші члени сім'ї. Піч займала приблизно четверту частину житлового приміщення. Її устя було повернуте до фасадної, чільної стіни (за винятком Лемківщини, де піч-

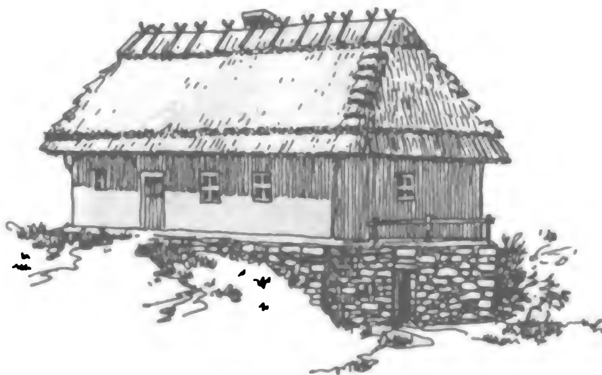
Хата на Херсонщині

ний отвір за місцевою традицією виходив до причілкової стіни).

Система відведення диму також пройшла еволюцію від "курної" до "півкурної" і нарешті до опалення "по-білому" При курному опаленні піч не була обладнана димозбірником ("комином"), і дим під час опалення виходив з устя в кімнату, а звідти крізь отвір у стелі або прочинені двері у сіни і назовні. При "півкурному" опаленні над устям печі прилаштовували димозбірник. Він відводив дим крізь отвір у сінешній стіні ("каглу") або у стелі в сіни або на горище. І, нарешті, опалення "по-білому" полягало в тому, що дим за допомогою димозбірника і комина (влаштованого в сінях або на горищі) повністю усувався з хати. Поширення цих трьох варіантів відведення диму було нерівномірним у часі та просторі. Так, у Карпатах та на Поліссі "курне" опалення було ще в першій половині XX ст., а в інших регіонах (Поділлі, Покутті, Середньому Подніпров'ї та ін.) про нього забули ще в XIX ст.

По діагоналі від печі в хаті влаштовували "покуть", "божий кут", де розвішували образи, рушники. Під образами вздовж чільної та причілкової стін розміщалися широкі лави. Простір між піччю і причілковою стіною займав "піл" Ліворуч від дверей в кутку розташовувалася полиця для посуду ("мисник", "судень").

Будівельний матеріал, з якого українці зводили житлові та господарські будівлі, залежав значною мірою від місцевих природних ресурсів і від заможності конкретного селянина. Одним із найдавніших будівельних матеріалів, на думку вчених, в українців і слов'ян загалом була деревина, з якої зводили стіни споруд за допомогою зрубної і каркасної технік. На Поліссі та в Карпатах дерев'яні зрубні житла з хвойних порід і бука зводять дотепер. В інших регіонах України внаслідок зни-

Подільська хата

Хата на Закарпатті

щення лісів, високої ціни на деревину приблизно з XIX ст. переважає каркасне житло. На півночі Лісостепу дерев'яний каркас заповнювали деревом і глиносоломою, на півдні плетінням (лоза, очерет, глиносолома). На Правобережній Україні відстань між вертикальними стовпами каркасу заповнювали вставленими горизонтально у пази дерев'яними горбилями ("риглями", "дилями"). На Лівобережній переваг жало вертикальне заповнення каркасу ("сторчівка", "сторч"). Стіни каркасного житла обмазували з обох сторін глиною і білили.

В Лісостепу і Степу плетені стіни каркасного житла обмазували товстим шаром глиносоломи і потім білили. В степових районах поширені також житла, в яких стіни безкаркасні — зведені з глиносолом'яних вальків, глиноліті, з цегли-сирівки або з природного каменю (ракушняку, солонцю).

Що стосується конструкції стелі, то вона трималася на товстій по-

Подільська хата

Бойківська хата

перечній або поздовжній балці ("сволоку", "трагарі") чи їх комбінації. Сволок був необхідний у зв'язку з давньою традицією присипки стелі хати товстим шаром піску, що сприяло утепленню житла. Цю важливу конструктивну деталь хати українці, як і інші слов'янські народи, прикрашали різьбою, розписом (з-поміж іншого тут містилася інформація про те, хто і коли звів будівлю, апотропеїчні знаки тощо). На Поліссі побутували також архаїчні житла зі зрубною трикутною або трапецієвидною ("горбатою") стелею.

Долівка ("земля") у житлі найчастіше була глиняною. З другої половини XIX ст. заможні верстви селянства клали дерев'яну підлогу Іноді в давніх житлах вона була комбінованою: біля печі глиняна, а на решті житлової площі — дерев'яна.

В українців відомі кілька конструктивних типів даху До найдавні-

тих належить конструкція даху на сохах або півсохах. Архаїчним є також зрубний дах (поліський "накот"). Найпоширенішим з XIX ст. був дах на кроквах. Покрівельним матеріалом у лісових районах тривалий час слугувала деревина дошка, гонт, драниця, а також очерет. Найбільшого поширення набула солома, якою пошивали дахи жител і господарських споруд на всій території України. В українців побутували двосхилі (Полісся) та чотирисхилі дахи, різні їх варіанти.

Господарські будівлі традиційного селянського двору можна поділити на декілька груп: 1) для утримання свійських тварин і птиці (хлів для великої рогатої худоби; стайня для коней, овець; саж, куча для свиней; курник для домашньої птиці); 2) для зберігання продуктів сільського господарства (клуня, стодола, половник, осет, стебка, пивниця, льох, погріб, оборіг, комора, кошниця); 3) для зберігання сільськогосподарського реманенту та транспортних засобів (шопа, возівня, повітка тощо). Крім того, окрему групу становлять малі архітектурні форми (огорожі, криниці). Асортимент господарських будівель, їх кількість залежали насамперед від структури господарських занять, які історично сформувалися в тому чи іншому регіоні України, а відтак і від господарських потреб місцевого населення, рівня заможності конкретного селянина.

Після колективізації українського села і пограбування українського хлібороба чимало традиційних господарських будівель двору стали непотрібними: стайні для коней, клуні, осеті, окремі комори для зберігання зерна тощо. На сучасному етапі відбувається відродження традиційних будівель.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федиіш П.М. **Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. — К., 1987.**

Данилюк А.Б. **Українська хата. — К., 1991.**

Козакевич М. З. **Типи поселень на Українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1959. — Вип. 4.**

Косміна Т.В. **Сільське житло Поділля. Кінець ХІХ-ХХ ст.: Історико-етнограф. дослідження. — К., 1980.**

Приходько Н.П. **Некоторые вопросы истории жилища на Украине //Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975.**

Русов М.А. **Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1902. —Т. 13. — Ч. 10.**

Русов М. **Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини. — К., 1915.**

Самойлович В.П. **Українське народне житло. — К., 1972.**

Самойлович В.П. **Народное архитектурное творчество Украины. — К., 1989.**

Симоненко І.Ф. **Поселення, садиба та житло на Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — К., 1956. — Вип. 2.**

Сілецький Р.Б. **Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX-початку XX ст. — К„ 1994.**

Стельмах Г.Ю. **Історичний розвиток сільських поселень на Україні. — К., 1964.**

РОЗДІЛ XI

НАРОДНИЙ ОДЯГ

ФУНКЦІЇ одягу

Народний одяг становить одну з найважливіших галузей традиційної культури етносу В ньому відображені природно-географічні умови, в яких проживає етнічна спільнота, специфіка господарської діяльності етносу чи його окремого підрозділу, етнічні традиції та контакти з іншими народами, світоглядні уявлення, вірування, естетичні смаки і вподобання, соціальна та статево-вікова структура народу на певному історичному етапі його буття. Відповідно традиційний одяг виконує низку функцій: *захисну, апотропеїчну (оберегову), естетичну, етнодиференціюючу, соціальну, статево-вікову.*

Захисна функція належить, безсумнівно, до найдавніших. Адже одяг насамперед захищав тіло людини від несприятливих природно-кліматичних умов — холоду, спеки, дощу, снігу, морозу, вітру, укусів комах тощо. Різні кліматичні умови, в яких проживали і проживають народи світу, зумовили появу значної кількості видів і форм одягу та їх захисну специфіку Це простежується не лише на прикладі етносів, які живуть у різко відмінних природно-географічних умовах, а й у межах розселення однієї етнічної спільноти, зокрема українців. Наприклад, у Карпатах поширеним безрукавним нагрудним одягом найчастіше слугувала коротка хутряна безрукавка *(кептар),* на Підгір'ї — сукняна *(бруслин, лейбик),* на Середньому Подніпров'ї—легша і довша *керсетка.* Бойки, гуцули і лемки носили шкіряне взуття (постоли, ходаки, керпці), а поліщуки — плетене з лика *(личаки),* які найбільше відповідали місцевим природно-кліматичним особливостям.

Не менш давньою слід вважати *апотропеїчну (оберегову)* функцію одягу Вона тісно пов'язана зі сйітоглядними уявленнями українців, демонологією, вірою в силу магічних дійств. Адже, згідно з первісними уявленнями, навколишній світ населений різними могутніми духами, ходячими мерцями, які не завжди добре налаштовані до людини, тривалий час побутувала (а подекуди й досі збереглася) віра у небезпеку зловорожої магії, в лихе око тощо. Тому одяг, який облягав тіло, повинен був захистити людину від можливих негативних впливів. Низка елементів одягу чи окремих його компонентів виконувала саме апотропеїчну функцію. Це стосується, наприклад, вишивки, яку наносили на сорочку чи інші компоненти одягу· місць її розміщення, колористики, орнаменту Роль оберегів виконували прикраси, які доповнювали стрій (дівочий вінок, виготовлений із певних рослин, стрічка тощо).

З плином часу оберегова роль багатьох елементів і компонентів одягу була забута, вони почали виконувати здебільшого *естетичну* функцію. В прикрасах, вишивці, тканих орнаментах, колористиці виявлялися художньо-естетичні смаки народу з численними регіональними особливостями. На сучасному етапі найкращі з них використовуються для виготовлення святкового національного вбрання, сценічних костюмів.

З обереговою функцією тісно пов'язана *обрядова.* В минулому обрядовий одяг українців містив низку атрибутів, характерних, наприклад, для весільного, родильного чи поховального обрядів. Вони відображають світоглядні уявлення етносу, його духовні традиції, норми обрядової поведінки. У весільній обрядовості такими атрибутами можна вважати *рушники*, гуцульську *гуглю, чільце, качачі* на поясі в молодих, дружб і дружок (Покуття); в родильному обряді   *крижмо*; у поховальному   біла або чорна хустка, весільний характер поховального одягу неодруженої молоді тощо. В окремих календарних та оказіональних звичаях і обрядах одяг носили навиворіт, одягали стрій протилежної статі, носили влітку *кожух* або виконували те чи інше ритуальне дійство частково або повністю оголеними.

Істотне місце в обрядовому одязі мала колористика і наявність чи відсутність прикрас. Зокрема, у весільному вбранні домінував червоний колір; в поховальному   білий, який на зламі XIX-XX ст. витіснив чорний колір під впливом європейської міської моди.

Етнодиференціююча функція одягу виявляється в тому, що засвідчує належність людини до певної етнічної спільноти. В українців кількість специфічно етнічних елементів одягу обмежена вузьким колом декоративно-художніх засобів і конструктивних прийомів. На межі XIX-XX ст. етнічна специфіка українського одягу найповніше збереглася у селянському вбранні. Однак він не мав єдиного загальноукраїнського зразка, варіанта. Натомість в Україні відомо чимало регіональних комплексів та їх локальних варіантів. Вони виникли під впливом низки факторів (природно-географічних, господарських, внаслідок тривалих контактів з іншими етносами). Водночас у них нерідко зберігалися окремі архаїчні риси, характерні для давніх етапів етнічної історії українців   ранньослов'янської доби, часів Давньої Русі (плетене взуття, незшитий стегновий одяг, тунікоподібна сорочка та ін.). У процесі формування нації, а також під впливом нівеляції багатьох компонентів традиційного одягу поступово викристалізувалося уявлення про український національний костюм або його окремі важливі атрибути. Показовим у цьому сенсі може бути одяг українського козацтва. Сформувавшись у порівняно пізній час, увібравши в себе чимало іноетнічних запозичень (європейських, східних), він мав вплив на український традиційний одяг загалом і навіть нерідко усвідомлювався як національ-

льний, який репрезентує всю українську спільноту. Аналогічна ситуація склалася і з іншими регіональними комплексами українського народного вбрання. На сучасному етапі, мабуть, у жодному кутку України не виникне жодних сумнівів у тому, що подільський, волинський або навіть гуцульський костюм є водночас українським національним.

Дівчина у святковому одязі (Київське Полісся)

Процес формування єдиного національного костюма утруднювали не лише зазначені обставини, а й складна соціальна структура української етнічної спільноти. Адже такі соціальні стани, як селянство, козацтво, шляхта, міщанство, козацька старшина, інтелігенція мали специфічно станові особливості одягу, який тим самим виконував *соціальну* функцію. Зазначимо також, що на одяг трьох останніх станів мав вплив міський європейський костюм. Водночас у них зберігалися певні компоненти традиційного селянського одягу В новітні часи низка елементів міського європейського костюма проникала і в селянський одяг. Одяг панівних станів і заможних прошарків вирізнявся вищою частотою переміни костюма, наявністю різних за призначенням костюмів — святкових, будених, кількістю комплексів одягу, яка припадала на члена сім'ї.

Соціальне становище засвідчували й такі показники, як якість тканин, з яких виготовляли одяг, кількість прикрас та інших доповнень до костюма.

Одяг також відбивав статево-вікові ознаки людини. *Статево-вікова* функція одягу пов'язана з характером діяльності різних за статтю та віком людей, а отже, і їх становищем у суспільстві. Наприклад, хлопчики тривалий час не носили штанів, натомість верхнім одягом їм, як і дівчаткам, слугувала довга сорочка. Право носити окремі види головних уборів та поясного одягу безпосередньо пов'язувалося з переходом у категорію дорослих. Однією з ознак дівочого стану був дозвіл ходити з відкритим волоссям і носити вінок. Заміжнім жінкам звичай забороняв з'являтися на людях з відкритим волоссям. Колорит жіночого костюма (насиченість одягу вишивкою, її колір), кількість і характер прикрас із віком ставали стриманішими і скромнішими. В Карпатах носити бороду і довге до плечей сиве волосся було привілеєм лише старійшин сільської громади. У чоловіків крайка була вужчою і порівняно скромніше декорованою, ніж у жінок. Водночас у гуцулів широ-

кий пояс-черес носили лише чоловіки, причому кількість пряжок та інших декоративних елементів на ньому засвідчували рівень заможності, статус у громаді.

КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДНОГО ОДЯГУ

Найзагальнішою класифікацією одягу є його розподіл за статтю людини на *чоловічий* і *жіночий.*

Природно-кліматичні умови України сприяли розвитку великої кількості одягу та різноманітності його форм. За розташуванням на стані людини одяг поділяється на такі види:

— *натільний:* сорочка;

— *поясний (стегновий): запаска, плахта, опинка, дерга, штани-,*

— *нагрудний*: з рукавами *(кофта, куртка)* і без рукавів *(кептарі, лейбики)* та ін.,

— *верхній (становий):* осінньо-весняний, плащоподібний та хутряний зимовий;

— *пояси;*

— *взуття:* плетене *(личаки),* стягнуте *(постоли),* зшите *(черевики, чоботи)',*

— *головні убори.*

За способом виготовлення традиційний український одяг прийнято поділяти на *шитий* і *нешитий.* Нешитий одяг етнологи вважають давнішим за походженням. Він виготовляється з одного або декількох шматків матеріалу, огортає стан, драпірується різними способами, утримується на тілі за допомогою зав'язок, поясів, шпильок. Частини шитого одягу скріплюються швами. Він може бути *глухий* або*розпашний,* різний за кроєм.

Класифікаційною ознакою одягу може бути його *призначення:* робочий, буденний, святковий, обрядовий.

СОРОЧКИ

Складова частина чоловічого і жіночого одягу — сорочка, характерною ознакою якої є білий колір (давня традиція). Матеріалом для її виготовлення в українців було конопляне та лляне полотно. На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині виготовлялося конопляне полотно, на Поліссі, північних схилах Карпат, Волині — лляне, Поділлі — здебільшого конопляне та лляне зі суміші льоноконопляних і коноплянобавовняних ниток. Крій сорочки визначався способом сполучення пілок полотна на плечах. Українські сорочки виготовлялися переважно з трьох, двох і лише подекуди — з чотирьох полотнищ, виходячи з ширини домотканого полотна.

Залежно від крою виділяли такі основні типи українських сорочок: *тунікоподібні, сорочки зі вставками і кокеткою.* Тунікоподібну сорочку шили з домотканого полотна, яке складалося на плечах так, щоб обидві частини були рівними і на плечах не мали швів. На заломі робили виріз для голови. Сорочку шили без коміра, з простою обшивкою коло шиї.

З-поміж тунікоподібного типу виділяють сорочки *з бочками* і *без бочків.* Сорочки з бочками шили з одного перегнутого (в перекидку) полотнища, з прямим розрізом пазухи, зі стоячим коміром і прямими рукавами. Бочки, що розширювали сорочку, пришивали до основного полотнища. Райони побутування такої сорочки — Київщина, Полтавщина, Поділля. Чернігівщина, Закарпаття.

Сорочка з бочками мала різновиди. На Закарпатті у чоловіків вона була короткою, з дуже широкими рукавами.

Своєрідністю крою сорочки з уставками є прямі плечові вставки. Вони розширювали плечову частину сорочки, що дає змогу утворювати призборювання довкола шиї. Таку сорочку шили з трьох несиметрично складених полотнищ, з викладеним, рідше — стоячим коміром. Рукави переважно були прямими з підрукавними клинами або без них.

Виділяються також сорочки зі вставками, пришитими до основного полотнища по пітканню і пришитими по основі.

Сорочка з кокеткою з'явилася пізніше. Кокетку викроювали на ширину спинки, до неї пришивали переднє і заднє полотнища.

Найдавніша форма чоловічої сорочки у слов'ян — довга, яку носили поверх вузьких штанів. Вона побутувала на Гуцульшині, Поділлі, Поліссі.

Жіночі сорочки були водночас натільним і верхнім одягом. їх виготовляли додільними (суцільними), а також з двох частин — верхньої (станка) і нижньої (підточки). Суцільні сорочки побутували у місцевостях, де носили незшиті форми поясного одягу Сорочки з двох частин виготовляли з різних тканин: стан, станок, опліччя — з тонкого, ліпшої якості полотна, нижня частина (підточка) — з грубілого.

Шили жіночі сорочки залежно від ширини тканини з двох або трьох полотнищ. За способом сполучення полотнищ на плечах можна виділити сорочки з призбирюванням біля коміра і кроєні "в перекидку" Сорочка з призбирюванням горловини, в свою чергу, поділялася на уставкову та безуставкову

Наприкінці XIX ст. почали входити у побут короткі сорочки, дещо відмінні від традиційних — без коміра, з чотирикутним вирізом горловини на кокетці. Однак і між ними існує чимало локальних видозмін. Жіночі сорочки розрізняються за способом розміщення розрізу — пазушки, яка може бути посередині станка, збоку — на одному із швів, на плечовому шві, іноді навіть на спині.

Типовим для сорочок України було те, що в них робили вузьку шийну обшивку (комір), пазуху частіше застібали або зав'язували стрічкою чи тасьмою. Поряд з цим на Київщині та Поділлі пришивали відкладний (у низинній частині Галичини — дуже широкий) або стоячий комір. Рукав української сорочки був широкий з ластками або без них.

Українські сорочки багато оздоблювали вишивкою, яка посідає чільне місце у світовій скарбниці художньої культури. Вишивкою оздоблювали жіночі та чоловічі сорочки, верхній одяг (кожухи, свити), спідниці, головні убори (намітки, очіпки, хустки) та ін. Удосконалюючи впродовж століть майстерність вишивки, відкидаючи все менш художнє, народний одяг зберіг найтиповіші доцільні, позначені високим мистецьким смаком зразки орнаменту

На локальні відмінності сорочок неабиякий вплив мало розміщення вишивки, орнамент якої пов'язувався з кроєм і залежав від того, де саме розміщували вишивку· на уставці, пазусі, рукавах або манжетах. Типи регіональних вишивок мають своєрідний характер, що виявляється в кольорах, їх сполученнях, застосуванні різних технік, густоті орнаменту та ін.

ПОЯСНИЙ ОДЯГ

Різноманітний поясний жіночий одяг має багато локальних різновидів. Найдавніші види — незшиті двоплатові запаски, одноплатові обгортки, плахти, дерги. Двоплатові запаски збереглися у гірських районах Карпат і на Поділлі. Це два поздовжніх полотнища, до верхніх кінців яких прикріплені торочки для зав'язування. Носили запаски поверх сорочки; задня запаска була ширшою від передньої.

Близькі до запасок обгортки — суцільне вовняне полотнище, ткане у поздовжні смуги, яким жінки обгортають стан, підперізуючись вовняною крайкою. Обгортки побутували на Буковині, західному Поділлі, в деяких районах Карпат.

Поясним одягом, однотипним із двоплатовою запаскою й обгорткою, була плахта, поширена в центральних і східних областях України. На відміну від обгортки фоти, які складались з одного горизонтального полотнища, полотнища плахти розміщували вертикально, їх зшивали приблизно на дві третини і згинали вдвоє так, щоб зшита частина була знизу, а незшита перекидалася ззаду через плече й утворювала крила. Плахту обгортали навколо стану, закріплюючи крайкою.

На Полтавщині, Черкащині, Харківщині, південних районах України старші жінки замість плахти носили дергу, споріднену з обгорткою.

Наприкінці XIX ст. з'явилися спідниці, які з часом замінили запаску, обгортку, плахту, дергу Залежно від локальних відмінностей у крої, тканині, оформленні вони мали багато назв: димка, кабат, фарбан,

фартух, літник, андарак. Усі ці терміни слов'янського походження. Виготовляли спідниці переважно з домотканих полотняних, вовняних і напіввовняних тканин. Спідницю-димку шили з візерункової домотканої тканини — вибійки, що виготовляли за допомогою ручного відбивання візерунка дерев'яної орнаментованої дошки.

Невід'ємною частиною жіночого поясного одягу був фартух. Його носили при плахті, запасці, спідниці та виготовляли з домотканого полотна, вовни, а на початку XX ст. — фабричної тканини.

Поясний чоловічий одяг — штани — відомий всім слов'янським народам. В Україні побутували два їх види — з вузькими штанинами та з широкими. Відмінності крою залежали від способу вшивання клина між штанинами трикутної або прямокутної форми (він міг бути і зовсім відсутнім). Полотняні, суконні або шкіряні штани з вузькими довгими холошами носили на Буковині. Штани з глибоким квадратним дном з широкими штанинами побутували на Лівобережжі. Шаровари як одяг, зручний для верхової їзди, носили в районах, де тривалий час існувало відгонне скотарство. Полотняні та вовняні штани оздоблювали різними кольоровими нитками.

НАГРУДНИЙ ОДЯГ

За матеріалом нагрудний одяг поділяли на суконний, полотняний, хутровий і комбінований. Найстарішою частиною народного одягу є безрукавка: у гірських районах — це *кірсетка,* західних — *бруслини, лейбики, кабалі, катанки* тощо. Безрукавки прикривають груди і спину, сягаючи звичайно до талії, а часом майже до колін. Шили їх із домотканого, пізніше з фабричного матеріалу, кроїли найчастіше з одного шматка тканини, перегнутого на плечах.

На Закарпатті до початку XX ст. збереглася бунда *(камазоля)* — хутрова безрукавка прямоспинного крою. Короткі (до пояса) хутрові безрукавки обшивались візерунками рослинного орнаменту Примітивну форму безрукавки зберегли *кептарі* у населення гірських районів Карпат, локальні відмінності яких виявляються в довжині та прикрасах. На Гуцульщині їх прикрашали вишивкою, плетивом, сап'яновими аплікаціями, нашиттям, шнурками, мідними капелями.

Для бойків, лемків, покутян, буковинців, гуцулів характерні короткі безрукавки. У всіх цих груп населення жіночі безрукавки за кроєм та художнім оформленням майже не відрізнялися від чоловічих.

До нагрудного одягу належать різноманітні *камізельки.* які шили з доморобного полотна, сукна або бавовняної тканини. З середини XIX ст. з'явився різновид безрукавки — *кірсетка,* що складалася з ліфа та поширеної від талії нижньої частини, з вусами або без них. Вона була поширена у центральних та східних областях України. Носили її і чо-

Гуцули у традиційному одязі

ловіки, і жінки. Для Придніпров'я характерні кірсетки, які облягали стан і розширювались від талії вусами. На початку XX ст. камізельки у західних областях витіснилися кірсетками, приталеними, багато оздобленими, різноманітними за формою та матеріалом. У центральних областях України наприкінці XIX-початку XX ст. традиційну безрукавку під впливом міста змінив *жилет.*

ВЕРХНІЙ ОДЯГ

В Україні існувала величезна різноманітність верхнього одягу і за матеріалом, і за кроєм, призначенням, колоритом. Його виготовляли переважно з тканини домашнього виготовлення: сукна, полотна, а також хутра. Сукно звичайно мало природний колір овечої вовни: коричневий, білий, сірий і чорний.

Найдавнішим зразком крою плащевидного одягу, який сягає періоду Київської Русі, була *гугля,* що збереглася у Карпатах як верхній ритуальний одяг (під час весілля його одягають молоді). Це зшиті за довжиною три пілки сукна білого кольору зі зрізаними в крайніх пілках зовнішніми верхніми кутами, які нагадуючи плащ. Він накидався на плечі або на голову Під шиєю гуглю застібали металевими чепрагами, з'єднаними ланцюжками або вовняними шнурками. Іншою різновидністю плащовидного одягу гуцулів була *манта* — широка, довга, з капюшоном. Шили її з доморобного сукна.

Складним плащовидним одягом є лемківські *чугані (чуга)* з вовняного домотканого сукна і дуже довгим чотирикутним коміром, що звисав по спині аж до пояса, оздобленим довгими тороками (свічами), плетеними в косу Рукави були довгі, зашиті внизу (сліпі) й заміняли кишені. В деяких селах східних районів Буковини верхнім одягом слугував *чугай.* Його виготовляли з темно-коричневого сукна. Він мав прямоспинний крій з клинами по боках, був довгий, до колін, з низеньким стоячим коміром. Носили його чоловіки і жінки.

На Закарпатті з доморобного ворсистого сукна, куди вплітали довгі пасма вовни з кінцями, випущеними на лицевий бік, виготовляли одяг, що отримав назву *косматa коцьова гуня.* Рукави її були цільнокроснимими, вона мала капюшон. Носили гуню наопашки.

Найдавнішим прямоспинним кроєм верхнього одягу вважався *сердак*, виготовлений з червоного або чорного сукна тунікоподібного крою. Він міг мати на боках два клини, які доходили до рукавів. Носили його жінки і чоловіки поверх безрукавок, оздоблювали комір, поли, поділ, рукави, шви кольоровими шнурками, китицями з різнобарвних вовняних ниток.

Поширений був крій із вусами, фалдами. В деяких областях України побутували *свити* — верхній довгополий одяг, розширений з допомогою клинів з боків і ззаду Свиту з вусами носили в північних і західних областях України у XIX на початку XX ст. На Поліссі виготовляли свиту дещо відмінної форми: замість ряс і вусів ззаду вона мала великий трикутний клин з обох боків від талії вниз.

Довжина свит зменшувалася в напрямку з північного сходу на південний захід до Карпат, де ставала короткою.

Для чоловічих свит характерний переважно колір природної вовни сірий або коричневий, а для жінок — білий. Жіночі й чоловічі свити оздоблювали шнуркуванням, свити з вусами — аплікацією та вишивкою коло вусів, коміра, вгорі правої поли та рукавів.

Характерною рисою верхнього одягу українців є загортання правої поли на лівий бік — двобортність. Однобортність характерна для киреї *сірака, свити з кобеняком,* які виготовляли з домашнього сукна й одягали поверх шуби під час негоди. їх налічувалося декілька різновидів. Якщо був капюшон, то його під час негоди насували на голову й обличчя, в інших випадках він відкидався на спину

В XIX-на початку XX ст. побутували такі різновиди свити: *кобеняки, сіраки, опанчі*, які відрізнялись від свит шириною, довжиною і мали капюшон. У середині XIX ст. слово *опанча* означало верхній кафтан і суконний плечовий одяг взагалі. За кроєм сіраки й опанчі майже однакові — прямоспинні, розстібні, приталені, з трьома або чотирма зборами на боках і кишенями з клапанами. Різниця між ними лише в довжині, їх різноманітність виявлялася в кольорах. На Черкащині, наприклад, по-

Гуцулка з прялкою

бутував кобеняк, що за призначенням був рівнозначний сіраку

Найстарішим видом довгого одягу були *каптани* з домотканого полотна для чоловіків і жінок з усіх верств населення. Шили їх з довгими рукавами, спереду з ґудзиками і петлями для застібання, довжиною до п'ят.

Різновидом короткого полотняного або суконного одягу були *кабати.* У Сколівському і Стрийському районах Львівської області це жіноча блузка з домотканого полотна чи фланелі або плечовий суконний одяг до пояса. Верхнім коротким одягом були і *юпки* чоловічі та жіночі. Чоловічі шили приталеними, з фалдами на боках, з маленьким стоячим коміром, довжина їх сягала до колін, застібались вони на шкіряні або металеві ґудзики та різнокольорові шкіряні петлі. Жіночі юпки шили здебільшого відрізними в стані, з трьома та більше вусами, з клинами ззаду Підбивали юпки ватою.

Наприкінці XIX ст. традиційний верхній одяг поступово почав виходити з побуту Його почали виготовляти з фабричних тканин і значно коротшим за довжиною. З'явився новий вид одягу — *куртка*, яка була жіночою і чоловічою. Шили куртки до стану з полотна, з вузьким стоячим коміром. Ззаду та по боках густо збирались.

Зимовий одяг це довгополий *кожух* і *кожушки.* Довгополі кожухи були прямоспинного крою та з відрізною спинкою. До окремого різновиду можна віднести толубчасті кожухи, дуже довгі та широкі в полах, розширені до низу великими клинами. Кожухи оздоблювали вишивками, раніше — фарбованими вовняними нитками, а згодом — гарусом. Домінуючими кольорами були різні відтінки червоного, зеленого і фіолетового. Вишивали кутки поли, спинку і рукави.

В окремих районах кожухи мали різновидність. На Слобожанщині вони вирізнялися своєрідністю у сполученні фарб, оздобленні, тонкістю і дбайливістю виконання, оригінальним співвідношенням одних частин з іншими. На Лівобережжі шили кожухи цільнокроєними, приталеними, розширеними за допомогою клинів (від двох до п'яти і більше). На Київщині носили тулубчасті кожухи та прості кожушки "до стану" без фалд, але з вусами. Низ прикрашали хутром.

Полтавські жінки носили короткі до колін, вкриті смугастою тканиною кожухи, за кроєм подібні до свити з вусами. Смушками прикрашали маленький стоячий комір, а також закінчення рукавів. Подібни-

ми до київських були кожухи Поділля. Святкові кожухи на Придністров'ї оздоблювали на спині і грудях шнурками.

Кожухи іноді вкривали сукном *(байбарак).* Тоді комір виготовляли з чорного або сірого смушку, ним також обшивали праву полу

Різновиди крою притаманні кожухам на Волині — прямоспинні з великим викладеним коміром, різноколірним оздобленням на плечах, швах і грудях. На Львівщині верхній жіночий одяг, підбитий білим баранячим хутром, називали *юпкою.* Шили її з вилогами, коміром, вкривали сукном, оздоблювали нашиттям з ясно-синього шовку або вовни, на спині до самого низу вона була морщена. Це переважно обрядовий одяг.

ПОЯСИ

Пояс суттєва складова частина чоловічого і жіночого одягу Перші слов'янські пояси були плетені, згодом ткані з вовни, льону, конопель, а також виготовлені зі шкіри. Так, на півночі України побутували плетені (кручені) пояси, Поділлі плетені (косичасті), в Карпатах, на Буковині та у східних областях ткані. У гірських районах здавна відомі шкіряні чоловічі пояси. *Черес* — ремінний пояс, шириною 40 45 см, який застібався трьома п'ятьма пряжками. Жінки підперезувалися так, щоб кінці пояса зав'язувались і висіли ззаду Коли ж підперезували верхній одяг, кінці підтикали з боків. Чоловіки звичайно обмотували пояс кілька разів довкола талії, а оздоблені китицями кінці підтикали з боків так, щоб вони звисали вниз.

Чоловічі пояси були переважно плетені, фарбовані монохромно (Полісся, Волинь, Поділля), жіночі пояси ткані, вузькі й поліхромні (мали назви *крайка, окрайка, попружка, байорка* тощо).

Відповідно до призначення поясів і способу їх ношення орнамент нерідко розташовували на поздовжній площині пояса. Найпоширеніші пояси червоного та зеленого кольорів. Вони були або суцільного кольору, або мали поздовжні кольорові смуги. У гірських районах Карпат розповсюджені композиції з поперечним поділом орнаментального поля на менші частини.

Буденні ремінні пояси прикрашали ґудзиками. Святкові ж пояси оздоблювали малими капелями, "писаною" бляхою, вони мали кишеньки. Багато прикрашені гуцульські череси вдягали поверх сорочки і штанів. На Буковині чоловіки опоясували сорочки довгим вовняним поясом, а поверх накладали ще й короткий шкіряний пояс, окований мідними бляшками.

ВЗУТТЯ

Повсякденним літнім взуттям чоловіків і жінок *бупиличаки, постоли* та *чоботи,* які увійшли в широкий вжиток наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. побутувало вже п'ять видів взуття: *чоботи, черевики, личаки, постоли* і *ходаки.*

Постоли — старовинна форма взуття, яке носили в Карпатах та Прикарпатті. Виготовляли їх з чотирикутного шматка м'якої шкіри, яку запинали на кінцях і зшивали так, шо утворювали гостро закінчений глибокий передок, а на зап'ятку сходилися два кінці, залишаючи отвір для п'яти. На краях постолів були отвори, крізь них протягали ремінці (волоки) для обмотування ноги. В східних районах Карпат, крім звичайних, відомі ще *закаблучені постоли* з тонкими та гострими кінцями. На Бойківщині виготовляли шкіряні *ходаки,* що становили різновидність постолів. Постоли, морщинці, ходаки носили поверх полотняних або вовняних онуч і панчіх.

Личаки були розповсюджені переважно на Поліссі. Вони мали примітивну форму, фактично лише підошву з хрестовидної ликової плетінки. Підошва закінчувалась довколо петлями з лика, крізь які протягали шнурки з лика або клоччя, і ними обмотували ногу поверх полотняних онуч.

У низинних районах України носили переважно *чоботи* і *черевики.* До середини XIX ст. це були *виворотні чоботи* (халяву, переди і підошву зшивали з вивороту). *Чоботи-витяжки* виготовляли зі шкіри чорного кольору Підошву прибивали дерев'яними кілочками, а каблуки — підковками. Побутували також чоботи так званого *руського крою,* підковані з довгими халявами, часом закоченими.

Святкові чоботи, зокрема для дівчат і молодиць, виготовляли з червоного, зеленого та жовтого сап'яну

На Полтавщині носили двоколірні чоботи — передки чорні, а халяви жовті. З декоративних технік, якими оздоблювали жіночі чобітки, слід назвати аплікацію кольоровою шкірою, ажурне вирізування з підкладкою кольорових шкірок, вибивання капелями у вигляді зубчастих ліній, дрібних розеток, трикутників тощо.

У низинних районах України побутували черевики, які мали халяви з розрізом спереду і зав'язувались кольоровими зав'язками або застібалися на ґудзики збоку зі зовнішньої сторони халяви, причому самі дірочки та беріжки на черевиках були декоративно викінчені зубцями або прорізами.

ЖІНОЧІ ЗАЧІСКИ.
ГОЛОВНІ УБОРИ ТА ПРИКРАСИ

Найхарактернішою зачіскою українських дівчат було *за/uітання волосся в одну або дві коси,* в які вплітались стрічки (кісники) у вигляді шнура або смужки тканини. В окремих районах ця зачіска мала свої особливості. На Лівобережжі дівчата в будні заплітали волосся в дві коси, укладаючи їх на голову у вигляді вінка. У свята волосся заплітали в косу, куди вплітали стрічки. На Правобережжі зачіска в будень була такою самою, як на Лівобережжі, але на свято тут волосся заплітали у дві коси, що вільно спадали на плечі. Крім цього, на Правобережжі відокремлювали ще спереду пасмо волосся, яке розділялось на два локони *(начоси),* що спускались на боках чола. Як зазначав О.Рігельман, в Україні дівчата заплітали волосся в дві коси, обвиваючи їх *вінкоподібно* навколо голови, і обтикали зверху квітами.

Старовинні традиції зачісок збереглися в Карпатах. На Бойківщині дівчата збирали волосся у вузол ззаду *(куца курка)* або сплітали в дрібушки *(тоненькікіски).* Подекуди носили волосся, підстрижене над вухами. Лемківські дівчата не заплітали волосся — воно вільно спадало на плечі. Тут не прибирали голову ні квітами, ні стрічками. Гуцулки сплітали волосся в дві коси, переплетені червоною волічкою, і складали на голові вінкоподібно: вплітали в коси нанизані на нитку черепашки або різнобарвні вовняні нитки *(бовтниці).* На Гуцульщині та західній Волині молодій на весілля втинали волосся.

На Закарпатті ділили волосся на дві половини, пригладжували його і заплітали над вухами в дві коси, вплітаючи в них прикраси з бісеру або різнокольорові стрічки. Влітку волосся прикрашали вінками з барвінку або китицями штучних квітів.

У деяких районах Полтавщини заплітали волосся у дрібушки. На Слобожанщині дівчата робили над вухами начоси, косиці. На західній Волині ділили волосся проділом на дві частини, заплітали його в коси і обмотували навколо голови. На Поділлі дівчата розділяли волосся на чотири частини. Невеликі кісники заплітали над чолом, а дві більші коси — на потилиці й перев'язували їх разом, обвиваючи голову Коси заплітали в дрібушки. На Поділлі був звичай, коли дівчата напередодні весілля розплітали коси і відтоді вже не заплітали волосся.

Широко побутували звичаї, коли дівчата на потилицю навішували різнокольорові стрічки, спускали їх на спину, а на голову одягали вінок, сплетений з квітів.

Заміжні жінки в Україні скручували волосся *у простий джгут* або два пасма укладали навколо голови. В давні часи такі пасма волосся намотували на *кібалку* — обручоподібний підклад із пруття або соломи. В деяких місцевостях Карпат, крім скручування волосся в основ-

ний джгут, залишали з обох боків перед вухами по локону, які звисали іноді аж до пояса.

Дівчата влітку ходили з непокритою головою, на свята одягали вінок або прикрашали волосся стрічками. На Поділлі та Буковині вони носили високий обруч з картону, обшитий тканиною, який прикрашали смугами з бісеру, а також штучними квітами. До вінкоподібних головних уборів належить старовинний убір гуцулок *чільце* — нанизані на дріт або ремінь мідні пластинки, що мали форму маленьких стручків або пелюсток. Його носили під вінком. Цей убір відомий із часів Київської Русі.

Зав'язуваннял^'с/току дівчат наслідувало вінкоподібні головні убори. На Лівобережжі хустка складалася в косинку і нею, мов стрічкою обвивали голову, залишаючи відкритим тім'я, її кінці зав'язувались або ззаду на шиї, або під підборіддям. В околицях Києва пов'язана хустина мала вигляд невисокого циліндра або втятого конуса. Поширеним способом було накривання хусткою всієї голови і зав'язування під підборіддям. При цьому вдавалися до різних прийомів для створення бажаного естетичного враження. Полотняні хустки вишивали кольоровими нитками геометричним і рослинним орнаментом. З другої половини XIX ст. традиційні білі полотняні хустки замінили фабричними.

Жіночі головні убори — різноманітніші. Заміжня жінка обов'язково закривала голову Найдавніший головний жіночий убір в Україні—довге біле полотнище, так званий *убрус (намітка, перемітка, тат, рантух, завій).* їх ніколи не носили як окремий головний убір, а поєднували з іншими. Намітки виробляли з тонкої найкращої якості пряжі, кінці їх прикрашали тканими візерунками —*заборами.* На давніх намітках збереглися художні зразки візерункового ткання технікою перебору На пізніших — орнамент вишитий. Локальна відмінність переміток у способах укладання їх на голові достатньо різноманітна: неоднаково випускали кінці, по-різному складали за довжиною і шириною. Намітку зав'язували над чолом (Покуття), плоско (Полісся), рясували над чолом (Прикарпаття), а короткі орнаментовані кінці спускали на плечі. На Поділлі та північній Одещині намітку зав'язували спереду, інколи її складали за довжиною 5 разів (Волинське Полісся).

На Чернігівщині носили *склендячку,* що була значно коротшою, ніж звичайна намітка і не закривала голови. На Львівщині побутував своєрідний жіночий головний убір — *бавниці.* Це невеликий шматок полотна, один або довші краї якого прикрашені вишиваними візерунками. На бавниці зав'язували хустку Інколи намітку вкладали *в чуби* (Прикарпаття). Довгі сторони були викінчені обміткою з різноколірних ниток. Короткі сторони мали *дошиті чуби* — смужку вишитого полотна з торочками у вигляді подвійних петлиць із червоної, зеленої, синьої та жовтої пряжі.

Своєрідний спосіб зав'язування наміток на Західному Поділлі. У буковинських намітках *(рушниках)* основні частини орнаменту розташовували на кінцях, оскільки намітку вив'язували так. що її довге полотнище вільно стелилося на плечах. Жіночим убором була *кибалка,* яка розвинулась із перев'язі, котрою обв'язували волосся довкола голови. Це круги, виготовлені з ліщини, соломи і паперу, обмотані зверху полотном. Намотане на кибалку волосся закривали *очіпком,* що виготовляли з білого шовку, парчі, бідніші селяни — з полотна, ситцю та ін. Відмінна форма очіпка — *капори,* невисокі шапочки, їх ззаду зав'язували стрічкою. Парчові очіпки завжди обвивали складеною хусткою так, що з-під неї було видно лише верх очіпка та маківка. Високі *очіпки у формі шапочки* носили на Київщині.

Відомі в Україні своєрідні жіночі шапки з *хутровим опушенням.* В окремих районах Волині та північних районах західних областей України замість намітки носили *убрус, півку.*

Перехідною формою жіночого головного убору між наміткою і хусткою були *старовіцькі хустки,* виткані з тонкої, вовняної пряжі на лляній або бавовняній основі розмірами 60 x 80 см. Побутували вони на початку XX ст. (Полісся та Покуття).

Український жіночий святковий одяг XIX-початку XX ст. характерний надзвичайним багатством і різновидами прикрас. Намисто, наприклад, виготовляли зі справжніх коралів і штучних матеріалів. Скляне молочне та прозоре намисто носили під час посту На Наддніпрянщині, зокрема, було популярним намисто з бурштину З середини XIX ст. поширилося скляне намисто різних кольорів фабричного виробництва — *пацьорки.* Побутувало і *металеве намисто (колокольці)* у формі невеликих округлих дзвіночків. У Галичині як прикрасу одягали нанизані на шнурок *дукачі.* На Прикарпатті, Закарпатті, Буковині, Поділлі як шийні прикраси відомі *гердани — силянки, драбинки, шлейки* — намисто з бісеру Орнамент і кольори ґерданів поєднували з вишивкою, вони мали різні назви місцевого походження: *герданики, герданки, гарди, крайки, аркани, драбинки, рядки* тощо.

Відмінною за формою від ґерданів були нашийні прикраси з бісеру — *ліци* або *шлейки* у формі довгої стрічки, два кінці якої з'єднували спереду на зразок петлі, один кінець закріплювали на шиї, а інший звисав до половини грудей.

Гуцулки мали нашийні прикраси — *згарди*, що складалися з однієї, двох, або більше низок мідних хрестиків різної форми і величини, з'єднаних чепрагами.

Ручні прикраси — це металеві та скляні *браслети, перстні.* Вони виготовлялись з міді, срібла, золота тощо, з камінцями різних кольорів. З вушних прикрас відомі мідні, срібні, золоті *ковтки,* різноманітні за формою. Гуцульські жінки носили вишиті *тайстри.*

ЧОЛОВІЧІ ЗАЧІСКИ, ГОЛОВНІ УБОРИ ТА ПРИКРАСИ

Особливістю чоловічої зачіски в Україні було підрізування волосся навколо голови на одній висоті *під макітру.* У гуцулів та бойків (XX ст.) волосся підрізали лише спереду. Поширена була чоловіча зачіска *під ворота* волосся втиналося довкола голови, але ззаду залишалося дещо довшим. Таку зачіску робили і на Київщині. Вона витіснила у XIX ст. звичай на сході України голити голову й носити *оселедець.* Бороду, наприклад, на Поліссі XIX початку XX ст. носили старі та молоді чоловіки, а в центральних районах і Карпатах — лише старші люди. В інших місцевостях голили бороду, залишаючи тільки вуса.

Чоловічі головні убори дуже різноманітні за формою, матеріалом. Так, на Київщині, Полтавщині побутувала кругла шапка *кізянка,* виготовлена з чорної овечої шкіри, часом із суконним верхом. Вона була низької циліндричної форми або високої напівсферичної — це так звана *кучма.* У багатьох областях України носили смушеві шапки зі суконним верхом, з розрізом збоку *мазниці.*

У гуцулів та бойків на зиму шили *клепані, кучми* або *шлики. Клепаня* - суконна шапка, обрамлена лисячим хутром, з клапанами, які можна

На Зелені свята. Музиканти (Західне Поділля)

підв'язувати під підборіддям або закидати наверх. *Кучма* чорна баранячa шапка з гострим конічним верхом. *Шлик* суконна кругла шапка з хутровою опушкою, поширена на Прикарпатті. На Львівщині відомі чорні, рідше — сірі овечі шапки зі суконним верхом та *каптурки* або *гамерки* вовняний або бавовняний ковпак із горизонтальними кольоровими смугами.

Влітку повсюдно носили солом'яні *брилі* та повстяні *капелюхи.* Фетрові капелюхи були в гуцулів і закарпатців. Гуцульські *крисані* оздоблювали "писаною" мідною бляхою, байорками різнобарвним шнуром, закосичували кольоровими перами. Інколи збоку причіпляли китицю круглих волічкових дармовисів.

На початку XX ст. ввійшли в моду *картузи* з чорного, синього та зеленого сукна і шкіряної "сапи"

Чоловіки набагато менше використовували прикрас, ніж жінки. Так, бойки носили запонки із скла і фольги, гуцули також ланцюжки *ретязі* разом із хрестиком, їх використовували і для прикріплення сердака, коли його накидали на плечі, і підвішування до пояса протички для люльки. На пальцях носили каблучки та мідні перстені з пірамідальними шишками. Шкіряні пояси прикрашали фігурними металевими набивками тощо.

ОСНОВНІ КОМПЛЕКСИ одягу ЕТНОГРАФІЧНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ

Незважаючи на те, що народна культура українців характерна єдністю національної форми і змісту, вона у зв'язку з економічними, соціальними, культурними факторами, які склалися впродовж століть, та внаслідок взаємозв'язків з іншими народами набула локальних особливостей в окремих районах.

Своєрідність таких рис культури й побуту України виразно простежується на півночі, заході, в центрі.

Народний одяг при певних різновидах окремих елементів у різних районах вирізняється і способами поєднання цих елементів, утворюючи специфічний етнолокальний комплекс народного одягу К.Матейко, досліджуючи основні локальні відмінності у комплексах народного одягу, провела таке етнографічне районування території України: Полісся, Середнє Подніпров'я, Південь, Поділля, Карпати та Прикарпаття. Однак різновидність крою, прикрас, окремих деталей одягу простежується в кожному невеликому районі.

Характерна особливість традиційного народного одягу — подібність крою елементів чоловічого та жіночого одягу, хоча чоловіче вбрання за способом носіння менш диференційоване.

Дівчата у весільному одязі (Середнє Полісся. Київщина)

Полісся. Народний костюм поліщуків був своєрідним. Чоловіки носили сорочку навипуск поверх полотняних вузьких штанів, підпоясуючи вузьким шкіряним ремінцем. З кінця XIX ст., коли у вжиток входили фабричні тканини і змінювався крій штанів, молоді чоловіки і парубки вже заправляли сорочку в штани.

Сорочки прикрашали червоною і чорною вишивкою на комірі, маніжці та манжетах. Штани виготовляли з грубого полотна. Чоловіки поверх сорочки одягали безрукавку з доморобного сукна, довжиною до талії.

Верхнім одягом XIX ст. були полотняний *кабатик, полотнянки* з узорнотканого полотна. Весною та восени чоловіки ходили у сіряках і сукняних *лейбиках.* Верхнім теплим одягом була також *свита* з білого, сірого або коричневого сукна домотканого виробу. Крім цього, взимку носили одяг з овечих шкір *кожухи,* толубчасті чи пошиті до стану

Головний убір повстяний *шоломок* або сукняна *магерка.* На початку XX ст. ввійшли у побут *картузи.* Чоловіки взимку і влітку взували постоли і личаки.

Жіночий одяг тут до початку XX ст. зберіг значно більше стародавніх елементів. Для північної частини Полісся характерні сорочки, виготовлені з трьох частин домотканого полотна, додільні з прямими уставками, викладеним коміром. Декоративні засоби оздоблення жіночих сорочок Волинського Полісся дуже різноманітні: заволікування *(затягування)*, хрестик, нашивані ткані візерунки *(перетик),* настилування, ажурне вирізування *(ризь)* тощо.

Для комплексу одягу Волині характерна відсутність розстібних форм поясного одягу (виняток становить фартух).

Як нагрудний одяг носили *безрукавки-шнуровиці* поверх сорочки — приталені або дещо зі заниженою лінією талії з фабричних вовняних одноколірних або квітчастих тканин. Різноманітністю вирізнявся верхній одяг з літніх форм — *каптаники, куцани.* Найпоширенішими були суконні білі свити з доморобної тканини з вусами на боках або на чотири фалди, оздоблені китицями.

В осінньо-зимову пору одягали *чимерки, гуньки, капоти, кожухи.*

З жіночих головних уборів відома старовинна *намітка.* Крім них,

носили хустки з доморобного полотна, а також пов'язували голову маленькими терновими хустками *(кудлочками)*.

Комплекс одягу доповнювався нагрудними прикрасами — намистом, пацьорками зі скла. В усі пори року жінки ходили в личаках і постолах.

Специфіка в одязі була на Лівобережному Поліссі. Жіночий поясний одяг складався з двох запасок з перетканими поперечними смугами. На свята одягали одноколірні або строкаті *плахти*, носили *андарак.* Невід'ємною частиною жіночого поясного одягу були *фартухи*, які закріплювали на талії.

З головних уборів відомі *очіпки, намітки, білі вишиті хустки.*

Чоловіче вбрання складалося з небіленої полотняної уставкової сорочки. Влітку вона заправлялась у полотняні, а взимку — в суконні штани. На шкіряному поясі з правого боку завжди прикріплювали шкіряний гаманець з губкою, кресалом та кременем, а поряд з гаманцем — ремінну піхву для ножа. У північній частині Чернігівщини, Волині побутувала *косоворотка* з вишитою маніжкою (результат впливу російського костюма). На сорочку одягали кольорову коротку *кірсетку.* Взувалися чоловіки і жінки в постоли ликові, лозові, липові, вербові та в'язові. Чоботи з'явилися на початку XX ст.

Середнє Подніпров'я. Комплекси одягу районів Правобережжя та Лівобережжя в основі мають значну подібність: *багато вишита сорочка, плахта* чи *запаска, кірсетка, пояс, чоботи* або *черевики.* Однак поєднання цих елементів різне. Найкращі традиційні одягові комплекси побутували на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, південній частині України. За способом поєднання полотнища можна виділити два види сорочок: з прямими вставками, пришитими по основі або підпонні та із суцільними рукавами, які за оздобленням мають чимало варіантів. До сорочки одягали *запаски, дерги, плахти, спідниці.* Запаски і дерги відомі як буденне вбрання. Невід'ємним елементом комплексу були кірсетки, розширені донизу клинами, двох видів: невідрізні в талії та відрізні.

Найпоширенішим верхнім одягом вважалися *свити* (юпки) білого кольору зі суцільною спиною, невідрізні в талії, розширені донизу вусами, а також кофти з шовкової або вовняної тканини на підкладці.

Взимку одягали нефарбовані *кожухи*, тулубчасті або "до стану" Зі середини XIX ст. жіночі кожухи покривали фабричною тканиною.

Дівчата носили на голові стрічки — *опаски,* якими обв'язували волосся. Інколи цю опаску квітчали. Молодиці мали *очіпок,* поверх нього — намітку *{серпанок).*

Верхній одяг підперізували в'язаними або тканими поясами червоного, зеленого та синього кольорів.

Народний жіночий одяг Київщини мав чимало локальних відмінностей. У районі Білої Церкви довго побутували додільні уставкові

жіночі сорочки, що мали поділ, вишитий червоними нитками. Поясний одяг складався з двох запасок. На початку XX ст. замість запасок носили спідниці з фабричних тканин. Традиційним був пояс з великими китицями на кінцях. Складові частини комплексу — кірсетка чорного кольору, коричнева або біла свита, оздоблена червоними візерунками, юпки з вовняних тканин.

Традиційний народний одяг найдовше зберігся на Полтавщині. Жіночі сорочки уставкові, додільні з пишно зібраною горловиною, обшитою вузенькою смужкою полотна, як і манжети, оздоблювали лише лляними одноколірними нитками. Надзвичайно пишні оздоблення сорочок вишивкою геометричного орнаменту, виконаною різною технікою,

Поясний одяг — плахти, фартухи, запаски *(дерги)* були з різноколірних вовняних тканин.

На сорочку одягали кірсетки з легких бавовняних або вовняних тканин з прямими зборами ззаду Поверх кірсетки одягали литнячку — довгу до колін, чорну або кольорову з розширеними рукавами, обшитими внизу двома смугами плису До плахт, окрім кірсеток, взимку одягали довгі свити з білого сукна, кожухи на кілька вусів з стоячим смушковим коміром і кожушанки.

Жіночі головні пов'язки залежали від форми очіпка. Тут існували два способи пов'язування голови хусткою: вузлом на маківці та вузлом на шиї.

Взуттям для дівчат і жінок були червоні чоботи (сап'янці). Полтавські жінки користувалися такими прикрасами, як намисто з дукачами, бурштину, каблучки.

До київського та полтавського комплексу подібний одяг південної Чернігівщини. На Кіровоградщині під впливом сарафана та міського плаття виникла сорочка *до талійки* — з поликами на кокетці, куди пришивали станок. Поясний одяг — запаску і плахту — називали *плантух, джерги,* до нього одягали підтичку, а до спідниці — фартухи. Різноманітністю вирізнявся і верхній одяг із фабричних та домотканих тканин. Голову жінки пов'язували хусткою.

На Сумщині побутувала жіноча сорочка уставкового виду з підточкою або зі суцільними рукавами, пришитими до основи полотнища. Нагрудним одягом була кірсетка з відрізною спинкою і вусами. Дівчата Сумщини заплітали волосся в одну косу, закинену за спину

Локальні особливості в жіночому одязі Слобідщини — це сорочки уставкового виду (уставки пришивали до поробку); уставки і поділ оздоблювали червоною, чорною або синьою заполоччю. Носили тут різноколірні вовняні, атласні, бавовняні, ситцеві сарафани прямого крою. Побутували і дерги, фартухи, плахти. Наприкінці XIX ст. ввійшли у моду рясні спідниці, чорні плисові кірсетки та короткі безрукав-

ки. Жіночі уборн були дуже різноманітними і за матеріалом, і за формою: вінкоподібний очіпок з невеликими вушками з двома місяцеподібними півколами, що нагадували сідло; шлик або шличка щільно облягали голову Поверх очіпка зав'язували хустку Жінки носили кольорові чоботи зі шкіри з високими каблуками.

Локальні особливості в Середньому Подністров'ї мали чоловічі сорочки. Тут вони були двох видів: без коміра, з маленькою обшивкою коло шиї, з широкими рукавами і з викладеним коміром, зібраними манжетами. Комір, уставки та манжети прикрашали вишивкою. Сорочки заправляли в штани, які до кінця XIX ст. шили переважно широкими. Поверх сорочки носили безрукавки, які з часом замінили жилетами, а на це одягали свиту або чимерку з домотканого полотна. Побутували також сірак і бурка. Зимовим верхнім одягом був кожух — прямоспинний і під стан. На свиту або кожух одягали кирею. Поверх штанів чи свити і кожуха пов'язували пояс. У деяких районах Київщини пояс був широким з мідними пряжками та кишенькою для ножа і кресала. Головними чоловічими уборами на Київщині та Полтавщині вважалися смушеві шапки і шапки з овечої шкіри. На Слобідщині чоловіки носили валяні ковпаки білого або сірого кольору, наприкінці XIX ст. — високі конусоподібні шапки з овечої шкіри, солом'яні капелюхи. Взували чоботи, постоли, навіть личаки.

Південь України. Район почав інтенсивно заселятися у XVIII ст. українцями, росіянами, болгарами, греками та ін. **У** зв'язку з цим тут відбувалися різні етнокультурні процеси, що впливали на формування одягу, в якому простежується багато спільних рис.

Наприкінці XIX ст. на основі одягу центральної України склався своєрідний жіночий костюм: сорочка "до талійки", оздоблена вишивкою, широка спідниця з фабричного полотна (до неї носили такий самий фартух), кірсетка з клинами та кофта з рукавами. Взимку одягали кожушанки, кептарі.

На Дніпропетровщині жінки носили сорочки уставкового виду, додільні, плахти з крилами. До плахти одягали вовняну запаску, а поверх сорочки на кірсетку — баєву юпку Спідниці були довгі (до п'ят), рясні (з п'яти-шести пілок). Своєрідна локальна особливість цього комплексу — сорочки з квадратним вирізом горловини, кірсетка з глибоким вирізом (вплив елементів міського костюма).

Чоловіки — вихідці з інших регіонів України — носили сорочки з домотканого полотна, полотняні широкі штани. Зверху одягали свити, гуньки з грубого сукна. Взували шкіряні постоли або ж чоботи. Влітку носили солом'яні брилі, взимку — смушеві шапки.

Поділля (Західне й Східне). Жіночі сорочки Західного Поділля уставкового типу, додільні, іноді короткі, комір стоячий і викладений, спереду вишитий. Форми поясного одягу мали два види: незшита

горботка фати і спідниця. Обгортки окремих районів Поділля відрізнялися лише колоритом. Обгортку в талії закріпляли поясом або вузькою крайкою. Колорит горботок завжди погоджений з колоритом пояса і вишивок. Для північних районів Поділля характерні вовняні каркасні спідниці — літники і вибійчасті спідниці — димки, необхідним компонентом жіночого поясного одягу були запаски.

Нагрудний одяг — корсети з круглим вирізом горловини, приталені, з вовняної тканини, оздоблені. Верхнім одягом були полька з відрізною спиною, зі зборами, довга до колін, полотняні каптани з відлогою, сіряки з білої вовни, але вже без відлоги, бекеші з білої овечої шкіри, покриті сукном. Взимку носили кожухи з приталеною спиною. Для підперізування поясного і верхнього одягу виготовляли ткані, плетені пояси з китицями на кінцях.

Дівчата на свято одягали вінки, що вкривали всю голову Прикрасами слугували квіти, ґердани тощо. Заміжні жінки пов'язували голову наміткою, рантухом, який складали кілька разів, обвивали голову, а поверх вкладали кибалку (дерев'яний обруч) для підтримання хустки.

У комплекс чоловічого одягу входили сорочка з широкими відкритими рукавами, вишитими пазухою, коміром, манжетами, і довгі полотняні штани, підперезані кольоровим поясом. Зверху одягали кожушані безрукавки — кептарі, камізельки з фабричних тканин, каптани, які на початку XX ст. витіснили кацабайки. В деяких районах носили полотняні куртки та короткі сукняні сіраки. Найпоширенішою формою була опанча з відлогами, яку в XIX ст. змінив верхній суконний одяг

Парубоцькі головні убори — це солом'яні крисані, прикрашені шнурочками, ґерданами. Старші люди носили крисані без прикрас. Взимку одягали баранячі шапки конусоподібної форми. Чоботи були з невиправленої шкіри.

На Східному Поділлі побутували жіночі сорочки — уставкові та тунікоподібні, додільні й "до підточки", з коміром стоячим або викладеним, рукав часто суцільно вишитий із манжетами. Поясний одяг — плахта, запаска (носили по дві). Наприкінці XIX ст. побутували дуже довгі спідниці. Замість фартухів до спідниці прив'язували хустку Поверх сорочки одягали безрукавку — катанку, подібну на кірсетку

До верхнього одягу належали жакети з рукавами, кацабайки, кофти, а також свити, гуньки, кожухи.

На території всього Поділля жінки носили на свято жовті або чорні сап'янці. Чоботи оздоблювали аплікаціями.

Важлива роль у комплексах жіночого одягу Західного і Східного Поділля належала прикрасам (намисто, силянки, ґердани, заушники).

Чоловічі сорочки були тунікоподібними з порівняно високим стоячим коміром. Побутували й уставкові сорочки з низьким коміром, які

заправляли в штани на відміну від тунікоподібної (її випускали поверх). Штани шили з грубого домотканого полотна.

Традиційним верхнім одягом була своєрідна свита — *чугай* (бурка або чемерка) з доморобного сукна. Взимку чоловіки вдягали кожухи зі стоячим коміром, у негоду використовували манту з рукавами і двома комірами: вузеньким стоячим і великим викладеним. Загальнопоширеною формою взуття були чоботи.

Покуття. Жіночі сорочки — тунікоподібні, зі суцільно кроєними рукавами, довгі до п'ят, рукави на раменах вишиті. Поясним одягом були *фоти, горботки* — шмат смугастої вовняної тканини, якою обгортався стан. На свята одягали спідниці — *рантух* та *запаски.* Верхнім одягом влітку вважався *сердак*, взимку — *кожух.*

Головним жіночим убором була вишита *перемітка.* Дівчата прикрашали голову ґерданами та квітами, на шию чіпляли намисто, а ходили в чоботах, виготовлених з жовтого або червоного сап'яну з високими халявами.

Чоловіки носили сорочки тунікоподібного крою, довгі до колін, з вузьким коміром, пазушним розрізом на середині. Верхнім одягом влітку слугували полотняні штани, а взимку — штани з білого сукна — *холошні.* Підперізували їх широким ремінним поясом — *чересом.* Літнім верхнім одягом був сердак, зимовим — *кожух.* На голову одягали влітку солом'яні *капелюхи,* які молоді хлопці прикрашали ґерданами та різними вовняними шнурами, взимку — *клепані,* виготовлені з баранячого смушку

Чоловіки мали чотирикутну вовняну торбу — *табівку.*

Буковина. В цьому регіоні відомі жіночі сорочки трьох видів: *тунікоподібна, зморщечка* та *на кокетці,* оздоблені вишивкою. Поясним жіночим одягом були запаски, фоти, горботки (прямокутне полотнище з вовни, що умовно поділялося на три частини, з яких дві крайні орнаментовані у вигляді вертикальних смуг і при обгортанні утворюють перед горботки; середнє поле безузорне). В будні одягали запаску

Нагрудним одягом вважали *кептар, сердак* — напівпальто зі сукна коричневого або чорного кольору довжиною до колін, яке називали тут *байбараком.* В негоду одягали *манту* — довге пальто розпашного крою з високим коміром-ковпаком.

Жіночим головним убором були рушники — *намітки, перемітай.* Серед прикрас побутували нашийні та нагрудні — *монети, пацьорки, гердани, згарди.*

Основою чоловічого костюма вважалася сорочка тунікоподібного крою. Її шили з суцільного полотнища і носили навипуск. З кінця XIX ст. ввійшли в моду сорочки зі стоячим та відкладним комірами і пазушним розрізом на середині. Одягали білі полотняні вузькі штани — *портяниці,* а в холодну пору *гачі* — суконні штани білого або чорного ко-

Наречені у сучасному весільному одязі

льору Підперізували їх домотканим шерстяним поясом *окрайкою.*

Плечовий одяг складався з кептаря, кожуха, сердака, манти. Вони були такого самого крою, як і жіночі, тільки менш прикрашені.

Головними уборами слугували влітку капелюхи, брилі, а взимку — шапки, клепані, кучми. Чоловічим і жіночим взуттям були постоли зі свинячої або телячої шкіри *вироб'яки.* Чоловіки та жінки взували чоботи, а жінки ще черевики.

На Буковині були поширені чоловічі нагрудні прикраси. Доповнювали чоловічий костюм шкіряною сумкою— *табівкою,* палицею або топірцем.

Прикарпаття. Опілля. Характерною рисою жіночого одягу цього регіону, незважаючи на спільні риси у комплексах, була велика різноманітність за окремими складовими частинами та їх кольором. У минулому майже кожне село відрізнялося від іншого своєрідністю конструкції одягу, вишивки, багатством орнаментальних композицій, їх кольорів.

Сорочки шили короткими, зі стоячим коміром, оздоблювали вишивкою. Поясний одяг складався зі спідниці, запаски, прикрашених вишивкою і тороками. Верхній одяг — це короткі каптани чорного кольору, полотнянки, сіраки, чемерки, кожухи. У різних місцевостях крій кабата та його оздоблення мали локальні особливості. Своєрідним верхнім одягом були *мандини* без коміра і кишень. Зимовий одяг складався із кожуха з овечих шкір. Найпоширеніший головний убір хустка, а для підтримання волосся використовували кибалок з лозини. Молодиці носили полотняні очіпки з дном.

Серед чоловічих сорочок переважали сорочки з прямими уставками, що підперізували широким вовняним поясом. Штани шили з полотна. Верхній одяг — каптани, полотнянки, сіряки, кабати. Взимку носили кожухи, а молодь — короткі кожушки. На голову одягали солом'яні капелюхи, прикрашені стрічками та ґерданами, хутрову шапку

Гуцульщина. Жіночі сорочки були уставкові з призборюванням навколо шиї, довгі - нижче колін. Відомий найдавніший вид поясного жіночого одягу незшиті двоплатові запаски. На початку XX ст. у побут увійшли спідниці. Жінки носили кептарі, сердаки. Збереглася як обрядовий одяг *гугля* — плащоподібна накидка з вовняної ворсистої тканини. Взимку носили кожухи, апліковані вовняними нитками.

Дівчата заплітали волосся в косу разом з ниткою, на яку нанизували мідні ґудзики, а всю зачіску оздоблювали квітами. Жінки і дівчата голову пов'язували хусткою, літні жінки переміткою, рантухом, пізніше — старовіцькими хустками.

Жінки Гуцульщини носили багато прикрас: перстені, обручі, чепраги, нашийні прикраси. Доповненням до жіночого одягу були *тайстри, дзьобні.* Ходили жінки в постолах і чоботах на високих каблуках.

Гуцули носили тунікоподібну, довгу сорочку, одягнувши її поверх штанів. Штани були суконні, кольорові *(гачі)* та полотняні *(поркениці).* Підперізувалися широким поясом *(чересом).* Наверх одягали кептар, сердак, які оздоблювали вишивкою. Взимку носили кожухи.

Головним чоловічим убором був повстяний капелюх — *крисаня,* оздоблений різнокольоровими шнурками, бляхами тощо. Молодь прикрашала крисаню пір'ям, китицями. Взимку носили шапки *(клепаню)* або *шлик* із червоного сукна.

Доповненням до одягу були оздоблені топірці, сумки, які набивались плоскими мосяжними ґудзиками.

Бойківщина. Жіноча сорочка безуставкова, з суцільним рукавом і з розрізом збоку, а не спереду, як скрізь в Україні. Обшивка її зморщена. Порайонні особливості в сорочках виявлялися у способі викінчення вирізу горловини, рукавів і в художньо-технічних засобах. Поясний одяг це білі спідниці, *мальованки*, підперезані вовняним поясом.

Нагрудний одяг — лейбики, куртки, хутрові безрукавки. У XX ст. почали з'являтися кірсетки, оздоблені бісером. Верхнім одягом були кацабаї, сіраки з фалдами. Взимку одягали кожухи, коротші кожуща.

Головні убори вирізняються багатством форм. Дівчата заплітали косу, кінці якої оздоблювали кольоровими стрічками. Очіпки мали підкладки. Найпоширенішим головним убором були хустки, основною формою взуття шкіряні постоли. Жінки мали прикраси: скляні пацьорки, коралі, ґердани, перстені домашньої роботи.

Чоловічі сорочки бойків вирізнялися порайонними особливостями сорочки з розрізом-пазухою на плечах, уставкові, додільні з довгим розрізом пазухи, комір стоячий або викладений. В оздобленні переважають чорний і синій кольори.

Поясний одяг полотняні вузькі штани *(портяниці)* у поясі зав'язували конопляним шнурком, а в деяких районах ремінним поясом з двома-трьома пряжками. Взимку носили вовняні штани.

Нагрудним одягом були, як і в жінок, лейбики, куртки, камізельки. Старовинний вид суконного одягу — *сірак* зі вставними клинами збоку Верхній чоловічий одяг на Бойківщині не відрізнявся від жіночого. Взимку носили кожухи.

Головні убори чоловіків—солом'яні капелюхи, які оздоблювались, та шапки.

Шкіряні постоли — *ходаки* — основне взуття бойків.

Лемківшина. Жіночі сорочки були безуставковими. короткими. їх називали *чахлики,* а поверх них одягали подолок-спідник. Спідниці рясовані в дрібні зборки, поверх — запаска з оздобленням кольоровими стрічками. На сорочку надягали приталену безрукавку *(лейбик).* Верхнім одягом слугували кожухи і сукняні куртки. Взимку одягали гуньку, сердак або білий кожух до колін, оздоблений аплікаціями.

Дівчата ходили з відкритою головою, а заміжні жінки скручували волосся в кибалку, на яку накладали очіпок. Покривались також хусткою. Взували шкіряні постоли ***керпці.*** Певні відмінності в одязі зафіксовані в селах, що межують зі Словаччиною.

Лемківська чоловіча сорочка була довгою, безуставковою, лляною, з розрізом на плечах і заправлялась у лляні вузькі штани *(ногавки).* Камізельки мали голубий колір. Носили короткі свити, сукняні темно-коричневі.*іейбики* і *чуги, чугані* (інший різновид—*гуня-гунька*), коричневу куртку і подібний сердак. але значно коротший, та кожухи.

Головним убором були влітку повстяні капелюхи, взимку — круглі баранячі шапки.

КОЗАЦЬКИЙ ОДЯГ

Перші відомості про одяг козаків знаходимо у щоденнику австрійського дипломата Еріха Лясоти з 1594 р. та в "Описі України" французького інженера Боплана середини XVII ст. Буденний одяг рядових козаків виготовляли з грубих тканин, він складався зі сорочки, шаровар, каптана, жупана, шапки. Сорочку шили з доморобного полотна, шаровари — з китайчаної тканини. Каптани були з відрізною спинкою зі зборами. Підпоясували їх широким ремінним поясом. Жупани виробляли з сукна переважно малинового кольору Взимку рядові козаки одягали довгі кожухи з великим смушковим коміром, смушкову шапку із суконним верхом, сап'янові чоботи. Вони також мали довгу, без рукавів, пошиту з вовни або шкіри, кирею. Характерним було носіння оселедця та вусів.

Одяг жінок рядових козаків був подібний до селянського: сорочка, спідниця, нагрудник, каптан, шуба, головний убір, прикраси, взуття.

Старшинський одяг мав ті самі складові частини, але виготовлявся зі значно дорожчих тканин та з більшою кількістю прикрас. Козаки носили каптани зі сукна, а козацька старшина — з шовку, атласу, алтабасу, оксамиту Найпоширенішими були відтінки червоного, зеленого та жовтого кольорів. Каптани старшин багато прикрашали кольоровими шнурками або позументами, спереду нашивали гаплики і гудзи-

ки (мідні, срібні, золоті). Козацька старшина мала шуби із лисиці, вовка, рисі тощо. Дорогі хутра покривали оксамитом, тафтою та сукном, дешеві — бавовняними тканинами. Шуби і каптани, подібні на жупани, прикрашали різними виробами. Взуття виготовляли із червоного та жовтого сап'яну Доповненням до одягу були рукавиці, гаптовані золотом і сріблом.

Жінки старшин носили шовкові, гаптовані сріблом і золотом сорочки, спідниці з коштовних тканин. Із таких самих тканин виготовляли верхній розпашний одяг, *кунтуші,* які відрізнялися від чоловічих багатими прикрасами. Молоді носили шапочки з чорного оксамиту і напустами та двома ріжками — спереду і ззаду, старші — шапочки темних кольорів.

ОДЯГ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Одяг шляхти відрізнявся від селянського кроєм і матеріалом, будучи водночас показником соціального стану його власника. Комплекс чоловічого одягу шляхтича складався з тонкої полотняної сорочки зі зборами, широким відкладним коміром, манжетами і штанів. Взимку носили штани з голубого сукна *(шаровари).*

Верхній одяг шляхти був різноманітним: *опанча (сірак), жупан, кунтуш, капота, кирея, кожух.* Шляхта носила сиві опанчі з невеликим коміром на шість фалд. Жупани шили приталені, зі зборками, стоячим або відкладним коміром із тонкого (валяного) сукна, киреї прямоспинного покрою, підбиті хутром, кунтуші — теплі та холодні, що мали відрізну приталену спинку з невеликими зборами, вузькими рукавами зі золотим обрамленням на зап'ясті, викладений комір та вилоги. Капоти виготовляли з домотканого вовняного сукна без підкладки, прямоспинного крою, одягали їх поверх кожуха взимку і в негоду Взимку шляхта носила кожухи, шуби з темно-синього або темного сукна, підбиті овечим хутром або хутром лисиці.

Шляхтичі носили влітку високі суконні шапки, обрамлені хутром, взимку — баранячі шапки, які мали зверху зшите дно. Доповненням до шляхетського одягу була шабля при поясі.

Шляхтянки мали сорочку з тонкого полотна і спідниці-мальованки з темної тканини. До спідниць одягали короткі запаски-фартушки, а поверх сорочки — короткий, приталений з вусами на боках верхній одяг Жіночий верхній одяг — кунтуші, жупани, каптани — був подібний до чоловічого. Тільки кожухи для жінок шили приталеними з відрізною спинкою і дрібними зборами. Шляхтянки голову пов'язували наміткою, хусткою або рантухом. Як і чоловіки, вони взували черевики та чоботи.

З розвитком капіталізму і виробництвом дешевих тканин відбувся поступовий занепад домашнього ткацтва. В села, крім фабричних ма-

теріалів, поволі проникав і міський одяг, витісню ючи традиційний. Міський одяг використовувала передусім молодь і чоловіки, а жінки поступово змінювали комплекси народного одягу Спочатку ці зміни торкалися окремих елементів, а згодом — і загального вирішення. Однак ще довго зберігалося художньо-естетичне оформлення традиційного народного одягу Найдовше з комплексів традиційного крою збереглася вишита сорочка, яка стала святковим одягом.

У першому десятиріччі XX ст. почався зворотний процес — поступове використання елементів народного одягу у міському Поширилося побутування розкльошених сукенок і пальт, подібних до форм верхнього народного одягу, густо зібраних селянських спідниць, блузок і суконь, що наслідували традиційні.

З часом освоєння конструктивних і художніх елементів традиційного українського народного одягу стало характерною рисою в розвитку мистецтва моделювання одягу В творчості майстрів-модельєрів простежувалася багатоманітність методів і способів у підході до освоєння й інтерпретації народної спадщини. На початках автори моделей використовували зазвичай окремі найвиразніші елементи декоративного оформлення народного одягу

З 60-х років художники звернулись до традицій верхнього плечового одягу — свит, сердаків, гунь, чугань, кожухів, кептарів — і почали розробляти власні інтерпретації зі саморобних або фабричних матеріалів. На сучасному етапі намітилась тенденція переходу до глибшого вивчення конструктивних і художніх засад народного костюма як єдиної цілісної системи, де повноправними складовими частинами декоративної образності виступають крій, форма, фактура матеріалів, колір, орнамент, ритм. Ці принципи почали прийматись у професійному моделюванні, застосовуватись у конструюванні сучасного повсякденного, святкового, обрядового і сценічного одягу

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Білан М.М., Стельмащук Г.Г. **Український стрій. — Львів, 2000.**

Крвавич Д.П., Стельмащук Г.Г. **Український народний одяг XVII-початку XIX ст. в акварелях Ю.Глоговського. — К., 1988.**

Масловсі Г С. **Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX-начала XX в. — М., 1984.**

Маслова Г С. **Народная одежда русских, украинцев и белорусов в Х1Х-начале XX вв. Украшения // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956, — Т. 31, — С. 726-736.**

Матейко К. **Українськй народний одяг: Етнографічний словник.—К., 19%. —196 с.**

Матейко К.І. **Український народний одяг. — К., 1977.**

Назви одягу та взуття Правобережного Полісся (Під ред. проф. Н.В.Никончука). — Житомир, 1995.

Николаева Т.А. **Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987, —247 с.**

Ніколаєва Т.О. **Історія українського костюма. — К., 1996. — 176 с.**

Стельмащук Г.Г. **Традиційні головні убори українців. — К., 1993.**

Українське народне мистецтво. Вбрання / За ред. К.Г.Гуслистого — К., 1961.

РОЗДІЛ XII

НАРОДНА КУХНЯ

Народна їжа та харчування — важлива ділянка традиційної матеріальної культури. Характер, склад і якісні характеристики щоденного харчування залежать від багатьох факторів: природно-географічних, історичних, соціально-економічних, господарсько-культурних та ін. Оскільки їжу необхідно готувати систематично і цей процес нерозривно пов'язаний із сімейним побутом, то й досі народна кулінарія є одним з найстійкіших компонентів етнічної культури з притаманними для нього етнодиференціюючими рисами.

Традиційне харчування українців пройшло тривалий шлях становлення і розвитку Деякі способи добування і зберігання продуктів, приготування з них страв і напоїв, що збереглися дотепер, застосовувалися ще в добу енеоліту, ранніх слов'ян і Київської держави. Століттями вдосконалювалося і поліпшувалося саме харчування українців, акумулюючи кращий досвід та знання попередніх поколінь, а також сусідніх етносів. Внаслідок цього сформувалася оригінальна народна кухня з великим асортиментом смачних і поживних, корисних для організму людини страв.

Основними способами обробки продуктів для приготування їжі в українців були *варіння* і *тушкування,* меншою мірою — *смаження, печіння* і *пряження.* Для заготівлі продуктів на запас застосовувалися методи термічної обробки (*сушіння*) та консервування (*соління, квашення),* а також *в'ялення.*

Українці споживали різноманітні харчові продукти, що зумовило їх традиційне багатогалузеве сільське господарство, яке поєднувало землеробство з тваринництвом і садівництвом. Різновидність *щоденної, святкової* та *обрядової* їжі поповнювали продукти бджільництва, рибальства, мисливства, збиральництва і виноградарства, якими вони займалися віддавна. Все це в сукупності вплинуло і на формування та розвиток традиційної для автохтонів України системи харчування, визначило загальноетнічні риси і локальну специфіку народної кухні.

ЩОДЕННА ЇЖА

Щоденну їжу етнографи традиційно розділяють на дві великі групи: *рослинного* і *тваринного* походження. Водночас приготовлені з продуктів рослинного походження страви вони диференціюють ще на страви *зі зернових культур* та *овочеві,* а приготовлені з продуктів тваринного походження — на страви *м'ясні, молочні* та *рибні.* Окрему групу щоденної їжі становлять *напої.*

Землеробський, головно зерновий, характер господарювання українського селянина спричинив те, що основу його харчування становили передовсім різні страви із борошна і круп. Особливу роль у повсякденному харчовому раціоні українця відігравав ***хліб,*** що відображено у багатьох народних приказках і прислів'ях: "Усяке добро за хлібом", "Хліб — усьому голова", "Хліб та вода — то й нема голода", "Хліб та вода — козацька їда", "Без хліба — суха біда", "Без хліба половина обіда", "Коли хліб, тоді й розум" тощо. Шанобливо ставитись до хліба батьки привчали дітей з найменшого віку Так, уважалось за гріх недоїсти або викинути його частину Навіть крихти збирали зі столу і з'їдали. Якщо кусень хліба випадково падав на землю, то його піднімали, обтрушували від пилу, цілували і також з'їдали.

Хліб і *борошняні вироби* посідали важливе місце в родинних і календарних звичаях та обрядах українців, оскільки з ними пов'язувалися добробут і щастя сім'ї. Зокрема, з хлібом проводили молодих до шлюбу, його клали на труну небіжчика під час похорону і потім залишали на могилі. З хлібом починали перші весняні польові роботи (заорювання) і закінчували збір урожаю (обжинки). На хлібові клялись під час укладання різних угод, він був обов'язковим атрибутом початку будівництва хати чи господарської споруди, копання криниці тощо.

Кадовб для зберігання зерна

До випікання хліба господиніукраїнки ставилися з особливим пієтетом. Згідно з народними повір'ями, невдало випечений хліб, передовсім ритуальний *(паска, коровай),* віщував родині нещастя, біду Тому матері надзвичайно ретельно навчали дочок технології приготування тіста і випікання з нього борошняних виробів.

Значна увага приділялася чистоті рук і посуду Неохайних господинь засуджували у народі. Про них говорили: "Видно, що Настя хліб пекла — усі ворота в тісті"

Жодна інша традиційна страва не може зрівнятися з хлібом і способами його приготування, з розмаїттям готових борошняних виробів. Хліб був різним за видами борошна, якістю, умовами приготування та рецептурою тіста, характером випікання, формою тощо. Майже скрізь в Україні повсякденний хліб *(хлібина, боханець, паляниця)* пекли із житнього борошна. У неврожайні роки селяни додавали до цього борошна інші компоненти: борошно із ячменю, гречки, гороху чи сочевиці, а з XIX ст. — мелену кукурудзу і товчену картоплю. У голодні роки до хлібного тіста домішували буряки, варену квасолю, висівки, полову, лободу і навіть борошно із жолудів. Житній хліб був невід'ємною стравою повсякденного харчування українців не лише тому, що інших зернових культур вони сіяли менше, а й у зв'язку з традиційними смаками. Лише у південних районах України, де вирощували переважно пшеницю, споживали більше пшеничного хліба. Крім того, хліб із вівсяного борошна був поширений на території Бойківщини і Лемківщини, а із кукурудзяного - на теренах Гуцульщини і Північної Буковини.

В XIX першій половині XX ст. у більшості регіонів України хліб випікали із квашеного тіста раз або двічі на тиждень. Тісто замішували в діжі рано, до сходу сонця, інколи ще ввечері. Замість дріжджів найчастіше використовували залишки тіста від попередньої випічки. Коли ця маса починала бродити, її вимішували, досипаючи основне борошно. Місили тісто довго, аж доки воно не починало відставати від стінок діжі та від рук.

І все-таки, на думку більшості вчених, значно давніший за походженням прісний (неквашений) хліб. У XIX-на початку XX ст. його споживало переважно населення Східних Карпат (Бойківщини і Лемківщини). Тут цей вид хліба *(щипок, ощипок)* випікали здебільшого із вівсяного борошна на сковороді або на черені печі. Подекуди у селах Лемківщини вживали прісний хліб із ячмінного борошна (*одзимок, осух),* а у селах Гуцульщини і Північної Буковини — з кукурудзяного *(корж, малай).* Коржі з тонко розкачаного прісного пшеничного і житнього тіста випікали також на теренах історико-етнографічної Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я, Півдня й інших регіонів України. Інколи їх готували

Діжа для тіста

із гречаного борошна і гороху їли коржі замість хліба — з молоком, ряжанкою, сметаною, салом, олією. На свята і неділю готували коржі з медом і маком.

Крім названих видів хліба, українці виготовляли із муки чимало інших виробів: *перепічки, пампушки, пироги, млинці, оладки* тощо. Так, перепічки робили із розчиненого тіста тоді, коли не вистачало хліба до нової випічки. їли їх гарячими, переважно на сніданок. Із кислого пшеничного, житнього чи гречаного тіста випікали невеликі булочки — пампушки. Найчастіше їх вживали до борщу, спорадично — з олією та часником як самостійну страву

Улюбленою стравою українців були пироги. Пекли їх із того самого тіста, що і хліб (переважно з житнього), але обов'язково з начинкою. Для начинки використовували варену картоплю, капусту, горох, квасолю чи гречану кашу, печений гарбуз із калиною чи без неї, свіжі та розтерті сухі фрукти, товчений мак, сир, інші види продуктів. Поліщуки й автохтони Східних Карпат часто вживали для цього лісові ягоди та гриби. У святкові, вихідні дні готували пироги з м'ясом і рибою.

Меню щоденного харчування українців становило чимало страв із прісного тіста, звареного в окропі. Такими були, зокрема, *галушки, затірка, локшина.* Тісто для них готували з різного борошна, але найчастіше — із пшеничного чи гречаного. Для галушок використовували рідке тісто, яке ложкою кидали в окріп. Перед споживанням мастили їх олією, смаженим салом, часником. Затірку — порізане або дрібно розтерте тісто — також варили у воді. Потім її заливали гарячим молоком, посипали сиром, іноді змащували жиром. У тісто для локшини спочатку вбивали сирі яйця, а відтак розкачували його на тонкі коржі, злегка підсушували і різали на тоненькі смужечки. Локшину варили в окропі, молоці, юшці.

Улюблена страва українців — *вареники,* які бойки, гуцули, лемки, покутяни, буковинці та представники інших етнографічних груп західного регіону України називали *пирогами.* Тісто для них замішували із пшеничної, житньої чи гречаної муки, яке тонко розкачували і нарізали кружельцями. Вареники завжди готували з начинкою: сиром, вареною товченою картоплею, смаженою капустою, квасолею, вишнями й іншими фруктами, пшоняною чи гречаною кашею. Варили їх в окропі, а їли зі сметаною, маслом, олією, смаженим салом з цибулею. Вареники вважаються однією з найхарактерніших для української етнічної кухні страв.

Значне місце в повсякденному харчовому раціоні жителів України посідала *каша* — одна з найархаїчніших за походженням страв. Готували її із пшеничної, ячмінної, гречаної, кукурудзяної, пшоняної та інших круп. За консистенцією вона була крутою і рідкою або розмазною. Як круті, так і густі каші варили однаково — на воді або молоці,

часто доводячи їх до повної готовності у печі. їли цю щоденну страву з молоком, салом, маслом, олією, іноді з медом.

Із різних круп українці готували також рідкі страви, передовсім *куліш* — кашу із пшона з салом, в яку до смаку додавали ще картоплю і цибулю, шматок м'яса або сушену рибу (тараню). Із дрібно товчених або молотих зерен варили також різні кашо- і юшкоподібні мучні страви: *кисіль (жур), чир, соломаху, мамалигу, лемішку* тощо. Одним з найдавніших за походженням був кисіль. Традиційно готували його із добре підсушених (майже підсмажених) вівсяних зерен, які подрібнювали і запарювали окропом, додаючи водночас шматок хліба, щоб підготовлена закваска бродила. Наприкінці XIX-початку XX ст. для приготування кисілю почали використовувати інші види борошна (пшеничне, житнє, горохове, картопляне). Споживали цю страву гарячою і холодною. Якщо кисіль їли холодним, то його заздалегідь розливали у миски.

Українці Східних Карпат часто споживали *чир,* який вони готували переважно із вівсяного борошна, спорадично із житнього, пшеничного чи ячмінного. Муку засипали в окріп, розколочували і варили до згущення, після чого готову кашоподібну масу виливали тоненьким струмочком у миску з холодною водою. Їли чир або з цією ж водою, або останню зливали і замість неї додавали молока.

Населення Середнього Подніпров'я і східних регіонів України віддавна широко вживало *соломаху.* Зокрема, за свідченнями середньовічних писемних джерел, це була одна з улюблених страв запорозьких козаків. Готували її переважно із гречаного борошна, спорадично із житнього, пшоняного чи пшеничного, яке розбовтували у воді, виливали в підсолений окріп і помішуючи, варили. До готової соломахи додавали олію, масло, смалець.

З поширенням у XIX ст. на теренах України кукурудзи як зернової культури жителі Півдня, Подільського Подністров'я, Північної Буковини, Покуття і Гуцульщини почали готувати із відповідного борошна так звану *мамалигу* — густу кашу їли цю страву гарячою з олією, сиром, бринзою, молоком, кисляком, салом, а також подавали її холодною до борщу За станом і способом приготування подібною до мамалиґи була лемішка, яку варили з гречаної муки.

Споконвіків у народному харчуванні українців значне місце посідали ***овочеві страви.*** Безперечно, найпопулярнішим з них був *борщ,* який споживали майже щодня і як основну обідню страву, що наочно засвідчують численні зразки усної народної мудрості: "Борщ та капуста — в хаті не пусто", "Борщ та каша — мати наша", "Де велика рада — там рідкий борщ" "Свій борщ несолоний ліпший, як чужа юшка" тощо. Крім того, борщ обов'язково подавали до весільного і поминального столу, під час обжинок, на Різдво та в інші важливі свята. Відомі три основні його різновиди — буряковий, зелений і холодний. *Буряковий*

(червоний) борщ був у минулому і залишається й досі однією з найпоширеніших рідких овочевих страв. Основні його харчові компоненти — буряк і капуста. Водночас господині використовували для приготування цього різновиду щоденної страви чимало й інших видів продуктів рослинного походження: квасолю, моркву, петрушку (пастернак), часник тощо, а з кінця XVIII ст. — також картоплю.

Традиційно для червоного борщу заздалегідь готували буряковий квас, який заливали у горщик, розбавляючи його до смаку водою, і варили у печі. Потім у киплячу юшку кидали дрібно кришений буряк, картоплю, капусту, моркву та інші компоненти. У будень названу страву варили переважно без м'яса, а сало клали лише до смаку, у неділю і святкові дні — на м'ясній юшці. Буряковий борщ заправляли смаженою на олії чи салі цибулею або затовченими старим салом, цибулею і часником. Споживали його гарячим, приправляючи червоним перцем і забілюючи сметаною. У піст українці готували відповідний борщ також з рибою чи грибами.

Зелений (щавлевий) борщ вживався найчастіше навесні, коли городи і луки покривала перша зелень: щавель, лобода, кропива тощо. Варили цей різновид рослинної їжі на сирівці, добавляючи до неї ще картоплю. Засмажували або затовкували зелений борщ звичайним способом. Повноцінним він уважався лише тоді, коли його заправили круто звареним і посіченим яйцем, а також сметаною.

Лише влітку споживали *холодний* борщ (*холодець, холодник).*/Для його приготування дрібно сікли цибулю, зварений молодий городній буряк, круто зварене яйце, зелень петрушки і кропу тощо, які потім змішували разом і заливали сирівцем, водночас добавляючи до смаку сіль і сметану Страву не варили зовсім (за винятком названих її компонентів, та й то окремо), а їли холодною, причому з вареною картоплею замість хліба. (

Повсюдно в Україні побутував ще один вид повсякденної рідкої овочевої страви —*капусняк.* Зазвичай варили його із квашеної капусти та картоплі, які подекуди доповнювало пшоно чи інша крупа. Капусняк, як і борщ, був пісним і скоромним (заправлений салом з цибулею). У заможних родинах його готували також на м'ясній юшці.

Капусту як страву рослинного походження українці широко споживали окремо — свіжою (восени і на початку зими) і квашеною (впродовж більшого періоду календарного року). Свіжу капусту варили чи тушкували у печі, готували із неї салати; квашену — варили, тушкували або їли в сирому вигляді. Влітку свіжу капусту часто тушкували з кислими додатками: сирівцем, буряковим квасом або сироваткою з молока. Населення Східних Карпат і поліщуки варили квашену капусту разом зі сушеними чи свіжими грибами, які спочатку відварювали окремо. На теренах Поділля, історико-етнографічної Волині, Опілля й

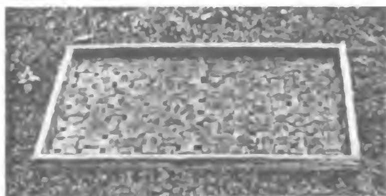
інших західних регіонів України капусту тушкували так, щоб залишилася юшка. Всі названі страви з капусти заправляли олією чи салом,а бойки — також бринзою. Відварена капуста часто слугувала начинкою для вареників і пиріжків. Крім того, листя сирої і квашеної капусти використовували для приготування однієї з найхарактерніших страв української національної кухні —*голубців.* Начинкою для голубців була легко зварена крупа різних зернових (пшона, гречки, кукурудзи), яку змішували з підсмаженою на олії цибулею, свинячими шкварками, а у святкові дні — зі сирим м'ясним фаршем.

Значне місце у щоденному харчуванні українців посідали рідкі овочеві страви з борошняно-круп'яними і м'ясними або рибними додатками. У народі називали їх по-різному, але найчастіше означували загальними термінами: *юшка* і *суп* (на західноукраїнських етнічних землях — терміном *зупа).* Традиційно для приготування юшки чи супу використовували капусту, буряк, моркву, цибулю, часник, гарбуз й інші овочі.

З другої половини XVIII ст. важливе значення серед продуктів рослинного походження набула *картопля,* яка згодом стала для багатьох українців не лише важливим доповненням до хліба, а інколи й єдиним видом їжі. Відтоді вони освоїли різні технології переробки та приготування з неї різноманітних страв: картоплю варили, смажили, пекли, тушкували, їли цілою, порізаною, товченою, тертою. До приготовлених картопляних страв добавляли молоко, масло, сало, м'ясо, зелень, бобові.

Найчастіше картоплю українці варили, причому, з метою її економії, в лушпинні. Очищені від лушпиння картоплини поливали олією зі сметаною, смаженою цибулею, смаженим салом, а до столу подавали їх з квашеною капустою, кисляком, молоком; у гірських районах Східних Карпат — з розтопленою овечою бринзою. Товчену (варену без лушпиння) картоплю найчастіше заправляли салом із цибулею. З неї смажили на сковороді також пиріжки *(оладки),* начинені квасолею, горохом, капустою чи грибами. Бойки додавали до товченої картоплі борошно та зі вим'ятої маси випікали коржі. Зі сирої тертої картоплі готували загальновідомі *деруни,* зокрема, додавали до маси з неї житнє або гречане борошно і варену картоплю, а також вбивали яйце. Все це перемішували і смажили в олії на сковороді. Подекуди підсмажені оладки складали в макітру і заливали сметаною, а потім тушкували у печі. Іноді деруни подавали до столу з підливою зі сметани і грибів.

Значне місце у народному харчуванні українців, зокрема Східних Карпат, посідали *бобові* — квасоля, біб, горох. Основним способом приготування бобових страв було варення. Названі продукти мочили на ніч у воді, а зваривши, відціджували воду і солили. Найчастіше споживали бобові немащеними, з картоплею, кисилицею, капустою, бор-

Коробка для сушіння грибів і фруктів

щем замість хліба тощо. В кулінарії бойків і лемків зварений і потовчений горох, квасолю і біб заправляли мукою і мастили салом або салом із цибулею. Потерту квасолю (*колочену фасолю)* буковинці приправляли засмаженою на олії цибулею або товченим часником. Горох і біб також часто смажили на черені печі.

Багато вживали українці *харчових гарбузів* (гарбузова каша, печений гарбуз, гарбузова начинка для пирогів тощо). Натомість окремі страви з буряка, моркви, брукви вони готували рідко, переважно у вигляді салатів. Названі овочі, а також цибуля, часник використовувалися передовсім як компоненти для приготування інших страв. Огірки, солодкий перець, редьку, помідори (набули поширення в Україні з кінця XIX ст.) споживали переважно в сирому вигляді. Для зберігання у зимовий період огірки і помідори часто консервували (солили, квасили).

Споконвіків Україна славилася як край садівництва. Відповідно, у традиційному харчуванні місцевого населення чільне місце посідали *фрукти та ягоди.* Із садових рослин найчастіше вживали яблука, груші, сливи, вишні, черешні, смородину, порічки, із дикоростучих — калину, бузину, чорницю, малину, терен тощо. Влітку і восени фрукти та ягоди їли свіжими, а на зиму їх сушили. Для цього використовували піч або спеціально обладнану в саду сушку Фрукти сушили також на сонці, розклавши їх на чисті дерев'яні дошки чи на солом'яний дах.

У лісових, лісостепових та гірських регіонах України суттєвим доповненням щоденного харчового раціону *буяй гриби.* їх смажили, тушкували, варили з картоплею, юшкою. На зиму гриби засушували у печі або на сонці, а також засолювали.

У будень ***м'ясні страви*** українці споживали мало, натомість до важливих свят і родинних подій вони готували їх обов'язково. У бідних сім'ях.и *'ясо* і *сазо* використовували передовсім як приправи. Серед м'ясних продуктів найуживанішою була *свинина,* менше — *баранина. Яловичину* автохтони України вживали спорадично. На свята селяни різали також домашню птицю — *курей, гусей* і *качок.* Населення історико-етнографічної Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я й інших регіонів України розводило з цією ж метою *індиків.*

Свіже м'ясо українці споживали рідко, зазвичай тоді, коли забивали свійську тварину або птицю. Для тривалого зберігання значну частину м'ясної продукції (свинини) селяни відразу переробляли: взимку її заморожували і засолювали, навесні — засолювали. Подекуди свинину і баранину також вудили. Засолене сало, вудженину і *смалень* (пе-

ретоплене внутрішнє сало) часто зберігали до періоду основних весняних і літніх польових робіт, що потребував посиленого харчування.

Найчастіше українці варили м'ясо, яке споживали окремо або додавали до каші, а з його юшки готували борщ чи суп. Поширеною стравою була *печеня (печінка)* — тушковане м'ясо з картоплею чи без неї зі свіжої свинини (із порізаних на дрібні шматки м'яса і підчеревини, які перетирали разом із сіллю, часником і перцем) готували традиційну українську страву — *ковбасу.* З метою тривалого зберігання жителі Слобожанщини, Полісся, Середнього Подніпров'я, історико-етнографічної Волині й інших регіонів ковбаси переважно запікали або підсмажували у печі, складали у посудину і заливали смальцем, натомість селяни Східних Карпат, Прикарпаття і прилеглих теренів вудило їх у диму Із заздалегідь вимочених та очищених товстих кишок забитого кабана, наповнених відвареною гречаною, ячмінною чи вівсяною кашею разом зі сирою або вареною кров'ю, готували *кров'янку.* Вареними вухами, язиком, легенями, щековиною, підчеревиною начиняли також вичищений шлунок, який відварювали у воді чи запікали у печі. Називали цю страву *салтисоном,* або *кендюхом.*

Однією з найпоширеніших в Україні м'ясних страв був *холодець (холодне, студинень, драглі* тощо). Для його приготування м'ясо забитої тварини чи птиці, а також ноги і голову кабана, варили впродовж тривалого часу Відтак відварене м'ясо відокремлювали від кісток, розкладали його у миски, заливали наваром і ставили в холодне місце, щоб страва остигла і загусла. їли холодець з гострими приправами: хріном, гірчицею, перцем, оцтом.

До традиційних українських м'ясних страв належали також *душенина, крученики (завиваники), січеники, хляки (фляки, рубці)* тощо.

Молочні страви в Україні споживалися значно частіше, ніж м'ясні — майже щодня, за винятком визначених днів посту Найпоширенішим було коров'яче *молоко:* свіже, кип'ячене, парене в печі або кисле. На свіжому молоці варили каші, галушки, локшину, із пареного молока робили *ряжанку,* а із кислого — знімали вершки *(сметану),* які споживали як окремий продукт або збивали із них *масло.* Сметану і масло широко використовували як приправу до різних страв — вареників, галушок, кулеші, картоплі, юшок, супів та ін. Із коров'ячого кисляку також виготовляли *сир.* Його споживали або як окрему страву, або використовували як начинку для вареників, пирогів тощо. Для цього кисле молоко ставили на певний час у теплу піч, щоб воно відігрілося. Відцідивши сироватку, сирну масу відтискували в конусоподібній полотняній торбі ("вороку") за допомогою преса з каміння або підвішували торбинку до одного зі стаціонарних хатніх предметів. Для тривалого зберігання сир солили та складали у діжечку, їли його з хлібом, картоплею.

У гірських районах Східних Карпат сир виготовляли з овечого молока. Для його штучного заквашування використовувався приготовлений із шлунка дво-, тритижневого телятка або ягнятка спеціальний каталізатор — "глєг" — "гляг" "кляг"). Під впливом цієї сироватної закваски овече молоко швидко гусло. Після його збовтування та віджимання отримували спеціальний вид сиру — *будз,* який певний час сушили, а потім розминали в дерев'яному кориті, добавляючи солі, червоного перцю. Приготовлену відповідним способом масу відігрівали в теплому місці й отримували *бринзу.* Для тривалого зберігання її щільно набивали у дерев'яні діжечки. Хоча бринза була гострою на смак, але їли її з великою охотою — з хлібом, картоплею, кулешою тощо.

Риба і приготовлені з неї ***рибні страви*** посідали другорядне місце в щоденній народній кулінарії українців. Зі свіжої риби вони варили передовсім юшку Рибу також смажили, тушкували у сметані. Споживали солону рибу ("просол") та в'ялену Значення цього харчового продукту особливо зростало у дні посту, а також у трапезі при відзначенні головних календарних свят — передріздвяного Свят-вечора, Водохресного Свят-вечора тощо.

Віддавна українці вживали різноманітні ***напої.*** Одними з найулюбленіших були *кваси",* хлібний *(сирівець),* буряковий, фруктові, ягідні, виготовлені з соку дерев (берези, клена). Так, хлібний квас готували із сушеного, переважно з житнього, хліба, у деяких регіонах України — із підсмаженого житнього, ячмінного чи вівсяного зерна. Хлібну основу заливали водою, заквашували сушеними дріжджами домашнього приготування або хмелем. Після кількаденного бродіння в теплому місці сирівець відціджували і ховали у льох. Найчастіше пили квас у гарячу для селянина пору — під час весняних і літніх польових робіт.

Популярним в українського народу був відвар із сирих і сушених фруктів та ягід — *узвар (вар, кисилиця, сливки).* Найчастіше цей напій готували із груш, слив, яблук і вишень. На основі узвару виготовляли ще один традиційний вид безалкогольного або слабоалкогольного напою — *варенуху (варену, запіканку* тощо). Зокрема, в готовий узвар додавали трохи меду або цурку і заправляли його прянощами (чорним і духмяним перцем, лавровим листям та ін.), запікаючи все разом у печі. Правда, на відміну від узвару як щоденного напою, варенуху готували переважно з приводу різних родинних і календарних свят.

Уже в княжу добу населення України широко вживало як напої *мед (медуху, квасний мед)* і *пиво.* Зокрема, із бджолиного меду спочатку виготовляли медову ситу, яку потім заправляли шишками хмелю і різними травами та залишали на кілька днів, а то й кілька тижнів, у теплі. Готову медуху проціджували й охолоджували. Щоправда, наприкінці XIX-початку XX ст. українські селяни вживали її лише в найбільші

календарні свята (на Різдво і Великдень) та найважливіші сімейні події (на родини, хрестини, весілля та ін.).

Пиво, яке було також улюбленим напоєм українців, варили переважно із ячменю, хмелю, інколи — із ячмінно-просяної суміші. Наприкінці XIX ст., у зв'язку з інтенсивним розвитком броварництва та встановленням державної монополії на пиво і горілку, його майже припинили готувати в домашніх умовах.

Традиційними для української кухні були різні слабоалкогольні *наливки:* слив'янка, вишнівка, тернівка, малинівка тощо. Для їх приготування діжки засипали фруктами і ягодами на три чверті, а решту заливали горілкою, додаючи ще мед або цукор. Робили також *настойки* із різних трав і горілки. Однак через високу вартість горілки наливки і настойки вживалися спорадично, переважно на свята й у заможних сім'ях.

Горілка як вид алкогольного напою набув поширення в Україні з розвитком товарно-грошових відносин (перші писемні свідчення про неї датуються кінцем XV ст. і стосуються західноукраїнських земель). Тривалий час горілка була атрибутом домашнього столу лише заможної верхівки середньовічного суспільства — землевласників, купців, шляхти, духівництва та інших верств. З посиленням колоніального гніту на українських етнічних землях правлячі кола Російської та Австрійської монархій здійснювали послідовну політику, спрямовану на споювання автохтонного селянства: з другої половини XVIII ст. кількість ґуралень, корчм і шинків неухильно тут зростала. Величезні прибутки від державної монополії на виробництво горілки влада використовувала для утримання репресивного апарату та подальшого закабаления українського народу

В традиційних регіонах заняття виноградарством виготовляли *вино.* Для цього використовували також яблука, груші, абрикоси й іншу садовину

Чай як різновид напою до XX ст. українські селяни не споживали, замість нього вони запарювали та пили *настої* з цілющих трав. *Кава* стала щоденним напоєм багатьох українців лише у XX ст.

Отже, споконвіків повсякденна кухня автохтонів України вирізнялася великою різноманітністю страв, більшість з яких готували передовсім із продуктів рослинного походження (хліб, борошняні вироби, рідкі та круті круп'яні каші, борщ, овочеві юшки, супи тощо). Це стосується і традиційних напоїв, виготовлених переважно із продуктів рослинництва, садівництва та виноградарства. Дещо в менших кількостях українці споживали молочні страви. М'ясні та рибні страви також були невід'ємним компонентом повсякденної їжі українців, але бідне населення споживало їх у будень спорадично.

СВЯТКОВА ТА ОБРЯДОВА ЇЖА

У народному харчуванні українців чільне місце посідала святкова й обрядова їжа, яка, на відміну від повсякденної, виступала формою громадського і родинного спілкування, виконувала об'єднувальну та символічну функції. Вживання святкових і обрядових страв обов'язково супроводжував низку звичаїв та обрядодій. Залежно від характеру таких звичаїв та обрядів учені розділяють їх на дві великі групи — ***сімейні*** (родини, весілля, поминки) і ***календарні*** (різдвяно-новорічні, великодні та ін.). До святкових і урочистих подій кожний селянин намагався приберегти і придбати необхідну кількість відповідних продуктів, а страви готував із них особливо старанно, суворо дотримуючись усталених традицій. Водночас, крім святкової та обрядової їжі, у такий день споживали також багато видів щоденних страв, про які вже згадувалося. Зазначимо лише, що для святкового столу готували їх або з більшою кількістю приправ і з м'ясом (рибою), або лише пісними, що залежало від характеру родинної події чи календарного свята, харчових заборон та інших факторів. Так, у різних регіонах України на весілля традиційно варили борщ із м'ясом, рідше — капусняк або суп, голубці з круп, вареники, різні густі та рідкі каші, холодець, печеню з м'яса тощо, пригощали учасників весільного дійства узваром, киселем, медухою й іншими видами безалкогольних і слабоалкогольних напоїв, а також горілкою. І все-таки весільний стіл, як і стіл на родини та у поминальний день, відрізнявся від щоденного передовсім невластивими для останнього певних страв, причому, як і у випадку з повсякденним харчуванням, більшість їх готували також із *продуктів рослинного походження.* На відповідних стравах і зосередимо основну увагу

Посвячення фруктів на Спаса

Серед сімейно-побутової обрядовості українців одне з важливих місць посідала в минулому і посідає досі/ю-***дильна.*** Більшість обрядодій, що виконувалися під час відзначення цієї важливої для кожної сім'ї події, обов'язково супроводжував *хліб, борошняні вироби* і так звана *бабина каша.* Так, згідно з давньою традицією, ще наприкінці XIX ст. у деяких регіонах Лівобережної України на родини "баба"-повитуха чи "пупорізка" (ко-

тра приймала роди), спеціально пекла для породіллі *паляниці,* а на теренах Гуцульщини— *колачики.* Особлива роль у родинах (хрестинах) відводилась каші — страві на яйцях і маслі, яку готувала також баба-пупорізка і приносила її в горщику до породіллі у хату Тут усі присутні торгувалися за неї, чого, за звичаєм, домагався хрещений батько дитини. Він і розбивав цей горщик об ріг столу, а ту частину каші, що залишалася в його руках, клав на стіл, щоб з'їсти: трохи мати немовляти, решту — гості. Найдовше описаний звичай побутував на теренах Полісся, історико-етнографічної Волині, Слобожанщини. При відвідуванні породіллі заміжні жінки теж приносили хліб або хлібні вироби (млинці, пироги та ін.), а також яйця, мед, узвар або фрукти для узвару, щоб у такий спосіб допомогти їй чимшвидше "стати на ноги" Загалом, згідно з традиційними уявленнями і повір'ями, забезпечити здоров'я породіллі, життя немовляти і вберегти його в майбутньому від різних недуг мали насамперед згадані вироби з борошна та бабина каша. Останній приписувалася здатність впливати і на продовження людського роду

Обов'язковим атрибутом українського *весілля* були також різні вироби з борошна, передовсім *коровай.* Наприкінці XIX-у першій половині XX ст. коровай як обрядовий весільний хліб випікали скрізь в Україні, за винятком деяких районів Закарпаття і Середнього Подніпров'я. Тут його виготовлення (від замісу тіста і до прикрашення готового виробу) супроводжувала низка обрядодій з виконанням великої кількості спеціальних народних пісень. Випікали коровай із кращих сортів муки, переважно із пшеничної, додаючи до тіста яйця, масло. Зверху оздоблювали його виготовленими з муки шишками, голубками, жайворонками, качечками, квіточками й іншими виробами, а також прикрашали зеленню барвінка, цвітом і ягодами калини, червоними стрічками, подекуди — гілками плодових дерев, обплетених тістом, тощо. Споживали коровай наприкінці весільного застілля, пригощаючи за винагороду ("перепій", "пропій") гостей. Для обдаровування молодими коровайниць, гостей, весільної челяді, молоді, яких не частували короваєм, випікали окремі *шишки, качки* (Середнє Подніпров'я), *гуски, калачі* (Поділля, історико-етнографічна Волинь, Північна Буковина й інші регіони) тощо. Споживали на весіллі також інші види обрядового хліба — *дивень* (Середнє Подніпров'я, Південь України, Слобожанщина), *верч* (Полісся),*лежень* (Слобожанщина, Середнє Подніпров'я). Верч і лежень були переважно овальної форми, а дивень виготовляли, як правило, із плетінки у формі кола. Лежень і дивень часто прикрашали, натомість верч оздоблювали спорадично.

Гуцули і бойки обов'язково смажили для молодої пари двоє курячих *яєць,* а весільні куховарки деяких районів Середнього Подніпров'я готували для *неї локшину з курятиною.* Курей дарували молодим гості

на теренах Північної Буковини. Тут же відвареними курми пригощали хрещених і весільних батьків молодих.

Широко використовувався у весільній обрядовості українців *мед.* Зокрема, після церковного шлюбу (вінчання) ним мастили молодим вуста — "аби життя було солодким і багатим у любові на довгі літа"

Поминальний обід після поховання небіжчика, а також під час вшанування його пам'яті на дев'ятий, сороковий день і роковини супроводжувала теж спеціальна обрядова страва — *коливо* (у більшості регіонів України), *канун* (Слобожанщина, південні райони Лівобережної України). Традиційно це була прісна каша з пшеничної чи ячмінної крупи, яку остуджували і заливали медовою ситою. Кожен із присутніх на поминальному обіді споживав три ложки цієї страви, примовляючи: "Йому (себто небіжчику — ***М.Г.)*** царство небесне і земля пухом, а нам ще прожить" За свідченнями українських етнографів, у середині XIX ст. існував звичай пекти на поминки *книші* — невеликі житні чи пшеничні хлібини з борошна дрібного помелу В деяких регіонах України книші роздавали у поминальні дні жебракам. При похованні неодруженого парубка чи незаміжньої дівчини їх одягали у святковий (весільний) одяг, пекли до цієї сумної події *коровай* і *шишки (калачі* тощо), тобто так само, як і на весілля.

З-поміж свят зимового календарного циклу найбагатшим був ***святовечірній*** (передріздвяний) стіл, на який подавали від дев'яти до 12, подекуди на теренах Північної Буковини — до 17 прісних страв. Ключове місце серед них посідала *кутя,* що відображено навіть у народній назві самої вечері — "багата кутя" ("сита кутя", "коляда"). Спосіб приготування цієї страви був однаковим скрізь в Україні. Зокрема, очищені від луски пшеничні зерна варили в горщику, а потім готову кашу заправляли медовою ситою, подрібненими волоськими горіхами, розтертим маком тощо. Кутю, на відміну від інших святовечірніх страв *(борща, канусняка, вареників, голубців, млинців, страв із риби* і *грибів* тощо), ніколи не солили. У більшості регіонів України з неї починали, власне, вечеряти. Другу обов'язкову страву святовечірньої трапези становив *узвар,* яким переважно завершували вечерю. Серед цих святкових страв важливе місце відводилося і *часнику* як атропейному засобові. Обрядовим хлібом українців на Свят-вечір здавна був *керечун (карачун, книш, лежень),* який випікали із пшеничної, рідше із житньої чи ячмінної муки. Українці Східних Карпат часто запікали в цьому обрядовому хлібі зерна різних культур — жита, пшениці, квасолі тощо, а також додавали до тіста часник і мед.

Загалом вечеря напередодні Різдва завжди мала сімейний характер, тобто була символом домашнього вогнища. До столу сідали всі члени родини, котрі обов'язково згадували добрим словом з тих чи інших причин відсутніх її членів і близьких.

Тиждень після Різдва, напередодні Нового року (13 січня), українці Покуття і Волині, Поділля та Середнього Подніпров'я й інших етнографічних районів відзначали ***Щедрий вечір***, витоки якого вчені пов'язують з віддаленою дохристиянською добою. За християнським календарем, це свято преподобної Меланії. В народній традиції обидва ці свята об'єдналися і тепер відзначаються як Щедрий вечір, або Маланки. Щедрим, або багатим цей вечір уважався в народі тому, що на відміну від Свят-вечора, до передноворічної святкової трапези входили також скоромні страви: *ковбаса, свиняча кишка з кашею, смажене м 'ясо* та ін. Крім того, на цю вечерю готували ше *вареники зі сметаною, книші* й обов'язково *гречані млинці з м 'ясом.* Жителі деяких регіонів України, зокрема українсько-білоруського пограниччя, варили до цієї трапези також *другу кутю,* заправляючи її смальцем.

Сімейний характер мав ***вечір напередодні Водохреща*** — 18 січня. Українці відзначали його також святковою трапезою, яка основними елементами повторювала передріздвяну В народі називали цю вечерю по-різному· "Бабин вечір", "Голодний Свят-вечір" "Голодна кутя" тощо. Готували до неї ті самі страви, що й на вечерю напередодні Різдва, але в меншому асортименті, що і відображено в зазначених назвах. Головними з таких страв уважалися знов-таки *кутя* й *узвар.*

Значну кількість спеціальних страв готували на основне свято весняного календарного циклу — ***Великдень,*** передусім обрядовий хліб — ***паску.*** Тісто для неї виготовляли із найкращих гатунків борошна, до якого додавали масло, яйця, цукор, спорадично шафран. Пекли паски переважно у суботу в печі. Самому процесові її приготування надавали дуже великого значення, оскільки вважалося, що від того, якою вийде паска, такою буде доля всієї сім'ї впродовж поточного року Перед споживанням цей обрядовий хліб, як й інші основні великодні страви, обов'язково освячували у церкві.

Крім паски, до Великодня готували також *калачі* у вигляді видовжених плетінок, з якими ходили вітати із святами родичів. Обов'язковою стравою на пасхальному столі були *писанки* — круто відварені та пофарбовані курячі яйця. Згідно з традиційними віруваннями, вони символізували весняне відродження природи, продовження роду тощо. Населення Східних Карпат приписувало великоднім яйцям магічну силу плодючості. Тому цю святкову трапезу розпочинали саме із споживання посвяченої крашанки. Потім подавали на стіл інші страви, серед яких чільне місце посідали м'ясні: ковбаса, вуджене м'ясо, смажена свинина, холодець, а також масло, сир (у верховинців Східних Карпат — бринза), ряжанка, хрін тощо.

До інших свят річного календарного циклу спеціальні страви українці готували зазвичай лише спорадично. Так, у дні Зелених Свят (Трійці) сімейний стіл нічим не відрізнявся від недільного чи буденного, що

наочно засвідчує одне з народних прислів'їв: "Різдво гарне ковбасою, Великдень крашанкою, а Зелені Свята не варті й кота" На ***свято апостолів Павла і Петра*** (12 липня) автохтони Східних Карпат пекли сирні булочки — *мандрики (перевертаники).* Для цього змішували сир, яйця і борошно. До ***свята Маковія*** (14 серпня) подекуди готували із прісного тіста з розтертим маком і медовою ситою коржі — *шуляки (шулики).*

Отже, святкова й обрядова їжа українців завжди виконувала насамперед об'єднувальну та символічну функції, тобто впливала на форми взаємовідносин і взаємозв'язків усередині сім'ї і сільської громади, на процес відновлення і передачі усталених упродовж віків народних звичаїв, обрядів, вірувань, звичаєвого права тощо. Цим вона суттєво відрізнялася від повсякденної їжі, яка виконувала лише утилітарну функцію.

РЕЖИМ ТА ЕТИКЕТ ХАРЧУВАННЯ, ОСНОВНІ ХАРЧОВІ ЗАБОРОНИ

Режим харчування українців залежав від різних факторів — від сезону року, режиму робочого дня, запасів харчових продуктів, релігійних вірувань та ін. Традиційно у селян було прийнято харчуватися тричі на добу· *снідати, обідати* і *вечеряти.* У гарячу для них пору літніх польових робіт, коли світловий день був довгим і виснажливим, селяни приймали їжу ще додатково — у *полудень* або *підвечірок.* Загалом розподіл їжі впродовж дня в Україні майже скрізь був однаковим і залежав передовсім від режиму роботи, а також від заможності сім'ї. Так, при триразовому харчуванні сніданок з'їдали вже о 6-7-й год. до початку робочого дня, обідали — об 11-13-й год., а вечеряли — аж о 20-21 -й год. При чотириразовому харчуванні, як уже згадувалося, використовували також полудень або підвечірок (о 16-17-й год.). Взимку, зокрема у Великий піст, бідні селяни часто обмежувалися лише двома прийомами їжі — обідом і вечерею або сніданком і вечерею. У бойків побутувало навіть повір'я про те, що журавлі, які відлітали на зиму в теплі краї, забирали зі собою обід, і від того часу селяни їли лише двічі на день. Повернувшись навесні, вони приносили обід назад, і з того часу селяни їли знову тричі на день. Тобто український селянин завжди розумів необхідність ощадного витрачання харчових продуктів упродовж усього року

Серед названих прийомів їжі найситнішим був обід, меню якого обов'язково становив хліб, борщ (капусняк), каша чи інша страва. Стосовно сніданку і вечері, то в різних родинах вони були різними. Зокрема, дуже часто селяни снідали вареною картоплею з капустою, коржами зі свіжим молоком чи кисляком, локшиною або затіркою з молоком чи салом тощо. На вечерю традиційно готували куліш, галушки, юшку й інші споріднені страви.

Незалежно від соціально-майнового становища для приготування їжі двічі на добу (вранці і ввечері) топили піч. Навіть у найбідніших селян було прийнято варити їжу бодай раз на день — до сніданку Готували стільки, щоб можна було з'їсти за раз, бо на другий день не годилося залишати страви. Під час приготування їжі господиня (мати, невістка чи старша дочка) дотримувалася чистоти і тиші — остерігалася стуку посудом або руками, опускання посуду на долівку чи на предмети хатнього побуту, бо, згідно з народними повір'ями, це було для сім'ї недобрим знаком. Суворих правил етикету дотримувалися також під час споживання їжі. Зокрема, заборонялося голосно розмовляти, сміятися, махати під столом ногами тощо. До порушників загальновизнаних правил поведінки за столом голова сім'ї (батько) чи мати тут же застосовували певні санкції, але найчастіше обмежувалися черговим повчанням дітей.

Традиційне харчування українців супроводжувала низка різних заборон і обмежень. Однією з найдавніших релігійних заборон була заборона вживати в їжу кров та м'ясо тварини, яка загинула через удушення або удавлення, тобто без випускання крові, оскільки вона вважалася нечистою. З утвердженням християнства в Україні відповідне правило поширилися також на конину як харчовий продукт.

Багато заборон стосувалося приготування хліба. Зокрема, його не мала права пекти вагітна або "нечиста" жінка. Заборонялося ще раз всаджати у піч недопечений хліб, бо тоді, згідно з народними повір'ями, не вийде заміж дівчина родини, а у вагітної жінки будуть важкі пологи.

Жінкам, у яких померли малі діти, до свята Спаса (19 серпня) заборонялося їсти фрукти, а у селах західної частини Бойківщини не можна було пекти картоплю. Куховаркою чи коровайницею не могла бути жінка, яка обмивала покійника. В деяких регіонах України на свято Головосіки (Усічення голови Іоана Предтечі; 11 вересня) дотримувалися заборони різати продукти, що мали головку· капусту, часник, цибулю тощо.

І все-таки найбільша кількість харчових заборон і обмежень була пов'язана зі споживанням скоромної їжі (м'ясної і молочної) у визначені церквою пости: перед Великоднем (у Великий піст), у Петрівський, Спасівський, Пилипівський. Крім того, слід було утримуватися від вживання їжі тваринного походження у середу і п'ятницю в період м'ясоїд. Хоча запровадження постів приписується християнській церкві, але витоки цього явища сягають ще дохристиянських часів, і було воно зумовлене обмеженою кількістю запасів відповідних харчових продуктів у певну пору року Сенс посту полягав також у тому, що він виконував у харчуванні розвантажувальну функцію.

Після Другої світової війни традиційна кухня українців зазнала суттєвих змін. Зокрема, зменшилися відмінності в асортименті їжі сільсь-

кого і міського населення, жителів різних регіонів України. Водночас збільшилося вживання кількості продуктів харчування на душу населення. Хоча й досі зберігається перевага споживання продуктів рослинного походження, але в раціоні українців значно зросла питома вага м'ясних, рибних і молочних страв. Крім того, спостерігається збільшення споживання фруктів та овочів, у тому числі південних, а також різних продуктів і спецій, імпортованих з інших країн.

Загалом загальне поліпшення якості харчування населення України було досягнуто насамперед за рахунок зменшення низькокалорійних (із незадовільними смаковими характеристиками) страв, напоїв, неефективних способів приготування, консервації та зберігання продуктів, запозичених передовсім у європейських народів. Проте надмірна хімізація, не завжди контрольоване використання отрутохімікатів, проведення необґрунтованих експериментів у сільському господарстві, зокрема у тваринництві, орієнтація переробної промисловості лише на кількісні показники негативно позначилися на якісних характеристиках місцевої сільськогосподарської продукції. Все це спонукає нас знати давні народні кулінарні традиції і поміркувати над тим, як ефективно і раціонально можна їх використати в майбутньому

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Артюх Л.Ф. **Їжа та харчування в Київській Русі // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. — К., 1986. — С. 65-83.**

Артюх Л. **Народне харчування, їжа, кухонне начиння //Українці: Історико-етнограф. монографія: У 2 кн. — Опішне, 1999. — Кн. 2. — С. 121-138.**

Артюх Л. **Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнограф. довідник. — 2-е вид. — К„ 1994. — С. 79-108.**

Артюх Л.Ф. **Українська народна кулінарія: Історико-етнограф. дослідження. — К„ 1977.**

Борисенко В. **Повсякденна їжа та ритуальні страви //Холмщина і Підляшшя: Історико-етнограф. дослідження. — К., 1997. — С. 215-222.**

Гаврилюк Н.К. **Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981.**

Гонтар Т.О. **Народне харчування українців Карпат. — К., 1979.**

Кожолянко Г **Народознавство Буковини. Народна їжа українців: Навч. посіби. — Чернівці, 2000.**

Мандибура М.Д. **Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст.: Історико-етнографічний нарис. — К., 1978.**

Скуратівський В. **Кухоль меду. — Львів. 2000.**

РОЗДІЛ XIII

ПІДСОБНІ ЗАНЯТТЯ, ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛА

Водночас із основними заняттями (землеробством і тваринництвом) помітне місце у виробничо-господарській діяльності українців посідали різні види допоміжних, а також різноманітні підсобні промисли і ремесла. Цьому сприяли природні умови України (лісові масиви, де водилося багато звірів і птахів, велика кількість багатих на рибу водоймищ тощо) та результати праці при веденні місцевим населенням відтворювального господарства.

МИСЛИВСТВО

Витоки мисливства сягають в Україні вже епохи палеоліту, коли полювали на мамонта, оленя, мускусного бика, дикого кабана й інших звірів. З розвитком хліборобства і придомного скотарства частка м'яса диких тварин і птахів у харчовому раціоні тутешніх жителів поступово зменшувалася, як і продукції цього заняття — шкіри, хутра. костей, рогу, сухожилля. І все-таки зазначена продукція мисливства не втрачала свого значення у господарстві українців до початку XX ст.

У період Київської держави і Середньовіччя загалом значних масштабів набуло полювання на хутрових звірів, оскільки оброк хутром становив тоді одну з важливих натуральних повинностей селян. У княжу добу, поряд з гривнею, хутро виконувало навіть функцію грошей. З того ж часу мисливство регламентувалося нормами кодифікованого законодавства. В цьому сенсі особливо важливе значення мала "Устава на волоки" (1557) — законодавчий акт, деякі статті якого визначали певні об'єкти, засоби і способи полювання, права власників лісових масивів та обов'язки мисливців тощо.

Фауна України завжди була насичена великою кількістю диких тварин і птахів. До XVI ст. тут ще водилися стада таких рідкісних звірів, як тур, зубр і дикий кінь (кулан), а до XVIII ст. — численні стада лося, оленя, козулі, дикого кабана, сайгака, зграї вовків та ін. Дикі коні зникли на території Південної України в середині XIX ст. а сайгаки — наприкінці XIX ст. Українські етнічні землі були багатими також на куниць, борсуків, бобрів, лебедів, гусей, качок, куріпок, перепелів, глухарів, рябчиків та ін.

З початком розвитку феодалізму обмежилося полювання простолюдина на бобрів, куниць, а вже з XVI ст., коли більшість мисливських

угідь стала власністю феодалів, селяни позбавлялися права полювати на диких звірів багатьох інших видів.

Мисливство посідало чільне місце серед промислів козацтва. На землях Запорозької Січі існували навіть мисливські гурти. Вони полювали на диких тварин — тарпанів, козуль, оленів, бобрів, видр, лисиць. Хутро і шкіру від цього промислу козаки використовували для виготовлення свого одягу або продавали їх на місцевих ринках. Незважаючи на заборону, продовжували займатися мисливством (у вільний від польових робіт час) українські селяни, насамперед Полісся і Східних Карпат.

Заняття місцевим населенням мисливством грунтувалося передовсім на його глибокій обізнаності з повадками звірів і птахів, на орієнтації людини в довкіллі тощо. Сформовані впродовж тисячоліть стереотипи про тваринний світ зумовили різні ***способи*** (*засаду, облаву, вистежування, переслідування, підманювання*), ***форми*** (*активну і пасивну*) та ***характер*** (*колективний та індивідуальний*) промислу

В глибоку давнину найчастіше полювали на звірів колективно, застосовуючи для цього засаду, облаву і переслідування. Зокрема, тварину заганяли над обрив, звідки вона падала вниз, в ущелину або до заздалегідь підготовленої ями-пастки, де її добивали камінням, кілками чи списами з крем'яними або кістяними наконечниками. Винайдення в добу мезоліту лука і стріли з крем'яним (кістяним) наконечником дало змогу полювати на відстані. Поступово технічні засоби мисливства удосконалювалися, а водночас і народні методи самого заняття, причому чимало первісних пристосувань полювання залежало безпосередньо від конкретної мети мисливця, видів звірів і птахів, що стали об'єктом його уваги, та інших факторів. Крім того, активну форму мисливства все більше і більше витісняла пасивна, а колективне полювання — індивідуальне. Поширенню індивідуального мисливства особливо сприяло офіційне середньовічне законодавство, яке різко обмежило можливості селян займатися цим видом діяльності; запастися додатковими припасами їжі, хутром і шкірою вони могли лише внаслідок нелегального полювання, використовуючи для цього різні, приховані від стороннього ока, пастки, сітки тощо. Натомість колективне мисливство застосовувалося в зазначений період переважно у двох випадках: як розвага, влаштована багатими землевласниками; при організації облави на вовків та інших хижих звірів, котрі завдавали шкоди господарству населення того чи іншого краю.

В XIX ст. і 30-х роках XX ст. українці полювали переважно з метою добування для власних потреб м'яса, хутра і шкіри, а також задля захисту своїх сільськогосподарських угідь, домашньої худоби від хижаків і шкідників. Об'єктами мисливства були ведмеді, вовки, рисі, дикі кабани, лосі, олені, козулі, лисиці, куниці, зайці, видри, борсуки, різні гризуни, качки, гуски, куріпки, перепілки, глухарі, дрофи та ін.

Вид фауни, мета і спосіб заняття, набуті впродовж віків мисливський досвід і знання визначали й основні технічні засоби, які застосовували українські селяни. Причому кожен з таких мисливських засобів вирізнявся певними конструктивно-технологічними особливостями і принципами дії, що залежали від його конкретного функціонального призначення.

При полюванні на вовків, ведмедів, диких кабанів, оленів, інших парнокопитних використовувалися насамперед різні самоловні пристрої, серед яких одними з найдавніших за походженням були *ями-пастки* ("сліпі ями" "вовчі доли" "западниці" "теліші") завглибшки 1,*6-2* м кожна. Викопували яму-пастку переважно на лісових стежках і перехрестях доріг, а зверху її накривали спеціальною дерев'яною кришкою, що оберталася навколо своєї осі, завдяки стаціонарно закріпленої по центру неї поперечки-палиці, кінці якої примощували на краях ями. Цю кришку мисливці маскували хмизом, травою, листям тощо. Інколи у дно пастки ще закопували один або кілька загострених доверху паль.

У минулому на теренах Полісся широко побутувала "вовківня" ("самолов") у формі спіралеподібного лабіринта. Його основу становили масивні кілки, переплетені лозовими, ліщиновими чи інших порід дерева гілками і прутами. За напрямком руху в цьому переплетенні кріпили гнучкі дубові палиці зі загостреними кінцями. Всередину пастки мисливці поміщали принаду для хижака — порося, козеня чи ягня. При наближенні до неї спіралеподібний лабіринт поступово звужувався, а дубові палиці все більше затискали вовка з боків. Якщо хижак пробував задкувати до виходу, то палиці боляче впинались в його тіло, внаслідок чого він і ставав здобиччю мисливця.

У Східних Карпатах на вовків і ведмедів влаштовували в глибині лісу "слупу" Це була складна за конструкцією мисливська пастка. Основу конструкції її становили два закопані у землю дерев'яні стовпи ("сохи"), кожний з яких закінчувався у верху натуральною розвилкою. Між цими сохами примощували і закріплювали спеціальними засобами та способами кілька важких колод. Тут прив'язували для звіра принаду Намагаючись дістати цю приманку, вовк чи ведмідь зрушував з місця один з важливих елементів пастки — "сторожа" у зв'язку з чим порушувалася система конструкції зведеної "слупи" і її верхні колоди падали, водночас придавлюючи хижака до землі.

Віддавна в Україні застосовувалися примітивні мисливські *механізми на зразок капканів.* Зокрема, на теренах Полісся на лосів полювали за допомогою "ступи" яку виготовляли із куска звичайного дерева-кругляка. Точніше, в торці заготівки видовбували наскрізний пляшкоподібний отвір, а саму пастку ставили на заболочених стежках, якими переходили лосі. Ступивши ногою в "ступу" та намагаючись звільнитися від неї, лось застрягав у болоті.

Дещо складнішу конструкцію мала "ступиця" — пастка-капкан, за допомогою чого поліщуки та українці Східних Карпат полювали на вовків і лисиць, зайців і куниць та інших звірів. Виготовляли цей пристрій із дерев'яного бруска, де видовбували поздовжній отвір човникоподібної форми. З обох боків цього отвору примощували по одному пружному прутику із ліщини, а між ними — дві рухомі клепки із "сторожами" Всі названі деталі відповідного пристрою сполучалися разом лише за допомогою двох шпунтів і чотирьох кілочків, які вставляли у продовбані в бруску дірки. Наступивши на "сторожі" пристрою, клепки стискалися, зашемлювали ногу звіра, і він ставав легкою здобиччю мисливця.

У XX ст. такі та інші види примітивних засобів мисливства повсюдно витіснили залізні капкани саморобного (ковальського) і фабричного виробництва, які були різних розмірів і з різною силою пружності механізму защеплення: на ведмедя і вовка, оленя і козулю, дрібніших звірів. Відомо також, що в Україні металеві капкани застосовувалися вже в добу Середньовіччя. У писемних пам'ятках того часу вони фігурують як "заліза"

Хутрових звірів і птахів часто ловили за допомогою *сіток* і *петель* ("сильця" "сідла"). Залежно від конкретного призначення петлі виготовляли зі шкіри і ниток певної товщини, а також із кінського волоса, а з XX ст. — із металевого дроту За принципом дії "сильця" були двох видів — на "одушення" та "підрив" У першому випадку звір сам затягував розставлену на лісовій стежці петлю пастки. Натомість "сильце" другого виду обов'язково прив'язували до пригнутого майже до самої землі молодого пружного дерева, попередньо закріпивши його верхівку кілком або іншим засобом. Ступивши ногою у петлю цієї пастки, звір, намагаючись вирватися з неї, зрушував систему кріплення дерева й останнє випрямлялося, піднімаючи водночас і здобич над землею. Сітки були *самоловними,* тобто такими, в яких звірина сама запутувалась, і *підривні,* коли, потягнувши за шнур, мисливці накривали нею тваринку чи птицю, що потрапила в пастку, або стягували краї цієї сітки.

Наприкінці XVIII ст. мисливці почали застосовувати спеціальні *рушниці* з витим і висвердленим стволами, що мали різні назви — "крем'янка" "кріс" "шомполка" "одностволка", "двостволка" "курківка", "безкурківка" Шомполку з крем'яними запалами використовували сільські полювальники аж до початку XX ст.

Борсуків і лисиць також викурювали з їхніх нір або останні розкопували. Допоміжними засобами при полюванні на звірину українським мисливцям часто слугували *приваблюючі засоби,* так звані *вабики* ("роги", "ріжки", "дудки" "пищики" та ін.) кількох видів, за допомогою яких вони імітували голос тієї чи іншої дикої тварини, приманюючи її відпо-

відним способом до себе. Найдавніший метод підманювання звірів і птахів полягав у вмінні імітувати їхні звуки. До архаїчних за походженням компонентів традиційного полювання належали також різні форми.і/яо *кування мисливця.* Зокрема, з цією метою в минулому широко застосовували шкури диких тварин і зелені гілки дерев, траву тощо.

На жаль, у наш час в Україні деякі види промислових звірів уже повністю знищені, а багато з них перебувають на межі зникнення. Щоправда, держава вживає певні заходи, спрямовані на збереження й охорону тваринного світу В цьому плані важлива роль належить передовсім природним заповідникам. Набутком історії стала тепер і більшість методів та засобів традиційного полювання.

РИБАЛЬСТВО

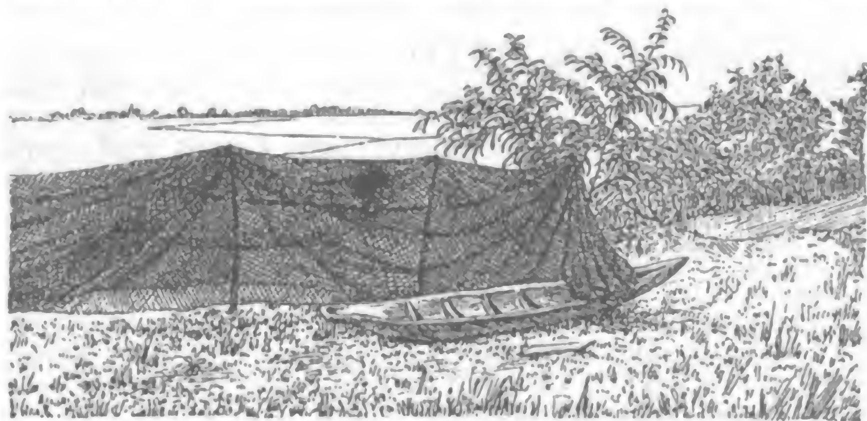
У писемних джерелах XIV-XVI ст. вилов риби і торгівля нею згадуються як одне з важливих допоміжних видів занять населення України. Найбільшими центрами рибальства були в той час Дніпро та гирла повноводних рік басейну Чорного моря, а також водні артерії Полісся. До речі, за літописними даними, з Нижнього Подніпров'я рибу вивозили до Галицького князівства вже у XIII ст. У Середньовіччі велику кількість риби транспортували в центральні регіони Польщі з території Полісся. На теренах Поділля, історико-етнографічної Волині, Прикарпаття й інших регіонів уже в XIV ст. виникали перші штучні водойми для розведення риби — ставки. У XV-XVI ст. власники-шляхтичі цих водойм активно торгували рибою на внутрішньому і зовнішньому ринках, у зв'язку з чим активно розвивалося і місцеве ставкове господарство. Велике значення мало рибальство на землях Запорозької Січі. Зокрема, тут щороку між куренями "кидали ляси" тобто розподіляли риболовецькі та мисливські угіддя. Риба була також одним з головних харчових продуктів Війська Запорозького. Водночас чимало риби запорожці продавали або вимінювали її на необхідні речі.

В період Середньовіччя за право займатися рибальством селяни віддавали феодалові частину вилову або платили йому за це право грошовий податок, а також виділяли транспорт для доставки риби на ринок чи до замку, давали коноплі та льон для виготовлення сітей тощо. Українським селянам Східних Карпат забороняли ловити рибу в тих ріках, які належали місцевим князям.

Для збереження рибних запасів українці віддавна дотримувалися певних заборон, що грунтувалися на звичаєвому праві. Так, заборонялося ловити рибу під час нересту або в пору її нагулу Цього неписаного правила суворо дотримувались також запорозькі козаки.

Розвиток капіталізму вплинув на організацію риболовного промислу в Україні. Зокрема, наприкінці XIX ст. у прирічкових регіонах з'яви-

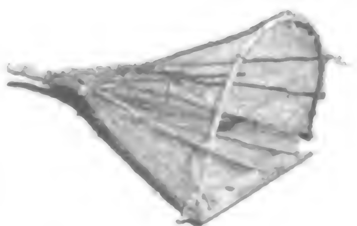
Рибальське спорядження

лися численні орендарі, котрі за домовленою ціною брали в оренду на визначений заздалегідь термін певну ділянку водної артерії, ставки чи озера і самостійно організовували вилов риби, її реалізацію на ринках. Сушену рибу транспортували в торгові центри спеціальними возами ("мажами"), а солену — в бочках. Живу рибу поліщуки перевозили обладнаними для цього суднами.

Впродовж довготривалого заняття рибальством в Україні сформувався **масивний комплекс його народних прийомів і технічних засобів,** які можна поділити на чотири основні умовні групи: без застосування спеціальних снастей (вилов руками); із застосуванням знарядь індивідуального користування; стаціонарний ("тихий") індивідуальний та колективний вилов риби за допомогою нерухомих снастей; колективне рибальство за допомогою рухомих снастей. У такій послідовності це заняття, фактично, розвивалося й удоскона-

1

2

3

4

5

Рибальські снасті:
1 — "кош " (зліва): "хабища " (справа); 2 — "топуха"; 3 — "сак"; 4 — "скрипка "; 5 — "колиска "

лювалося впродовж багатьох тисячоліть. Водночас кожна з названих груп з відповідними методами і технічними засобами рибальства вирізнялася лише характерними для неї рисами та специфічними особливостями. Крім того, незалежно від часу походження, багато з них синхронно побутували у більшості риболовних регіонів України аж до 3О 40-х років XX ст., а на теренах Полісся частково й досі.

Найдавнішим за походженням способом рибальства був *вилов риби руками,* чим займалися переважно жінки і діти. В жарку літню пору (у Спасівку) на повноводних ріках України чоловіки і підлітки займалися так званим *печеруванням* — ручним "промислом" на сомів, лящів, миньків та інших прісноводних хижаків. Як відомо, в цю пору названі й інші види іхтіології ховаються в затінку (під коріння дерев, камінням, у вимитих ямах — "печерах"), звідки їх можна дістати руками, зануривщись у воду.

Відтак набули розповсюдження *снасті, виплетені з лози,* зокрема, у вигляді коша та верші, а також *кістяні крючки.* Починаючи з доби неоліту, рибу ловили також сітями та за допомогою лозового ятеря. Вже тоді рибаки широко застосовували різні способи перегороджування вузьких річок, річкових рукавів і заток частоколом ("заколом") з очеретяним переплетенням, посередині якого залишали вузький прохід. Тут і примощували та закріплювали різні види пасток для риби — "вершу", "кош", "ятер" тощо. Найчастіше відповідним способом ловили рибу під час її весняного нересту або осіннього відпливу на глибокі ділянки ріки.

В минулому в Україні широко побутував індивідуальний вилов риби за допомогою *гарпуноподібних металевих списів* та *"остей" ("острог").* Кожен із них був оснащений кількома зубами, а також за допомогою стаціонарних *залізних гачкових самоловних засобів* — "переметів" і "кормаків" Так, металеві "ості" виникли щонайпізніше в епоху енеоліту Це був вилкоподібний прилад з трьома і більшою кількістю зубами, які внизу закінчувалися з одного або з обох боків борідкою-задиркою ("зазубнем", "зазубринкою"). Закріпивши металеву частину цього знаряддя на відносно довгому держаку нерухомо, ним протикали рибу на мілководді. Рибалячи остями вночі, ще підсвічували собі смолоскипом. До 30-х років XX ст. на ріках Полісся за допомогою цього знаряддя рибалили на так званий *посвіт* ("посвєт") на смолисту лучину, яку палили в металевому, закріпленому на передку човна, "каганці" В цьому випадку обов'язково працювало двоє рибалок: один з них примощувався на задку транспортного засобу і повільно правив ним за допомогою весла, інший стояв з остями біля "каганця" і вистежував рибу, стежачи також за полум'ям "посвіту"

Серед індивідуальних рибальських приладів широко використовувалися в минулому і *сітчасті снасті* різних видів, форм і розмірів: "тканиця" ("топтуха"), "ковбеша" ("ковбеня"), "хватка", "сак" "підсак", "ситечко" "нерет" та ін. Більшість з них збереглися в традиційних риболовних місцевостях України до наших днів.

До засобів колективної ловлі риби належать насамперед *волоки* ("бродники"), *неводи, косяки* (великі сіті) *ТА мережі.* Волок це сітчастий мішок ("куль") з широким входом, з обох боків якого приєднано по одному довгому сітчастому "крилі", що закінчується дерев'яною ручкою. Ловили рибу волоком щонайменше у двох, попередньо вкинувши в середину мішка тягарець. Невод відрізнявся від волока тим, що мав значно масивніший мішок і значно довші "крила" Крім того, його обслуговувало кілька, а то й десятки рибаків. Невод часто застосовували і для підводної ловлі риби взимку

В українців існували також спеціальні способи вилову сомів, осетрових, язів, угрів, в'юнів та інших видів прісноводної риби. З рибальс-

твом на ріках тісно пов'язане і виготовлення водних транспортних засобів човнів.

БДЖІЛЬНИЦТВО

Бджільництво посідало важливе місце в господарстві населення України з давніх-давен. Це засвідчує широке використання меду і в календарній та родинній обрядовості українців, слов'ян загалом, а також виготовлених з нього напоїв. Доказом цього є і той факт, що майже впродовж усього Середньовіччя селяни сплачували данину медом і воском.

Бджільництво на теренах України пройшло кілька стадій розвитку На думку В.Скуратівського, відомого українського знавця цього заняття, можна виділити **шість** таких **етапів еволюції:** *початковий,* або *дикий, хаотичний, бортницький,* або *стійловий, одомашнений (пасічницький), раціональний* та *рамково-вуликовий.*

Два перші етапи розвитку бджільництва охоплювали найвіддаленіші періоди історії людства. Основна суть кожного полягала в тому, що в лісі в дуплах дерев жителі виявляли диких бджіл, яких звідти викурювали, а щільники з медом вирізали, знищуючи, фактично, і всю бджолину сім'ю. В добу Київської держави на деревах з дикими бджолами вже робили позначки, що засвідчували їх приналежність тому чи іншому господареві як власнику Тоді ж для нових бджолиних роїв почали видовбувати у стовбурах дерев штучні дупла. Це була наступна стадія розвитку цього допоміжного у селянському господарстві заняття, становлення, власне, *бортництва.* Приблизно з XIV ст. українські селяни вже виготовляли для бджіл спеціальні колоди ("дуплянки" "колоди" "вулики"), які піднімали на дерева і тут їх закріплювали. Відтак ці колоди почали розміщувати на вирубаних у лісі галявинах — так виникло *пасічництво.* Згодом колоди розміщували вже безпосередньо біля садиб або в самих садибах, зокрема в садках. У тих місцевостях України, де було мало лісу, вулики виготовляли із соломи, очерету та верби, подекуди ще обмазуючи їх глиною, що відображено у народній термінології, зокрема в традиційних назвах відповідних пристосувань *солом'яники, очеретяні вулики, вулики-мазанки.* В 1814 р. геніальний чернігівець Петро Прокопович сконструював перший у світовій практиці рамковий вулик з віддільною дошкою (сіткою). Цей винахід українського бджоляра став згодом справжньою революцією у світовому пасічництві.

Уже наприкінці XIX ст. турбота пасічника про бджіл розпочиналася з традиційного розташування вуликів у садках або в гаях, але передовсім у затишному місці. Пасіки обов'язково обгороджували невисоким тином, а вулики розміщували тут на відстані 2-2,5 м один від одного. Крім того, вулики повертали льотками до сходу сонця. По-

близу або біля садиби на підвищених місцях пасічники зводили ще погреби, куди ставили вулики на зимівлю.

Ранньою весною, на свято *Теплого Олексія* (30 березня), а якщо було холодно, то на свято Благовіщення (7 квітня), вулики з бджолами виставляли на пасіку в садку Навесні бджіл підгодовували з коритця патокою, розведеною водою. У квітні-травні, коли зацвітали сади, бджіл вивозили в ліс чи в поле. Коли з вулика вилітав молодий рій бджіл, то його намагалися затримати за допомогою криків, шуму, гамору В тому випадку, коли такий рій сідав на дерево, його оприскували водою, щоб бджоли не могли літати. Після цього спочатку матку, а потім і весь рій поселяли у заздалегідь приготовлений порожній вулик, куди бджоли наносили собі корм на зиму Медовий взяток бджоли брали з цвітіння різноманітних дерев, трав і квітів, але найголовнішим був взяток їхнього меду зі цвіту пізньої гречки.

Вибирали мед із вулика двічі на рік у серпні та вересні, але в деяких регіонах України його вперше брали ще до 20 липня. Необхідними приладами українського пасічника в цьому випадку були сітка для захисту обличчя, "курушка" для підкурування бджіл і різець для відрізування щільників. Вирізані щільники з медом переносили в "медові бані" у спеціальні приміщення, де над широким коритом вміщували сито, через яке мед стікав із сотів. Після цього соти перетоплювали, а виготовлений з них віск ще гарячим закладали у спеціальний прес воскобійню. З розповсюдженням у другій половині XIX ст. рамкових вуликів мед із щільників почали викачувати за допомогою спеціального приладу - *медокачки.*

ТКАЦТВО

Обробка лляного і конопляного волокна й овечої вовни, виготовлення з них тканин також належали до важливої сфери домашніх занять кожної селянської сім'ї. Сам процес вирощування та обробітку льону і конопель був достатньо трудомістким. Як уже згадувалося, рослини виривали з корінням, в'язали їх у сніпки і просушували на полі, а відтак везли на господарський двір, де вимолочували з них насіння. Потім стебла льону і конопель вимочували та сушили, а восени, після закінчення основних сільськогосподарських робіт, їх м'яли і тіпали, тобто відділяли волокно від костриці.

Для підготовки прядива з волокна луб'яних рослин використовували "терлицю" та дротяну щітку Витіпане, витерте і вичесане *прядиво складали в повісма* "куклою" "каблучкою" "козлом" Крім того, лляне та конопляне волокно поділяли на кілька сортів: конопляне — на три—чотири сорти, а лляне — на чотири-п'ять сортів. Конопляне волокно першого сорту використовували для виробництва переднього

Ткаля М.Вінтоняк (Закарпатська обл.)

полотна, другого сорту на полотно начесне, а третього на згрібне. З волокна найгіршого сорту ("клоків") пряли грубі нитки, з яких виробляли міхи і плахти. Натомість лляне прядиво пряли дуже старанно. З найтонших ниток ткали полотно для святкового одягу З кінця XVIII ст. тонкі конопляні та лляні нитки ткачі ще й шліфували.

Після закінчення польових робіт жінки і дівчата *пряли нитки веретеном* (конусоподібною палицею) з *кужелів.* На початку XIX ст. для цього почали використовувати продуктивніший прилад механічну прядку ("візок", "коловорот"). Напрядені вручну нитки навивали на *мотовило,* або *цівки.* Мотовила мали різні розміри: від 1,5 до 8 ліктів. Мітки і півмітки змотували на клубок за допомогою "витушки", а з клубків снували основу майбутньої тканини.

Пряжу ткали на горизонтальному верстаті. Для цього *снували* "основу", користуючись двома способами: на стіні споруди і на рамковій снівниці. У першому випадку в просвердлених у стіні хати отворах були вставлені кілочки на відстані 15 20 см один від одного. Наснoвані на ці кілочки нитки називали "губкою" Для утворення "чинів" унизу основного ряду кілків забивали додатковий кілок для "зіву" Снували відразу по дві нитки з двох клубків, або з двох веретен (Полісся). Нитки накладали на кілочки за допомогою снувальної лопатки з двома дірочками так, щоб вони не переплітались.

Якщо нитки снували з кількох веретен (Західне Полісся), то ще використовували "станок" або "веритільницю", що складались із двох вертикальних стояків та двох рам розміром 45 х 55 см кожна, що скріплювалися разом кількома поперечними планками. У гнізда цих планок і вставляли веретена, які під час розмотування ниток набували оберта-

льного руху В рамковій снівниці кілочки втикалися в бокові планки, а кілочок для "чинів" — у нижню планку рами. Зняту зі снівниці "пряжу" ("основу") *парили, золили, прали, білили на сонці* чи *на морозі,* а при потребі ще й *фарбували.* Для фарбування пряжі використовували найрізноманітніші місцеві рослинні барвники (вільхову кору, лушпиння бобу і цибулі, ягоди, березову і дубову кору тощо), а також тваринні барвники (червень).

Пофарбовані, вибілені або сирові основні *нитки навивали* на "навій" ткацького верстата. У народному ткацтві України XIX-XX ст. найчастіше використовувався верстат із горизонтальним розміщенням основи. Навіть у найпримітивнішій моделі цього верстата завжди були такі основні його конструктивні компоненти: комплекс "навоїв" (верхній   для основи, нижній — для готової тканини); група механізмів для пуску в дію ниток основи й підткання ("підніжки" і "човник"); "ляда" з "бердом" що регулювали рівномірне укладання ниток основи і прибивали підткання до витканої частини полотнища тканини. Типовою ознакою, характерною для ткацьких верстатів горизонтального виду, була обмежена ширина "берда" (не більше 60 80 см) і "човник", пристосований до ручного метання нитки.

Українські ткалі використовували також вертикальний ткацький верстат. Він складався із рами, яка мала два вертикальні стовпи, з'єднані вгорі та внизу двома перекладинами. Існувало два підвиди цього верстата: один з них — для ткання рогож, другий   *кросна* для ткання килимів. Кросна складалися з чотирьох частин: двох масивних стовпів ("стояків") і двох горизонтальних перекладин, на які навивали основу за допомогою довгої палиці ("глиці"). За допомогою іншої глиці ("тинки") утворювався перший постійний зів; другий утворювався підтяганням ниток, розташованих у задньому шарі основи за допомогою пальців або груп петель ("пут"). Підткання пробивалося масивною дерев'яною гребінкою з короткими зубцями.

Цими нескладними за конструкцією знаряддями праці українські народні майстрині створили велику кількість видів ткацьких виробів. Зокрема, вони виробляли до 20 сортів полотна. Існувала в Україні також певна спеціалізація виготовлення різних гатунків полотна і виробів з нього. Так, у Східній Галичині виробляли вітрильні полотна, які посідали важливе місце в гданській торгівлі. На міжнародних ринках Європи продавали також чиноване полотно галицьких ткаль, виробництво якого було складним процесом.

Високий технічний рівень полотняного виробництва у галицьких українців засвідчує той незаперечний факт, що відома графиня Жевуська, видаючи заміж дочку, для її приданого замовила полотно саме в місцевих сільських ткачів. Селяни *викінчували виготовлення* будь-якого готового *полотна* примітивним способом: спочатку його мочили в

теплій воді, де розчиняли попіл, потім — розстеляли, вибілювали на сонці, а відтак прали. Цей технологічний цикл вони повторювали доти, поки полотно не набувало товарного вигляду Однак у зв'язку з тим, що в Східній Галичині виробництво полотна мало товарний характер, викінчування полотна здійснювалося тут переважно на "бліхах" — спеціальних мануфактурних підприємствах, яких у 1778 р. налічувалося вже 57 На початку XIX ст. відповідним способом лише у Галичині щорічно випускали 250 000 ц лляного та конопляного волокна. За даними польського дослідника Ф.Буяка, тут виробляли 19200000 м полотна, більшість якого відправляли на експорт у західноєвропейські країни.

Обробка вовни займала менше часу, ніж обробка луб'яних культур. *Вовну з овець стригли* навесні в теплі погожі дні. Напередодні стрижки овець переганяли через ріку, щоб вони стали чистими. Стригли овець металевими вівчарськими ножицями ("стисками"). Настрижену *вовну* ("руно") *мили, полоскали, сушили* і *перебирали* ("скубли"), а потім *вичісували* на "гремплярці" — на дошці з набитими в ній залізними цвяхами, на які клали нечесану вовну і "дряпали" її дротяною щіткою. На основі цього приладу потім виникло вдосконаленіше знаряддя "драчка" Вовну *розпушували* за допомогою "лучка" Ділили її на два види: на довгу ("волосінь") і коротку ("шпинь"). Із довгої шерсті виробляли тонку пряжу для декоративних тканин, а з короткої та з "відчосу", що залишався після вичісування вовни, виробляли сукно. *Пряли* вовну веретеном з кужелів або з дерев'яного гребеня, на які накладали "мичку" У Східних Карпатах та на Півдні України був поширений спосіб прядіння вовни "на ходу"· їдучи на коні, кужіль із пряжею тримали між колінами, а під час пересування пішки його прикріплювали до пояса або тримали рукою.

Вовняну пряжу, як і конопляну, *снували* і *ткали,* а потім *збивали* і *валяли* сукно. При виконанні двох останніх технологічних операцій переважно використовували водяні ступи, що були майже при кожному сільському млині. Принцип дії водяної ступи був дуже схожим на принцип дії простої ножної ступи, але на відміну від неї конструкцію водяної ступи становили не менше чотири шість молотів-ступарів, що приводилися в дію за допомогою млинового колеса.

Своєрідністю вирізнялася кінцева обробка вовняних постільних тканин косматих ліжників ("джерг"), зокрема їх *ворсували* у "валилах" за допомогою спеціальних приладів, які споруджували також при водяних млинах або окремо на річці.

ДЕРЕВООБРОБНІ ПРОМИСЛИ

Серед різних видів промислів і ремесел, якими споконвіків займалися українці, дуже важливе значення посідали деревообробні, оскільки саме вони задовольняли найрізноманітніші запити їхнього повсякденного життя: забезпечення житлом і господарськими спорудами, сільськогосподарськими знаряддями і транспортом, облаштування власного помешкання і побуту тощо. Наприкінці XIX-у XX ст. сільські майстри-ремісники, котрі спеціалізувалися на обробці деревини, користувались зазвичай обмеженим набором інструментарію: сокирою, ножем, пилкою, долотами, свердлами, молотками й іншими знаряддями праці.

Процес обробки дерева можна поділити на кілька стадій: спочатку дерево звалювали за допомогою сокири (з XVIII ст. також за допомогою пили), стовбур якого перерубували (перерізали) на колоди, що потім розколювали на плахи або дошки, а останні вже тесали. Крім плах та дощок, із кругляків виготовляли також так зване кісткове дерево (обтесане з чотирьох сторін), тобто бруси, балки, крокви, з яких зводили хати. Так виникла професія *теслів,* котрі займалися передовсім спорудженням житлових, господарських і промислових будівель. Так, на початку XX ст. лише у с. Старі Богородчани, що тепер на Івано-Франківщині, із 900 мешканців чоловічої статі 350 осіб були теслями і ґонтарями.

З XVI ст. у лісових регіонах України розпочалося масове зведення лісопилень ("тартаків"), що працювали за допомогою води. Однак

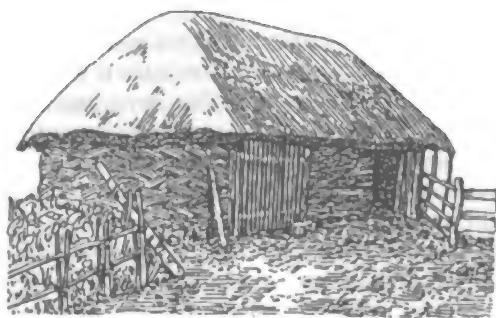

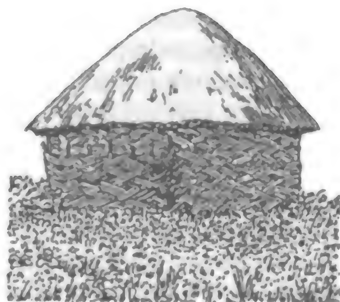
Хата з дахом на пристінних стовпах (Львівська область, Старосамбірськийрайон, середина XIXст.)

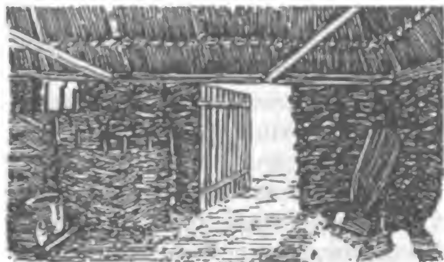
значну кількість дощок і балок виготовляли вручну. Найбільших масштабів виробництво будівельних дерев'яних матеріалів набуло в районах Східних Карпат і на теренах Полісся, які забезпечували попит на них не лише на внутрішньому ринку, а й на зовнішньому

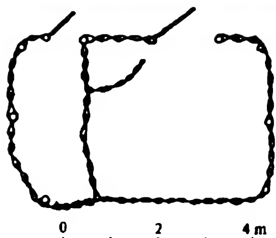
Серед деревообробних промислів лісової та лісостепової зон України чільне місце посідало *боднарство,* тобто виготовлення із клепок бочок, цебрів, хлібних діж, відер різних форм, бодень тощо. Боднарство як самостійна галузь народного промислу особливо було розвинуте на Прикарпатті у зв'язку з транспортуванням на експорт тутешньої солі. Як засвідчують писемні джерела XVII-XVIII ст., місцеві майстри виробляли кількох гатунків бочок: скарбові, вендичні та ін.

У Східних Карпатах і на Прикарпатті велике поширення мало виробництво покрівельних матеріалів ґонти і драниці, технологією якого володіло майже все доросле чоловіче населення. За день відповідальний спеціаліст-ремісник міг виробити, наприклад, 5 кіп довгих або 6,6 копи коротких ґонтів. Ґонти і драниці продавали на внутрішньому ринку й експортували їх в Угорщину та до м. Гданська. Зокрема, наприкінці XVIII ст. лише у Гданськ щорічно відправляли від і 5 до 24 тис. кіп ґонтів. У 1840 р. рікою Дністром до Одеси відправили 3 615 000 ґонтів і 344 000 дранок. Як небезпідставно стве-

Господарські будівлі

Парне ярмо з "кульбаками"

рджують деякі дослідники, у Східних Карпатах щорічно виробляли десятки мільйонів ґонтів.

У Середньовіччі важливе значення мав попіл, який використовували для вибілювання полотна, оброблення шкіри, виробництва мила, фарб тощо. Найбільш масового характеру випалювання попелу із деревини набуло на теренах Полісся та Східних Карпат Так, лише зі Східної Галичини до м. Гданська щорічно вивозили 14 000-21 000 бочок попелу Його також використовували для виробництва поташу, для чого зводились окремі спеціалізовані приміщення. Про зростання виробництва поташу засвідчують такі дані: якщо 1772 р. до м. Гданська було відправлено 21 000 бочок поташу, то 1795 р. уже 140 000 бочок.

Українські селяни випалювали із дерева також деревне вугілля: спочатку у незначних кількостях для виплавлення болотної залізної руди в димарнях та для ковальських майстерень, а починаючи з другої половини XVIII ст. уже масово. Саме випалювання деревного вугілля було складним і трудомістким процесом, який вимагав спеціальних знань і певного виробничого досвіду, а якість вугілля залежала від конкретної породи деревини. Найкращими вважалися для цього дерева твердої породи (явір і граб). З них могли випалити більшу кількість якіснішого вугілля, ніж із берези, вільхи, сосни чи смереки. Випалюванням вугілля займались передовсім жителі, котрі проживали у розташованих неподалік від залізних гут поселеннях. Наприклад, у 1846 р. на території Прикарпаття та Східних Карпат лише для залізних гут було випалено 868 000 $м^3$ вугілля. З розвитком цього виду деревообробного промислу у віддалених лісових масивах, зокрема на теренах Полісся й історико-етнографічної Волині, виникли окремі сільські поселення Буди.

В Середньовіччі важливе значення мало виробництво смоли. Воно було поширене передовсім у тих регіонах України, де росла сосна на Поліссі. Смолу використовували при будівництві суден, а також шевці, римарі, боднарі. Значну частку цієї лісохімічної продукції експортували і в західноєвропейські країни. Процес виробництва смоли докладно й образно описав Т.Рутковський: "Величавий нічний вигляд вулкана цього вогню, що бухає з печі, в яку перед тим вложили переважно до 465 дерев, а для його погашення приготували 750 фір гною, частково торфу Коли починають гасити вогонь (у печі. — ***М.Г., Ю.Г.),*** то його червоний стовп перемішується з чорною хмарою диму і набуває

величності, а біля нього скаче у личаках 215 робітників, кидаючи у цей вогонь гній"

"Стелюга — прилад стельмахів і бондарів

У минулому важливим деревообробним промислом було *стельмахування* виготовлення возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо. Як відомо, впродовж кількох тисячоліть віз та сани становили в Україні основні види сухопутного транспорту В Середньовіччі для селян-стельмахів існувала навіть феодальна "возова" повинність щороку кожних чотирьох сільських ремісників давали до замку або до панського помістя одну готову підводу

Найскладнішим за технологією і найтрудомісткішим було виготовлення коліс. Особливо це стосується виробництва ободів для них, оскільки ободи вигинали із суцільної заготівки на спеціальному станку на "бабі" Для цього ж зводили із колод окрему споруду ("парню"), де розпарювали заготівки. Шпари між колодами ущільнювали мохом та обмазували глиною, а дах самої будівлі покривали дошками. Всередині приміщення була піч, над якою встановлювали довгий чан з подвійним дном та отвором для виходу пари. Від печі проводили димохід. Воду в чан подавали ззовні дерев'яним жолобом. Матеріал, підготовлений до розпарювання, закладали у камеру парні через вікна, що потім старанно замазували. Через добу після того, коли у печі розвели вогонь, можна було вже приступати до вигинання самих обводів для коліс. Існували парні примітивнішої конструкції, які влаштовували у спеціальних ямах.

У традиційному побуті українського селянства до початку XX ст. переважали дерев'яний посуд, діжки, відра, миски, ложки тощо. їх виготовляли також сільські ремісники. У 1886 р. невідомий автор з цього приводу писав: "Колись не раз приглядався, як відбувалися ярмарки в містах на Покутті, на які привозили від 8 до 10 підвод різного дерев'яного посуду і за кілька годин все продавали. 20 років тому особливо славились тут миски, виточені із явора, клена, ясеня"

Виробництвом дерев'яного посуду найбільше займались на Гуцульщині. Місцеве населення знало про ті недоступні гірські масиви, де росли великі явори, буки та кедри. Взимку двоє-троє гуцулів брали із собою мішок муки, сокири, долота і відправлялись будувати в лісі колибу Один з них зрізував дерева та виготовляв відповідні заготівки, інший їх обтесував, а ще інший робив примітивний токарний верстат,

на якому виточував миски, мисочки тощо. Жителі сіл Пістиня та Печеніжина на Івано-Франківщині виготовляли з ліщини крісла, столики, дивани і вивозили на продаж на ярмарки.

ОБРОБКА ШКІРИ

З виникненням та утвердженням відтворювальних видів господарства в Україні одяг традиційно шили із овечої шкіри, а взуття — зі шкіри волів, коней і свиней. Із шкіри цих домашніх тварин виготовляли й інші побутові та господарські речі, що було ремісничою спеціалізацією окремих груп сільських умільців. До XVIII ст. *кушнірства* і *гарбарства (чинбарство)* як окремих домашніх промислів не існувало: і кушнірі, і шевці самі виправляли шкіру, з якої потім вони шили взуття, кожухи тощо. Найдавніший спосіб виправлення шкіри полягав у вимочуванні її в настої з дерев'яної (переважно дубової") кори. Лише з 1878 р. почали виправляти шкіру за допомогою мінеральної солі.

В описі майна шевця від 1649 р. згадується таке начиння для гарбарування: цебер шевський, троє корит, бочки та дубова кора. В одному з корит лежали у воді сирі шкіри для очищення їх від бруду та крові, в іншому шкіри полоскали у квасній воді з висівом муки та ячмінного солоду Крім того, в спеціально вкопаних у землю дерев'яних бочках, де лежали вже очищені шкіри, заливали розчин із дубової кори, добавляючи до нього ще березову кору Використовували й інші прилади до гарбарування.

Овечі шкури просушували, відмочували у звичайній воді в ямах-копанках, потім уламком коси зіскрібали міздрю і знову вимочували впродовж 9—12 днів у квасі з висівок. Після вимочування шкіру просушували, знизу намазували глиною і трохи змочували квасом, а потім розминали ("ключували") за допомогою дерев'яного "ключа", яким тягли по шкірі. Нарешті шкіру натирали крейдою і знову вичищали від міздрі за допомогою "скафи"

Після обробки шкір кушніри, шевці та римарі приступали до виготовлення із них відповідних речей. На відміну від полотняного одягу, який шили майже всі жінки, кушнірством займалися сільські чоловіки-ремісники. Були в Україні й мандрівні кушніри, котрі ходили по селах і шили селянам кожухи.

Певна увага приділялась обробці рогів, з яких сільські умільці виготовляли ручки, гребінці, ріжки для зберігання мисливського пороху тощо.

ГОНЧАРСТВО

Серед традиційних селянських промислів українців провідне місце посідало гончарство, яке ввібрало багатовікові технічні навички попередніх поколінь, виробило національні художні смаки, що корінням сягають у глибину віків. Якість керамічного посуду залежала насамперед від якості сировини. Тому гончарне виробництво розвивалось головно у тих регіонах та осередках, де була для нього глина.

Глину видобували звичайним відкритим способом. Видобуту глину зберігали в купах біля хат гончарів або ж у спеціально для цього підготовлених ямах. Потім її піддавали обробці й очищенню *били* "довбешкою", *стругали* стругом і дротом, щоб відділити від неї різні домішки. Перед формуванням виробу *глину місили* як тісто. *Посуд виготовляли на гончарному крузі,* який складався із двох дерев'яних кругів нижнього, більшого ("спідняка") і верхнього, меншого ("верхняка"). Обидва вони з'єднувались спицею або веретеном (спочатку дерев'яним, а пізніше металевим). Нижній круг приводився в рух ногою, а на верхньому крузі, що крутиться, гончар формував руками посуд.

Після просушування сформовані *вироби випалювали* у спеціальній печі — "горні", що складався з горнила ("комори"), через отвір якого закладали сирий і виймали випалений посуд, і з ями ("пригребиці"), часто закритої зверху дахом, куди виходила пічка. На споді горна була "черінь" — долівка з отворами ("юхтами"), крізь які проходить вогонь.

Посуд у горнилі для випалювання ставили рядками, а між посудом були глиняні перегородки. *Полив 'яний посуд випалювали двічі* в сирому вигляді та після обливки поливою ("склення").

Всі види керамічних виробів можна поділити на чотири основні групи: посуд побутовий, побутово-декоративний та декоративний; техніко-декоративний; керамічна скульптура та будівельна кераміка.Незважаючи на спільні риси для всієї української народної кераміки, все-таки посуд кожного етнографічного району і навіть окремих гончарних центрів характерний лише для нього властивими ло-

Гончар (Полтавщина)

кальними особливостями, зокрема художніми, що відрізняло його від аналогічних виробів інших місцевостей. На цій основі історично сформувалися різні оригінальні школи виготовлення та розпису кераміки. Ще в Середньовіччі одна з таких шкіл виникла в с. Опішному на Полтавщині. Одним з найбільших осередків традиційного гончарства Опішне залишилося дотепер. Наприкінці 80-х років XX ст. на базі цього осередку було створено Державний музей-заповідник українського гончарства, який тепер переріс у Всеукраїнський центр дослідження, збереження й популяризації гончарної спадщини України.

Характерною особливістю розвитку гончарства на західноукраїнських землях було те, що воно зосереджувалося в сільських цехових організаціях гончарів. Про значне виробництво тутешніх гончарних виробів засвідчує і той факт, що на кожному ярмарку в основних торгових центрах Східної Галичини завжди було кілька десятків фір з гончарними виробами сільських ремісників.

ОБРОБКА МЕТАЛІВ. КОВАЛЬСТВО

В Україні впродовж Середньовіччя виробляли залізо із болотної руди. Як пам'ятки минулого залишились тут відповідні назви населених пунктів: Рудка, Рудки, Рудно, Рудавки та ін. Болотну *руду виплавляли* примітивним способом у "димарках", біля них будували ще кузні для виготовлення знарядь праці. До речі, наприкінці XIX на початку XX ст. кузня у вигляді однокамерного приміщення була майже в кожному селі, споруджувалась вона на вигоні або навіть у центрі самого поселення. Обладнання такої кузні становили горн з уіхом, ковадло, закріплене на дерев'яній колоді, корито з водою та різні ковальські інструменти: щипці, молотки, ножівки, ключі тощо. Перед кузнею обов'язково був влаштований навіс і стовп, до якого прив'язували коней під час підковування.

Кування було холодним і гарячим. У ковальському горні, де горіло дерев'яне вугілля, залізо або сталь розжарювали. Полум'я у горні роздмухували за допомогою ковальського міха зі вставленим у ньому соплом. Коваль працював переважно з помічником-молотобійцем. Притримуючи кліщами предмет або шматок розжареного металу на ковадлі, коваль ударами малого за розмірами молотка показував молотобійцеві місце, куди він мав бити молотом, щоб надати залізному виробу потрібної форми. Виготовлену таким способом річ загартовували у воді, що наливали у корито. Так кували сокири, долота і різці, різні сільськогосподарські знаряддя (лемеші, наральники, сошники, мотики, серпи тощо). Ковалі виготовляли також багато елементів для господарських возів та літнього і зимового виїзного транспорту

Порівняно з куванням технологія *лиття* була складнішою. Крім того, відповідний спосіб найчастіше застосовувався для обробки кольорових металів. Зокрема, для відливання мідних та олов'яних речей спочатку виготовляли із глини, змішаної із піском, ливарну форму Потім у цю форму наливали розплавлений метал, а після його остигнення форму розбирали або розбивали, внаслідок чого отримували бажаний предмет.

Отже, галузева структура селянських ремесел і промислів відповідала основним потребам сільського населення у предметах побуту та знаряддях праці. Наприкінці XIX початку XX ст. у середовищі українського села займалися щонайменше 3О видами ремісничих спеціальностей. У 1857 р. кореспондент "Додатку до Львівської газети", аналізуючи різні заняття верховинців Східних Карпат, з цього приводу писав: "Одні з них в лісах, а інші з них у хатах з доставленого взимку дерева виробляють ґонти, які повезуть продавати в міста. Інші (місцеві селяни. ***М.Г., Ю.Г.)*** займаються бондарством, токарством та стельмахством, виготовляють вози, деякі плуги та жорна. Багато (тутешніх жителів. ***М.Г., Ю.Г.)*** займається взимку іншими ремеслами: одні з них сидять за верстатами і тчуть полотно, інші тчуть сукно, ліжники, дерги. Є між ними кушнірі, кравці, рушникарі, слюсарі, римарі, годинникарі. В кожному селі є стільки ремісників, що шукати їх по інших селах немає потреби"

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Боньковська С.М. **Ковальство на Україні (XIX-початок XX ст.) — К., 1991.**

Будзаи А.Ф. **Різьба по дереву в західних областях України. — К., 1960.**

Глушко М. **Рибальські снасті та способи їх застосування // Полісся України: Матеріали історико-етнограф. дослідження. — Львів, 1999. — Вип. 2: Овруччиnational. 1995. — С. 19-32.**

Горинь Г.Й. **Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX-початок XX соліття). — К„ 1986.**

Гошко Ю.Г. **Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-X1X ст. — К., 1991.**

Заглада Н. **Із звіту етнографічної експедиції 1934 року / Упоряд., приміт., післямова М.Глушка // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. — Львів, 2001. — Т. 242. — С. 443-505.**

Матейко К.І. **Народна кераміка західних областей УРСР. — К., 1959.**

Моздир М. **Один із давніх видів поліського рибальства "на посвєт" // Зап. Наук, т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. 230. — С. 212-215.**

Народні художні промисли УРСР: Довідник. — К., 1986.

Никорак О.І. **Сучасні художні тканини Українських Карпат. — К., 1988.**

Пошивайло О. **Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К., 1993.**

Скуратівська В. Кухоль меду. — Львів, 2000.

Українці: Історико-етнограф. монографія: У 2 кн. — Опішне, 1999. Кн. 1. — С. 283-339.

Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні: Словник народної термінології. — К„ 1997.

РОЗДІЛ XIV

ХУДОЖНІ РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ

Народні художні ремесла та промисли   це організаційні форми народного мистецтва, що виникли в період становлення товарного виробництва, розвитку ринкових відносин. Першими з них були домашні художні ремесла. Це виробництво в колі однієї сім'ї речей побутового, культового, обрядового характеру, що мали певну ідейно-образну сутність та естетичну вимовність. Вони були призначені для продажу на ринку На ринок працювали і майстри художніх промислів, що виникли на пізнішому етапі розвитку суспільно-виробничих відносин. Не останнє місце, зокрема в творенні художніх предметів належить вродженій любові українців до природи, краси взагалі. Географічне положення України, її природні багатства завжди сприяли художній творчості народу Поступово на основі художніх ремесел виникла, зумовлена розвитком товарно-грошових відносин, така організаційно-виробнича структура як художні промисли.

Художні ремесла і промисли   сільські та міські   стали основою для виникнення XIV ст. цехів, а, відтак, у XVII XVIII ст.   досконалішої організаційно-виробничої структури, що грунтувалося, як і всі попередні, на ручній праці   мануфактурі. Джерелом слугувало традиційне народне мистецтво. Основи його зародилися ще в системі синкретичного мистецтва на етапі формування первісного суспільства. Позначувалися на них (переважно на художніх виробах цехів та мануфактур у XVII XVIII ст.) і впливи професійного мистецтва.

Історично складені форми художньої творчості ніколи не були ізольовані бар'єрами: на різних рівнях (наприклад, майстер і колектив, традиційні та нові форми) вони могли переплітатися.

Визначальними рисами художніх ремесел і промислів на всіх етапах розвитку були: колективний характер творчості при дедалі зростаючій ролі в ній талановитого майстра-творця, відображення світогляду, естетичних уподобань певної спільноти, дотриманні традицій при дуже вибірковому, колективно апробованому введенні інновацій, рукотворність як основа технології творчості.

Життєдайними для народних художніх промислів були процеси, пов'язані з національно-культурним відродженням, піднесенням самосвідомості народу, зростанням його духовності.

У роки тоталітарного режиму художні ремесла та промисли перебували під постійним наглядом панівної ідеології. Це, зокрема, виявлялося у підпорядкуванні їх певним державним структурам, забороні творення традиційних речей релігійного характеру, що містили в собі національні риси, матеріальному та в інших формах стимулювання народних майстрів до створення в руслі так званої "соціалістичної культури"

Здобуття Україною незалежності, глобальні економічні процеси, до яких вона прилучилася, зумовили потребу реструктуризації підприємств, інших організаційно-виробничих форм у всій сфері художніх ремесел та промислів. Про розуміння державою ролі значення цих форм художньої творчості в успішному розвитку суспільства засвідчують заходи, спрямовані на їх розвиток. Основним з-поміж них є Закон України "Про народні художні промисли" Він регулює правові, організаційні й економічні відносини у галузі народних художніх промислів з охорони, відродження та розвитку народних художніх промислів як важливої складової духовної культури українського народу

До поширених в Україні художніх ремесел належать вишивання, виробництво художніх тканин, килимарство, різьбярство взагалі художня обробка дерева, гончарство, гутництво, художнє ковальство, металірство, камснеобробництво, вироблення ювелірних прикрас, розпис тканин, в'язання, мереження, художня обробка шкіри, кістки та рогу, художнє плетіння, прикраси. Виникли вони не водночас, та й значення їх у системі промислів неоднакове.

ГОНЧАРНІ ВИРОБИ
(КЕРАМІКА)

Гончарні (керамічні) вироби ужитковий посуд, культові, декоративні речі, елементи архітектури, кахлі для печей, забавки мають в Україні давні традиції. Найпростіші з них, за свідченням археологічних знахідок, *корчаги* (посуд на рідину, страву та ін.) з'явилися в епоху неоліту Всесвітньо відома трипільська кераміка з її характерним спіралеподібним орнаментом. Як з'явилися перші гончарні речі, достеменно не відомо, але з-поміж різних припущень найімовірніше те, що все починалося з ліпленого посуду або плетеного кошика, обмазаного глиною, які випадково потрапили чи свідомо були поставлені на вогнище. Адже територія України дуже багата на родовища придатної для гончарства глини.

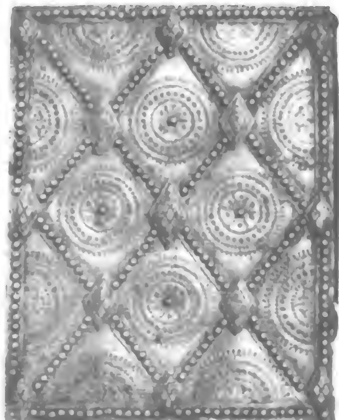
Тисячоліттями гончарство було допоміжним заняттям. Відокремившись від землеробства (це збігається з освоєнням гончарного круга, а

О.Бахматюк. Гончар.
Фрагмент розпису кахлі. 1878 р.

за часом — з початковим етапом Давньокиївської держави), воно мало великий вплив на суспільний прогрес. Поступово гончарство створювало солідний пласт народної культури, де відображались економічні, соціальні, світоглядні й естетичні уподобання українського народу

Розвиток виробничо-товарних відносин привів до виникнення цехів. У Львові цех гончарів був створений уже на початку XVI ст. Найвідомішими центрами гончарного виробництва на заході України стали в XVI XVIII ст. Городок, Яворів, Миколаїв, Старий Самбір, Коломия та ін. Про обсяг посуду, виробленого з глини, засвідчує той факт, що гончар, який забезпечував існування сім'ї своєю працею, щорічно вивозив на продаж до 20 возів власних виробів, переважно посуду Такий посуд був популярний не лише в нижчих і середніх верствах суспільства. На прийомі у Б.Хмельницького, наприклад, окремі страви подавали у глиняних розписних мисках. *Посуд,* як і *кахлі* для печей, облицьовувальні *плитки* з розписним, рельєфним декором особливо масово виробляли на території України в XVII XVIII ст. Своєрідним центром виготовлення таких кахлів було м. Ічня на Чернігівщині. Відомі й інші місця гончарного промислу· на Київщині Васильків, Дибинці, Канів; на Волині Володимир-Волинський; на Полтавщині Опішня. Хижняки, Хомутець, Глинськ, Малі Будища; на Поділлі Бубнівка, Смотрич, Бар, на Гуцульщині Косів, Пістинь та ін.

Кахля

У цих осередках водночас працювало чимало гончарів. Наприклад, в Опішному 1786 р. їх налічувалося 250, а на початку XX ст. у Чигиринському повіті — понад 800, Канівському 450.

За формами, оздобленням, частково і технологією виробництва керамічного посуду, гончарних виробів взагалі в Україні можна визначити окремі зони: наприклад, Наддніпрянщина, Поділля, Покуття, які в свою чергу поділяються на менші. Так, на Наддніпрянщині відрізня-

ються між собою Київська та Черкаська, на Поділлі — східна і західна. Крім цього, неповторністю форм, декором вирізняються й окремі осередки, наприклад, Опішне, Смотрич, Косів, а в них у свою чергу індивідуальним "почерком" — окремі майстри, зокрема О.Бахматюк, В.Шостопалець, П.Цвілик. Перший створив кахлі з неповторними за багатством сюжетами, візерунками, другий — фігурний посуд, а П.Цвілик прославилася багатством створених форм і декором.

В усій Україні здавна побутував керамічний, переважно полив'яний, *посуд у формі різних звірів, птахів, людей.* Особливо поширений був він у XVIII ст. Керамічний фігурний посуд, скульптуру, що призначалася для прикрашування житла, робили окремі майстри. До найвідоміших належали І. Гончар (1869 1944), О. Желізняк (1904 1963) з Чернігівщини, Ф. Олексієнко з Киева. Окремим видом є *глиняна забавка,* її робили майже всі гончарі, зберігаючи традиційні форми. Давнім центром виробництва глиняних іграшок була Стара Сіль (Львівщина, недалеко від м. Старий Самбір).

Здавна, зокрема на Черкащині, Житомирщині, Львівщині (Гавареччина), побутував так званий *димлений посуд.* Темно-сірий, аж до чорного, його колір результат спеціальної технології, суть якої зводилася здебільшого до створення безкисневого середовища в печах під час їх випалювання.

Гончарне виробництво в Україні ніколи не припинялося, хоча в різні історичні періоди його роль у забезпеченні добробуту сім'ї майстра була неоднаковою. Технічний прогрес, масовий випуск фабрично-заводської продукції призвів до того, що в останні десятиріччя такі вироби практично витіснилися з повсякденного вжитку Деякі гончарі свою продукцію лише частково збувають у середовищі, де мешкають, здебільшого переходять на виробництво свічників, наборів до кави, ваз різного призначення, вазонків, декоративних речей, сувенірів.

ВИШИВКА

Вишивка феноменальне явище в художній творчості українського народу Її витоки сягають глибини віків. Фрагментарні зразки давньокиївського вишивання на шкірі та тканині дійшли до нас з X XI ст. З первісного заняття вишивка згодом перетворилася у ремесло, яке потрібно було добре знати. Відомо, що таку школу, очевидно, першу на українській землі, у XI ст. організувала сестра Володимира Мономаха Ганна. В ній навчали майстринь, котрі вишивали речі церковного вжитку, князівський одяг тощо. У XVI XVII ст. успішно діяли промисли *гаптування* в Києві, Чернігові, Корці й інших містах. У Львові вишивальний цех створений 1658 р. Численними такі майстерні були в XVIII-XIX ст. при монастирях, поміщицьких садибах. Тут вишивали

Волинянки у вишитому одязі

одяг, скатерки, рушники, наволочки та ін. Ці вироби здебільшого призначалися для продажу Поступово формувалися значні вишивальні центри, наприклад, у селах Григорівці на Київщині, Качанівці — на Чернігівщині, Клембівці — на Поділлі та ін. Такими центрами в Карпатах стали Вижниця, Косів, Космач тощо. У другій половині XIX ст. знову виник інтерес до народного, національного вишивання і не лише компонентів одягу, хатнього вжитку, а й атрибутів, символіки. Саме цей період виявився своєрідним пробним каменем для справді народної, традиційної вишивки, — вона вистояла під тиском штучних псевдонародних зразків непритаманного їй призначення, але не змогла витримати пресингу ринку Ручне вишивання, як основа існування такого виду народного художнього промислу не могло бути конкурентоздатним з промисловістю. Намагання різних товариств, організацій, установ (наприклад, "Просвіти", земств, різних шкіл, курсів при них) стосовно збереження та дальшого розвитку цього виду народної художньої творчості не дали бажаних наслідків у конкурентній боротьбі з промисловим виробництвом.

Проте вишивка не зникла з життя народу, як і не нівелювалася його душа, естетичні вподобання. Основне призначення вишивки прикрашувати одяг, інтер'єрно-обрядові тканини зумовило її виживання і подальший розвиток. Вона стала майже виключно домашнім заняттям, хоча й існували вишивальні фабрики (наприклад, ім.Лесі

Українки у Львові). Вишивка традиційно тримається на індивідуальній творчості, хоча інтенсивно переходить на перкалі, шовк та інші тканини промислового виробництва, а фабричні різноколірні нитки (заполоч, волічка, гарус тощо) у народних вишивальниць користується зростаючим попитом.

Кінець XIX-початок XX ст. — це період, коли вишивка набула масового застосування на жіночому і чоловічому одязі. В цей час локальні стилістичні, художньо-технічні прийоми вишивання, образний, орнаментальний лад набувають чітко означених рис. Наприклад, вишивка з рослинного орнаменту — червоного, синього, зеленого, жовтого кольорів Яворівщини на Львівщині та монохромного (чорного), часто геометризованого; орнаменту Сокальщини в цій же області. Багата на відмінності місцевого характеру гуцульська вишивка, наприклад, оранжево-жовта космацька зі суто геометричним орнаментом відрізняється від наддніпрянської з розвиненим рослинним. Українська вишивка знає також зооморфні, антропоморфні й орнітоморфні мотиви (зображення звірів, людей, птахів). Неповторністю композицій, орнаменту, колориту характерні вишивки Полісся, Бойківщини, Поділля, Полтавщини. Часто вони є своєрідним "паспортом" для вишитих речей (наприклад, сорочок). Вже наприкінці XIX на початку XX ст. вишивальницям в Україні були відомі понад 100 художньо-технічних прийомів вишивання, хоч століттями існувало два основних методи нанесення вишивальними нитками стібків на тканину *двосторонній* і *односторонній.* На всій території України широко було відоме *мережання,* однак окремі регіони мали свої особливості в застосуванні цієї техніки.

Сучасна вишивка це насамперед вироби підприємств художньої промисловості. Вони існують у Косові, Львові й інших містах, де у співдружності з художниками-професіоналами, яких готує, наприклад, Львівська академія мистецтв, працюють майстри, котрі отримали професійну підготовку у відповідних навчальних закладах, наприклад, Львівському державному коледжі декоративного ужиткового мистецтва ім. І.Труша, Вижницькому коледжі ужиткового мистецтва ім. В.ІДербляка, Косівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва. Вишивкою займаються в системі різноманітних товариств, переважно жіночих. Тут ретельно ставляться до давніх традиційних зразків, мотивів та прийомів вишивання. Це найактивніші учасники різноманітних виставок. Вишивка все більше місця займає у виготовленні нової державної атрибутики, інтер'єрах відновлюваних і новостворюваних храмів (вишиті хоругви, ікони). Відомий у світі автор сотень ікон — о. Дм. Блажийовський.

ТКАЦТВО

Виготовлення найпростіших тканин зародилося вже на перших ступенях існування людської спільности. На землях України ткацтво було відоме вже в часи Трипільської культури. Саме до цього періоду відносяться найдавніші знайдені археологами такі деталі прядильно-ткацьких знарядь, як глиняні *пряслиця* та *грузила.* Ймовірно, існував уже вертикальний ткацький верстат *кросна.* Відомості про тогочасну тканину (IV II ст. до н. е.) можуть дати глиняні статуетки та поліхромна кераміка.

Знаряддя, техніка ткання постійно, хоч і надзвичайно повільно, оскільки були детерміновані натуральним господарством, все-таки вдосконалювалися. Київська Русь (зокрема, Західна Волинь) уже знала ткацький *верстат горизонтального виду.* Ткали не лише технікою *простого переплетення*, а й складнішого *комбінованого.* Літописи X-XII ст. засвідчують виробництво тканин із льону та конопель, з вовняних шили *свити, опанчі, серм'яги.* Тканини декорували технікою *вибивання* (кам'яні штампи-печатки XI XII ст. з Чернігівщини). Орнамент близький до того, що зображений на фресках Софії Київської та був у Десятинній церкві. Ткачі, котрі працювали в селах, найчастіше поєднували своє заняття з працею на землі. Виробляли переважно полотно на сорочки, хустки, постіль тощо. Розвивалося і виробництво вовняних тканин, з яких шили верхній одяг *(гуглі, чугані* та ін.). Це було домашнє ремесло. Воно збереглося впродовж віків і подекуди (північ Полісся, окремі райони Карпат, окремі місцевості над Дністром) тривало до середини XX ст. Водночас уже з IX X ст. з цієї категорії ткачів відокремлюються ті, котрі працюють лише на ринок. Перевиробництво, тобто виготовлення тканин більше, ніж на них було замовлень у селі, привело до виникнення поселень ткачів біля феодальних володінь, монастирів, міст. Часто майстри-ткачі, маючи зобов'язання перед феодалами, користувалися певними привілеями. З XVI ст. було відоме "двірське" ткацтво.

Ткачі обслуговували феодала, а згодом працювали на ринок. Пізніше такі майстерні були організовані на кшталт мануфактур (наприклад, у Рогатинському та Галицькому староствах). Уже в XIII—XIV ст. майстри володіли складною технікою *візерункового* ткання і плетіння, що вимагало чималих знань і певної майстерності. В XIV XV ст. ткачі оселялися біля міст, торгових шляхів, феодальних замків, у монастирях. У містах вони почали об'єднуватися в цехи: 1376 р. цех утворився в Самборі, 1445 р. Львові, відтак у Дрогобичі, Києві, Судовій Вишні тощо. Статут Львівського ткацького цеху був настільки досконалим, що його брали за основу новостворювані ремісничі об'єднання в інших містах (наприклад, у Кам'янці-Подільському). Львівський цех ви-

робляв переважно полотно, скатерки, рушники, сорочки, перемітки, які потрапляли на місцевий ринок і на експорт. У Львові й інших містах постійно існував прошарок позацехових ремісників, так званих *партачів.*

Економічний розвиток міст, торгівлі зумовив поступове витіснення цехів удосконаленішою формою організації виробників *мануфактурою.* В XVII XVIII ст. вони майже повністю витіснили їх з міст. Важлива роль в економічному житті належала суконним і полотняним мануфактурам, наприклад, Жовківській, Залозецькій, Сокальській (Львівщина), Маньківській (Хмельниччина). З початку XVII ст. в Україні виникали мануфактури з виробництва шовкових і *золотолитих* (із золотих та срібних *"тягнутих"* ниток, зокрема, так звані *слуцькі пояси)* тканин. Славилася Бродівська шовкова мануфактура, яка спочатку працювала на привозній (з Іспанії, Італії та ін.) сировині, а згодом мала власні тутові плантації. Подібні мануфактури були в Києві та Корці. Суконні мануфактури виникли в Славуті, Рівному, Горохові.

Виготовлення тканин у домашніх умовах не припинилося. Воно лише зменшилося за обсягом. Мануфактурні, а згодом (з XIX ст.) фабричні дешеві тканини, з якими не могли конкурувати сільські ткачі, зумовили скорочення видів продукції. Ткачі виготовляли переважно лише традиційні тканини (наприклад, рушники в Кролевці) або ті, які використовували для окремих компонентів одягу *("бавниці"—* головний жіночий убір на Яворівщині,/с/?айА:и на Подніпров'ї, Волині тощо). Поступово формувалися ткацькі осередки такого характеру в Косові, Глинянах, Заліщиках, Кролевці. Для розквіту саме такого ткацтва, основаного на домашньому виробництві, у другій половині XIX на початку XX ст. чимало зробили земства на землях, що входили до Росії, та різні товариства у Галичині, на Буковині. Перше "Ткацьке товариство" і школа при ньому створені в Косові 1882 р., потім у Глинянах, Заліщиках, Чорткові та ін. Активно сприяли цьому також окремі ініціативні люди (наприклад, Федорович у с. Вікно на Тернопільщині). Вони, організовуючи різноманітні школи-майстерні, допомогли врятувати не лише ткання як вид народної художньої творчості, а й його традиційні основи. Не остання роль належала й організованим, починаючи з 70-х років XIX ст. промисловим і сільськогосподарським виставкам у Львові, Коломиї, Тернополі. Наприкінці цього ж століття ткацький промисел був найрозвинутішим на Наддніпрянщині, зокрема Лівобережній.

В Галичині осередками виробництва тканин стали Глиняни, Заліщики тощо. У таких відомих центрах ткання, як Решетилівка, Діхтярі, Богуслав, Кролевець, у 20-30-х роках XX ст. цей вид художнього народного ремесла був повністю переведений на засади фабричного виробництва. За останні роки художнім ткацтвом захоплюються пооди-

нокі ентузіасти народного мистецтва — в домашніх умовах тчуть художні тканини різноманітного призначення, передусім декоративного. Відома майстриня Г.Василащук із с. Шешор на Гуцульщині. Поширеним видом орнаментального ткання є *ліжникарство.* Живучість традицій, піднесення свідомості народу запорука збереження ткацтва як домашнього промислу і в майбутньому

КИЛИМАРСТВО

Килимарство невід'ємна частина культури народу Килими здавен використовують у побуті, церковних інтер'єрах, обрядовості. Ними накривали столи, ослони, скрині, постіль, підлоги, завішували стіни, покривали сани, вони входили до віна молодої, їх використовували і на похоронах. Залежно від призначення килими мали відповідні форми, декор. Наприклад, вузькі та довгі слугували для накриття лав, з мотивами хреста та "голгофи" для похоронного обряду

Найдавніші відомості про килими зберегли літописи X XII ст. (менше археологія), зокрема в описах похоронів князів Олега, Володимира, Василька, Андрія Боголюбського. Килими того часу виконували нескладною технікою, подібною до простого плетіння, з місцевої сировини: льону, конопель та овечої вовни. Їх орнамент був скромний: паралельні смуги з геометричних візерунків. Барвники виготовляли з рослин, наприклад, лушпиння цибулі, кори вільхи, дуба, ягід крушини тощо. З комах — червця та кошенілі отримували червоний барвник. Ткали ручним способом на вертикальних і горизонтальних верстатах. Усі килими, що виробляли в Україні, можна поділити на два основних види: *гладенькі* (основний) та *ворсові.* На перші з них візерунок наносився переплетінням основи кольоровими нитками *(гребінкова техніка).* Такі килими були найпоширеніші на Подніпров'ї, Східному Поділлі. Ворсові килими створювали внаслідок нав'язування на нитках основи вузлів із кольорової вовни. Товщина такого килима залежала від висоти зістриженої нав'язаної нитки, а якість від кількості таких вузлів на 1 дц^2 За декором килими поділялися на килими з рослинним і геометричним орнаментом. З рослинним найбільш розповсюджені на Подніпров'ї, Східному Поділлі, Буковині, з геометричним — Прикарпатті, Карпатах, Закарпатті.

Килимарство виникло як домашній промисел. Уже в часи Київської Русі воно виділилося в окреме ремесло. В XIV ст. виникли цехи виробництва килимів. У XV-XVI ст. килими все більше почали використовувати у феодальному побуті, житті міщан. Різко зросла торгівля ними. Килимарські майстерні з підневільною кріпацькою працею створювалися при поміщицьких володіннях. В інвентарних описах феодальних володінь трапляється назва *панський килим.* Виготовлювані на

мануфактурах у XVII на початку XIX ст. на замовлення панів вони відрізнялися від народних внесенням у них композиційних, образних орнаментальних схем, запозичених з європейських художніх стилів бароко, рококо, класицизму З другої половини XVII ст. їх поступово витісняли ткацькі мануфактури, створювані переважно окремими магнатами, наприклад, князями Чарторийськими в Корці на Волині, Розумовським у його маєтку с. Черняхівці, Полуботком — у с. Михайлівка. Були такі мануфактури в Ямполі, Немирові, Горохові, Збаражі, Сатанові, Лагодові, Бродах та Львові. Тут поряд з тканням виготовляли килими. Особливо славилися дорогі килими з введенням у них золотих і срібних ниток, вироблюваних у Львові. В окремих мануфактурах, наприклад, у відомій з початку XVIII ст. мануфактурі київського стольника Олізара на Волині, виробляли *гобелени.* Здебільшого ткали килими гладенькі, безворсові. Із ворсових, що виробляли складнішою технікою *("вузликовим пристригуванням"),* зберігся килим з датою 1698 р. із Лагодова (Львівський музей етнографії та художнього промислу). Він вирізняється багатим орнаментом.

Значного піднесення килимарство зазнало у XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині. Воно ґрунтувалося на традиційному домашньому виробництві. Для виготовлення використовували місцеву сировину, а творцями були переважно жінки. Міське виробництво килимів майже занепало.

Для килимів Лівобережжя характерне зображення великих, здебільшого стилізованих квітів, галузок, букетів. На Правобережжі такі самі орнаментальні мотиви мали менші, дрібніші форми. Відмінності у колориті зводилися до того, що на килимах з Лівобережжя він вирізнявся поєднанням золотисто-жовтих, синіх, коричневих і рожевих кольорів, на килимах з Правобережжя вводився ще червоний та чорний. Колір тла завжди був контрастним стосовно кайми. На килимах Східного Поділля домінуючим був червоний колір. Для волинських і поліських килимів характерне розбиття (поділ) поля килима на орнаментальні поля з геометричним або рослинним, але дуже геометризованим орнаментом, та каймою з геометричним орнаментом. Дуже складна семантика мотивів орнаменту поліських килимів, помітний зв'язок зі слов'янською (праслав'янською) світоглядною системою.

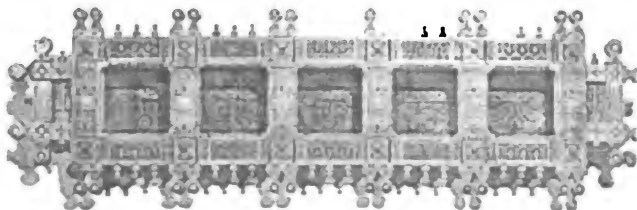
В XIX ст. килими виробляли переважно у домашніх умовах. Фабричне виробництво дешевих тканин, засилля скупщиків призвело до остаточного занепаду мануфактур, міських майстерень. Поступово, в другій половині XIX ст., килимарство згасало і як домашній промисел. Щоб підтримати його, а водночас і послабити зростання безробіття на землях, які входили до складу Російської держави, окремі меценати вживали для цього конкретні заходи, наприклад, організовували школи-майстерні, скуповування і продаж домашніх килимів. Школи-майс-

терні були інколи дуже активними і діяльними, наприклад, організовані Чернігівським, Полтавським земствами, зокрема в Діхтярях, або ж школа-майстерня, створена меценатом Федоровичем у с. Вікно на Тернопільщині. Не завжди виготовлювані тут килими мали якість справді художніх народних виробів. У гонитві за економічною вигодою їх часто-густо виконували за ескізами художників-професіоналів, і вони ставали підробкою "під народні"

Доля традиційних осередків килимарства в Україні після 1920 р. була різною: на східноукраїнських землях вони зазнали тиску планового колективного господарювання, на західних конкуренції фабричної продукції. Здебільшого вони збереглися, хоча кількість індивідуальних майстрів дуже зменшилася (їх замінили фабрики Решетилівська, Діхтярська, Хотинська, Клембівська, Смілянська, Богуславська, художні цехи в с. Кути, Пістинь, Яблунів на Гуцульщині та ін.). У Карпатських районах килимарство не мало таких традицій, як, наприклад, Наддніпрянщина. Однак процес відродження килимарства притаманний і Закарпаттю. Народні майстри носії традиційного розуміння *краси* і *доцільності*, що створюють комплекс художньо-образного ладу килимів. Ці основоположні творчі принципи запорука існування килимарства.

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ДЕРЕВА

Ще на початку І тис. ліси займали величезні простори українських земель, їх південна лінія заходила далеко у теперішню степову зону Дерево було найдоступнішим матеріалом не лише для спорудження житла, а й для виготовлення знарядь праці, предметів побуту, культу Оскільки дерево матеріал відносно нетривкий, удокументовані речові пам'ятки з нього здебільшого походять з XI XII ст. Це виготовлені з липи миски, тарелі, деталі меблів, вирізані ложки, черпаки, зроблені з клепок бочки тощо. Вони засвідчують про широкий набір інструмен-

Мисник 20-х років XX ст. В.Шкрібляк.

Ю. Карпаток (1892-1976)

тів, якими виконувалися ці речі, — одноручну пилу, точильний пристрій, свердла, долота з лезами різного профілю, декілька різновидів тесел сокир.

Давні ремісники володіли багатьма способами обробки дерева. До найскладніших належало *різьблення.* Мистецтво творення рельєфних і фігурних зображень відоме на землях України задовго до утворення Київської держави. Існують літописні відомості про язичеських ідолів антропоморфних форм. Об'ємно-образне трактування, технологія виконання кам'яних рельєфних та фігурних зображень, що збереглися, переконують, що їх творці мали попередній досвід такої роботи по дереву Різьбярство як дуже давнє ремесло в Україні має декілька основних видів. *Об'ємне,* або ж *скульптурне,* належить до найскладніших. Воно вимагає від того, хто ним займається, крім володіння відповідними технологічними знаннями, навичками, ще й вродженого хисту В побуті скульптурне різьблення не набуло ширшого розповсюдження, — виготовляли забавки, подекуди деталі вжиткових речей, наприклад, фігурні ручки-держаки ковшів тощо. Переважно воно мало утилітарне призначення.

Для церковного інтер'єру, капличок, подекуди і житла вирізували зображення святих, біблійних та євангельських персонажів. Рідше створювали об'ємні й рельєфні скульптури на світські мотиви. Історія зберегла дуже мало імен обдарованих різьбярів XVI XVIII ст. З-поміж них — Василь з Києва, Григорій Гальченко з Полтави, Федір Сніцер із

Миргорода, з дещо ближчих до нас часів XIX початку XX ст. В.Бідула з Тернопільщини та В.Турченяка з Івано-Франківщини. На початку XX ст. фігурна різьба передусім сувенірного характеру стала популярною на Лемківщині, с. Вільна та Балутянка. Згодом *лемківська різьба* завоювала широке визнання. (Відомі різьбярі: Орисики, Сухарські, Одрехівські, Стецаки).

Проте поширювалася різьба обмежено, менше її було на землях України, де панувала Православна церква, яка традиційно стримано ставилася до фігурних зображень святих. Дуже популярною вона була на Галичині.

Вже в Середньовіччі існували цехові об'єднання різьбярів, хоча частіше вони перебували у цехах столярів. Рукотворність стала основою неповторності різьбярських виробів, як і традиційність форм та декору

Більш розвинутішою була *орнаментальна різьба.* Найдавнішим її видом є так звана *плоска різьба.* Різновиди останньої — *контурна, нігтевидна, тригранновиімчаста.* Така різьба притаманна Подніпров'ю, зокрема Полтавщині. Традиції її збереглися дотепер.

Складнішою є *плоскорельєфна різьба.* До неї належить *прорізна,* або *ажурна.* Інколи ці техніки поєднують. Плоскорельєфною різьбою здавен прикрашали речі культового призначення, наприклад, ручні хрести. Збереглися виконані цією технікою ікони з кінця XVII початку XVIII ст. (Львівський музей етнографії та художнього промислу). Дотепер нею декоруються окремі знаряддя праці: *кісся* — ручки до кіс, *кушки* невеликі довбані футляри-посудини на брусок та воду, які косарі прикріпляють до пояса, та ін. Ажурна, пропильна різьба, використовується в іконостасах, зокрема *царських воротах* основному їх компоненті, а також обрамленні ікон.

У XIX ст. зокрема у другій його половині, на Прикарпатті, Буковині, Полтавщині (менше Чернігівщині) було поширене виробництво речей різноманітного призначення — *точених, різьблених, прикрашених техніками інкрустації, інтарсії, випалювання.* До трьох останніх вдавалися переважно різьбярі з Карпатського краю.

Інкрустацією називається такий спосіб прикрашування предмета, коли на його поверхню наноситься візуренок з шматочків дерева іншого кольору (переважно природного), перламутру, вставляється бісер, метал. Коли ж орнамент або зображення (наприклад, букет квітів) виконуються через вставлення на декоровану річ лише кусочків різнокольорного дерева це *інтарсія.* У Львові в інтер'єрі каплиці Боїмів (початок XVII ст.) збереглося обладнання, виконане цією технікою. В народному різьбярстві обидві техніки широко застосовувалися тільки з другої половини XIX ст. Виробництво таких речей у Карпатському краю пов'язане з творчістю Шкрібляків із с. Яворів, що біля Косова. Юрій Шкрібляк (1821 1884), його сини Василь, Микола та Федір були

причетні до популяризації гуцульських різьблених тарелів, рахв, шкатулок, хрестів, трійці, цукерничок, ваз, декорованих технікою інтарсії й інкрустації. Майстри з династії Шкрібляків та Корпанюків продовжують і розвивають народні традиції. Підтримують їх багато майстрів у різних карпатських селах (наприклад, Ванджурак із с. Шешори) та ін.

Поширене декорування дерев'яних різьблених, точених речей *випалюванням.* Декоративні мотиви, композиції наносяться на поверхню предмета декількома способами, найпростіше розпеченим штампиком. На Яворівщині (Львівська область) поширене контррельєфне різьблення на покритому відповідним барвником (бейцом) тлі. Виконані так тарелі, плакетки, шкатулки й інші предмети, переважно сувенірного призначення, неповторні в своїй красі.

ГУТНЕ СКЛО

Київська Русь уже знала вироби зі скла. Ремісники вміли виготовляти цей незвичний матеріал із місцевої сировини *(кварцовий пісок, дерево).* Вони володіли різною технікою формотворення та декорування. Археологічні знахідки, літературні джерела засвідчують виробництво жіночих прикрас *браслетів, перстенів, намиста,* окремих видів *посуду,* наприклад *"скляниці"* та ін. Майстри знали секрети виготовлення різноколірної *смальти* (скломаси), з неї виконувалися мозаїчні розписи. Богоматір Оранта з Софії Київської це не лише свідчення талановитості її творців художників, а й про технологічні можливості у виготовленні такої кількості (близько 200) кольорів смальти, з якої створений цей шедевр XI ст.

Кількість майстерень з виробництва скла, так званих гут, і виробів з нього постійно зростала. Виникали вони в багатих на ліс місцевостях (з дерева виготовлявся *поташ* обов'язковий компонент для *"варіння скла").* Вже у XVI XVII ст. на Київщині, Чернігівщині, Прикарпатті та деяких інших регіонах України їх налічувалося близько 30. Із розплавленого скла за допомогою *трубки* методом вільного видування майстри, застосовуючи декілька простих інструментів щипці, ножиці, виготовляли різноманітний посуд — *кухлі, чарки, штофи, сулії, баклаги* тощо. Особливо цінувався фігурний посуд для різних міцних напоїв, наприклад, *пляшки- "медведі",* якими користувалися в свята та з нагоди урочистих подій. Із скломаси формували свічники, з неї виготовляли дитячі забавки *баранці, півники,* а також жіночі прикраси, передусім *намисто.* Віконні шибки невеликих розмірів, переважно круглої форми, виробляли на тих же гутах. Прямокутні шибки зазвичай невеликих параметрів, робили із так званої *халяви* видутої із цієї ж скломаси у подобі циліндра і відтак розрізаного на куски. У XVIII на початку XIX ст. широкою популярністю користувався скляний посуд: різно-

Юрій Змісборець. Малювання па склі

манітні штофи, баклаги, чарки з мальованими на поверхні візерунками рослинно-квітковими композиціями, рідше — побутовими сценами. Такі вироби були бажаним товаром у сусідніх країнах, зокрема, в Росії, куди в XVII XVIII ст. їх вивозили у значній кількості.

Поступово речей утилітарного призначення, переважно посуду, виробляється все більше. їх форми спрощуються, з них щезає декор. Вони втрачають риси національної специфіки. Перехід у XIX ст. до заводського скловиробництва зумовив занепад гутного склярства — воно не витримало конкуренції з промисловим виробництвом. У свою чергу ці підприємства в Україні поступалися в суперництві за споживача із закордонною масовою і дешевшою продукцією. В другій половині XIX ст. традиції художнього скла не розвивалися.

Відродилось гутне, тобто *вільноформоване*, художнє скло у післявоєнний час. Велика заслуга у цьому не лише М.Павловського, П.Семененка, Й.Гулянського, котрі практично почали відроджувати художнє склярство в артільному цеху Львова (згодом вони виникли у Самборі, Стрию, Жовкві), а й таких дослідників, ентузіастів народного мистецтва, як С.Вальницька, І.Гургула. їх співпраця з майстрами сприяла відродженню забутих традицій. З 1960 р. художні вироби з гутного скла, створені на підприємствах України (передусім у Львові — керамікоскульптурна фабрика, частково — фірма "Райдуга"), почали здобувати світову славу, а майстри М.Павловський, Б.Валько, Д.Думич, О.Гера, М.Тарновський, Я.Мацієвський, А.Бокотей та інші стали визнаними творцями художніх виробів зі скла.

ХУДОЖНІЙ МЕТАЛ

Археологічні відомості про початки художньої обробки металу на землях України відносяться до найдавніших часів. Високого розквіту це ремесло досягло в Київській Русі. У містах, багатьох селах з металу, передусім бронзи, а також золота та срібла ливарники, ювеліри, ковалі виготовляли речі декоративного та культового призначення. Виробляли й предмети побуту Металообробництво довгі століття існувало у двох формах — як цехове виробництво та народний домашній промисел. Якщо перше переважно обслуговувало ринок, то сільські ковалі, слюсарі задовольняли потреби у кутих хрестах, окуттях дверей, скринь, замках стосовно вузького кола людей — середовища, в якому жили. Це детермінувало збереження і розвиток місцевих традицій у цьому виді творчості. Такий промисел був розвинутий практично на території всієї України. Цехове (міське) металообробне ремесло високого розвитку досягло в XVII XVIII ст. у Львові. Тут існувало декілька цехів, де виробляли свічники, різний посуд, рефлектори, замки. Славилися роботою львівські зброярі та ювеліри.

Художніми якостями вирізнялися металеві вироби народних майстрів зі Східних Карпат (с. Криворівня, Голови, Путила, Ростоки та ін.). Метал, переважно кольоровий, використовували здебільшого для оздоблення дерев'яних і шкіряних речей, палиць, тобівок, чересів тощо, або ж з нього виготовляли різні предмети вжитку, зокрема люльки. Великою популярністю користувалися литі, оздоблені орнаментальними мотивами, виконані різними техніками *пряжки, застібки, лускоріхи, гольники.*В їх формах, декорі проступають традиційні мотиви орнаменту, наприклад, *солярні знаки.* Із кольорових металів народні майстри створювали неповторні за красою ювелірні вироби, в тому числі жіночі прикраси — *перстені, кульчики*, а також нашийні *"шелести* ", в яких на низці послідовно чергувалися литі фігурні хрестики та круглі дзвіночки (рудимент давніх, дохристиянських вірувань). У міських осередках, зокрема Києві, Львові (хоча ливарні виробництва існували в більшості міст в Україні у XVII-XVIII ст.), відливали *дзвони, гармати,* а з олова, мосяжу та срібла — предмети домашнього вжитку — *свічники, посуд, каламарі.* На особливому становищі перебували ремісники, котрі виготовляли зброю та ювелірні вироби з дорогоцінних металів (у Львові славилися виробами ювеліри-вірмени).

Ринкові відносини в XIX ст. зумовлювали постійне скорочення виробництва таких речей. Цьому прагнули протидіяти різні товариства, організації, передусім через підготовку майстрів. Так, 1904 р. у Вижниці на гуцульській Буковині була відкрита школа, де Шкрібляк і Мегеденюк навчали традиційного різьблення та металірства.

Народний промисел художньої обробки металу ніколи остаточно не занепадав, він або скорочувався, або навпаки ставав усе популярнішим. При цьому традиційні форми, декор, прийоми технології не лише не втрачалися, а й збагачувалися внаслідок використовування нових матеріалів алюмінію, сталі. Ширше застосовуються *карбування, лиття, інкрустація, гравірування, протравлювання різними кислотами та лугами, штампування, гальванопластика.* Успішно працюють у цих техніках майстри, зокрема, Р.Стринадюк та М.Шпадюк із с. Брустури на Гуцульщині.

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ

Вже в епоху неоліту люди, котрі жили на території сучасної України, вміли виробляти необхідні речі, наприклад амулети з кістки та рогу Окремі з них прикрашали простими лініями, зигзагами, крапками, нанесеними гострим предметом або охрою. В часи Київської Русі з кості виготовляли деталі для луків, сагайдаків, ґудзики, гребінці. З рогу гура виробляли посуд для пиття (відомий з X ст. прикрашений срібною багато декорованою оправою, з Чорної Могили у Чернігові). Збереглися порохівниці, зроблені з оленячого рогу в XVII XVIII ст. Вони прикрашені рослинним, рідше геометричним орнаментом, нанесеним *різьбленням або ризуванням.* Кістка, ріг, рідше камінь використовувалися в інкрустації меблів. Сучасні майстри з цих матеріалів вирізують речі здебільшого сувенірного характеру

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ШКІРИ

В побуті населення України з незапам'ятних часів використовується шкіра, передусім для виготовлення взуття. Вже в Київській Русі були у вжитку чоботи з дорогої шкіри сап'яну Зі шкіри робили обкладинки до книг, використовували її також у військовій справі (сідла, піхви, збруя тощо).

В середні віки речі зі шкіри, хутра виробляли в цехах Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та багатьох інших міст. Часто вони були предметом експорту Безперечно, крім високих утилітарних якостей вони вирізнялися і художніми.

В XIX ст. зокрема з другої його половини, виробництво тобівок, чересів, футлярів, киптарів, постолів з металевими прикрасами набуло особливого розвитку на Гуцульщині. Цей вид народного художнього промислу існує й розвивається дотепер. Його основні центри і надалі зберігаються в карпатському регіоні.

КОВАЛЬСТВО

Ковальство має давні традиції в Україні. Вже трипільці вміли методом кування з міді виготовляти певні речі. З VII VI ст. до н.е. дійшли до нас вироби зі заліза з елементами декору (зброя, кінська збруя, скоби тощо), роблені скіфськими майстрами. З ранньослов'янської доби збереглися залишки кузні на Пастирському городищі, що на Середньому Подніпров'ї. Ковальські вироби знайдені майже в усіх містах, які згадуються у Руському літописанні. В цей період ковальство стало ремеслом. Воно було розвинуте в містах і сільських місцевостях, а ремісники-ковалі володіли всіма прийомами механічної обробки цього металу

Наприкінці XIV XV ст. у Києві, Львові та багатьох інших містах, що набули магдебурзького права, створювалися ковальські об'єднання-цехи (у Львові 1425 р.). Особливо чисельними, часто багатопрофільними за спеціалізацією (наприклад, ковальсько-слюсарські, ковальсько-боднарські та ін.) вони стають у XVII ст. При замках, феодальних маєтках були свої майстерні, де працювали ковалі. У сільських місцевостях, до часу коли став можливий імпорт заліза з Польщі та Росії, кузень налічувалося мало. Вони існували там, де була залізна (переважно болотна)руда.

Ковальські вироби посідали видне місце в міській архітектурі. Це, зокрема, окуття вхідних дверей (збереглися в каплиці Трьох Святителів, церкві Успіння Пресвятої Богородиці кінця XVI початку XVII ст. у будинках на вул. Сербській та інших у Львові). Таке обиття ритмом укладених лиштв, розеткоподібними формами на їх перехрестях, окрім функціонального призначення мало й естетичне навантаження. Особливо багато були декоровані решітки балконів. Пишним декором вирізняються решітки на балконах будинків, споруджених у Львові наприкінці XVIII ст. Стриманіший він на класицистичних та ампірних і неповторний за композицією, ритмом гнутих тягучих форм, на решітках стилю модерн (сецесії) початку XX ст. Наприклад, на тих, що на колишньому готелі "Народний" Міські ремісники-ковалі також виробляли металеві декоративні деталі (консолі) до балконів, дверні завіси, каганці, флюгери, ліхтарі тощо.

Вже з кінця XVI ст. в Україні були поширені залізні або обковані залізом скрині. В XVIII XIX ст. на селах стали популярні дерев'яні скрині, стягнуті переважно декоративно профільованими обручами.

До відповідальних, почесних замовлень належали замовлення ковалям на хрести. Відомо, що залізні хрести були вже на храмах Київської Русі. Найдавніші збереглися з початком XVI ст. (церква з 1510 р. у с. Улюч на Лемківщині, тепер Республіка Польща). Хрести увінчували дзвіниці, церковні монастирські брами, придорожні каплички, пам'ятні знаки тощо. Створені за принципом дво-, три- і більш осьової симет-

рії вирізнялися багатоваріантністю символічних орнаментальних мотивів, різноманітністю їх поєднань, як і заповнень середохресть та закінчень кінців. Ковальські роботи з фігурними зображеннями, як, наприклад, Розп'яття, що на надмогильному хресті на цвинтарі с. Нехвощі на Волині, були нерідким явищем. Мистецтво виготовлення хрестів часто передавалось у спадок. Наприклад, у с. Бортному на Лемківщині останнім з такої ковальської родини Феленчаків був Степан Феленчак (1900-1998).

Сільські ремісники-ковалі здебільшого поєднували ремесло з працею на ріллі. Після скасування кріпацтва, появи фабрик, де вироблялись металеві предмети, вони задовольняли потреби навколишнього населення в ковальських виробах. Виготовляли мотики, сокири, сікачі, кресала, навіть такі оригінальні музикальні інструменти, як дримби, на яких і тепер грають гуцули, бойки неповторні мелодії, що таємничим, загадковим ритмом навіюють асоціації з далеким минулим. Чисельні сільські кузні —дерев'яні, глинобитні, кам'яні, що завжди споруджувалися на краю села, різнилися набором інструментарію, обладнання, зрештою, популярністю серед населення через обсяг та якість замовлень, які брався виконувати їх власник.

Давня традиція споруджувати пам'ятні знаки в наш час ожила разом із відродженням національної пам'яті. Символом віри предків — хрестом, символом держави — тризубом вирізняються могили національних героїв, місця Слави. Часто їх зі справжнім мистецьким хистом викували місцеві ковалі. Більшість художніх ремісничих речей із заліза створювали анонімні автори. Лише особливо обдаровані стали відомими, наприклад, О.Боньковський у Львові. В 1998 р. він створив залізну огорожу біля сходів, що ведуть до церкви св. Онуфрія монастиря Ченців святого Василія Великого у Львові, де із залізних прутів викуті силуетні фігури монахів. Ковальське ремесло — це виробництво речей із металу, переважно зі заліза, ужиткового, декоративного характеру, за незначними винятками, несуть образність, естетичну вимовність.

ВИРОБИ З КАМЕНЮ

Вироби з каменю збереглися на землях України з далеких дохристиянських часів. Це, передусім, відомі кам'яні ідоли із сіл Іванківці Хмельницької області, Лопушна Івано-Франківської області та ін. З-поміж них — знаменитий Збруцький ідол. Проте це не були продукти діяльності ремісників, вони не стали предметом куплі-продажу В часи Київської Русі популярними були нагрудні кам'яні (переважно з шиферу) іконки та хрести з рельєфним зображенням розп'ятого Ісуса Христа, різних святих, які несуть на собі ознаки тиражування. їх мо-

гли створювати ремісники на кшталт тих, що виготовляли на продаж жіночі прикраси. Отже, каменярське ремесло початок бере з часів Давньокиївської держави. Різьблені капітелі храму в м. Холм, голівка фігури ангела, що походить звідти ж, також підтверджують це. В подальшому майстри, що володіли технікою скульптурної обробки каменю, працювали при спорудженні багатьох святилищ. Це засвідчують, наприклад, рельєфні подоби святих, пророків на фризі церкви Успіння Пресвятої Богородиці кінця XVI-початку XVII ст. у Львові. Каменеобробне ремесло особливо промовисто засвідчило про себе з середини XIX ст. Тисячі кам'яних пам'ятних хрестів з рельєфними розп'яттями, символікою, контррельєфними написами про скасування панщини в Галичині 1848 р. і кріпацтва на підросійській Україні 1861 р., створених безіменними ремісниками ще до 1940 р., стояли на полях, при дорогах, біля церков на Прикарпатті, Поділлі. З того ж часу на цвинтарях Галичини, сусідніх територіях, де не було сильного впливу російського православ'я, що з упередженням ставилося до фігурних зображень святих, все частіше встановлювалися кам'яні надмогильні пам'ятники з фігурними компонентами. Одним з факторів розвитку каменеобробного ремесла тут була наявність необхідного матеріалу — пісковика. Наприкінці XIX ст. згодом виникають такі відомі осеред-

Придорожна фігура з тесаного каменю, прикрашена різьбою (Західна Бойківщина, Львівська обл.)

ки кам'яного пам'ятникарства, як, наприклад, с. Демня на Львівщині. В 1912 р. тут працювало майже 100 ремісників-каменетесів. Створені ними надмогильні пам'ятники, переважно хрести з фігурою розп'ятого Спасителя, фігурними зображеннями святих, поширені на території радіусом до 40 км. їх приблизна загальна кількість за 100 років (до середини 80-х років XX ст. становить 5 6 тис.). Тут працювали такі родини каменетесів, з яких згодом вийшли знамениті скульптори, наприклад, Дзиндри, а в наш час   Верещинські та ін. Відомі й інші осередки, де виробляли подібні предмети (до речі, як і в Демні, їх тут виготовляють і в наш час). Це Старе Місто біля Підгаєць на Тернопільщині, де відома династія каменетесів Папіжів, м. Язлівець і с. Лапшин у цій же області, зокрема, в останньому наприкінці XIX- на початку XX ст. працювали відомі майстри — батько і син Бідули.

Цей вид промислу в сучасних умовах успішно конкурує з чисельними новостворюваними підприємствами, що виготовляють надмогильні пам'ятники. Запорука їхнього успіху   обізнаність зі специфікою традиційних потреб середовища, здатність враховувати побажання замовників, високий виконавський рівень, гнучке реагування на політику цін.

ПЛЕТІННЯ З РОСЛИННИХ МАТЕРІАЛІВ

До давніх видів народної творчості відноситься плетіння з різних рослинних матеріалів   лози, рогози, соломи, коренів тощо. Це кошики різного призначення (для перенесення картоплі, овочів, грибів, збереження м'яса, свячення паски), солом'яники на зерно, рогозяні мішки, покривала, хідники, меблі, іграшки, компоненти одягу тощо. Більшість із цих виробів мали естетичний вигляд, їх декоративізм був зумовлений не стільки матеріалом, технологією виконання, скільки привнесенням неповторного творчого начала їх виконавцями. Наприклад, лоза, з якої був плетений кошик, мала різну товщину, колір (природний або наданий їй), і майстер, відповідно її підбираючи і переплітаючи, надавав виробу певної емоційної вимовності.

У другій половині XIX ст. почали створюватися численні промисли для плетіння виробів, передусім з лози (кошики та меблі). Виникли так звані кошикарські школи. І не лише у містах (Львів, Тернопіль, Станіслав), а й у селах Чернігівщини, Поділля, Галичини. В них навчання (1 2 роки) поєднувалося з практичною виробничою діяльністю виготовляли крісла, етажерки, трюмо, шкатулки, кошики, а з соломи жіночі та чоловічі капелюхи.

В наш час асортимент таких виробів не скорочується. Відомим осередком лозоплетіння (кошики різних призначень, зокрема на свячення паски, білизнярки, хлібниці) є с. Іза на Закарпатті. Розвинене це ремесло на Поліссі та Волині. В м. Володимирі-Волинському ним успішно

займався Йосип Ромащук (1909 2001). Крім виробів з лози (кошики, сипанки, корзинки, білизнярки тощо), він виготовляє із соломи, рогози, шувару капелюхи, капелюшки, брилі, жіночі торбинки. Окремі досвідчені майстри (наприклад, Я. Ремінецький із Тернополя) виробляють із рогози, обгорток качанів кукурудзи фігурні композиції (народні типи, жанрові сценки тощо) сувенірного призначення.

ПРИКРАСИ

З XIX ст. в Україні популярними стали *вироби з бісеру.* Це передусім жіночі прикраси. З фабричних намистин із фарфору та кольорового скла в домашніх умовах виготовлялиге^да/ш (Гуцулыцина, Поділля), *"силянки "* (Закарпаття), *крайки* (Лемківщина). Бісер широко використовували і для декорування жіночого одягу Традиційне використання бісеру не припинилося дотепер, лише розширився діапазон його застосування (наприклад, для виготовлення настінних панно, картин тощо).

З кінця XIX ст. виконувані ремісниками прикраси поступово витіснили фабричні. Спорадично до їх виготовлення зверталися окремі народні майстри, наприклад, Давидюк на Гуцульщині.

Ремесла, народні художні промисли є тим компонентом матеріальної та духовної культури українського народу, в якому надзвичайно повно виявляються і його світоуявлення, працьовитість, гармонійний зв'язок з природою й естетичні уподобання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Художні промисли України. — Львів, 1993.

Українська керамологія. — Опішня, 2001.

Захарчук-Чугай Р. **Українська народна вишивка //Мистецтвознавство. — Львів, 1999. — С. 57-64.**

Никорак О. **Традиційне ткацтво в звичаях і обрядах українців // Вісн. Львів, ун-ту ім. 1.Франка. Серія історична. — Вип. 38. — С. 513-567.**

Сидорович С. **Художня тканина західних областей УРСР. — К.: Наукова думка, 1979;** ***Жук А.*** **Сучасні українські художні тканини. — К., 1985.**

Запаско Я. **Українське народне килимарство. — К., 1973.**

Станкевич М. **Українське художнє дерево XVI-XX ст. — Львів, 2002.**

Петрякова Ф. **Українське гутне скло. — К., 1975.**

Жолтовський П. **Художній метал. Історичний нарис. — К. 1972.**

Боньковська С. **Ковальство на Україні (XIX-початок XX ст.). — К., 1991.**

Гориць Г **Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX-початок XX ст.). — К., 1986.**

Художні промисли України. —Львів, 1993.

Федорчук О. **Українські прикраси з бісеру (техніки виконання). —Львів, 1999.**

РОЗДІЛ XV

ГРОМАДА І ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СІЛЬСЬКІ ГРОМАДИ

В XIX-на початку XX ст. коли найбільш широко і плідно вивчалися культура і побут українського народу, етнографи звернули велику увагу на традиційні громадські інститути сіл: *громаду, виборних осіб, сільське самоврядування,* його функції, співвідношення інтересів громади та окремих її членів, громади й держави, громади і поміщиків, на силу звичаєвих правових норм, що неписано регулювали все сільське життя. Одночасно виник інтерес до історії формування сільських громадських традицій і звичаєвого права. Практично всі дослідники були єдині в тому, що громадський уклад українського села переважно мав джерелом звичаєві правові й етичні норми в общинах родово-племінного ладу, що пізніше були пристосовані до потреб сусідської общини.

Дослідник громади в Україні І.Черкаський писав з цього приводу· "Сільська громада південно-західної Русі з її юридичними звичаями і самостійним складом копних судів має ознаки глибокої давнини. Про початок походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в писаних законодавчих пам'ятках. З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена, які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів"

Достовірні історичні джерела про сільські громади, насамперед люстрації, судові позови і вироки, більше збереглися з дещо пізніших часів. З XVII ст. існує чимало документів, що розкривають відносини громади з державними органами у королівщинах та з поміщиками і державними органами у володіннях феодальних власників, про вибори керівних та інших громадських функціонерів громади, відносини між вибраними особами і громадою, відповідальність окремих виборних осіб, а також господарів, комірників перед громадою та ін.

Головною суспільною функцією громади як з'єднаного і запрограмованого у діяльності звичаєвими правовими нормами організму було оберігання інтересів всіх і кожного зі своїх членів від можливих внутрішніх і зовнішніх небезпек кримінального, морального, стихійного, економічного і політичного характеру

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ГОСПОДАРСЬКІ ФУНКЦІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ

Найвищим керівним органом громади була *копа, копний сход* або *віче*. Перші дві назви більше вживалися на сході України, третя у Карпатах та Прикарпатті. Коли в громаді існувало звичайне мирне життя без особливих подій на зразок загострення відносин з поміщиком, стихійного лиха, пожежі, то сход, віче переважно збирали для розв'язання чергових проблем громади або виборів нових функціонерів. Іноді віче тривало декілька днів і ставало місцем формування громадської думки, обміну досвідом, особистих ділових і дружніх знайомств. Віче розглядало такі питання: вибори "посадових" осіб, розподіл і перерозподіл земельних ділянок між членами громади (господарськими дворами), визначення земельних ділянок, що мали залишатися в общинній власності для спільного загального користування, надання окремих ділянок поміщику, іншим громадянам чи приватним особам, питання про оренду, визначення земель під відповідні сівозміни, розподіл або передання іншим користувачам тих ділянок, які з різних причин виявилися без господарів. Окрему групу становили питання, пов'язані з фінансовими справами. Залежно від того, хто вважався власником села, уряд (король, поміщик), а також від характеру сільськогосподарського виробництва (землеробство, скотарство, лісові промисли та ін.), нерідко — і від місцевої традиції встановлювались різні форми феодальної повинності селян перед феодалом або феодальною державою. Найпоширенішими вважалися три форми: *відробіток повинності* у панському господарстві *(панщина); натуральна оплата* феодальної повинності; грошова оплата повинності — *чинш*. У двох останніх випадках справу з поміщиком або з королівською домінією мала громада, а не кожен її член. Внаслідок цього копні сходи і віче визначали обсяг натуральних продуктів або кількість грошей, що повинен був внести кожен її член залежно від величини чи якості земельного наділу, яким він користувався. Грошові, натуральні збирання могли встановлюватися, коли віче вирішувало, чи споруджувати громадські будинки або общинні господарські об'єкти: церкви, хати для священика (плебанії), школи, корчми, млини тощо.

Вибори "посадових" осіб проводилися переважно через три роки, але в деяких місцевостях — і рідше. Обрані керівники громад у різних місцях мали різні назви: *отамани, старости, війти, солтиси* та ін. У тих карпатських і підкарпатських селах, де запроваджувалось волоське право, довше зберігалися звичаєві норми часів Київської Русі, що виявилося навіть у назві виборного керівника громади — *князь*. Волоське право надавалось головно так званим шляхетським селам або шляхетським частинам сіл. У тих селах, які переводилися з руського права

на німецьке, головний громадський адміністратор діставав назву *війт* чи *солтис.* У закарпатській частині його називали *біров,* а в окремих місцях збереглася також назва *тівун.*

На допомогу старості, отаманові чи війту віче вибирало інших громадських слуг. Так, на козацькому сході Лівобережжя, крім старости (отамана), обирали *соцьких і десятників (десяцьких),* а також наглядачів за громадськими спорудами і майном, пастухів селянської худоби. На Волині та Поділлі, де панщина після національно-визвольної війни середини XVII ст. набула особливо жорстокої форми, що зовсім обмежувало громадське селянське самоврядування, воно все-таки продовжувало жити. Тут на допомогу старості громада обирала (отже, брала на своє утримання) *десятників, ланових* (охоронців селянських посівів і врожаю), *пастухів, сторожів.* У Карпатах на допомогу війту обирали двох присяжних, на котрих покладали дуже важливі й відповідальні обов'язки. Вони повинні були проводити облік податків, громадської власності та селянського майна, виконувати поліцейські функції, що полягали в їхній присутності на допитах, у тому числі й тортурних, засвідчувати зізнання допитуваних.

На Гуцульщині обирали *депутатів*, відповідальних за організацію літнього випасу овець та іншої худоби на полонинах і за облік та розподіл виробленої полонинської продукції. Обрання на "посади" — від війта до пастуха засвідчувало довір'я громади до обранців, а це слугувало моральною підставою практики взаємозамінюваності. Так, у карпатських громадах при відсутності чи хворобі війта *(солтиса, князя)* його заступав один із присяжних або десятник. Так само робили і в інших районах України.

Після обрання головний урядник присягав "на хрест", давав слово чесно служити громаді, не допускати свавілля, виконувати волю сходу, копи, віча. Відомо немало випадків, коли громада переобирала головного урядника, який не оправдовував довір'я, або притягувала його до судової відповідальності. Присягали сумлінно виконувати обов'язки також присяжні, соцькі, десяцькі, чабани, пастухи та ін.

Важливою функцією сільської громади вважалася турбота про дотримання всіма її членами норм звичаєвого права. За цим стежили так звані *копні* та *волосні суди,* у Карпатах і на Прикарпатті *зборові суди.* Дрібні звичаєво-правові чи кримінальні порушення розглядалися присяжними, соцькими або десяцькими.

Наприкінці XVIII ст. традиційна система селянського самоврядування у східних і західних регіонах України зазнала суттєвих обмежень. Це зумовлювалось поширенням Катериною II російського кріпосного законодавства і на Україну, а також поділом Польщі, що призвело до заміни польської феодальної системи адміністративного управління на західноукраїнських землях — австрійською, на Східному Поділлі та

північній Волині — російською системою. Незважаючи на це, сільська громада продовжувала діяти. Скасування панщини в Галичині 1848 р. і ліквідація кріпосництва в Росії 1861 р. зумовили те, що громада зі традиційними інститутами також стала низовою ланкою державної адміністрації. Війт обов'язково підпорядковувався повітовому старості в Галичині та на Буковині, а сільський староста у російській частині України — волосному мировому посередникові, котрого призначав губернатор з місцевих дворян.

Реформи 1848 і 1861 рр. суттєво змінили економічні й правові умови існування та життєдіяльності громади. Насамперед це виявилося у зміні форм власності на землю. Земля, якою селяни раніше тільки користувалися, зі скасуванням панщини переходила у їхню власність (здебільшого за викуп). Такий момент об'єктивно усунув необхідність земельних переділів. Водночас регулювання землекористування копою, сходом залишилося. Весь земельний масив, що належав громаді, складався з кількох різних частин земельної площі *(піль, ланів)* — залежно від якості, віддаленості від села, величини. І в часи земельних переділів (на новоосвоюваних землях Слобожанщини — через кожних 2–3 роки, Полтавщини — 5–6 років, Чернігівщини — від ревізії до ревізії, на Правобережжі — через 10-15 років) кожне поле розподіляли між селянськими господарствами. Всі отримували певну смужку землі з усіх "полів". Виникли так зване черезсмужжя (російська "чересполосица») та межі. Кожне "поле" мало свою назву, своєрідний топонім. Так, у с. Дуліби на Рівненщині окремі "поля" називалися *Гори, Чагари, Степанівна, Гай, Закалиновець, Грабовець, Круча, Клин, Нивки, Береетовець.* Вони були різними за величиною, родючістю і аж до 1938 р. кожне селянське господарство на кожному "полі" мало свою смужку або кілометрової довжини (наприклад, на Горах), або тридцяти–п'ятдесятиметрової (на Нивках). За цим принципом поділяли і луг, де також були свої топоніми: *Пасіка, Купина, Грудок, Лози, Болото* тощо.

Селянин, отримавши після 1861 р. смужки у власність, міг їх продати за згодою громади або розділити між синами, віддати як посаг за дочкою, але не міг вільно використовувати. При трипільній системі землеробства всі "поля" громади входили в три клини, або "руки". Для кожного окремого року були свої озимий, яровий і паровий клини. Паровий клин *(паринина)* використовувався від ранньої весни аж до переджнив'я чи жнив для пасовиська. Чергування культур при трипіллі було постійним. Після пару сіяли жито, пшеницю, вносячи під останню гній, після озимих — ячмінь, овес, гречку, горох, а також просапні картоплю, буряки тощо. Яровими підсівали вимерзлі або вимоклі ділянки озимого поля. Підпорядкування селянина громадській сівозміні було неписаним звичаєвим законом. Порушити його просто не було можливості.

В нових умовах обуржуазнення суспільних відносин на селі держава не зруйнувала повністю традиційні форми життя сільської громади. Крім цього, вона намагалася перекласти на громаду відповідальність за сплату податків кожним селянським двором, за громадський порядок на селі, попередження кримінальних злочинів, утримання на свої кошти в належному стані доріг, мостів, гребель, ставів, церковно-приходських шкіл та ін. І в умовах капіталізації села у віданні громади залишилося немало спільної власності: неподілених громадських пасовиськ, лісів, деяких "божих" місць на зразок "святих" джерел, цвинтарів, а також громадою вибудованих церков, плебань, шкіл, млинів, корчм, читалень, а пізніше і народних домів. Через сільські сходи і віча, своїх виборних чинів громада встановлювала грошову або натуральну частку кожного господарства, необхідну для задоволення громадських потреб.

До спільних матеріальних обов'язків кожного селянського двору перед громадою належало внесення відповідної лепти, яку визначав сход (віче) на утримання громадського пастуха і підпасичів, на певну грошову винагороду сторожів, ланових, іноді й дзвонарів, будівництво чи ремонт церкви, школи, читальні, народного дому Залежно від кількості худоби, величини поля, наявності дітей у сім'ї сільський сход міг конкретизувати рівень грошового, натурального чи трудового внеску окремих господарств у фонд громади.

Період капіталізму в житті української громади, що розпочався з 1848 1861 рр., характеризувався її безупинною боротьбою за відстоювання традиційних прав на користування лісами, озерами, ріками, пасовиськами. Поміщики і в східній Україні, і в Галичині, Буковині та Закарпатті намагалися позбавити селян права на користування тими угіддями, якими вони користувалися до реформ. І. Франко, наприклад, писав, що від 1875 р- селяни його рідних Нагуєвич були позбавлені права і можливостей випасати худобу в лісі. Барон Мансфельд заборонив допускати селян до лісів. Не дозволялося їм також вирубувати дерева на будівельний матеріал, збирати гриби, ягоди, листя, горіхи. Капіталістичний розвиток села загрожував збереженню неподілених громадських пасовиськ —- толок, лісів і навіть озер та річкових русел. І.Франко вважав, що це шкідливо впливало на становище більшої частини селян. Історія Галичини другої половини XIX ст. була сповнена невпинною боротьбою селян, їх громад за сервітути, тобто за користування угіддями, лісами, озерами, ріками, які віками належали їх предкам за звичаєвим правом. Неодноразово селяни та їх громади виступали позивачами судових справ стосовно поміщиків, котрі як юридичні власники не лише не дозволяли селянам рубати дерева в лісі або випасати худобу на закріплених в минулому за селянами пасовищах, а навіть забороняли підбирати лісовий хмиз, збирати лісові ягоди, гриби і вза-

галі заходити в ліс. Траплялися випадки, коли поміщики вимагали оплати за користування дорогою до селянських "полів" чи ланів, якщо вона проходила через поміщицьку землю.

В цих умовах громада залишалася єдиною надією селян. Ще мали силу давні прислів'я: "Громада — великий чоловік", "Громада більший чоловік, ніж пан", "Громада плюне — війт потоне" але правдивим стало й прислів'я: "Як хлопи до пана йдуть, то всі ся хвалять, а як від пана — то мовчать" Повітовий староста, мировий посередник все частіше диктували свою волю селянській громаді, руйнували її традиції, звичаї.

Столипінська аграрна реформа, спрямована на створення умов для прискореного розвитку капіталізму на селі через виділення селянських відрубів і хутірського землеволодіння, в перспективі неминуче привела б до зруйнування селянської громади та її звичаєвих традицій. Проте реформі 1906 р. не судилося бути втіленою в життя. Впродовж 1907—1911 рр. в Україні вийшло на хутори і відруби 226 тис. господарств. Вони мали 1800 тис. десятин землі. У відсотках це становило: в Катеринославській губернії — близько 25%, Херсонській і Харківській — 20, на Полтавщині й Волині трохи більше 11, Київщині — до 10, а на Чернігівщині й Поділлі майже 5%. Селяни у господарському і побутовому сенсі продовжували перебувати здебільшого у великій залежності від неписаних законів і звичаїв громади.

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ І ЗВИЧАЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

У цей період життя сільської громади вирізнялося різноманітними формами інтенсивного контактування між її членами, взаємною інформованістю і гласністю. Навіть у дуже великих селах (на 300 чи 500 або й більше дворів) усі мешканці знали один одного, знали, чия дитина чемна, послушна, а чия лінива, задерикувата та ін. Знали людей не лише за прізвищами, а й за прізвиськами. Траплялося, приймак приносив інше прізвище, проте рід, родина селянського дворища мали своє незмінне прізвисько.

Кожне підростаюче покоління "штурмувало" старі назви. Хлопчики, особливо за свої риси характеру чи природні вади, отримували нові "притики" І вже бігали по селу не Власенки, Гринюки, Лящуки і Дем'янці, а Динди, Комашки, Оверки і Царі. Коли дитина виростала, "притика" могла відпасти або замінитися іншим прізвиськом і передатися дітям. Часто "притиками" ставали материнські ласкаві звернення до своїх дітей: Максим — Мацько, Петро — Пепцьо, Йосип — Йонцьо, Тарас — Тарасик тощо.

На храмовому святі

Більша чи менша громада жила одним життям. Жали жито всі в "одній руці", згрібали сіно на одному лузі, йшли молитися до однієї церкви, разом збирали гриби, ягоди, співали й жартували на весіллях, сумували та плакали на похоронах. Особливі усталені форми і місця контактування мала кожна вікова або інша група. Якщо у церкві кожної неділі чи свята зустрічалися всі мешканці села, то в кузні, наприклад, майже кожного ранку і впродовж усього року відбувалися розмови між господарями й парубками про життя-буття у рідному селі, зарібки на цукроварнях чи нафтових промислах, про царя і царицю, цісаря й цісареву, давні бувальщини та війни, врожаї і голод. До кузні приходили не лише ті, кому потрібно було "витягнути" леміш, а й ті, котрі хотіли поспілкуватися з ковалем, подивитися на його працю. Крім кузні, були ще млини, вітряки, олійниці, пилорами, без яких жодному господареві не обійтися. Стоячи у черзі, селяни обговорювали і великі податки, і мрії про краще життя... Незмінним предметом обговорення у таких місцях дуже часто були окремі господарі, господині, парубки, дівчата й інші особи. Про кожного члена громади створювалася громадська думка, якою ніхто б собі не дозволив нехтувати.

З-поміж традиційних форм контактування членів громади, а також з членами сусідніх громад були взаємні гостини в дні храмових свят. Зазвичай кожна церковна громада двічі на рік мала храмове свято. Одне — як традиційне від часів давньої церкви, інше   як день посвяти діючої церкви (або як день чудотворної ікони, цілющої сили святої води та ін.). Храмові свята найчастіше припадали на теплу пору року· весняного Миколу, літнього Івана, святих Петра і Павла, святого Іллю, Чесного Хреста, Першу і Другу Пречисту тощо. Таке свято шанувалося не лише мешканцями села   до нього готувалися родичі та знайомі з інших сіл. Вже зранку із сусідніх сіл до села "храмового празника" йшли або їхали підводами святково одягнуті люди. На цвинтарі біля церкви з'являлися торговці дитячими забавками, солодощами, хрестиками, іконками, книжками. Тут сиділи також кобзарі й лірники, ворожки і каліки або й фокусники. Разом зі священиком церкви відправляли службу ще кілька священиків (п'ять-сім) із сусідніх сіл, а інколи й архієрей.

Після відправи селяни запрошували в гості родичів або знайомих із сусідніх сіл. За святковим столом обговорювали взаємні справи, новини, ділилися своїми турботами, радощами.

Зближувало людей також паломництво до релігійних святинь, серед яких першість належала Києво-Печерській і Почаївській лаврам. Ішли "на прощу" не поодинці, а групами, брали з собою харчі, трохи грошей, щоб у Києві, Почаєві чи Густині купити внукам хрестики, стрічки або ще якийсь подарунок. Сюди добиралися пішки, проходячи через десятки сіл і містечок, спостерігаючи, як живуть інші люди, які в них двори, поля, сади. Траплялося, що вдавалося бачити храмові свята, весілля, ярмарки, циганські валки. Але найбільше враження справляли величність храмів, краса і неповторність співу, богослужіння. Повернувшись у рідне село, люди розповідали про все почуте й побачене сусідам, дітям, рідним. Збереглися цікаві архівні свідчення, як ходили на богомілля до Почаєва селяни із галицьких греко-католицьких сіл, що були під владою Австрії. Велика господарська й інформативна роль у зв'язках сільської громади зі зовнішнім світом належали *ходокам*,   своєрідним посланцям громади у різні урядові інстанції, до власника поміщицького маєтку тощо. З кінця XIX ст. а особливо з 1906 р., сільські громади вибирали ходоків у східні губернії та області Російської імперії для з'ясування умов переселення й отримання частки на поселення односельчан. Це було дуже поширене явище. Так, у 1907 р. лише з Волинської губернії через челябінську та сизранську "реєстрації" пройшли до Сибіру 2303 ходоки, 1908 р.   1645, 1909 р.   2322, а всього з 1896 до 1909 р.   9248. У Галичині й Буковині посилали ходоків навіть до цісаря. Щоправда, не відомі випадки, аби такі "походи" мали для селян позитивні наслідки.

Влітку і восени чоловіки та жінки безлісистих місцевостей часто виїжджали в ліси збирати чорниці, гриби. В урожайну пору року вони так заготовляли сушанину (сушені гриби, чорниці, кислиці та ін.).

Колоритом громадського побуту стали ярмарки. Вони відбувалися у відповідні пори року Сюди з'їжджалися купці, продавці й покупці з великої округи. Були ярмарки повітових містечок і нерідко — окремих сіл. Вони відбувалися у визначений день тижня від понеділка до суботи. Найчастіше збиралися на ярмарку до найближчого містечка або до повітового центру Однак при потребі селянин їхав на ярмарок у найвіддаленіше містечко. Із волинського села Русивль, наприклад, їздили на ярмарок у Гощу, Остріг, Корець, Шепетівку, Рівне, Тучин. За підрахунками, на межі XIX-XX ст. лише на території західноукраїнських земель діяло понад 1 тис. ярмарок і близько 9 тис. торгів. Тут збували продукти землеробства, тваринництва, а місцеві ремісники — різні вироби з дерева, металу, шкіри, вовни та ін. Крім цього, можна було збувати сільськогосподарську продукцію, купувати крам, одяг, взуття, забавки, дрібний сільськогосподарський інвентар, окремі товари. Деякі ярмарки мали свій профіль. Так, Остріг славився великим сільськогосподарським реманентом: можна було купити борони, колеса, вози та ін. Широкий асортимент становили бондарські й гончарні вироби. У Тучині, наприклад, продавалися вироби з грубого сукна й овечої шкури, щітки, сушенина, мед тощо.

Окремі ярмарки торгували кіньми й коровами, зокрема молодняком. Взагалі ярмарок у селянському побуті сприймався як невід'ємний атрибут життя та виробництва. Без постійного зв'язку з ярмарком не могло функціонувати жодне господарство. Ярмарки стали місцем укладання різних торговельних угод, після чого сторони розпивали "могорич" Однак жодна сторона вже не могла відмовитися від досягнутої домовленості, інакше це призводило до моральної та матеріальної відповідальності. Водночас ярмарки слугували постійним засобом різноманітної інформації й знань, насамперед великої виставки товарів, місцем контактування між селянами та міщанами, селянами віддалених сіл. Тут можна було побачити циганів — торговців кіньми, продавців стельмашними та лимарськими виробами, циганів-ворожбитів, "чудотворців" прохачів милостині та ін.

"Сорочинський ярмарок" Миколи Гоголя з першої половини XIX ст. у безконечності імпровізацій повторював себе в усій Україні ще на початку XX ст., а в Західній Україні — аж до 40-х років. Правобережна Україна особливо славилася бердичівським ярмарком, на який приїжджало також чимало купців із-за кордону

Однією з форм спілкування і духовного життя громади були церковні хори, що об'єднували по 10-20 найкращих співаків і співачок села.

Відмітною рисою громадського побуту в Україні (а також і в Росії, Білорусі) були толоки як засіб виконання таких видів робіт, котрих сам селянин просто не міг виконати, і як засіб допомоги господарствам вдів, одиноким старим людям та як форми взаємодопомоги. Це давало змогу перевезти куплену на далекому селі хату, клуню, хлів, молотарку або млин чи вітряк, окремо дубового вала чи дуба на вала, олійню та ін. Наприклад, для перевезення вітряка, розібраного відповідними позначками, необхідно було близько 50 підвод, зокрема під навантаження вала вимагалося робити розвору з двох-трьох возів. Сильні коні та вози потрібні були, щоб перевезти млиновий камінь. До 20 возів брали селяни, аби перевезти хату чи господарську будівлю. Безумовно, одна селянська підвода не спроможна була це зробити. Та й затягнулося б таке перевезення на 20 50 днів. Долучалася і небезпека крадіжок матеріалу Тому всі члени громади розуміли необхідність виконання робіт толокою, і кожен вважав за громадський обов'язок відгукнутися на прохання господаря, котрому необхідна допомога. На таке прохання не випадало відмовляти.

Толока зазвичай розпочиналася вранці. Зі села виїжджала валка пустих селянських возів за потрібними матеріалами. Якщо віддаль до місця призначення давала змогу повернутися до полудня, то валка, навантажившись, зразу ж вирушала у зворотну дорогу Коли ж, траплялося, ламалося колесо чи розвора, селяни взаємно виручали один одного. Якщо ж зворотна дорога була далеченькою, селяни після завантаження возів полуднували і вже тоді вирушали назад. За участь у толоці господар не платив, але повинен був зробити толоку-гостину Знову ж таки, коли робота завершувалася, господар і господиня старалися приготувати гарний обід з доброю горілкою. Коли ж толока тривала впродовж дня, тоді обіду не давали, а переносили гостину на неділю — після того, як люди виходили з церкви.

Будівництво хати, стодоли й інших споруд також вимагало чимало робочих рук. Тому іноді селяни влаштовували толоки, але лише на зведення каркасу будови. Всю іншу роботу виконували найняті майстри і помічники та члени сім'ї. Для вдів, сиріт, калік толока проводилася саме як допомога і дуже часто з ініціативи сусідів або сусідок. Такими толоками зорювали й засівали поле, збирали та звозили врожаї, ремонтували хати або господарські будівлі. Частували після таких толок не завжди. Однак вдови чи старші люди намагалися (бодай скромно) це зробити. Зрештою, толоки як форма взаємодопомоги використовували при обмолоті зернових молотарками (необхідно було близько 20 робітників). Обмолот проводився вже з початку XX ст. майже у всіх середняцьких і заможних господарствах. Участь у такій толоці зумовлювалася відповідною кількістю відробітку робочих днів біля молотарки у господарстві. Прийнято було давати учасникам такої толоки сні-

данок, обід і вечерю з двома-трьома келишками спиртного до обіду і ввечері.

З інших видів толок-взаемодопомог відомі *косовиця* зернових і *лук*, якщо ділянки поля або лугу знаходилися в різних місцях і зернові достигали в різний час, зимова молотьба хліба та ін. Щоправда, кількість учасників у таких толоках не перевищувала чотири-п'ять осіб. Відомі також жіночі толоки на відробіток для приготування волокна, плетіння цибулі, вибілення хати, лущення кукурудзи та ін. З обов'язку перед громадою кожен селянський двір час від часу спрямовував робітника на толоки для ремонту чи будівництва доріг, мостів, церкви, школи тощо.

Подібними до толок за взасмодопомоговим характером були *супряги*, їх використовували бідніші господарства, котрі мали по одному коневі чи волові, неповний реманент для обробітку грунту або ж тяглову силу, а не мали реманенту Коли в супрягу об'єднувалися господарства з різними за величиною ділянками поля, між ними проводився відповідний розрахунок "пішими" роботоднями або іншим способом. Господар, у якого працювала супряга, за звичаєм годував і всю худобу, і своїх партнерів.

Справою громади була організація випасу худоби у весняно-літній період. Як уже зазначалося, громадського пастуха череди вибирали копа, віче, сход. Вибирали зазвичай бідного селянина, нерідко бідного парубка, але такого, до котрого було довір'я як до чесної людини. Пастухові (у південному районі чабану) доручали доглядати за коровами, вівцями, іншою худобою. Пастух у свою чергу брав підпасичів, іноді неповнолітніх хлопчиків. У степових і лісостепових зонах випасали худобу до жнив на паровому клині, окремих ділянках громадського лугу, вигону-толоки, в лісі. Після жнив переходили на стерню. Селянські двори за чергою готували й доставляли на місця випасу череди їжу Навіть у невеликому селі це випадало робити раз на сезон.

В окремих місцевостях кожної неділі пастухів (також за чергою) змінювали на день представники від двох-трьох хат. Чи не звідси і назва *череда?* У Карпатах, де розвивалося відгонне полонинське господарство — *полонини,* його організатором виступав на Гуцульщині *орендар* (в окремих випадках — *власник),* котрого називали *депутатом,* а на буковинській Гуцульщині - *завідцею, ліверантом,* на Бойківщині *полонинником, полонинським газдою.* Депутата обирала громада. Він укладав угоду на оренду полонини з її власником, називав суму внеску за випас з кожного господаря (залежно від кількості худоби), наймав пастухів на різні роботи, встановлював черговість відправлення тваринницьких продуктів із полонини окремим господарям, контролював функціонування всіх ланок полонинського господарства: випас, доїння, стриження, переробку молока і вовни, "ветеринарний" догляд за тваринами, охорону загінок від вовків.

харчування пастухів на чолі з їх ватажком тощо. Восени депутат проводив остаточний розрахунок з усіма своїми полонинськими помічниками — вівчарями, бовчарами, короварями, вакарями, котрі випасали велику рогату худобу *маржинку*, телятниками, волярами, маєрками, які доїли корів, та з іншими робітниками.

Пастуше господарство гуцулів, що було їх основним заняттям, супроводжувалося багатьма звичаєвими правилами й обрядами. Загальногромадський і яскравий характер мав так званий полонинський хід, полонинський вихід або ухід, коли виганяли худобу на гірські полонинські пасовища. Це відбувалося на день святого Юрія (6 травня за новим стилем). У церемонії виходу брали участь всі мешканці села, навіть бідаки, котрі не мали власної худоби. Ватаги, інші пастухи і господарі стріляли з рушниць і пістолів, вигукуючи: "Би літо боже повитати!" Депутат, кілька господарів, інші люди були святково одягнені. Два пастухи грали на трембітах. За ними йшла худоба, обіч якої — пастухи. Завершували цю церемонію власники худоби і мешканці села. Дзвонили церковні дзвони, лунали коломийки. Провівши "хід" за село, жінки та діти поверталися додому, а чоловіки йшли аж до пасовища. Коли "хід" зливався з такими ж "ходами" з інших сіл, відбувалися веселі взаємні вітання. Люди обнімалися, цілувалися, частували одне одного.

На полонині робили "доїння на міру", після чого проводилося перше вгощання пастухів. Підраховували можливі результати випасу за літо. Перед поверненням до села відбувалося знову частування вином, горілкою, різноманітними продуктами, які приносили господарі.

В низинних лісостепових місцевостях традицією став нічний випас коней. Після робочого дня парубки та підпарубчаки виганяли коней на кращі лугові громадські пасовища,зазвичай неподалік лісу Розводили вогонь і підтримували його впродовж недовгої літньої ночі. Звечора хлопці варили куліш. Коли ж у заздалегідь поставлене сільце попадалася дичина, її також долучали до вечері. При вогнищі старші парубки розповідали чимало бувальщин, казок, співали пісень. Парубчаки проходили тут своєрідну школу гарту й громадської солідарності. Часто вночі на коней нападали вовки. Парубки відганяли їх, лякаючи залізним пруттям, головешками. Такі нічні випаси потім обростали всілякими розповідями про незвичайні пригоди, лісовиків, відьом.

Громадське життя у селі характеризувалося так званою автономією за статтю (чоловіки, жінки), сімейним становищем (одружений і неодружений), віком (старші чоловіки і жінки, молодь, діти), економічним становищем (багаті, середні та бідні господарі, наймити). Особливими формами і традиціями вирізнялося життя парубочих і дівочих громад. Соціально-звичаєва своєрідність становища неодруженої молоді полягала у її меншій відповідальності за стан справ у господарстві, за податки, утримання дітей і непрацездатних у сім'ї. Це створюва-

ло об'єктивну основу її відносної свободи, можливостей дозвілля, вибору ціннісних пріоритетів. Безперечно, і фізіологічні особливості молодого організму також впливали на спосіб життя: "Старий хоче спати, а молодий гуляти", "Молодий кінь — до бою, а старий — до гною" Хлопці починали парубкувати з 16-18 років, а дівчата дівувати — з 15-16 років. Спрямовували дозвілля молоді парубочі й дівочі громади. У невеликому селі було по одній парубочій і дівочій громаді, у великому декілька. Парубочу громаду очолював найавторитетніший, зазвичай, сильний юнак (старий парубок, отаман, береза, заводій), а дівочу дівчина, котра вміла гарно співати (заспівувати), легко вступала у контакт з господинею хати, де найчастіше проводилися вечорниці та досвітки. при потребі могла присоромити парубка за непристойний вчинок чи слово або й вигнати з хати. Така дівчина показувала приклад і в праці.

Громади, зокрема парубочі, мали свої каси, що поповнювали за рахунок зборів під час колядування й щедрування, разових внесків тих, кого приймали до громади, добровільних пожертвувань парубків, які заробляли гроші в місті чи панському дворі. Кошти громади використовували на оплату музик, молодіжне відзначення традиційних свят Івана Купала, Покрови, Андрія. "Колящини" — святкові молодіжні гуляння на різдвяні свята — влаштовувалися за рахунок частини зборів під час "колядування на церкву"

На свята парубки й дівчата збиралися лише для розваг і побачень. Грала музика, парубки запрошували дівчат до танцю. Музики відпочивали парубки і дівчата співали про кохання і зраду, про козаченька, котрий не вернувся додому, про те, як мати дочку віддала у чужу сторононьку Потім знову скрипка, бубен і сопілка зазивали до танцю. Саме на "вулиці", зимових вечорницях не один парубок освідчувався дівчині у коханні. Проте не кожне кохання було щасливим. І про це розповідала пісня:

Ой у полі три тополі,
Всі три зеленіють.
За одною дівчиною
Три козаки мліють.
Ой хоч млійте, хоч не млійте,
Я вам трьом не буду.
За одного заміж вийду,
А за двох забуду.

Практично повсюди в Україні були поширені ночівлі хлопців з дівчатами. Лягали спати після вечорниць. До хати вносився куль або кілька околотів. Солому розстеляли на земляній долівці, покривали ряднами. Лягали парами відповідно до взаємних симпатій. "Дозволялось"

лише цілуватись, обніматись. На світанку хлопці піднімалися і спішили у свої господарства "порати" худобу чи до іншої роботи. Дівчата тут же у хаті, де ночували, проводили "досвітки"· пряли, вишивали...

Парубочі громади захищали інтереси молоді перед поміщиками, орендарями, підприємствами. Вони погоджували такі важливі питання, як оплата праці за тимчасовим, особливо сезонним наймом. При необхідності брали окремих своїх членів на поруки, даючи при цьому відповідний грошовий заклад. Парубочі та дівочі громади в повному складі були присутні на проводах до війська. Дарували рекрутові якусь дещицю із громадської каси, частину грошей виділяли на самі проводи.

В процесі вікового досвіду життєдіяльності сільської громади виробилося багато етичних і правових звичаєвих норм поведінки. В особистих вчинках, громадському спілкуванні кожна людина повинна була завжди пам'ятати про Бога, незалежно від того, була вона глибоко віруючою, чи навіть ходила рідко до церкви. Істина "без Бога — ні до порога" не піддавалася сумніву Селянин день починав молитвою, будівництво хати — освяченням місця; Богові присвячували хресні походи, коли довго не випадали дощі, хрестилися, проходячи біля церкви, віталися: "Помагай Біг", "Слава Йсу" Проводжали сина в дорогу промовляючи: "З Богом, сину", застерігали від даремного нарікання на життя: "Не гніви Бога", небезпечного вчинку· "Побійся Бога" "Слава Богу!" говорили, коли завершували справу або коли якусь біду пронесло.

Ставлення ж до служителів культу, зокрема до сільських священиків, було неоднозначним, траплялося — і критичним. Священик повинен був заслужити собі авторитет у громади не лише знанням законів, а й своєю поведінкою. Доходи священика значною мірою контролювала церковна рада на чолі зі старостою. Вона могла мати свою думку стосовно поділу церковного доходу між священиком та потребами церковної общини (ремонт церкви, придбання реквізитів), стосовно суми оплати селянами обрядів вінчання, хрестин, похоронів, освяти місць, сповіді тощо. З цього питання інколи староста, громада і священик не доходили згоди. Якщо на бік церковної громади ставала сільська громада *(копа, віче),* доходило до скарг чи депутації до архієрея. Громада зазвичай перемагала, і священик змушений був залишити приход.

У зв'язку з традицією "загальноруськості" у Російській Православній церкві чимало священиків ставали провідниками русифікаторської політики щодо українського селянства. .За даними перепису населення 1897 р., у семи повітах західної частини Волинської губернії з 3093 служителів православного культу 1425, або понад 46%, були російськомовними.

Вироблялися також традиційні форми співіснування громади з паном. До 1848 р. у західних землях і до 1861 р. — у східних, коли поміщики найчастіше вважалися власниками землі, якою користувалися се-

ляни, над тим співіснуванням постійно тяжіли панщизняні повинності. Поширеними у деяких місцевостях були вшанування панів перед різдвяними і великодніми святами через принесення їм "каплунів, курей, гусей і курчат" Це, як писав Боплан, робилося з примусу Відомі випадки, коли такого принесення вимагали від селян князі, війти, посесори.

Дослідник селянської громади у Карпатах Ю. Гошко виявив у архівах судові справи громади с. Вовче, що засвідчували відмову селян "давати почт" посесору Аналогічне явище спостерігаємо і в судових процесах громади с. Яблінка з орендарем князя О. Чернецького, громади с. Сивині Монастирської з війтом.

При капіталізмі відносини громади з паном були зазвичай напруженими. Соціальні протиріччя, зумовлені антагонізмами між селянським безземеллям і панськими латифундіями, селянським зубожінням і панським багатством, найманим робітником і капіталістичним роботодавцем, тісно перепліталися з національними протиріччями. Якщо на Лівобережжі більшість поміщиків вела свій родовід від української козацької старшини і в низці випадків продовжувала виконувати роль меценатів національної справи, то на Правобережжі аж до 1863 р. поміщиками здебільшого були поляки. "Треба було аж двох фактів великого історичного значення знесення кріпацтва 1861 р. і повстання 1863 р., писав І.Франко у статті "Нові причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX ст.", — щоб зламати на Правобережній Україні сю перевагу польщини"

Після того як багато польських поміщиків за участь у повстанні були позбавлені своїх володінь і заслані до Сибіру, їх місце частково зайняли російські дворяни. Але поляки і далі становили близько 45% поміщиків Поділля та Волині. На багато тисяч десятин розтягувалися латифундії Потоцьких, Заславських, Тишковичів, Лєдиховських та інших панів. Ще більшим було засилля польського поміщицького стану в Галичині, якому належало близько 90% великої земельної власності.

З розвитком українського національного руху, розширенням діяльності культурноосвітніх товариств, з одного боку, і політизацією польського населення під гаслами відродження Польської держави — з іншого, стосунки між українськими сільськими громадами і польськими поміщиками набули вибухового характеру

Окрім панів, наприкінці XIX початку XX ст. до роботодавців в українському селі вже належали багаті селяни, так звані багатирі. У найбільших господарствах постійно працювали один-два наймити, в деяких наймали сезонних робітників, зокрема під час жнив, ручного обмолоту жита з метою отримання прямої соломи (кулів) для виготовлення "снопків" як покрівельного матеріалу та ін. Іноді заможніші селяни організовували толоки на роботи, що вимагали термінового виконання.

Громадська думка (що люди скажуть?) вважалася головним гарантом при укладанні умов найму, оплати та виконання тих умов. Наймит знав: працювати необхідно чесно і тяжко, часто від зорі до зорі. Господар повинен був оплачувати працю найманого робітника згідно з попередньою домовленістю. Наймити зазвичай харчувалися в сім'ї господаря. Той, хто порушував оплату праці або погано харчував робітника, підлягав громадському осуду Вдруге йому було нелегко знайти доброго наймита. Багаті селяни прагнули посісти домінуюче місце в громадському житті. Тому вони організовано підтримували заможнішого при виборах старости чи солтиса, провідні становища у "Просвітах" "Сільському господарі", кооперативах. І все-таки не багатство поважали люди передусім, а життєвий досвід, вік, мудрість. Громада визнавала за окремими селянами славу і честь найбагатших — "селянських філософів", котрі зазвичай були грамотними, начитаними, не боялися висловлювати свою думку і про царя, і про цісаря, і про війта.

Загальноетичні норми поважання старших і жінок визначали порядок взаємного вітання. При зустрічі першим вітався молодший до старшого і навіть багач до старшої жінки. Існував своєрідний "патріотизм села" Діти, юнаки і дівчата виховувались у пошані до традицій села. Громада прагнула, аби мати гарну церкву і доброго священика, культосвітні установи народні доми, "Просвіти", школи, торговельні кооперативи.

Дбали також про цікаве дозвілля молоді, не кажучи вже про якісне виконання тих чи інших робіт. На багато кілометрів навкруги знали про особливі риси кожного села: одне славилося співучістю, інше добрим ковалем або гончарем, ще одне неперевершеними рибалками або мисливцями. Однак траплялося, що якесь село мало лиху славу, і позбутися її було дуже важко.

Таке громадське бачення соціального довкілля визначало і неоднакове сприйняття шлюбу між молоддю різних сіл, ставлення до приймаків і невісток з іншого села. З часом таке ставлення могло змінюватись. В одній народній пісні розповідається, як плаче мати, віддаючи донечку заміж в чужу сторону "А хто ж тебе, доню, буде шанувати?" - - запитує мати. А доня відповідає їй великою життєйською мудрістю:

Як я буду, мати,
Людей шанувати,
Будуть мене, мати,
Люди шанувати.

Звичаєвих етичних норм і громадської думки, однак, не вистачало для того, щоб зберегти устої сільського життя. Тому сільські сходи і віча, а тим паче громадські управи часто розглядали судові справи. Іван

Франко проаналізував характер справ за 1867   1873 pp., які розглянула громадська управа с. Добровляни поблизу Дрогобича. Незважаючи на відмінності у громадсько-побутових відносинах між східноукраїнськими і західноукраїнськими селами, у питанні характеру злочинів, "вироки" стосовно яких приймала сама громада, значної різниці не існувало. За сім років управа згаданого села розглянула 146 судових справ. І.Франко поділив їх на вісім категорій: 1. За образу словом або вчинком приватних осіб (сварка, бійка, обмовлення, образа честі тощо) розглянуто справ — 51; 2. За польові злочини (орання, косіння тощо) 35; 3. За порушення приватної власності (крадіжки, пошкодження) — 24; 4. За зневагу громадської управи — 18; 5. За поліційні злочини (необережність з вогнем, недогляд на залізниці, при нічному сторожуванні на селі, забруднення річки — 8; 6. За аморальність життя на віру, збезчещення дівчини, пияцтво) — 6; 7 За порушення громадської власності   3; 8. За чари і ворожіння   2.

Всі злочини засуджувалися "на гроші" Якщо ж хтось був неспроможний виплатити суму, то повинен був відсидіти в арешті. Із 144 гульденів, внесених засудженими, 20 надійшли до церковної каси.

Мабуть, дуже довго і в моральному, і в звичаєво-правовому сенсі суворим залишалося покарання дівчини за дошлюбні статеві зв'язки. В обряді українського весілля моральний осуд виливався у різні форми громадської ганьби не лише нареченої, а й її матері, що не вміла виховати доньки. Ця суворість осуду також відображена у народних піснях.

Загальному осуду піддавалися злодії, хоч для них було і часткове виправдання: мовляв, має "злодійську кров", "не може жити, як не вкраде", "зі злодійського роду" та ін. Злодіїв курей, зерна, реманенту й інших дрібних речей карали грошовим штрафом, зобов'язували повернути вкрадене і презирливо-співчутливо говорили: "Злодій злодієм" Найжорстокішим було покарання конокрадів. Над ними чинили самосуд і часто   жахливо безжалісний. Це пояснюється тим, що кінь у сільському господарстві був вкрай необхідним. Не було коня — не було й господаря. Крадіжка коня зупиняла нормальне життя господарства. Під час самосуду конокрадів на смерть не карали, але робили таку шкоду його здоров'ю, що той залишався калікою або помирав через деякий час.

Сільська громада з її традиціями, ціннісними орієнтаціями, почуттям взаємної солідарності становила велику силу Вона могла переконати кожного, що кращої долі поза громадою не знайти. Символи первинної сільської громади український народ переніс і на свою національну справу

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1983. — С. 37-38.

***Гошко Ю.Г.* Населення Українських Карпат XV-XV1I1 ст. Заселення. Міграції. Побут. — К., 1976. — С. 45-76.**

***Гошко Ю.Г.* Звичаєве право населення Карпат та Прикарпаття у XIV-XIX ст. — К., 1996.**

Гуцульщина. Історико-етнограф. дослідження. — К., 1987. — С. 41-45.

***Ефименко П.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: У 2 т. — Пг. 1916. — Т. 2. — С. 548-565.**

***Кожоляпко Георгій.* Етнографія Буковини. У 2 т. — Чернівці, 1999. — Т. 1. — С. 61-78.**

***Кувеньова О Ф.* Громадський побут українського селянства. — К., 1966.**

***Курочкін О.* Новорічні свята українців. — К., 1980.**

***Мандибура М.Д.* Пастуша громада. Розподіл та оплата праці // М.Д.Мандибура. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. — К.. 1978. — С. 33^19.**

Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К„ 1990.

РОЗДІЛ XVI

СІМ'Я І СІМЕЙНИЙ ПОБУТ

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО СІМ'Ю

Сім 'я основана на шлюбі або кровній спорідненості група людей, члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття визначається в українській мові також словом *родина.* Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо (батьків і дітей, братів, сестер, дядьків та ін.).

Як низова ланка суспільної організації сім'я виконує надзвичайно важливі соціальні й етнокультурні функції, що зв'язують її з усіма сферами людської життєдіяльності. Тому вона становить об'єкт пильної уваги різни* наук (соціології, демографії, економіки, медицини, права тощо). Кожній із цих дисциплін властивий свій підхід і основні аспекти вивчення сім'ї. Для етнографії головним предметом є дослідження тих функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів, у плеканні та між-

поколінній передачі етнокультурних традицій. Етнографічні дослідження допомагають пізнати внутрішній механізм шлюбно-сімейних відносин, їх історичний характер, соціально-економічну зумовленість і, головне, віками накопичений досвід сімейної культури, її якісні здобутки, ціннісні пріоритети й орієнтири. Особливо важливе вивчення стану і процесу змін сучасної сім'ї, аналіз її негативних, кризисних аспектів і явищ, які потребують оздоровлення.

Для інституту сім'ї характерні спільні загальнолюдські визначальні риси, зокрема, основні функції: відтворення етносу — народження дітей і їх виховання (соціалізація); економічно-виробнича функція, посвоєму пов'язана з домашнім господарством; інтимно-психологічна: плекання і підтримання особливих взаємин між подружжям, батьками і дітьми, між дітьми; культурно-репродуктивна: міжпоколінна передача трудових навиків, характерних рис і культурно-побутових традицій народу

Водночас у кожного народу сімейна сфера життя позначена і певними особливостями історичного буття, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, національного характеру, має специфіку культурно-побутових традицій тощо. Етнічно-специфічні особливості, традиційна сімейно-побутова культура українського народу, на жаль, вивчені ще недостатньо.

З дослідницького погляду радянської етнографії майже зовсім були усунуті питання історичного значення української сім'ї у збереженні та розвитку визначальних рис народу, мови, етнічної самосвідомості, морально-етичних засад і культурно-побутових традицій. Адже здавна, зокрема після втрати Україною державності, зруйнування її політичних і військових структур (Запорозької Січі, Гетьманщини), в умовах інтенсивної денаціоналізації освітнього і церковного життя сім'я поряд з сільськими та міськими громадами, громадськими і релігійними організаціями, братствами належала до тих основних бастіонів, де плекалася і захищалася етнічна свідомість, мова й інші складові традиційної культури народу Зі сфери дослідження останніх десятиліть випали і виробничо-трудові функції української селянської сім'ї. Йдеться про величезний масив тісно пов'язаної з сім'єю традиційної виробничої культури, в атмосфері якої впродовж багатьох віків виростали і виховувалися численні покоління українського народу — класичного землеробського і хліборобського етносу

Важливе пізнавальне і практично прикладне значення має етнографічне вивчення багатовікового досвіду народу, пов'язаного з іншими функціями сім'ї, зокрема виховними.

Дослідники слов'янської старовини, історії Київської Руси-України і руських князівств XII -XIV ст. неодмінно торкаються і питання сімейного побуту наших давніх предків — протоукраїнських племен східних сло-

в'ян. Аналіз доступних джерел з того часу розкриває, безумовно, не все стосовно шлюбно-сімейних відносин. Дещо доповнюють твори давніх верств фольклору, які дійшли до нашого часу, обряди. Так, скажімо, небезпідставна думка, що особливе місце і першорядна роль матері в українських і білоруських народних весільних обрядах, обрядових піснях не просто вираз шани до матері, а відгомін давньої сімейної системи матріархату, коли діти належали лише матері, коли її прерогативою було виховання і вирішення їх долі, віддачі-продажі дочки в чужий рід тощо. У народних обрядах, обрядових піснях збереглися сліди давніх дохристиянських звичаїв одруження як договору між родами чи захоплення нареченої силою *умикання.* Цс підтверджують і відповідні літописні згадки, в яких ідеться про те, що поляни мали шлюбний звичай ("брачный обычай имяху"), брали собі жінку, попередньо домовившись з нею, а в родимичів і в'ятичів шлюбів не було ("браци не бываху") жінок вони захоплювали під час ігрищ між селами ("схожахуся на игрища, на плясанья... й ту умыкаху жены себе").

Сімейні відносини княжої Русі мали патріархальний характер. Вони регулювалися і традиційними звичаєво-правовими установками, яких дотримувалися особливо у простонародному середовищі, і чинним княжим законодавством, а після запровадження християнства на Русі й церковними уставами. Справам сім'ї приділялася велика увага, зокрема, в "Руській правді" Отже, вже у княжий період сім'я була тією соціальною клітиною, де розвивався духовний і матеріальний зміст життя людини. Високий статус сім'ї засвідчує і возвеличення її в давніх обрядових піснях.

У наступні століття писані закони стосовно сім'ї зазнавали певних змін відповідно до діючого законодавства держав, якими була поневолена Україна (наприклад, "Литовського статуту" юридичного кодексу Великого князівства Литовського, законодавства Польської Речі Посполитої, Угорського королівства, магдебурзького права в містах Російської держави, Австрійської імперії тощо). Але основним регулятором сімейних справ залишалося давнє звичаєве право неписані народні традиційні норми, з якими у багатьох випадках змушені були рахуватися і церква, і державні правові установи.

В писемних історичних і правових джерелах, судових актах, творах письменників епохи феодалізму збереглося чимало відомостей про різні аспекти сімейного життя в Україні: вибір пари, форми шлюбу, місце, функції, обов'язки чоловіка і жінки в сім'ї, виховання дітей, внутрісімейні взаємини, чоловічу та жіночу невірність, розлучення, нагляд громади, церковних і світських властей над сім'єю, покарання за порушення усталених традицією і законом норм поведінки. В загальному все це характеризується рисами, властивими феодальній сім'ї й інших європейських народів. Водночас складна суспільно-політична історія укра-

інського народу, етнічні особливості його психіки і характеру не могли відповідно не позначитися на різних сферах його життя, в тому числі сімейного.

Особливо тяжко відбивалися на українській сім'ї постійні татаро-турецькі напади, часті війни, польсько-шляхетське поневолення, колоніальна експансія російського царизму, боротьба проти соціального і національного поневолення. В цих умовах порушувалися нормальне існування і функціонування тисяч сімей, масове відлучення від повсякденного господарського і сімейного життя чоловіків, зокрема в козацькі часи, руйнування сімей внаслідок загибелі, полонення батька, матері, сина, дочки, братів, сестер та ін. Саме через призму трагедії сім'ї показує народна пісня історичну недолю українського народу·

Татари прибували,
Отця й неньку порубали,
Дітей погубляли,
А дружину собі взяли...

Мотиви насильної розлуки "сина з отцем-матір'ю", "брата з сестрою", "мужа з вірною жоною", "діток маленьких з отцем-матінкою" часто звучать в українських історичних піснях і думах. У невольницьких плачах поряд з тугою за рідним краєм, тихими водами, ясними зорями однією зі змістових домінант є прагнення "бідних невольників" повернутися до "отця, до неньки, до родини сердешної"

Історичними обставинами зумовлено і виховання дітей в українській сім'ї, прищеплення їм не лише трудових навиків, а й воїнських умінь, здатності боронити себе, рідну землю від ворогів, а також винятково важливе становище жінки в сім'ї, котрій часто доводилось виконувати також обов'язки чоловіка. Історичні матеріали засвідчують, що навіть в умовах давньої патріархальної сім'ї, себто верховенства в ній батька, чоловіка жінка виступає як першорядна особа в сім'ї. Це утверджувалося і традиціями народного звичаєвого права, які хоч і освячували підлеглість жінки чоловікові, але заперечували нерівноправність, зловживання, передбачали право жінки на майно сім'ї та ін. Вже у давніх українських народних колядках йдеться про те, що жінка з чоловіком "радоньку радить" а коли він у далекій дорозі керує господарством, "по двору ходить, ключами дзвонить" збирає мито, гостей приймає, виховує дітей.

Народні звичаєво-правові установки утверджували чистоту і цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей і їх повноцінне виховання, засуджували подружню невірність і будь-які інші порушення традиційних морально-етичних засад сімейного співжиття. Прогресуюча феодальна нівеляція людської особистості, що на Україні була пов'язана особливо з наступом кріпосництва,

зруйнуванням Запорозької Січі, ліквідацією Гетьманщини, розгулом сваволі іноземних поневолювачів, негативно позначилася і на сімейному житті, ставленні до його традиційних ціннісних категорій.

Посилений процес порушення устоїв сімейного побуту, послаблення внутрісімейних і родинних зв'язків, взаємин, зниження морально-етичних критеріїв оцінки поведінки і взаємин у сім'ї простежується на багатому матеріалі розгляду різних сімейних справ у судах XVIII ст., а також інших документальних даних. Тривожні переживання і настрої народу, пов'язані з наростанням негативних тенденцій у сімейній сфері, знайшли відображення і у фольклорному слові: відчуження від сім'ї внаслідок довголітньої солдатської служби, заробітчанських мандрів, бурлакування, наймитства, деморалізуючого впливу поміщицької розбещеності, міста, фабричних середовищ, соціальної диференціації села тощо.

Українська сім'я відчула на собі згубний вплив політики денаціоналізації різних завойовників. Уже зі Середньовіччя маємо відомості про те, що польсько-шляхетські поневолювачі в процесі "освоєння" і винародовлення вищих сфер українського суспільства наголошували на посиленому практикуванні змішаних шлюбів. Згодом цей засіб цілеспрямовано застосовувався і в русифікаторській політиці російського царизму в Україні. Так, у таємній інструкції з Петербурга царському уповноваженому при гетьманському уряді в Україні у першій половині XVIII ст. рекомендувалося проводити "зближення" українців з росіянами (власне, русифікацію перших), зокрема внаслідок одруження, створення змішаних сімей. Політика наступу на українську сім'ю була небезуспішною. Тому не дивно, що її продовжили, всіляко підтримали і масштабно розгорнули на офіційному рівні новочасні асимілятори й апологети "злиття націй" — більшовики.

Народ ще у минулому висловив недвозначно негативне ставлення до шлюбу з "чужинцем", "чужиницею" і не з позиції якихось расових, а з прагматичних, житейських міркувань і досвіду про відмінність і часту несумісність у таких подружжях традиційних устоїв, звичаїв, підходів, а отже, і про зумовлені ними відсутність сімейної злагоди та порушення внутрісімейних взаємин:

Не бери си іновірку — буде суперечка!
Та будуть ся перечити, та будуть ся бити,
Та ся будут в однім п 'єцу два борщі варити.

Саме такий погляд узагальнював український поет кінця XVII- початку XVIII ст. Климентій Зиновіїв, заперечуючи одруження людей з різних народів і різних вір (оскільки "не жиєт тамо любов совершенна, але совершенно зостанет розвращенна») і стверджуючи, що:

Не мат лучшего житла в малженстві на світі,
Яко єдиновірную жену собі міти.

Основні матеріали стосовно етнографії української сім'ї зібрані в XIX XX ст. Вони розкривають різні аспекти шлюбно-сімейних відносин і побуту українського народу, дають певне уявлення про їх загальні та локально-місцеві особливості, а також показують традиційно-звичаєві правові нормативи, механізми, якими переважно регулювався в народному середовищі весь комплекс сімейних взаємин.

Однак ми повинні пам'ятати, що багато з тих традицій має глибоке історичне коріння. З давнини походить і більшість вживаних в українській мові назв спорідненості членів сім'ї і родини: рідний батько *батько, тато, отець, няньо (неньо), нянько, дєдьо:* рідна мати *-мати, мама, мамка, неня, ненька;* рідна дочка *дочка, донька, доня* рідний син *син* нерідний батько *вітчим;* нерідна мати — *мачуха;* нерідний син *пасинок (пасинук), пасерб;* нерідна дочка — *пасербиця, пасинниця;* рідний дід *дід (дідо, дзідзьо);* рідна баба — *баба (бабуня, бабця);* рідний онук *внук, онук, унук (внучок);* рідна онука *онука, внука, унука;* рідний батько діда (баби) *прадід (прадіда);* рідна мати діда (баби) *прабаба (прабабця);* рідний син внука (онуки) *правнук;* рідна дочка внука (онуки) *правнука (правнучка);* дальші ступені спорідненості виражаються поняттями: *прапрадід, прапрабаба, праправнук, праправнучка* чи загальним *предок;* назви по бокових лініях *брат, сестра, племінник, небіж* (син брата сестри), *племінниця, небога* (дочка брата сестри); рідний брат батька або матері *дядько, стрий (стрийко), вуйко* (брат матері); рідна сестра батька (матері) *тітка, тета,* дружина стрийка *стрийна,* вуйка *вуйна*, чоловік дочки *зять,* дружина сина *невістка,* батько дружини - *тесть,* мати дружини *теща,* брат дружини *шурин, швагер (швагро),* сестра дружини *жінчина сестра, швагрова,* братова дружина — *братова,* чоловіків батько *свекор*, чоловікова мати *свекруха,* чоловіків брат *брат чоловіка, дівер, швагер (швагро),* чоловікова сестра *зовиця,* батько зятя (невістки) — *сват,* мати зятя (невістки) — *сваха* та ін.

ВИБІР ПАРИ І ШЛЮБ

Одруження здавен вважалося однією з найголовніших подій у житті людини. "Заміж вийти - не дощову годину перестояти" "При одруженні сім раз подумай, а раз женись" "Одружуються не на рік, а на вік", так народні прислів'я узагальнюють традиційний погляд на одруження. Тому цій справі приділялася велика увага.

Коли хлопець і дівчина "ставали на порі", себто досягали зрілого віку, вони та їхні батьки, родичі повинні були подбати, щоб знайти пару В народному середовищі різних районів України знайомство, зближення юнака і дівчини, вибір пари найчастіше відбувалися під час участі в календарних і сімейних обрядах, вечірних сходинах і забавах

Дівчина на виданні

на вулиці, вечорницях, досвітках, на спільній роботі, заробітках тощо. Народна традиція давала широкий простір для взаємного пізнання і дозвілля молоді:

Гуляй, доню, не бороню, тепер маєш волю.
Зажене тя лиха доля, заплачеш за мною.

Так устами матері промовляє пісня. Звичними вважалися інтимні зустрічі закоханих вдома, у вишневім садочку

Традиційна народна мораль високо ставить честь, гідність дівчини. Ці якості поряд з добротою, природною красою, здоров'ям і працьовитістю вважаються головними. Втрата дівочого вінка до одруження трактувалася як порушення традиційних устоїв, явище ненормальне, виняткове. Народними звичаєво-правовими засадами і поетичним словом утверджувалися чисті, щирі взаємини молоді, вірне кохання, світлі почуття. І при виборі пари для одруження віддавалася перевага взаємному коханню.

Але буденне життя вносило корективи. Нерідко на перешкоді одруження закоханих стояли соціальна нерівність ("Ти багатий, а я бідна — не пара з тобою"), заперечення батька, матері, родини, які мали свої розрахунки ("Рад би я тебе взяти, та не велить моя мати, а хоть мати

велить, так рід не звелить"), довголітня солдатська служба, найми, заробітки, людський поговір та ін.

Звичай вимагав від молодих коритися волі батьків при виборі пари. Зрештою, вони мали право позбавити непокірних дітей не лише свого благословення (що вважалося тяжким покаранням), а й частки майна, віна, посагу Тому в багатьох випадках вірне кохання доводилося приносити в жертву житейським потребам і матеріальним розрахункам.

У XIX на початку XX ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося (юридично) досягнення 16 років для дівчини і 18 для хлопця. Однак у народному побуті збереглося і чимало залишків давніх народних традицій, які допускали порушення цих вікових меж, у тому числі й домовлене між родичами укладання шлюбу між малолітніми. Не допускалося близькокровне споріднення між одружуваними, такі шлюби вважалися гріховними. Народний звичай передбачав також дотримання черговості у тих сім'ях, де було кілька дітей: молодші сестри і брати повинні були одружуватися пізніше, ніж старші.

Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався церковним вінчанням і відповідними записами в актах світської влади. Але в народному побуті стійко зберігалися й функціонували також давні традиційні форми укладання шлюбу До них належали *передішиобніусні* чи *письмові угоди* між батьками, родичами одружуваних, взаємні *звідини*, або *оглядини* дому, господарства молодих, обрядові церемоніали сватання молодої, заручин з відповідною атрибутикою і знаковим виразом згоди на одруження. Ці звичаєво-обрядові акти побутували майже в усіх місцевостях України, і їх правосильність визнавалася навіть офіційним правом. Коли дівчина, наприклад, подала під час сватання рушники старостам, то це означало домовленість про наступний шлюб. "Рушники — суть знаки состоящегося о браке договора" — констатував у рішенні волосний суд на Полтавщині у першій половині XIX ст. Порушення цього договору однією зі сторін давало право на позов.

Найголовнішим компонентом дошлюбної угоди було зазвичай питання про "вінування", себто наділення рухомим і нерухомим майном молодих. *Віно, придане, посаг* — поняття, які означали в Україні *майно для нареченої,* а подекуди — і парубка, котрий ішов у прийми до дівчини. В деяких місцевостях ці назви мали дещо відмінне значення: віно — це *грунт, худоба, гроші,* а посаг — те, що входило до обов'язкової весільної скрині: *одяг, білизна, посуд,* а також *постіль* і *дрібний господарський реманент.* Приготувати скриню було обов'язком кожної дівчини та її матері. Батьківське віно традиційно вважалося власністю дівчини.

Здавна в Україні завершальним актом укладення шлюбу вважалися традиційні ритуали й обряди, себто *весілля.* Вони сягали ще дохристиянської давнини, зберігши дійовість і після заведення християнства, коли церква та світська влада надавали пріоритетного й обов'язково-

Весілля (Київщина. Початок XX ст.)

го значення церковному вінчанню. Матеріали світських судів і церковні документи шлюбних справ XVI-XVIII ст. засвідчують, що невінчані шлюби були поширеним явищем. І навіть у XIX на початку XX ст., згідно із записами етнографів, у багатьох місцевостях траплялися випадки, коли церковне вінчання і весілля відбувалися не в один час; між цими актами з різних причин бували інтервали в кілька тижнів і навіть місяців, але одружувані, згідно зі звичаєм, могли починати спільне життя лише після традиційного весільного ритуалу Тільки тоді вони вважалися законним подружжям. Церква трактувала такі випадки як приниження християнських обрядів, тому, наприклад, 1843 р. найвищий орган Православної церкви у царській Росії — Синод зобов'язував указом жити одруженим після вінчання разом.

Розірвання шлюбу, розлучення були рідкісними в минулому, з погляду народної моралі та звичаю вважаючись недопустимими, зокрема, коли в подружжя були діти. Лише у випадках бездітності й порушення подружньої вірності в народі якоюсь мірою оправдовувалися розлучення. Однак церква і в цих випадках часто заперечувала розірвання шлюбу

Мали місце і шлюби, юридичному оформленню яких перешкоджали певні обставини економічного чи формально-правового характеру, в народі вони називалися *жити на віру.* Художнє зображення такого шлюбу маємо в повісті українського письменника Михайла Коцюбинського "На віру" В народі до життя "на віру" ставилися з розумінням і терпимістю, зокрема в тих випадках, коли воно було зумовлене господарськими умовами і потребами повсякденного побуту

ТИПИ І СТРУКТУРА СІМ'Ї

Сім'я об'єднує людей, зв'язаних морально-правовою (шлюбною) чи родинною спільністю. Тому склад (кількість членів, поколінь, шлюбних пар, дітей) і структура сім'ї (спосіб і організація зв'язків між її членами — батьки, діти, чоловік, жінка, родичі) залежать передусім від характеру цих взаємин.

В етнографії існує поділ сім'ї на два типи: *малу* і *велику*.

Мала сім'я складається з однієї шлюбної пари (проста, нуклеарна) з дітьми чи без них, рідше — з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад, у складі (з погляду дітей): дідо, баба, тато, мама, діти. Господарство мала сім'я веде спільно і, як правило, його поділ не передбачається.

Велика сім'я (складна, нерозділена) має у своєму складі дві або більше подружні пари горизонтальної родинної близькості. У такій сім'ї так само можуть бути шлюбні пари старшого покоління, неодружені діти, а також члени сім'ї іншої родинної спорідненості. Автор "Опису Харківського намісництва" 1788 р. про такі сім'ї писав: "на Слобожанщине находятся и такие доможилы, которые живут семьянисто... например, родоначальник, при нём три или четыре сына не в разделе, у сыновьёв также довольно детей, и все под порядочным управлением в согласии"

Залежно від спорідненості великі сім'ї розрізняються на *батьківські* (спільно живуть батьки та їх одружені сини) і *братські* (спільно живуть два чи більше одружені брати).

Велика сім'я може становити певну структурну цілісність лише в тому випадку, коли вона об'єднана спільним проживанням, спільністю виробництва і споживання під єдиним началом (батька, матері чи старшого брата). Отже, основною ознакою великої сім'ї є господарська єдність її членів, спільна власність на засоби виробництва і спільне споживання.

Як засвідчують археологічні та пізніші писемні дані, на території України здавна була поширеною мала (проста) сім'я. У цьому зв'язку мали місце навіть спроби певних дослідників вбачати вираз начебто споконвічного "індивідуалізму" українського народу, що відрізняє його від властивого росіянам тяжіння до колективізму М.Костомаров стверджував: "Плем'я південноруське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське перевагу общинності" Але цей погляд спростовується багатьма працями істориків і етнографів. Конкретні матеріали переконують, що і серед українців мав місце великосімейний уклад — і не тільки в далекому минулому, а й у XIX та XX ст. Так, у документах першої половини, середини, кінця XIX ст. зустрічаємо чимало відомостей про спільне проживання, господарю-

вання кількапоколінних сімей, наприклад: господаря з дружиною, чотирьох одружених синів з невістками, дочки з зятем, восьми онуків — всього 20 осіб. Мали такі сім'ї по 30 і більше осіб.

Існування, функціонування великих сімей зумовлювалося не стільки традицією, законсервованістю в окремих місцевостях пережиткових явищ, скільки економічними причинами: більшими спільними силами легше було вести господарство, справлятися з феодальними повинностями, сплачувати податки від одного, а не від кількох дворів ("димів") тощо.

Внутрішні негаразди призводили до розпаду великої сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей. Проте основною причиною цього процесу був розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, посилення його соціальної диференціації, чим зумовлювалися, в свою чергу, послаблення патріархальних колективістських традицій і наростання індивідуалістичних тенденцій. Найдовше (фактично до колективізації в радянський час) збереглися залишки великої сім'ї у Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

Мала сім'я як історична форма шлюбно-сімейної організації вважається результатом із давнини триваючого процесу розпаду патріархальної сімейної общини і далі великої сім'ї. Статистичні й етнографічні дані переконують, що вже з кінця XVIII ст. мала сім'я була основною на всій етнічній території України, їй властиві певні регіональні особливості, зокрема стосовно звичаєво-правових установок, традицій внутрішньосімейного побуту Але основні визначальні її риси спільні. Вона виступає як самостійна і неподільна господарська одиниця, є переважно двопоколінною складається з подружжя і їх неодружених дітей, веде окреме господарство, володіє певними власними виробничими засобами (землею, реманентом), має власне житло, господарські приміщення тощо.

Середній чисельний склад малої сім'ї в минулому — сім-вісім осіб. Однак її еволюції властива тенденція до зменшення складу Так, за матеріалами Чернігівської губернії, кількість членів селянських сімей становила в середньому 1879 р. п'ять-шість осіб. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., середні показники кількості осіб сімей такі: Харківська губернія — 6,2; Таврійська і Катеринославська — 6,1, Полтавська, Чернігівська, Волинська і Київська — 5,7; Подільська — 5,2; Бесарабська — 5,1. Приблизно такі ж показники наприкінці XIX ст. були на західноукраїнських землях, а в Карпатах вони ще менші.

Мала сім'я поділялася на: *повну* (подружжя і неодружені діти), *неповну* (лише один зі членів подружжя та неодружені діти) та *елементарну* (лише подружжя). Найпоширенішою в Україні в XIX-початку XX ст. була повна мала сім'я. Неповні сім'ї виникали здебільшого через смерть одного з батьків і дуже рідко — через подружню невірність та розлу-

чення. Бездітне подружжя найчастіше усиновлювало дитину з сім'ї родичів, де було багато дітей.

У внутрішньому житті малих сімей збереглися пережитки великої патріархальної сім'ї. Зокрема, це стосується виняткового розпорядного права господаря, санкціонованого традицією його главенства, окрім випадків, коли цієї функції він просто не міг виконувати. Однак сама організація життя малої сім'ї в Україні значно більшою мірою, ніж у великій сім'ї, вимагала спільних зусиль чоловіка і жінки.

ВНУТРІСІМЕЙНІ СТОСУНКИ

Народна традиція схвалювала порядок і злагоду у повсякденному житті сім'ї, мудре і вимогливе керівництво глави, підпорядкування та послух йому всіх її членів. "Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад" "Сім'я міцна — горе плаче", гласить народна мудрість. Нею стверджується і винятково важливе значення в сім'ї глави: "Сім'я без голови не сім'я"

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або при їх відсутності — мати, старший брат) був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розділяв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям кожного з членів сім'ї, вихованням дітей, дбав про злагоду, порядок. Його слово було вирішальним у полагодженні сімейних справ і конфліктів, а розпорядження і вказівки мали виконуватися беззастережно. Однак ця влада не була необмеженою і не могла бути деспотичною в сім'ї. Господар повинен був рахуватися з думкою всіх дорослих членів сім'ї, у всьому служити їм добрим власним прикладом, важливі справи мали вирішуватися на сімейній раді.

В малій сім'ї главенство також традиційно належало чоловікові, батькові, йому зобов'язані були коритися всі члени сім'ї, він виконував основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою.

Етнографічні матеріали засвідчують пильну увагу в народному середовищі до внутрісімейних відносин і узалежнення їх передусім від взаємин подружжя — чоловіка і жінки. Такий погляд узагальнений у філософії народних прислів'їв і приказок: "Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад", "З добрим подружжям і горе розгорюєш", "Найкраща спілка — чоловік і жінка" та ін.

Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. "Муж жоні — закон", — гласить народне прислів'я. З таким становищем жінки пов'язані різні зловживання чоловіка, важка доля, особливо молодої невістки в сім'ї чоловіка, яка повинна була

покірно терпіти химери лихої свекрухи, угоджати іншим членам сім'ї. Характерні аспекти недолі жінки у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема численних народних піснях і творах української народної літератури.

Водночас, як уже зазначалося, в умовах історичного буття склалися і певні особливості місця та ролі жінки в українській сім'ї. "Коли се правда, — писав І.Франко в праці "Жіноча неволя в руських піснях народних", — що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх-давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя українського народу, признавали, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди"

В великій нерозділеній сім'ї жіноче, хатнє господарство велося під керівництвом *старшої господині* — найчастіше *матері (свекрухи)* у батьківській сім'ї, *жінки старшого брата* - у братській сім'ї. Тут мали місце різні несправедливості в розподілі обов'язків, ставленні старших до молодих невісток. Але глава сім'ї повинен був стежити, щоб нікому не чинилася кривда. Уклад малої сім'ї, в якій усе господарство грунтується на праці подружньої пари, забезпечувало жінці більшу самостійність і більші права. Велике значення мало і те, що, згідно з народним звичаєвим правом, кодифікованим з часів "Руської правди" і в писаному законодавстві, придане, посаг, які приносила жінка у сім'ю чоловіка, залишалися її особистим майном. Жінка мала право розпоряджатися і здобутками домашнього господарства (молоком, птицею, яйцями тощо).

Здавна в сім'ї утвердився певний традиційний розподіл праці на "чоловіче діло" "жіноче діло", "спільну працю" До чоловіка належало все "надвірне господарство" (обробіток землі, будівництво, обмолот зерна, догляд за худобою, виготовлення сільськогосподарського інвентаря, забезпечення паливом, кормами для худоби та ін.), до жінки — "хатнє" (підтримання порядку в хаті і біля хати, готування їжі, обробіток городу, прядіння, виготовлення тканини, шиття одягу, догляд і виховання дітей тощо): "Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче" "Дім тримається не на землі, а на жінці" "Господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один" У малій сім'ї, крім повного обсягу хатньої роботи, жінка змушена була виконувати і значну частину спільної з чоловіком господарської роботи (заготівля сіна, збір урожаю).

Народні звичаї, поетичне слово вимагали шанувати жінку-господиню, захищали і утверджували її гідність у сім'ї: "Без господині хата пусткою смердить", "Чоловік у домі голова, а жінка - душа", однак осуджували безгосподарність, марнотратство жінки: "Добра жінка дім

збереже, а погана своїми руками рознесе", "Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись"

У внутрішньосімейних взаєминах традиційно важливого значення надавалося стосункам батьків і дітей. Неповага дітей, якого б віку вони не були, до батьків просто не допускалася, вважалася великим злом і гріхом з релігійного погляду (як порушення однієї з Божих заповідей "Шануй отця і матір твою"), осуджувалася громадою. У випадках конфліктів батьків і дітей звичай, як і громадська думка, часто віддавали перевагу першим, навіть коли їхня позиція була не зовсім справедливою. Зовнішнім виявом поваги батьків було обов'язкове звертання до них на "Ви"

Особливе місце в сімейних стосунках належало матері. В українських обрядових піснях зберігся відгомін давнього культу матері як основної хранительки сімейного вогнища. Невдячність дітей, вчинена матері кривда трактувалися народною традицією як порушення основоположних морально-етичних засад сімейного і взагалі людського співжиття злочин, за який постає неминуча розплата. Такий погляд утверджується і багатьма творами фольклору Наприклад, у поширеній баладній пісні про невдячного сина, який вигнав рідну неньку, щоб вона в "бідній сірячині" не ганьбила його перед багатими гостями, винуватець був тяжко покараний. Він наздоганяє і просить матір:

Ой верніться ви до мене,
Трапилася біда у мене:
Стала хмара наступати,
Та упав грім на мій дім.
Забив жінку ще й дитинку,
Спалив двору половинку.

Звичай утверджував доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності й між іншими членами сім'ї, зокрема братами і сестрами. Традиція вимагала субординації не лише у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами та сестрами. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним - усі інші (за старшинством). Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, обов'язком старшого брата було опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їхнє одруження і "вивінування", себто наділення часткою господарського майна.

Розвиток капіталізму, проникнення породжених ним економічних відносин у народне середовище істотно позначилися і на характері внутрісімейних звичаїв і взаємин. Посилилися приватновласницькі інтереси, прагнення до економічної незалежності, зиску, а з ними нерідко і нехтування звичаєвих морально-етичних норм, якими освячували-

ся традиційні внутрісімейні стосунки, витіснення патріархальних засад у взаєминах дітей з батьками. І.Франко слушно зауважив, що нові обставини суспільного життя, зростаюче зубожіння негативно відбивалися на сімейному побуті, в тому числі зумовлювали і зміни "на гірше" у становищі жінки.

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї

Поряд з господарською найважливішою функцією сім'ї вважалося народження, вирощування, виховання і "виведення в люди" дітей. Це важкий і складний обов'язок, пов'язаний з багатьма труднощами і самопожертвою батьків: "Дітей годувать, свій вік коротать", "Тяжко діти годувати, як камінь глодати", "Малі діти малий клопіт, великі діти — великий клопіт" та ін. Проте це неодмінний обов'язок, основне завдання подружжя. У народному оповіданні мовиться: "Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мали діти" Бездітність вважалася справжнім нещастям для сім'ї: "Живемо не батьками помремо не людьми", "Хата з дітьми базар, а без них — кладовище" Неплідна жінка викликала незадоволення і гнів чоловіка й інших членів сім'ї, осуд громади.

Народна традиція покладала на батьків основний обов'язок - добре виховати дитину, виростити повноцінну людину· "Умів дитину народити, умій і вивчити", "Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів" Згідно з традиційним звичаєвим правом, батьки повністю відповідали перед громадою за виховання дітей і не лише малолітніх, а й дорослих. Матеріали судових справ й етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними усталених морально-етичних норм каралися і їхні батьки. Тому справі виховання дитини в сім'ї приділялася велика увага.

Крім турботи про нормальний фізичний розвиток дитини ("Ой щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на головку і на все тіло", щоб виросло "здоровим, дужим та добрим мужем"), у народі наголошувалася потреба змалку виховувати, навчати дитину Вже колисковою піснею закодовуються в душі дитини такі першорядні якості, як трудолюбивість, чесність, доброта, шанобливе ставлення до отця-неньки, "людей старших"· "Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках" "Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його трудно вчити" "Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілок стане" У багатьох прислів'ях, сентенціях висловлюється принципіальна настанова народної педагогіки виховувати і навчати дитину з раннього віку

Оскільки народження дитини розглядалося як поява майбутнього господаря, продовжувача справи батьків, основна увага в сім'ї зверта-

лася на трудове виховання. Складені століттями традиції виробили певні засади виховання, які полягали в прищепленні дитині та поступовому нарощенні певних трудових навиків. Підготовка дітей до праці ґрунтувалася на прямій передачі досвіду від батька — синові, від матері — дочці. Етнографічна література містить обширну інформацію про раннє залучення дітей до праці, розподіл між ними різних обов'язків відповідно до віку і статі. Досягти семи років, хлопчик уже ставав погоничем (поганяв волів під час оранки), пастухом (пас корів, овець, телят, а ще з ранішого віку — гусей), дівчинка — пряхою (навчалася прясти), пастушкою, нянькою (доглядала менших братів і сестер), помічницею матері в хатньому господарстві. З 12 років хлопець повинен був опанувати всі види "чоловічого діла" і працювати разом з дорослими, а дівчина — знати жіночі роботи: прясти, ткати, жати, шити одяг, варити їжу тощо. Коли в сім'ї хтось з дорослих займався тим чи іншим ремеслом (гончарством, бондарством, ковальством, кушнірством тощо), цьому ремеслу навчали дітей.

Основний принцип трудового виховання в сім'ї "Ніхто не сміє дармувати" Він неоднаково реалізувався у великих і малих сім'ях (коло обов'язків в останніх було ширшим), у бідних і заможних і мав на меті не лише надавати практичну допомогу батькам, а й прищепити любов, прив'язаність до праці, обов'язковість, нетерпимість до неробства і байдикування. Тому тема праці посідала чільне місце навіть у дитячому фольклорі, іграх, забавах.

Пильна увага приділялася в сім'ї й інтелектуальному розвитку дитини. Цінності розумових якостей, знань людини яскраво виражені в народних прислів'ях: "Не бажай синові багатства, а бажай розуму", "Розум скарб людини" "Знання робить життя красним" Те, щоб дитина швидше "приходила до розуму", "змисліла" від колиски стимулювалося піснею, різними "забавлянками", "пестушками", "утішками", навчанням рідної мови, розмовами з нею, а далі й оповідями казок та інших доступних сюжетів, щоб побачити, як дитина реагує на них, сприймає, запам'ятовує. Дуже істотним у народній педагогіці є наголос на потребі розвитку в дитини не розуму взагалі, а "розуму доброго" себто такого, що буде приносити добро.

Настанови народного виховання застерігають від потурання дітям, надмірного пещення їх ("Дитині дай волю, так сам підеш у неволю", "Хто дітям потаче, той сам плаче", "Гарна мазана паляниця, а не дитина"), рекомендують навчати добрими вчинками, прикладами, розумним словом ("Посієш вчинок, виросте звичка", "Учи дітей не страшкою, а ласкою"), водночас не застерігають і від крутіших заходів, у тому числі батьківського покарання, коли воно потрібне ("На крутеє дерево треба крутого клина", "Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує", "Материні побої не болять").

Обов'язком батьків і сім'ї було, згідно з народною традицією, прищеплення дитині змалку основних християнських морально-етичних засад та людських чеснот. І в сім'ї, і в громаді стежили за тим, щоб дитина і в дрібницях не посягала на чуже, говорила правду, шанувала не лише своїх батьків, а й інших старших людей, була чесною, доброю, привітною до людей. У вихованні хлопця особлива увага зверталася на прищеплення таких рис характеру, як моторність, обов'язковість, мужність, кмітливість, а в дівчини — скромність і цнотливість. Втрата дівчиною вінка до одруження лягала ганьбою і на сім'ю, зокрема на матір за те, що не вміла навчити, на добрий шлях наставити дочку

В народній традиції утвердився погляд про перевагу багатодітної сім'ї у вихованні позитивних рис характеру і поведінки людини. Саме на такому погляді оснований смисл прислів'їв: "Де доньок сім, там доля всім, а де одна, то й тій нема", "Де одинець — хазяйству кінець, а де сім — то щастя всім" З цього і випливає трактування однієї дитини в сім'ї — *одиниці* — здебільшого в негативному плані. Вважалося, що вже в самому факті "одинацтва" закладений комплекс ущербного, неповноцінного виховання: "З одинака рідко що добре буває" Тому народне поетичне слово застерігає:

Ой не бери, легінику, одну одиницю,
Що не знає і зварити рідку кисилицю;

"Не бери... тоту одиначку, бо їй будеш наїмати серед літа прачку", ...Не бери одиницю, хоч би була в сріблі" тощо. У сімейній народній педагогіці було багато такого, що походило від традицій патріархальних устоїв і їх пережитків. Але переважно засади сімейного виховання, його практика грунтувалися на здоровій житейській основі, праці, визначальних людських морально-етичних началах і були спрямовані на формування повноцінної особистості.

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

Поступовий історичний розвиток вносив зміни в усі сфери суспільного життя, в тому числі сімейного. Значні зміни в сімейній сфері пов'язані, зокрема, з розвитком капіталістичних відносин. У цей період простежувалося і постійне послаблення дії патріархальних традицій, інтенсивне витіснення багатьох їх елементів із сімейного побуту Під впливом нових соціально-економічних умов демократизувалися внутрісімейні взаємини, утверджувалися засади особистої незалежності, власної гідності. Особливо примітні ці зміни у сімейному укладі заробітчан, мігрантів і робітників промислових підприємств, значної частини людей, які поривали зв'язок із сільським господарством.

Проте винятково великих й істотних змін зазнала українська сім'я у XX ст., з його війнами, революціями, докорінними політичними і соціально-економічними перетвореннями, кардинальними ідеологічними і морально-етичними переорієнтаціями, десятиліттями тоталітаризму, репресій, воєнних лихоліть, масштабних міграцій і насильних депортацій, безпрецендентним досі втручанням держави в сімейну сферу тощо.

У зв'язку з масовим відпливом населення зі села, бурхливим процесом урбанізації в Україні дуже зросла кількість міських та різко зменшилась кількість сільських сімей. Із 30-х років і особливо в післявоєнні роки стала загрозливою реальністю тенденція старіння села, постійне зменшення в ньому кількості молодих сімей, їх дітності. Якщо в минулому створювалися здебільшого соціально однорідні подружжя (селянин одружувався з селянкою, бідний з бідною, багатий з багатою, робітник з робітницею, ремісник з дівчиною того ж середовища, інтелігент з інтелігенткою), то в радянський час стала характерною особлива соціально-змішана сім'я, яка об'єднувала людей різного стану, професій, освіти: селянина-землероба і вчителя, робітницю і лікаря, працівника торгівлі та механізатора... Різко збільшилася кількість національно-змішаних шлюбів. Переважаючою стала мала молодіжна сім'я, що складається з подружжя, одного-двох дітей і в окремих випадках — одного з батьків чоловіка або жінки (в середньому 3,3 особи).

Оскільки послабилися функції сім'ї як домашнього виробничого колективу (вони якоюсь мірою збереглися здебільшого у сільській сім'ї), почав розмиватися і традиційний внутрісімейний розподіл обов'язків. Він уже ґрунтується не стільки на статево-вікових засадах, скільки на особистих якостях членів сім'ї і на мірі зайнятості їх у суспільному виробництві, навчанні. Жінка як і чоловік, працювала на виробництві, вносячи значну частку до сімейного бюджету Водночас вона переважно залишалася господинею дому, головною розпорядницею сімейного бюджету Нагадаємо, що раніше це було лише правом господаря глави сім'ї. У зв'язку з цим і роль глави сім'ї, яка здебільшого традиційно зберігалася за чоловіками, була часто лише номінальна. Фактичний лідер у сім'ї — те подружжя, котре вміє об'єднати її членів і позитивно впливати на психологічний стан.

Однак поряд з привнесеними новою добою безсумнівними свіжими моментами в шлюбно-сімейній сфері життя українського народу маємо чимало втрат і злоякісних породжень. Уже в перші роки радянсько-більшовицького режиму інститутові сім'ї нанесені відчутні удари різними лівацькими перегинами з гаслами "революційної" заміни сім'ї "вільною любов'ю", "націоналізації" жінок, "одержавлення" дітей, ломкою і нехтуванням традиційних народних устоїв шлюбно-сімейних відносин, законодавчим звільненням їх від освячення церквою і контролю громади, з нечуваною і досі легкістю укладення шлюбів та їх ро-

зірвання, безвідповідальністю у ставленні до дітей. Фактично за радянського часу почалася деградація ціннісного статусу сім'ї, розрив міжпоколінної передачі традиційних засад її побуту І хоча в наступні десятиріччя держава своїми законами і різними заходами намагалася певною мірою зарадити очевидним негативним наслідкам цього процесу, зупинити його не вдалося дотепер. Реальна нетривкість сім'ї в Україні (кожний третій з укладених шлюбів руйнується), тисячі дітей-сиріт при живих батьках, покинутих жінок і батьків з дітьми, "забутих" дітьми батьків переконливий доказ цьому

Дуже негативно позначились на сім'ї насильна ломка як "буржуазного пережитку" характерної для українців стійкості селянського господарства; масштабна системна робота спрямована на знищення християнсько-релігійних засад сімейного побуту, підриву національних коренів сім'ї, нівеляції її ролі в прищепленні, культивуванні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій, мови, національної свідомості; форсування міжетнічних інтеграційних процесів заради ефемерної мети злиття націй зі ставкою на змішані міжнаціональні шлюби; нехтування багатовікового досвіду народної педагогіки, традицій внутрісімейних взаємин, морально-етичних норм. Схематизм, заідеологізованість у підходах до вивчення суспільних явищ, беззастережне ствердження переваг радянської сім'ї, звільненої від "деструктивних" прикмет старої сім'ї, не давали змоги належно показувати процес деградування сучасної сім'ї, її хиби і хворобливі явища, розкрити їх реальні причини.

Наша наука ще має сказати, в що обійшлися українській сім'ї політика "воєнного комунізму", насильна колективізація, голодомори, війни, наступ войовничого атеїзму, сталінські та брежнєвські репресії, русифікація, зворотний ефект так званого розкріпачення жінки і зрівняння її у правах з чоловіком, павликоморозівська орієнтація виховання дітей та ін. Сказати це треба не лише в ім'я "Історії-правди", а й для пошуку засобів стабілізації, зміцнення й оздоровлення сучасної української сім'ї. Одним з таких засобів може бути пізнання і використання кращих надбань багатовікового досвіду сімейно-побутової культури українського народу

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Кравець О.М. **Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966.**

Макарчук С.А. **Рабочая семья на Украинском Прикарпатье // Этнографическое изучение быта рабочих. — М., 1968.**

Пономарев А.П. **Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине, Этносоциальные проблемы. — К., 1989.**

Чмелик Р. **Мала українська селянська сім'я другої половини XIX — початку XX ст. —Львів, 1999.**

Цимбалістий Б. **Родина і душа народу // Українська душа: 36. Ст. — К., 1992. — С. 66-96.**

РОЗДІЛ XVII

СІМЕЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

До традиційно-побутової сімейної культури народу належать цикли звичаїв і обрядів, що стосуються особливих подій у житті сім'ї, родини, зокрема: *одруження, створення нової сім'ї; появи нового члена сім'ї, народження дитини; смерті, відходу в небуття члена сім'ї.* Крім прямого відношення до внутрісімейних справ, змін, переживань, ці звичаї і обряди великою мірою визначають або навіть знаменують зв'язок сім'ї з ширшою родиною, сусідами і громадою, які беруть участь, активно співдіють у них. Тому з покоління в покоління дотриманню певних стереотипів цих звичаїв і обрядів приділялася велика увага. З ними пов'язувалися різні норми поведінки, ритуали, вірування, забобони, що створювали особливу атмосферу урочистості, таємничості цих традицій, своєрідну семантику з нашаруванням і поєднанням у ній різночасових рівнів світоглядних уявлень, вірувань і знань.

В українців, як і в багатьох інших народів, до названих подій приурочені відповідно: *весільна обрядовість; цикл звичаїв і обрядів, пов'язаних з народженням дитини; похоронно-поминальні звичаї та обряди.* У різних місцевостях України вони вирізняються певною специфікою, різновидами тих чи інших моментів, але загалом становлять цікаві самобутні масиви народної культури.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ

Це особливо розвинутий і багатий місцевими варіантами підрозділ української сімейної обрядовості. Окремі відомості про весільні звичаї наших предків містять давні писемні джерела. З XI-XII ст. маємо і докладніші описи українського весілля. В XVII ст. про весільні звичаї в Україні писав французький інженер Гійом де Боплан. У 1777 р. опублікована в Петербурзі праця Григорія Калиновського "Описание свадебных украинских простонародных обрядов..." З початку XIX ст. з'явилися описи українського весілля з різних місцевостей, у тому числі докладний опис весілля з піснями галицького Надсяння, виданий окремою книжкою у Перемишлі 1835 р. ("Рускоє весілє" Йосипа Лозинського). Впродовж XIX-XX ст. опубліковані численні записи і матеріали українського весілля, багато з них зберігається у різних архівних збірках. Вибірка їх частково подана у двотомному виданні "Весілля" (К. 1970) і "Весільні пісні" у двох книгах (К. 1982). Існує також низка спеціальних дослідницьких праць, присвячених українському весіллю.

Незважаючи на локальні відміни традиційної весільної обрядовості українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на три етапи: *передвесільний, власне весільний і післявесільний.* Передвесільний поділяється на кілька традиційних складових: *сватання, оглядини, заручини.* Подекуди він охоплював і попереднє вивідування про згоду батьків, домовленість про сватання. Однак часто сватання відбувалося лише за домовленістю молодих або й було несподіваним. У таких випадках наречений міг отримати відмову *(отримати гарбуза, схопити облизня, облизати макогона).*

Сватання (локальні назви в різних регіонах: *могорич, сватанки, змовини, рушники, старости, слово* та ін.) — це перша офіційна зустріч сторін молодого і молодої для домовленості про одруження. Сватати йшли два (іноді один) старости і молодий. У старости просили старших і поважних одружених чоловіків-родичів. Старший староста повинен був добре "знати звичай", гарно говорити традиційну промову про мисливців, що прийшли за "куницею — красною дівицею" (у центральних районах) чи купців, що шукають телички, ягнички (в західному регіоні), бути чемним, влучним на слово, вміло і вигідно представляти молодого.

Атрибутами сватів були хліб у руках і спеціальні палиці. Обмін хлібом з батьками молодої, пов'язування старостів рушниками і молодого хусткою, частування за столом означало згоду Обов'язково запитували при цьому згоду молодої. Знаками відмови було неприйняття хліба старостів та відсутність іншої атрибутики успішного сватання. Причому відмова мала коректну форму, батьки молодої казали: "Хай ще підроста", "Почекає" та ін., на Поділлі дівчина підходила до столу, брала принесений хліб і, поцілувавши його, казала: "Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук"; у деяких місцях відмовлялася випити піднесену їй чарку, забирала зі столу і ставила в мисник чарку тощо.

На сватанні в окремих місцевостях України домовлялися про час весілля, посаг, віно молодої, майно молодої, умови прийняття зятя до хати батьків дівчини в тому випадку, коли він ішов у "прийми" Проте частіше ці питання вирішувалися в минулому лише після *оглядин (обзорин)* батьками і родичами дівчини дому парубка, куди її мали віддати, — на заручинах.

Подекуди (Полтавщина, Слобожанщина) заручини звали ще *малим весіллям,* наголошуючи цим самим на його важливій обрядовій сутності. Від сватання до заручин проходив певний проміжок часу, коли можна було належно зважити всі "за" і "проти", прийняти остаточне рішення. На заручинах відбувалося обрядове з'єднання рук молодих на хлібі, зерні, батьківське благословення. На Полтавщині, Черкащині саме на заручинах, а не на сватанні відбувалося обнародування і пов'язування старостів рушниками. В заручинах уже брали участь бояри і дружки, співали обрядові пісні, грали музики, в окремих місцевостях

Весільний хід (с. Тустаповичі. Львівська обл. 1962р.)

(Волинь, центральна Львівщина, Покуття) їх обов'язковим елементом був ритуальний танець батьків і родичів наречених, "затанцьовування весілля" з хлібом.

Традиційне весілля тривало в Україні декілька днів, у деяких місцевостях — цілий тиждень. Здебільшого весілля починали в п'ятницю (бо п'ятниця початниця). Весільне дійство складалося з низки обрядових актів, що відбувалися послідовно і в супроводі відповідних обрядових пісень, ритуалів: випікання короваю, сплітання вінка, запрошення на весілля, благословення, вінчання, посад, пов'язування молодої, переїзд молодої в дім чоловіка. У різних регіонах України ці складові були розвинуті неоднаково і посідали різне місце в загальній структурі весільної обрядовості. Так, у Карпатах і Прикарпатті в розвинутішому вигляді виступав обряд вінкоплетіння, з нього і починалося весілля. Цей обряд містив урочистий вихід дружок або свах у городчик або до лісу за барвінком (подекуди з музикою), благословення матері чи старости на виплітання вінків для молодої і молодого, участь у вінкоплетіннях жінок, щасливих у сімейному житті. Важливе місце вінкоплетіння у весільному обряді засвідчене і обширними циклами відповідних обрядових пісень *ладканок* чи так званих *барвінкових* — на Гуцульщині та Покутті.

Ой дай же нам, Божечку,
Щасливу дорожечку
В городець по зілечко,
По зелений барвіночок.
Вийся, віночку, гладко,
Як червонеє ябко,

Нинішньої днини,
Щасливої години.

До передшлюбної групи весільних обрядів належали запросини на весілля, прибирання весільного деревця — *гільця,* обмін подарунками між молодим і молодою та молодіжний вечір *(дівич-вечір).*

На весілля йшли запрошувати окремо молодий з боярами (дружбами) і молода з дружками, їх випроводжали з обрядовим співом і благословенням батьків. Традиція вимагала відвідання дому запрошуваних і дотримання певного церемоніалу (поклін чи навіть ставання на коліна перед запрошуваними, проказування відповідних словесних формул "Просили мама, тато, і я вас прошу " та ін.). Запрошували родичів, сусідів і нерідко, як велів звичай, все село:

Мати донечку в село відправляє:
Іди, донечко, у щасливу годиночку,
Проси, донечко, найменшу дитиночку.

В більшості місцевостей України після запросин на весілля прикрашали весільне деревце (локальні назви: *гільце, вільце, райське деревце, різка, сосонка, дідування).* Воно символізувало створення нової сім'ї, появу нового сімейного "древа" тому повинно було виглядати якнайпривабливіше. Виготовленням гільця розпочиналася частина весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, з неодруженими товаришами і безпосередня підготовка до переходу в новий статус. Найпоширеніша назва цієї частини весілля — *дівич-вечір.* Залежно від домінування певних дій вона мала й інші локальні назви: *молодечий вечір, головиця, дружбини, чоботоносини, загравапки* та ін.

Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжі, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання вінка на голову молодої, частування за столом дружок і боярів, обмін подарунками між молодими: молодий з боярами приносив дівчині чоботи (звідси і назва *чоботоносини)* і хустку (чи намітку), а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною. Подекуди обмін подарунками виконувався через "післанців" "послів"

Однією з головних обрядодій народного весілля був посад молодих за столом на кожух або (наприклад, на Поліссі) на необмолочених снопах. Він відбувався на дівич-вечорі напередодні шлюбу (в суботу) або безпосередньо перед вирядженням наречених до вінчання, обов'язково з материним і батьківським благословенням. Посад міг відбуватися окремо в нареченого і молодої або разом у нареченої.

Історичні й етнографічні відомості дають підставу вважати, що церковне вінчання як освячення й офіційне санкціонування шлюбу в давніші часи безпосередньо не поєднувалося з народною весільною обрядовістю і нерідко було відокремлене від неї в часі, хоча згодом воно органічно вросло в неї, стало одним з її обрядових актів і навіть увійшло до системи різних народних ритуальних і магічних дій та ворожінь (наприклад, тримання нареченою цілушки хліба в пазусі під час вінчання, яку наречені з'їдали, виходячи з церкви, та ін.).

Після вінчання молоду заводив на посад брат, дружко чи староста. Тут повинен був здобути або викупити собі місце поряд з нареченою і наречений, який прибув зі своїм почтом (боярами, свахами) до її хати. Традиційний посад охоплював обрядові дії і церемонії, що вирізнялися місцевою різноманітністю і своєрідністю. Головними компонентами посаду були: зустріч зятя і його гостей у домі нареченої, посад молодого за столом біля нареченої, частування, розподіл головного весільного хліба   короваю, обдаровування молодої її родиною (або обох молодих) з частуванням кожного даруючого короваєм або чаркою *(перепій),* зняття вінка і пов'язування нареченої хустиною й одягання очіпка, що символізувало приєднання її до жіночого гурту

Після пов'язання молодої хусткою чи наміткою відбувалося прощання її з дівчатами і подекуди проводи боярами старшої дружки з музикою, співами і частуванням у її домі — *дружчини.* Зі старшою дружкою неодружена молодь покидала весілля.

Далі відбувалися виряди нареченої до дому чоловіка з підготовкою скрині-посагу, "продаванням" молодому подушок, прощанням нареченої з рідною оселею, батьком-матір'ю, братами-сестрами   зі своїм родом. Проводи і переїзд до чоловіка відбувалися здебільшого пізно ввечері головного весільного дня — *вінчання* (в суботу або в неділю).

Зустріч невістки в домі молодого відбувалася з відповідними церемоніями. В окремих місцевостях її переводили через вогонь, а у Карпатах, наприклад, свекруха у вивернутому кожусі переводила через поріг, тримаючи за пояс або руку, обгорнуту хустиною, та ін. Після привітання, вручення подарунків від нареченої і частування молодих відводили на шлюбну постіль, яку стелили переважно в коморі на необмолочених снопах жита, пшениці або вівса. В узголов'ї постелі клали спеціальний весільний хліб *{лежень, стульник, пара, короваєць, тещин пиріг* та ін.).

Наступного дня до дому нареченого запрошували батьків і родичів нареченої, відбувалися обряди з подякою за дочку, подекуди обрядове вмивання молодих   *митвини,* розбивання горщика з кашею і частування нею всіх присутніх (Центральне Подніпров'я) — так зване *биття каші.* Подавання гостям каші означало закінчення весілля.

До післявесільних обрядів належали частування гостей у нареченого — *пропій*, гостина молодого подружжя у батьків молодої, що відбувалася через день-два, тиждень після весілля та прийом у молодого через місяць (*калачини, покалачини, розхідний борщ, свашини* тощо).

Це лише дуже загальна схема характерних обрядово-звичаєвих актів традиційного українського народного весілля. Його дійство у всіх місцевостях України було насичене символікою і магічними діями, спрямованими на забезпечення щасливого життя, плідності та господарських успіхів молодого подружжя, позначене урочистою піднесеністю і високою емоційністю, якої йому надавав спів обрядових весільних пісень. Останні супроводжували, коментували і розшифровували кожну дію, кожний ритуал весільної драми. В Україні створений винятково багатий цикл обрядових весільних пісень, які донесли до нашого часу відгомін глибокої давнини, а подекуди й архаїчні назви.

Святкової урочистості, поважності та певної таємничості надавали народному весільному обрядові його традиційна знакова система, атрибутика: рушники, виняткова значущість хліба у багатьох моментах весілля, вінки, коровай, гільце, палиці у сватів, старост, бояр, свічки у світилок тощо; характерні для різних місцевостей весільні чини: старости, підстарости, старостини, дружби, дружки, бояри, свахи, світилки, приданки та ін.

Загалом цілісності народного весільного обряду властива поважність, гуманістична життєва мудрість і моральна чистота. У всіх його компонентах — обрядодіях, співах, примовляннях, символіці — закладені установки на чесне трудове життя ("раненько вставай, пізненько лягай — добра доленька буде"), сімейну злагоду, продовження роду, добрі взаємини з людьми. Своєю сутністю весільна обрядовість утверджувала основні народні морально-етичні та звичаєво-правові засади.

З плином часу весільна обрядовість у різних регіонах України зазнавала певних змін — здебільшого скорочення тривалості її загалом чи окремих компонентів структури. Однак ще десь до 30-х років XX ст. вона зберігалася відносно повно. Наступні десятиліття умови соціально-політичного життя, більшовицьке зневажливе ставлення до народних традицій внесли істотні зміни і в цю сферу Була передусім змінена традиційна структура весільної обрядовості, фактично перервана її міжпоколінна передача і спадкоємність. Особливо відчутної шкоди завдали намагання і заходи офіціальних "обрядотворців" спростити традиційну весільну обрядовість, звільнити її від "релігійних елементів", "наповнити" і "збагатити" форми "новим, соціалістичним" змістом, штучно нав'язати певні стандарти.

Втрачено не лише багато компонентів народної весільної обрядовості, а й (що найістотніше) внутрішній взаємозв'язок тих традиційних моментів, які ще побутують у весільних обрядах українського сільсь-

кого і міського населення, з властивою їм духовною сутністю, гуманістичною морально-етичною спрямованістю й емоціонально-психологічною настроєвістю. Збережені традиційні елементи символіки, атрибутики виступають у сучасному весіллі здебільшого як позбавлений глибшого обрядового смислу і контексту антураж, зовнішня декоративність і прикраса. Величезною втратою є посилене заникання традиційного обрядового весільного співу навіть у тих місцевостях, де він до недавнього зберігався в живому побутуванні (Карпати, Прикарпаття, Поділля, Полісся).

Відновлення, повернення до життя і повноцінного функціонування всього кращого з народних весільних обрядово-звичаєвих традицій вимагає вдумливої та наполегливої праці.

ЗВИЧАЇ Й ОБРЯДИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ

Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях України велика увага приділялася традиційним звичаям і обрядам, пов'язаним з народженням дитини. Згідно з народними віруваннями, дотримання і виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та щасливої їхньої долі.

Цей комплекс обрядовості поділяють в етнографії на чотири групи: дородові звичаї і обряди; власне народини; післяродові; обрядові дії, що знаменують "приєднання" дитини до сім'ї, роду, громади.

Дородові охоплюють низку ритуальних, магічних дій і звичаїв, що виконувалися вже під час весілля і спрямовувались на забезпечення плодовитості подружжя, народження синів (розплітання коси молодої хлопчиком, влаштування першої постелі молодих на необмолочених снопах та ін.).

Період вагітності був обставлений низкою обереги, пересторог і вірувань. Старалися якнайдовше приховувати вагітність від посторонніх. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з калiками, хворими, негарними на вигляд людьми і, взагалі, поганих вражень, щоб це не передалося, не вплинуло на фізичний розвиток плоду Вона не повинна була дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, взяти щось чуже, сердитися, сваритися, гніватися та ін. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру і зовнішності дитини ще до її народження.

Звичай велів не відмовляти вагітній жінці, коли вона попросить щось допомогти чи позичити, намагалися задовольнити, коли їй хотілося (забаглося") щось з'їсти, випити. Рекомендації, обереги, норми поведін-

ки вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Вони мали багато спільного з аналогічними звичаєвими традиціями в інших народів. Чимало з них продовжує побутувати і в наш час.

Цикл звичаїв і обрядів, якими супроводжувалося народження дитини, зберіг у народному побуті українців ще в XIX початку XX ст. багато архаїчних світоглядних уявлень. Поява на світ нової людини велике таїнство, що вимагало дотримання устійнених традицією ритуалів і звичаїв.

Виконання всього комплексу пересторог, магічних дій, ритуалів вважалося основою успішного народження дитини, охорони від злого матері та немовляти.

Пологи *(злоги, родиво, народини)* відбувалися в домашніх умовах, але без посторонніх. Постіль породіллі намагалися відгородити "завісою" (рядном чи іншою тканиною), щоб оберегти її та немовля від поганих очей. Приймала пологи бабка-повитуха, котру заздалегідь запрошували. В різних місцевостях України її називали: *баба, бабка, баба-повитуха, баба-кушарка, баба-бранка, породільна, баба-пупорізка* та ін. Саме від її знання і вміння залежали значною мірою успішні роди, життя і здоров'я матері та дитини. Тому бабка-повитуха користувалася пошаною в народному середовищі.

Крім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, бабка-повитуха виконувала певні обрядові дії, що також додавало їй поваги: розв'язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс та інше для полегшення родів, відсікання пуповини хлопчикам на сокирі, поліні, а дівчинці на веретені, гребені, щоб прищепити їм навички до основних видів сільськогосподарської праці; закопування посліду *(місця),* перше купання дитини тощо. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину Пуповину зав'язували конопляним прядивом *матіркою,* — "щоб дитина була плодовитою", "щоб у жінки діти велися" Коли вже не хотіли мати дітей, то зав'язувала лляним прядивом. Зав'язуючи, бабка-повитуха примовляла: "Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа", "Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий"

Вагомим ритуалом після народження дитини була перша купіль. Вона супроводжувалася певними діями і словесними формулами, в яких зберігся відгомін давніх вірувань у магічну силу води, слова і першого (ініціального) стикання дитини з різними життєво необхідними предметами. Перша купіль розглядалася не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. До першої купелі додавали свяченої води, вкладали лікарські трави, шматок хліба чи трохи зерна, кидали срібні або золоті монети. Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку (Гуцульщина), хлопчикам клали свердло, щоб умів

майструвати (Бойківщина). В новіший час до цих та інших предметів додалися ручка і олівець, аби дитина була розумною, добре вчилася. Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, повинен був укинути якусь монету Воду з першої купелі годилося вилити вранці в якийсь куток, куди ніхто не заходив.

Вірування в магічну силу води простежується і в народних очисних обрядах жінки-породіллі та бабки-повитухи. Вважалося, що жінка після пологів — "нечиста" і може зашкодити людям, що стикаються з нею, негативно вплинути на врожай, сімейний достаток тощо. Тому годилося якнайшвидше охрестити дитину, після чого бабка-повитуха проводила обряд "очищення" породіллі та себе *(зливки, очищення, зливання, проща, злиття на руки* та ін.). Скрізь в Україні цей обряд відбувався зі свяченою або "непочатою" (вперше зачерпнутою вранці з криниці) водою. Бабка-повитуха скроплювала породіллю, до трьох раз давала їй надпити води або змивала зовнішньою стороною долонь її руки і лице, проказуючи молитви чи побажання. Породілля в свою чергу зливала на руки повитухи, обдаровуючи її — підносила хліб, сіль, кусок полотна, хустку або намітку тощо. Народно-звичаєва процедура очищення доповнювалася церковним ритуалом *виводу* через 35 днів від *пологів*, після чого породілля вважалася повністю очищеною.

Подекуди в народних обрядах збереглися обсушування дитини після першої купелі біля палаючої печі (у звичаях українців Закарпаття), запалювання свічки після народження дитини, світло якої, згідно з віруваннями, оберігало породіллю і немовля від злих сил, та ін.

Упродовж кількох днів після народження дитини звичаєво устійненим в українців було відвідування породіллі заміжніми жінками з родини, сусідів, подруг із поздоровленнями й обов'язковим принесенням традиційних для такої оказії продуктів (сиру, масла, калача, каші, сирих яєць тощо).

Попри доброзичливий гуманний смисл, цей звичай належить також до групи післяродових обрядових дій, які означають і прилучення дитини до ширшого родинного і позародинного колективу Ще більше ця тенденція виражена в інших традиційних післяродових актах: виборі імені (за церковним календарем відповідно до дня народження чи, як було поширеніше, надання новонародженому імені дідуся, бабусі або когось іншого з предків); хрещенні з обов'язковою участю хресних батьків — кумів, яких запрошували з родини або друзів. У деяких місцевостях запрошували "в куми" кілька пар. Згодом похресник називав їх: *хресний, хресна, матка, батько, нанашка, нанашко.* Якщо в сім'ї "не велися" (вмирали) діти, то, щоб зарадити цьому, в деяких місцевостях України побутував звичай імітації продажу новонародженого кумам через вікно.

Церковне хрещення також зазвичай супроводилося різними народними звичаями, магічними діями і замовляннями. Перед хрещенням дитину клали на кожух, на стіл, на піч, поміж буханцями хліба, що повинно було забезпечити їй достаток, тісний зв'язок з домашнім вогнищем, оберегти від зла. І тут головна обрядова роль належала бабі-повитусі: вона готувала пелюшки, сповивала дитину, передавала її кумам, примовляючи: "Нате Вам новонароджене, а нам принесіть молитвенне і хрещене" (Харківщина), інколи несла немовля аж до церкви і лише там передавала кумам, пильнувала, щоб робилося все, "як годиться" Вважалося, що дитину треба нести до хреста лише на правій руці; при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба, а інколи й цілий буханець).

У різних місцевостях України побутували й інші звичаї, які повинні були оберігати дитину, забезпечити їй щасливе життя, символізували прилучення до сім'ї та громади. Загальноприйнятим звичаєм було святкування, урочисте відзначення народження дитини, на яке запрошували родину, кумів, сусідів. Цей давній звичай у християнський час переважно приурочували до дня хрещення. На хрестинну гостину *(хрестини)* приносили подарунки: полотно, хліб, яйця, а в наш час — ще й цукор та інші продукти. Частування гостей, серед яких головними особами вважалися бабка-повитуха і куми, супроводилися примовляннями і побажаннями. Подекуди (на Лемківщині, Поділлі, в гірських районах Закарпаття, житомирському Поліссі) складовою хрестин були й спеціальні обрядові пісні *(хрестинні, народинні)*, вони возвеличували новонароджене дитя, його батьків, висловлювали подяку бабці-повитусі та різні добрі побажання:

А в нашого кума весела гостина,
Най ся му ховає на радість дитина.

Традиційно визначали і набір страв на хрестини. Майже повсюдно обов'язковою в ньому була каша (мабуть, залишок давніх жертвувань у вигляді зернових). У деяких місцевостях етнографи зафіксували цікаві обрядові дії з кашею: повитуха або хресний батько за столом піднімали горщик з кашею, бажаючи добра і щастя, мов "зірок на небі" Відомі звичаї "молити кашу", "розбивати кашу", тобто розбивати горщик з кашею, якою частують гостей, котрі платять за це пожертвами для дитини, породіллі чи баби-повитухи. На Гуцульщині зберігся давній звичай обтинання дитині волосся на хрестинах, що символізує її прилучення до роду Подекуди після хрестин проводили ще й *калачини* — в одне зі свят батьки дитини відвідували кумів з калачами, обдаровували їх.

Дитячий "ходу/і" (Житомирська обл.)

Після хрестин також практикували різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, "поганих очей" вроків. У колиску клали металеві гострі предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку — "від уроків" Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою. Через рік після народження відбувався обряд *пострижин* дитини першого постригу, а на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині навіть досить урочисто, з участю кумів і з гостиною. Цей звичай мав традиційні ритуальні елементи: спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухом, потім достригали, ховали волосся або зберігали, пускали за водою, спалювали. На західноукраїнських землях зафіксовані лише окремі елементи обряду першого постригу

Зібрані в XIX XX ст. етнографічні матеріали про звичаї та обряди, пов'язані з народженням дитини, доносять до нас багаті архаїчні елементи і різноманітність їх локальних варіантів. У побутуванні вони не завжди осмислювалися відповідно до первісної магічно-символічної значущості. Проте оберігалися порівняно стійко, оскільки народна традиція поєднувала їх з життєво важливою функціональністю успішним народженням, здоров'ям матері та дитини, благополуччям і щастям новонародженого. Це основні мотиви всього комплексу народних звичаїв і обрядів, їх практично-раціональних і магічно-ілюзорних, забобонних елементів.

У наш час і в цій сфері народних традицій сталися значні зміни. Забулися, злегковажилися не лише різні магічні рйтуали, а й чимало раціональних моментів, які виконували охоронно-профілактичне значення, посилювали сприйняття гуманістичної сутності акту народження дитини, символізували прийняття народженого у сімейний і громадський колектив. Ті моменти традиційної родильної обрядовості, що зберігаються (відвідування породіллі, обдарування матері й дитини, перша купіль, гостина тощо) побутують здебільшого без їх колишнього ритуально-магічного забарвлення.

ПОХОРОННІ ТА ПОМИНАЛЬНІ ЗВИЧАЇ І ОБРЯДИ

В звичаях і віруваннях українців, пов'язаних зі смертю людини, простежується нашарування елементів різних часів і культурних рівнів: архаїчні язичницькі уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У ньому виділяються три цикли: перший *пов'язаний з актом смерті*; другий *з похоронами*; третій — *післяпохоронні звичаї* та *обряди*, в тому числі й поминальні.

Перший цикл охоплює традиційні дії, якими супроводилося наближення смерті, споряджання покійника. Про наближення смерті здогадувалися не лише на основі стану здоров'я людини, а й різних прикмет, що начебто віщували її: виття собаки, крик курки півнячим голосом, крик пугача над хатою, погані сни, тріщини на стіні та ін.

Людина, котра помирала, повинна була попрощатися з рідними, близькими, знайомими, попросити вибачення за вчинені кривди й образи, а також виявити свою останню волю. Коли помирав батько, то, згідно зі звичаєм, він "мав зробити лад" між дітьми, тобто при свідках сказати або письмово оформити, "що кому належиться" скласти *заповіт, завіщання*, якщо це не було зроблено раніше.

Коли ж помирали парубок або дівчина, вони обов'язково прощалися зі своїми коханими, бо інакше було б погано і для померлого, і для того, хто залишається жити. Передсмертні приготування охоплювали й останню сповідь та причастя.

Смерть трактувалася як розлучення душі з тілом. За поширеними уявленнями, душа виходила з людини горлом у вигляді пари, мухи, метелика. Вважалося, що добрі, справедливі люди помирали легко, а злі, котрі за життя коїли лихо, зналися з нечистою силою, мали тяжку смерть ("яке життя, така й смерть"). Недоброю вважалася і раптова, "нагла" смерть, коли людина не встигла належно до цього приготуватися. У випадку важкої смерті відчиняли двері, вікна, треба було розв'язати вузли, розстебнути ґудзики. При помираючому не годилося плакати, робити таке, що б тривожило його. В руки помираючого вкладали запалену свічку *(громнщю)*.

Коли людина помирала, їй закривали очі й починали голосити *(заводити, плакати, йойкати)*. Розрізняються голосіння: дітей за батьком, матір'ю, матері за сином або дочкою, жінки за чоловіком тощо. Вони — один з видів усної народної творчості, подекуди їх виконували і наймані голосільниці. Фольклористи й етнографи зібрали великий матеріал про українські народні голосіння. Я.Голо-

вацький у 30-х роках XIX ст. записав зразки голосінь у с. Сихів на Стрийщині (Львівська обл.):

Ой таточку, мій голубоньку,
Та вже ж нас покидаєш.
В яку ж ти ся дороженьку вибираєш?
В яку сторононьку?
Не лишай же нас, бідненьких сиротяточок,
Без потішеньки, без порадоньки. Йой!

Сповіщали про смерть звуками церковного дзвону, а на Гуцульщині також трембітанням і запалюванням ватри біля хати померлого. Подекуди на вікно знадвору вішали рушник або перемітку Покійника обмивали й одягали в "приготовлене на смерть" На Гуцульщині одягали ще помираючу людину в святковий одяг, той, що покійник любив і приготував собі.

Майже скрізь в Україні жінки намагалися "зберегти на смерть" шлюбний одяг Обмивали й одягали покійника жінки старшого віку, котрих на Чернігівщині називали *рядільниці.* Наряджали тіло на лаві під вікнами — головою до покуття або на столі чи спеціально підготовленому катафалку В одязі молодих, ще не одружених померлих, повсюдно вживалися елементи шлюбного вбрання *(вінки, стрічки, фата).*

Певні звичаї були пов'язані з виготовленням домовини *(деревища, труни),* її робили майстер або, як на Гуцульщині, сусіди біля хати померлого. Ті, хто відвідували померлого, повинні були "змовити молитву" за його душу Біля тіла покійного годилося постійно бути комусь із рідних, знайомих, не спати, пильнувати, згадувати добрі справи померлого, розповідати різні бувальщини. На Гуцульщині звичай групового перебування біля тіла покійника ввечері та вночі називався *посижінє.* Подекуди в Карпатах, на Закарпатті, в деяких місцевостях Полісся донедавна зберігався давній звичай влаштовувати забави при померлому, щоб розважити його родину, не дати заснути присутнім. Ці ігри часто мали характер певних сюжетних сценок і були відомими під назвами *грушки, лопатки, лубки.*

У звичай увійшов і релігійний елемент — читання "Псалтиря" при померлому

Церковна обрядовість похорону скрізь поєднувалася з різними народними звичаями: прощання родини з померлим перед закриттям домовини, розв'язування всього зав'язаного на покійнику, обсипання зерном місця, на якому лежав померлий, потрійний обхід родиною стола з покладеними на ньому хлібом, сіллю, потрійне доторкання домовиною порогів при винесенні тіла (прощання з домівкою), обсівання домовини зерном на подвір'ї, посівання маком за домовиною (щоб померлий не повернувся) та ін. Домовину покривали полотном або рушником, куди

клали хліб. Подекуди хліб несли за домовиною. На Гуцульщині, Буковині був звичай роздавати речі померлого, в деяких інших місцевостях після похорону неодружених роздавали їх товаришам рушники, стрічки, ділили коровай. Ще до XX ст. подекуди в Карпатах зберігся старовинний звичай, що тіло померлого в будь-яку пору везли на кладовище на санях, запряжених волами. Певними узвичаєними особливостями вирізнялися похорони самогубців: їх ховали за межею посвяченого кладовища, на їхніх могилах садили терен, перехожий повинен був кинути на могилу чи місце самогубства галузку, пучок соломи або камінь.

У різних формах трансформований давній звичай поминок, поминального обіду (*опроводу, обіду, комашні, мерлин)* відразу ж після того, коли домовину винесли з хати до сіней чи на подвір'я (Холмщина, Гуцульщина), на кладовищі після поховання (Полісся), в будинку померлого після похорону (більшість місцевостей України). Цей звичай пов'язаний з віруванням, що душа померлого впродовж 40 днів повертається в певні дні додому, потребуючи, аби про неї згадували, чинили відповідні відправи та обряди для того, щоб її нагодували. Тому поминки справляли також у три, сім, дев'ять, 30, 40 днів і в роковини смерті.

Дотепер збереглися, крім поминання в день похорону, також поминання через дев'ять днів *(дев'ятини),* 40 *(сороковини)* і через рік *(роковини).* Обрядовою стравою поминок вважалася кутя, коливо — пшенична каша з медом. Подекуди як спеціальний харч "для душі" вживався так званий *канун* — мед у мисці з крихітками білого хліба, а також страви, які померлий любив за життя. Покійних поминали і під час загальних поминальних днів: на другий чи третій день Великодня, в першу неділю після Великодня *(Фомину, Провідну),* провідний понеділок або вівторок, коли відвідують могили родичів.

Обов'язком живих членів сім'ї здавна вважалося утримувати в належному порядку могили померлих, дбати, щоб на них були відповідні пам'ятники дерев'яні або кам'яні хрести, надгробні плити і виконувалися узвичаєні традицією обряди. Порушення цих звичаїв вважалося провиною перед померлим, осуджувалося людьми.

Загальна структура і різноманітність локальних варіантів народних похоронно-поминальних обрядів і звичаїв українців містять в основі вірування й уявлення про потойбічний світ, існування реальних зв'язків і взаємодії померлих з живими нащадками. Вони спрямовані на забезпечення благополуччя душі на "тому світі", "у царстві небесному", а також на охорону живих від шкідливого впливу мерця.

Багато з традиційних народних похоронно-поминальних звичаїв та обрядів збереглося до нашого часу Щоправда, чимало з них втратили магічно-ритуальне осмислення і вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні як дотримання звичаю, традиції, уваги, пошани й любові до померлої людини.

Сімейні звичаї й обряди становлять вагомий підрозділ традиційно-побутової культури нашого народу Вони мають глибоке гуманістичне спрямування, ідею утвердження високого морально-етичного статусу сім'ї, ролі та значення в ній людини. Багатство архаїчних елементів і локальних різновидів, варіантів засвідчує давнину походження української народної сімейно-побутової обрядовості, її популярність і стійкість. Збереження та відродження багатьох елементів цих традицій у сучасному побуті може бути чинником збагачення духовності сучасної людини, але для цього потріба вдумлива і цілеспрямована праця.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Борисенко В.К. **Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988.**

Вовк Хв. **Шлюбний ритуал та обряди України // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 219-323.**

Гаврилюк Н.К. **Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981.**

Гузій Р. Б. **Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (Х1Х-ХХ ст.) // Автореф. канд. дис. — Львів, 2002.**

Здоровега Н.І. **Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974.**

Колесса Ф. **Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності // Зап. Наук, т-ва ім. Т.Шевченка. — Т. 242. — Львів, 2001. — Т. 242. Праці секції етнографії і фольклористики. — С. 7-82.**

РОЗДІЛ XVIII

НАРОДНІ ЗНАННЯ

ОСНОВИ НАРОДНИХ ЗНАНЬ

Скарбниця народних знань України невичерпна. Вона увібрала і загальнолюдські надбання, і знання, запозичені у сусідніх народів, і специфічні елементи, вироблені власною, повсякденною практикою. Чимало з них не лише відомі, а й підтверджені наукою.

Народні знання, зокрема селян, грунтувалися на вивченні явищ природи, а це в свою чергу розвивало спостережливість, гостру допитливість, уміння експериментувати й аналізувати. З прадавніх часів дійшло до нас чимало прикладів оригінальної технічної винахідливості, яка дивувала не лише людей свого часу, а й наших сучасників. Відомі зразки умілих фортифікаційних споруд, різних військових укріплень та пристроїв, що нейтралізували або зводили нанівець зусилля численних ворогів.

Визначальною національною рисою населення України було постійне прагнення до освіти, науки і культури, постійна повага до знань і духовного збагачення. Саме тому український народ зумів накопичити великі позитивні знання із найрізноманітніших галузей природознавства і суспільного життя, а також з інших галузей.

КОСМОГОНІЧНІ ЗНАННЯ І МІФИ УКРАЇНЦІВ

Інтерес до зоряного неба в Україні зафіксований у археологічних знахідках на території Київської Русі, в пізніших давньоруських та українських літописах. Важливі небесні явища постійно фіксувалися. Це сонячні та місячні затемнення, північні сяйва, падіння метеоритів, зоряні дощі тощо.

В Україні астрономію вивчали у братських школах уже в XVI ст. разом з математикою. Оригінальні астрономічні знання мав сам народ. Потреби виробництва, господарської діяльності зумовили регулярні спостереження за небесними світилами, виявлення закономірностей їх руху і відповідного зв'язку з періодичністю у природі, що було необхідно для розуміння природних процесів і пристосування до них власних умов життя.

Цікаві народні назви більшості сузір'їв. Так, Велика Ведмедиця має назву *Великий Віз*, або *Віз.* У Причорномор'ї її називали *Пастух* з *гирлигою.* Мала Ведмедиця дістала назву *Малий Віз,* або *Пасіка.* Група зірок Плеяди відома в народі як *Волосожар, Квочка, Квочка з курчатами,* а в західних районах України як *Баба.* На Полтавщині сузір'я Візничого отримало назву *Квочка з курчатами.* Назву *Хрест* в Україні дістало сузір'я Лебедя, а Орла - *Дівка воду несе.*

Сузір'я Волосся Вероніки в народі відоме як *Волосожар,* або *Стожари.* Такі ж назви народ дав групі зірок Плеяди, сузір'ю Оріон. Останнє в різних місцевостях України теж має різні назви: *Косарі, Полиця, Чепіги.* На Полтавщині *Чепігами* називали лише частину сузір'я Оріон, яке розміщенням нагадує цифру 5. Подекуди *Чепігами* називали сузір'я Близнят. Пояс Оріона в народі ще називають *Граблями,* а сузір'я Кассіопеї *Вороною.* Молочний шлях став *Чумацьким,* його ще називають *гусячою, пташиною дорогою,* а сузір'я Терези *Дівчиною з відрами.*

Здавна була відома *Вечірня зірка* планета Венера. Перед сходом Венеру називали *Вранішньою зіркою, Світовою зорею, Зорницею* і*Дежницею. Зорницею* називали і найяскравішу зірку небокола Сіріус, яка видима вранці, під час жнив. Ранкова зоря — міфологічна Либідь символізує дівочу цноту, юну незайману красу або ж дівчину на виданні, кохану, наречену Так міфологія перейшла в художні образи народної

пісні та поезії. Глибока вітчизняна історія промовляє численними, глибокого смислу символами, щедро наповнюючи ними народні пісні й обрядову поезію.

Комету українські селяни називали *мітлою,* а північне сяйво — *оказією.*

Зазвичай для виміру часу користувалися спостереженнями за зміною фаз Місяця. В народі його поділяли на три, чотири або п'ять частин — відповідно до фаз небесного світила. При поділі на чотири чверті перша чверть Місяця називається *молодик,* друга — *підповня,* третя — *повня,* четверта — *остання кватира.* Трифазовий поділ обіймав відповідно такі частини: *молодик (новак), підповня* і *старий.* При п'ятичастинному членуванні місяця між *молодиком (нив)* і *підповнею* чотиричастинного поділу вставлялася п'ята частина — *перша кватира.*

Головним мірилом часу вдень слугувало Сонце, а після його заходу — зорі. Особливе значення при цьому надавалось *Возу* і *Волосожару.* "Уже Волосожар піднявся, а Віз в небі вниз перевертавсь", — так писав в "Енеїді" І.Котляревський.

Українська термінологія головних сторін світу влучно і точно передає смисл: південь, північ, схід, захід. Південь — сторона світу, коли сонце опівдні — найменша тінь і т. д.

Важливий орієнтир вночі — *Чумацький шлях — Млечна путь.* Це ж був і напрям "дороги у вирій" Знання астрономії, розташування небесних світил уже в XVI ст. дало змогу запорозьким козакам, користуючись небесними орієнтирами, легко проходити на чайках Чорне море.

Спільність астрономічної термінології в Україні засвідчує про давню духовну й етнічну єдність українського народу

В усній народній творчості, крім космогонічних знань, широко представлені математичні й метрологічні знання українців. Дотепер цікаві цілі цикли народних загадок із народної математики, які зафіксували гостру кмітливість, спостережливість і певний гумористичний підхід до повсякденних речей.

Церковні братства в XVI-XVII ст. майже повсюдне поширення шкільної освіти в Україні сприяли розвитку способів обчислення і вимірів. Історія донесла до нас незаперечні свідчення про існування на території України в глибоку давнину логічних способів зображення чисел, ведення точного обліку та ін. Числові знаки, що вживалися в повсякденному господарському житті, часто зображали на першому-ліпшому предметі: дощечках, палицях, дверях, стінах, чумацьких мажах. Такі знаки могли писати на дверях млинів, вітряків, стовпах загорож та інших господарських будівлях. Зарубки, нарізи, клейма, карби і риски широко використовували при обліку Склалася відповідна термінологія. Так, знаки обрахунку наносилися на бірки, палички чи до-

щечки, або "цурки" (Полтавщина), на "карби" (Поділля), "раваші" (Гуцульщина) або ж на "карбіжі" "різи"

У XVII ст. коли писемність в Україні набула широкого розвитку, облік проводили на папері.

Цікаві народні терміни, які позначали форми дробів: половина, чвертка (чверть), осьмушка, шістнадцятка та ін. Цілі величини з дробами визначились так: півтретя (2,5), півчетверта (3,5), півп'ята (4,5) і так до півдесяти (9,5). Вживалися і такі визначення, як *пара, трійка, копа, півкопи, полукіпок, чисниця, півміток.*

Прямий кут у народі отримав назву *рівний кут,* циркуль —*розміряй.*

Народ України виробив прийоми виміру площ земельних ділянок: прямокутних, трикутних та інших конфігурацій.

Крім арифметики і геометрії склалися глибокі знання з основ механіки, опору матеріалів та визначення їх кількості для спорудження господарських й інших споруд.

У фольклорі України втілена пам'ять про найдавніші астральні культи. В пантеоні стародавніх дохристиянських богів виділявся бог вогню *Цур* (староукраїнське *Сур,* що означає полиск неба у значенні зодіаку, або Сонця, що у космічному русі проходить через 12 сузір'їв), зображений, до речі, своєрідними знаками у Софіївському соборі в Києві. На орнаментованій шиферній плиті головного храму Київської Русі вирізьблено знак — три великі кола, — який символізує сонце, небесний вогонь, світло.

Серед легенд і переказів Нижньої Наддніпрянщини існує легенда і про те, як діти Сонце визволяли, що було викрадено нечистою силою і сховано у темну яму, за ґрати з трьома замками. Хоробрі хлопці розшукали Сонце, розбили замки і знову день повернувся на землю. Пораділи люди і все живе, а нечиста сила провалилася у чорну яму і загула на віки вічні.

За іншими переказами, раніше люди жили у суцільній темряві, адже Бог створив їх раніше, ніж Сонце. Аж ось з'явилось і це світило. Люди сполошилися і намагалися прогнати Сонце. Виходили вони на високі могили і плювали на нього. Прокляті за це Богом, скам'яніли вони там, де стояли і стоять донині на степових могилах. За іншою легендою, скам'яніли і жінки, які теж плювали на Сонце за те, що воно заважало їм працювати у полі.

Ритуали й обряди свята Різдва Всесвіту — Сварога (Різдва богів астральної тріади: Сонця, Місяця і Зорі) наголошують прямо на тому, що Цур був небесним вогнем зодіаку Підземний вогонь, яким його спостерігала первісна людина, уособив Пек. Знали східні слов'яни і Кия-громовержця — творця блискавок і грому Як зазначав Прокопій Кесарійський, слов'яни й анти вважали, що один Бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому приносять у жертву биків, учиняють інші

священні обряди. Вони пошановують і річки, і німф, і всіляких інших демонів, приносять жертви усім їм і за допомогою цих жертв учиняють і гадання. В часи дохристиянства Кий-громовержець успішно ввійшов у нову релігію і постав у ній в образі Іллі, котрий, ідучи небом, творить громи й блискавки.

Повірником бога-громовержця і творця блискавок у народній уяві був лелека. Народне повір'я попереджало: не можна не лише вбивати, а й кривдити цього птаха. Бо якщо не цей, то інший птах неодмінно помститься: принесе вогонь у дзьобі, кине на стріху й підпалить хату

Лелека приносить весну і дітей тим, хто справив щасливе весілля.

Пізніше замість Кия з'явився Перун і вкорінився у слов'янських краях у людській подобі як бог сонця, неба, світу

Як і в багатьох стародавніх цивілізаціях, дохристиянське язичництво Київської Русі ґрунтувалося на астральному культі. Вшановували понад усе вогонь небесний — Сварога і вогонь земний — Сваротича. Вклонялися небові з його світилами та блискавкою-громом.

Сонце мало сім образів. Молоде весняне сонце — Ярило, а в розквіті сили — Семиярило. Весілля Семиярила з богинею води Даною відзначалося обрядами у ніч на Івана Купала. Виплетений із квітів дівочий вінок, що пускався з запаленими свічками за течією ріки, вогняне колесо, що котилося з крутого берега у воду, — це символи Сонця. На вищому ступені розвитку язичницького світогляду батьком, творцем усього земного визнавалося Світло. А воно однієї природи з вогнем, таке ж, як і вогонь, що від Сонця, від блискавки, а також із надр землі. Старослов'янський Хорив співзвучний давньоєгипетському Хорсові (богу Сонця). Він витіснив Коло — символ, який східні слов'яни шанували й оспівували як святий образ Сонця.

Отже, вогнепоклонство близьке та споріднене сонцепоклонінню. Цікава аналогія: загальновідомий релігійний центр Стародавнього Єгипту — м. Іуну Греки іменували його Геліополем — містом Сонця. Воно було центром культу бога Сонця і творця світу У знаменитому "Папірусі Бремнер — Рінд", який зберігається в Британському музеї, пишеться: "Я той, хто виник як Хеопрі... Все, що було створене, з'явилося після того, як виник я, і все, що виникло у великій множині, вийшло з моїх вуст. Не було ще ні неба, не було ще землі, не було ще суші і зміїв у тому місці"

В українських колядках і щедрівках трапляється чимало перегуків із цим текстом:

Ой як се було на початку світа:
Не було тоді ні неба, ні землі.
Тільки-но було синє море...

На Гуцульщині до цього часу існує прадавній культ Перуна — бога грози і війни, який у християнській версії набув подоби пророка Іллі-громовержця. Збереглося чимало повір'їв і табу стосовно небесної сили грому Грім може побити худобу, вдарити в хату, спалити сіно, вбити людину

Давній культ вогню, посідаючи чимало місця у віруваннях і повсякденному житті народу, зберігся (з відповідною трансформацією) донині. З вогнем (вогнищем) пов'язуються певні ритуали, які не мають жодного культового змісту

В українських селах традиційно відбувалися вечорниці, досвітки, які відродилися наприкінці XX ст. Восени та взимку, коли негода заганяла людей до тепла, до хат, часто збиралася молодь для праці, розмов. пісень і розваг Навколо вогню гуртувалися учасники таких вечорів, які сповідували чарівність спільної праці, тепло людської близькості. На Поліссі сам вогонь отримав назву *посвіт,* а зібрання навколо нього — *посвітки.* Посвіт гуртував, об'єднував, його світло освячувало роботу, пісні, ігри, танці й забави. При тому вогні народжувалися прекрасні мелодійні пісні, чудові легенди, казки, історичні оповідання. Живе полум'я вогню заохочувало до того, щоб уважніше придивитися до людей, до минулого рідної землі.

У деяких районах Полісся тривалий час існував обряд *запалювання смоляного вогнища* у тих, хто займався дьогтярським промислом. Сезон розпочинався запалюванням отаманом промисловиків ями, наповненої берестом. Тричі обходив отаман яму із зав'язаними очима та зі смолоскипом в руках і хлібом-сіллю, а потім ставав у центр ями, яку запалювали з чотирьох боків, і стояв там доти, доки берест не охоплювало полум'я.

Астральні вірування в Україні, культ Сонця, а також багатство міфів, створених навколо них, засвідчують високу вітчизняну культуру та її прадавні корені. Чимало міфів створили наші предки навколо божества астральної тріади — Місяця. Він вважався предком народу і символізувався снопом пшениці на покутті напередодні Різдва. В Україні Місяць як божество й сьогодні називається в обрядах іменами, відомими й іншим народам: *Дідух, Коляда, Василя.*

У стародавній колядці співається:

Свята Василя діжу місила.
Пироги пекла букатії, рогатії.

"Слово о полку Ігоревім" описуючи роль прадавніх богів у давньоруському суспільстві, зазначає, шо "коли чвари на Русі стали, встала обида в силах Даждьбогового внука, вступила Дівою у землю Троянову, заплескала лебединими крилами на синім морі, біля Дону плещучи злякала добрі часи".

До початку XV ст. у Києво-Печерській лаврі переписувалися "Лунники" Це були заборонені церквою рукописи, так звані *апокрифи.* В них збереглися елементи уже призабутої астрології — ворожіння за розташуванням Місяця і зірок, його фаз і поверхні. Аж до XVII ст. збереглися *громники* (астрологія ворожіння за блискавками) і *колядники* (ворожіння на нутрощах тварин). У пам'яті народній Місяць зберігався як бог "Місяць, наш боже, а хто ж нам буде богувати, як тебе не стане" В християнські часи свято народження Місяця змінили святом Андрія. Проте ритуали на честь Місяця збереглися. Спеціально пекли круглий пшеничний корж на меду, який підвішувався горизонтально до стелі. Хлопці та дівчата, ставши довкола, розгойдували корж і намагалися вхопити його ротом і відкусити. Це — обряд ущерблення Місяця, що народиться (воскресне) 1 січня, отже, воскресне головний Бог У ніч під Андрія дівчата ворожать, бажаючи дізнатися, чи вийдуть заміж. Існував звичай випікати в цей день балабухи — невеликі круглі тістечка і годувати ними собак. Чию балабушку першу з'їсть пес, та дівчина першою вийде заміж. В ніч під Андрія — це єдиний час, коли парубкам пробачали всілякі бешкетування. Вони могли розібрати огорожу біля хати, зняти ворота, сховати воза та ін.

Культ Місяця — урочистого Молодика — пов'язаний зі святкуванням 12 священних ночей, під час яких твориться Всесвіт, коли Сонце проходить сузір'я Стрільця, або Перуна ("той, що робить вогонь, кидає вогонь, стріляє вогнем").

Із космогонії та міфології, яка уособила народне розуміння природи, космосу, небесних світил, дізнаємося про уявлення та ідеї, які містилися в основі розуміння будови і розвитку Всесвіту Прокопій Кесарійський ще у V ст. зауважив, що анти шанують річки, їх жителів німф і деякі інші божества, приносячи їм жертви, а на тих жертвах творять собі ворожбу отже, наділяють річки надприродними властивостями, обожествляють. Біля річок влаштовують купальські свята й русалії. У них Щек (Змій) має подвійний символ: уособлення зла і образ сили.

Зміна погоди, кліматичні явища, зміна пір року, прогнозування погоди в побуті тісно пов'язуються із розташуванням небесних світил. Селяни дуже точно визначають час за розташуванням зірок і сузір'їв, деякі з них отримали народні назви. Небесний *Віз* — це душі людей, які стали зірками. За легендою, єдина дочка хворої вдови пішла за водою для матері. Нелегко було розшукати воду, бо посуха висушила в тому краю річки й колодязі. Коли ж, нарешті, розшукала дівчина воду і набрала у глечик, то дорогою напувала людей, котрі вмирали від спраги. Сім чоловік врятувала вона від смерті. Води залишилося на самому денці. Тоді дівчина сіла відпочити. Де не взявся в той час собака, перекинув глечик і вилетіло з нього сім зірок великих і восьма маленька. Та й розмістилися вони на небі. Це душі тих людей, котрим дівчина давала пити, а восьма

маленька — душа собаки. А стали ті зорі на небі, щоб усі бачили, яка щира душа у дівчини. За її щедрість послав Бог на землю рясний дощ. Традиційно українські персоніфікації сонця, місяця, зірок, дощу, вітру, грому, хмар та інших подібних природних явищ відповідають поширеним поняттям у цій галузі космогонічних уявлень і міфології в інших народів, які в різних областях України мають свій колорит, низку особливостей, пов'язаних із віруваннями, звичаями, обрядами, ритуалами.

Природа в уявленні людей наповнена дуже часто таємничим і незрозумілим життям. У ній тісно переплітаються реальне й ірреальне, звичайне, видиме та зрозуміле з надзвичайним, недоступним для розуміння. Все розвивається за внутрішніми законами. Люди наділили рослини здатністю спілкуватися, а тварин — можливістю розуміти людину, її мову, а також розмовляти між собою в певні періоди — на Святий Вечір, напередодні Нового року, на св. Юрія, в інші дні.

Цікаву і глибоко поетичну легенду про перевтілення дівчат у лілеї донесла до наших часів народна пам'ять. Подія ця трапилася в той неспокійний час, коли в широкі українські степи налітали татарські орди, залишаючи за собою спалені оселі, порубані шаблями невинні жертви і витоптані кіньми поля. Молодих дівчат і хлопців гнали у полон.

...В одному селі розцвітали вродливі, чорноокі, працьовиті й веселі красуні. Були вони ніжні й непорочні, мов білий цвіт лілеї. Коли одного разу налетіли дикі кочівники на село і почали грабувати, вбивати та палити, дівчата, щоб не стати невільницями, втопились у глибокій річці. І там, де темна вода поглинула вродливиць, котрі замість татарського полону вибрали смерть, на світанку з'явилися ніжні білі пуп'янки невідомих квітів. З першими променями сонця вони розцвітають яскравим, сліпучо-білим цвітом. І казали в народі, що це ніжні руки красунь-дівчат тягнуться до сонця, вітаючи новий день. А ввечері, коли заходило сонце, вони ховалися від чорноти ночі. З того часу ці дивовижні білі квіти, які стали називатися лілеями, прокидаються з сонцем і засипають із його заходом.

Селянин з болем сприймає покалічене дерево, витоптаний посів, зіпсований город, хворобу худоби. Поряд з примовляннями над хворою людиною таке ж дійство мало місце і над свійськими тваринами (ворожба, щоб корови та вівці були здоровими, давали більше молока, здорове потомство та ін.).

В Україні поширювалися уявлення про залежність людської долі від щасливого чи нещасливого часу її народження, від того, під якою зіркою ("планідою") вона народилася. Існує специфічна галузь знань — передбачення людської долі, поведінки, характеру за гороскопами. Небесні сузір'я, за цією системою понять, визначають суть людського життя, взаємини між людьми. Наприклад, той, хто народився під знаком Тельця, який перебуває під захистом Венери, — натура складна,

емоційна, має характер суперечливий, у свої взаємини з людьми привносить багато елегантності й привабливості, проте нерідко сперечається через власну впертість та примхи. Кожен знак зодіаку визначає свої якості й характеристики.

Побутує розуміння, що кожен має бути таким, як йому на роду написано. На Гуцульщині збереглося давньослов'янське вірування про визначення долі *пюдинирожаницями(у* південних слов'ян *—орісниця)*. Це дванадцять "судців", котрі збираються в момент народження людини. Вони і визначають, ким бути новонародженому

Своєрідним "образом" людини була сорочка немовляти, яка безпосередньо прилягала до тіла. Свою сорочку не можна продавати, бо продаєш своє щастя. Існували вірування, що з сорочки хворої людини хвороба передається іншому (в цьому, безперечно, був раціональний смисл). Вінчальна сорочка мала допомагати при тяжких пологах, а новонародженого часто загортали в сорочку матері чи батька, щоб він був дужий і щоб його любили батьки. Деколи це могла бути запаска, штани, кожух. Вишита сорочка мала оберігати людину, відганяти від неї злі сили. Звідси магічне значення знаків традиційної української вишивки, орнаменту Вони перешкоджали проникненню будь-якої хвороби, лиха. Оберігав і колір, зокрема червоний, який у народі вважається чародійним. Сорочка була своєрідним еталоном. "Тоді в домі Великдень, як сорочка біла", — казали на Чернігівщині. Побутував звичай, коли діти змалечку (хлопці й дівчата) ходили у самій сорочці.

Кожній події, для кожного свята добирався відповідний одяг Весільний вінок вважався охоронцем щастя молодих. Його зашивали в подушку одружених або вішали на ікони.

Традиція одягати шлюбну пару в теплий одяг, незалежно від пори року, була викликана магічною метою — забезпечити щасливе життя і достаток. Вихідна міфологічна структура, яка опиралася на відомості про рослини, тварин, мінерали, метали, рух планет, доповнювалася магією знаків, певною заданістю ритуалів, звичаїв, ототожненням психічних процесів із зовнішніми об'єктами, табу

Широко відома магія самоцвітів. Існує дотепер регламентація: кожен тип людини має свій камінь-самоцвіт, який може навіть випромінювати енергію, або "прани" добра, а співакам допомагає мати завжди голос. Інші ж самоцвіти сприяють, щоб у всьому щастило. Так, сердолік викликає любов і симпатію до людей. Сьогодні вчені вважають, що магія самоцвітів має не лише давню традицію, а й науковий смисл. Розроблена навіть методика лікування хворих із допомогою самоцвітів. Оскільки кожній людині відповідає свій камінь, а його "магічна" залежність визначається місяцем народження, то й лікування відбувається відповідним самоцвітом. Січню відповідають темно-чер-

воний гранат, лютому — фіолетовий аметист, березню — аквамарин та ін. Методику лікування розробила гемотерапевт О.Світко.

Перед сучасною наукою постає чимало завдань. Одне з них — розгадати традиційні поняття і розкрити справжню вартість народних знань.

СИСТЕМА НАРОДНИХ ПОГЛЯДІВ І ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ МЕДИЦИНИ

Багаторічний досвід народу втілився у певну систему поглядів, знань, традицій, наприклад, як, де і коли збирати лікарські рослини, цілюще зілля, підсвідомо враховуючи біоритми природи. Склалася традиція шукати зілля там, куди "не доходить голос півня" — іншими словами, у віддалених місцях у лісі, тобто в екологічно чистих місцях. Існує повір'я, що не кожен може заготовляти лікарське зілля. Деякі трави повинен розшукувати і збирати сам хворий. На Західному Поліссі цілющі трави і зілля могли збирати лише старші жінки.

Життєва практика населення України засвідчує про глибокі знання лікувальних властивостей різних дерев, квітів, трав, кущів та ін. Уже в часи Київської Русі було чимало людей, добре обізнаних з різноманітними способами і методами лікування, — *знахарі, ведуни, лечці* тощо.

Головним засобом лікування в народній медицині українців залишаються рослини. Крім таких дикорослих, як горицвіт, кропива, валеріана, подорожник, конвалія, молочай, звіробій, кінський щавель, полин, м'ята, широко використовуються культурні городні рослини: часник, цибуля, редька, картопля, горох, мак, кавун, диня, різні ягоди.

Застосовувалися й отруйні рослини: чемериця, дурман, блекота, а також окремі частини різних дерев, які мають цілющі властивості (береза, липа, сосна, дуб, черемха), а також ліки тваринного та мінерального походження (сало домашніх тварин, борсуків, індиків, різні мінерали — "синій камінь", янтар та ін.). Здавна було відоме лікування ваннами, масажем, окурюванням, припарюванням, вигріванням нагрітим зерном. Народна медицина знає благотворний вплив харчування, голодування, чистої води, повітря тощо. Наука підтвердила дієвість лікувальних можливостей соків кислих ягід, свіжого листя капусти, гарячих настоїв липового і бузинового цвіту, малини і багатьох інших подібних засобів.

Продуманою і раціональною була народна гігієна. Особливу увагу звертали на винищення паразитів. Перевірені віками народні звичаї засвідчують ефективну профілактичну основу, дотримання постійної чистоти, традиційної охайності. Навіть у народних піснях, казках і переказах постійно згадується важливість і необхідність чистоти й охайності в побуті.

У народі раціонально підходили до харчування. "Їси — не об'щайся, п'єш — не обпивайся" "Ласа їда — животу біда" — такі народні настанови. Сьогодні незаперечно доказано велику користь постів, певної вибірковості у споживанні окремих продуктів тваринного і рослинного походження.

Багатовіковий досвід народу акумулювався і в такій галузі народних знань, як знахарство. Тут тісно переплелися раціональні елементи, дії і залишки язичництва, магії. Легенда нижньої Наддніпрянщини розповідає про те, що існує розрив-трава, яка має велику чарівну силу Нелегко знайти цю рослину, бо треба побачити, де черепаха покладе яйця, а коли вона відійде, огородити місце так, щоб черепаха не змогла до них добратися. Тоді черепаха і принесе листок розрив-трави, яким торкнеться огорожі й розвалить її. Треба пильно стежити, куди впаде листок, а тоді схопити його і, не оглядаючись, йти додому. Хто володіє цією чарівною травою, той нічого і нікого не боїться. Йому відкриються найхитріші замки і запори, як павутина розірвуться тяжкі окови та найсмиреннішими стануть неприборкані дикі звірі.

На Гуцульщині й Бойківщині посередниками між реальним життям і світом таємниць та чарів, між людьми і темними силами були "непрості", або "землєни" Ці незвичайні люди могли чинити добро і зло, допомагати й накликати біду В народній уяві ті, що корисні людям, зв'язані з "божою силою", інші ж брали силу від диявола, нечистого.

До творців добра відносили знахарів, промовників і промовниць, баїльників і баїльниць, чаклунів і чаклунок. Знахарі в Україні лікували людей і тварин зіллям. На Гуцульщині були поширені вірування у градівників — людей, котрі відвертали град.

Небезпечними вважалися упирі, відьми, вовкулаки, утопленики, лісовики. Останні, за легендою, виходили з людини, яка сама собі заподіє смерть.

Побутує прадавня, дохристиянська традиція збирання цілющого зілля у чітко визначений час. Зазвичай збирали лікувальні рослини до свята Івана Купала. І квіти, і трави, зібрані до цього часу, в народному розумінні мали особливу цілющу властивість або й магічну силу

В українців, як і в багатьох інших народів, існує повір'я про чарівний цвіт папороті, який можна побачити лише за певних умов. А тому, хто зірвав цей цвіт, будуть підвладні чари й усі таємні сили. У східних районах Бойківщини зірвані на Івана Купала трави та рослини називають *іваниками* і наділяють їх не лише цілющими властивостями, а й здатністю передавати силу зіллю, яке заготовлялося в інший час. Іваники зберігають упродовж року, до наступного збору на Івана Купала. Це зілля додають до інших лікувальних рослин.

В обрядах, пов'язаних зі збором трав, простежуються елементи язичництва. На Волині, зриваючи для ліків бузину, під кущ клали шматок

хліба й дрібку солі. Копаючи для лікування ревматизму рослину (до речі, отруйну) надрагулі (беладонну), закарпатці дотримувались подібного обряду Під перший викопаний корінь клали хліб-сіль, щоб не "банувала" (тужила) земля. "Не бануй, землице, що тя оголили, ми на тя, землице, хліба положили" — приговорювали збирачі, приносячи таку своєрідну жертву матері-землі.

У Київській, Полтавській, Харківській, Житомирській, частково Чернівецькій і Сумській областях цілюще зілля збирають на Симона Зилота (10 травня), який є покровителем рослин і надає їм лікувальних властивостей. Збираючи вранці у лісі зілля, на Київщині примовляли: "Діва Марія ходила по Святій Горі, зіллячко копала, Симона Зилота поминала, — стань, допоможи нам"

На Полтавщині зілля збирали лише до сходу сонця, при цьому роздягалися, бо, нарвавши його одягненим, позбавляли це зілля властивості помагати від всілякої хвороби.

Залишки елементів очищення водою, жертвування хліба спостерігалися на Звенигородщині. Був поширений і звичай збирати цілюще зілля до свята Маковея. На Західному Поділлі на Івана Купала зривали звіробій, лопух, полин, чорнобиль. Багато інших трав заготовляли у переддень свята Матері Божої зільної, а в деяких місцевостях — на Спаса, русалчин тиждень, перед Трійцею, найчастіше — у п'ятницю.

Безумовно, збір зілля у певні дні має підстави. Вважається, що рослини переважно наділені цілющими властивостями у найактивніший вегетаційний період, коли вони інтенсивно ростуть і квітують. Деякі вчені вважають, що збирати рослини слід вночі, при світлі місяця, коли вони вбирають більше вологи та корисних речовин з ґрунту і позбуваються непотрібних накопичень за день.

Наука довела раціональність багатьох народних знань, які утвердилися в звичаях внаслідок довготривалих пошуків. Достатньо поширене культивування лікарських рослин: любистку, рути, конвалії, нагідків біля осель. Запаси лікарського зілля були майже в кожній хаті. У селах існувала категорія людей, котрі постійно займалися лікуванням домашніми засобами, цілющим зіллям та ін. Сьогодні народна медицина завойовує все більший авторитет, чимало професійних медиків вдаються до секретів народних лікарів.

Народна уява часто відносила тих, хто вмів надавати допомогу хворим, до непростих людей. Майже в кожному селі були люди, які вміли вправляти вивихи, давати раду при переломах, а баби-повитухи — приймати роди.

Знахарське ремесло переважно передавалося у спадщину Здатністю зціляти недуги в народі наділяли наймолодшу дитину, "мізина" надприродні властивості приписували першій дитині — *первістку.*

Певні захворювання в народній медицині мали раціональне пояснення, наприклад, простудні, шлункові недуги. Однак епілепсія, пошесті, психічні розлади пояснювалися впливом надприродних сил як наслідок дії злого духа, котрий може наслати хворобу через нечистих людей, чарівників. Існували вірування про вроки, наслання хвороб. Часто джерелом хвороби вважали явища природи. Гуцули вірили, що від сильного вітру влітку людина може дістати вітряну хворобу Окремі недуги пов'язували з фазами місяця, водою, хоч вона часто використовувалася як лікуючий засіб.

Крім лікарських рослин, у народній медицині широко застосовуються ягоди (калина, малина), овочі, зернові й технічні культури (свіже листя капусти, листя буряка, хрону, сира картопля), гриби, свіже і кисле молоко, а також жири, сметана. Найпопулярнішим був борсучий жир, ним гоїли рани, його пили при запаленні легень. Вживалися в народному лікуванні й мінеральні засоби. Пісок і сіль — хороші фізіотерапевтичні засоби, з них роблять гарячі компреси при простудних захворюваннях. Сіль застосовували при опіках і пухлинах. Водний розчин солі використовувався для полоскання горла. Відомі лікувальні властивості бурштину при лікуванні зобу Хворим рекомендується носити на шиї бурштинове намисто.

Певне значення у народній медицині мало раціональне харчування. Деколи до страв додавали лікарські рослини. Так, гуцули при захворюванні шлунка додавали в куліш висушені квіти арніки.

Українська народна медицина — невичерпне джерело знань, які складалися впродовж усієї історії народу у боротьбі за виживання, в процесі повсякденного життя і господарської діяльності. Пізнання рослинного і тваринного світу, потреба в його розумінні — одна з перших умов існування людини і в кінцевому підсумку розвитку цілого етносу

За даними сучасної науки, на території України існує близько 20 тис. видів тварин і понад 4 тис. видів рослин. Народна медицина, безперечно, використовує лише окрему частину видів, однак і це дало змогу створити своєрідну енциклопедію народних знань.

НАРОДНА БОТАНІКА І ЗООЛОГІЯ

З народною медициною тісно пов'язані народна ботаніка і зоологія. Широке застосування трав, коріння, різних відварів для виходжування тварин має давні традиції. В давнину лікування тварин часто супроводжувалося магічними діями, примовляннями. Ця галузь має чималий досвід, який акумулює певні елементи магії, ворожіння, оригінальні національні знання.

Користування рослинами і тваринами для здобуття засобів існування, потреб народної медицини і ветеринарії, а також виготовлення

предметів побуту зумовлювало контакти людей з хижими звірами, шкідливими комахами, отруйними зміями та рослинами. Пошук належних засобів протистояння, боротьби за усунення небезпеки і збереження здоров'я був повсякденною потребою. А це, в свою чергу, вимагало пильної уваги до розвитку знань із ботаніки та зоології.

Найважливішими з погляду народного життя є дерева, з них зводиться житло, заготовляються дрова і виготовляються найрізноманітніші предмети повсякденного вжитку

В Україні перше місце посідав дуб, деревина якого давала прекрасний будівельний матеріал, а кора використовувалася для дублення шкір, жолуді — для відгодівлі свиней, виготовлення кави та чорнила. У давнину дубу поклонялися. Відгомін таких язичницьких обрядів зберігся в деяких дійствах сьогоднішніх Зелених свят.

Великою популярністю в народі користується явір. Він став задушевним образом кохання або шанованих чоловіків у народній творчості, українській поезії. Не менш поетичне дерево в Україні тополя, що часто згадується в народних піснях, переказах і легендах як "сокорина" І явір, і тополя широко застосовувалися у господарській діяльності як будівельний матеріал, а також як декоративні рослини. Повсюди у нас шанують березу Березові бруньки і листя використовують у народній медицині й косметиці, її кора допомагає виготовляти жовту натуральну фарбу, обробляти шкіру Навесні з берези збирають сік, який має лікувальні властивості, а з березових пеньків здавна видобували дьоготь. У народній творчості береза — уособлення краси, прекрасний поетичний образ дівчини або жінки.

Широко в господарській діяльності використовуються верба і лоза, з хвойних дерев — сосна, ялина, смерека. Молоді соснові пагони як лікувальний засіб відомі у народній медицині, а горішки сосни додаються до їжі. Як дубильний матеріал використовується кора ялини.

У багатьох народних піснях оспівана калина. Садять її біля криниць і хат, при дорозі, у садах. Це оригінальне дерево, крім декоративного призначення, дає плоди, які використовуються з лікувальною метою для виготовлення соку, начинки пирогів та особливих хлібів-калинників.

Часто в Україні висаджували терен. Його ягоди висушували і використовували з лікувальною метою для виготовлення наливки-терніівки. Із численних трав'янистих, напівчагарникових рослин широко відомі й популярні барвінок, мак, рожа, мальва, катран, тирса, чебрець, деревій, материнка та ін. Ці рослини використовуються і як декоративні, і як лікувальні. Чимало з них застосовували в різних обрядах. Так, відвар зірчатки, любистку домішували до води, в якій купали дітей, мили коси тощо.

Окремі рослини в народі зачисляли до шкідливих: кукіль, осот, лободу Численні дикоростучі рослини слугують для виробництва натуральних барвникіз: волошка, дзвоник круглолистий — для виготовлення голубої фарби, черемха, полин, нечуй-вітер — для жовтої тощо. Народні українські назви багатьох рослин склалися залежно від кольору квітів, форми плодів, листя й інших властивостей. Виникла ціла наука про гриби, їх корисні (їстівні) та шкідливі властивості.

Цікаві й повчальні знання народної зоології, здобуті внаслідок спостереження за природою, життям тварин. Під народними назвами в Україні фігурують окремі види або роди хребетних тварин і птиць. Деяким надавали різко негативних рис. Вовки, які сотні років загрожували скотарству, отримали епітети *звір, звірюка.* Однак у фольклорі гуцулів і закарпатських українців вовк іноді виступав благодійником людей. Ведмедя народна уява малює розумним і відносно нешкідливим, навіть добродушним. Недобру славу мали лисиця, куниця, тхір. Незважаючи на це, їхнє хутро, а також ведмедя, зайця, білки й інших звірів здавна широко використовували для виготовлення зимового одягу, головних уборів. Добре відома поведінка та сфера існування таких звірів і птахів, як їжак, нічниця (кажан), сич, чапля, а також сови (сова-сипуха, сова-вухата, неясить, пугач), декотрі доброзичливо згадуються в народних піснях, переказах, казках і байках. Популярні орли, соколи, лебеді, лелеки, чайки, ластівки. Постійні персонажі українського фольклору — зозуля, галка, грак, журавель й інші птахи.

Народ володів засобами боротьби з шкідливими рослинами, комахами, тваринами, птахами. Водночас домашні ліки рослинного і мінерального походження, а також хірургічне втручання — випробувані багатьма поколіннями українців — дієві у ветеринарії. Коростиву худобу лікують звареним на воді гірчаком, тютюном або змазують дьогтем. На Волині сухим потовченим листям ранника засипали рани домашніх тварин, виводили лишаї і коросту

Хірургічним втручанням лікують коней від мишки, телію, залізняка й інших хвороб. В народі існує глибоке розуміння значення санітарії та гігієни і профілактики хвороб як необхідних умов вирощування домашніх тварин. Це дає змогу запобігти багатьом захворюванням, падежу молодняка.

Народні знання українців з ботаніки, зоології і ветеринарії засвідчують високу загальну культуру народу Вони доводять глибоку мудрість і розважливість тих, хто віками відбирав і удосконалював прийоми й інтелектуальні надбання, які дотепер служать людям. Ці знання внесені українським народом до скарбниці загальносвітової культури.

В народній уяві реальні проблеми лікування людей і тварин обростали різноманітними міфами, повір'ями, фантастичними елементами.

В етнографічних і фольклорних матеріалах існує чимало різних варіацій анімістичних поглядів, зокрема про те, що тварина може породити людину і, навпаки^ люди можуть перевтілюватися у свійських чи диких тварин, а після смерті людська душа переходить у тварину Деякі ж звірі (наприклад, ведмідь) виникли з людей. На основі такого розуміння появилися забобонні уявлення. Елементами культу звірів є звичаї і ритуали відзначення окремих свят· Волове свято (на Марка), змії (на Чесного Хреста), заквітчування корів (на Юра). День св. Луки святкували на Гуцульщині, щоб вовки не розоряли отар, та ін. Небезпечними вважалися відьми, котрі забирали молоко і чинили іншу шкоду худобі. Найактивнішу діяльність ці сили, за народними переконаннями, розгортали на Юрія, Введення, Благовіщення та Івана (літнього).

Гуцули вважали, що наслати незгоду, "підсипати" хворобу могли *чинитарі* (що володіють чарами): *місячники* (міняли зі зміною місяця свою стать). Відоме вірування у *погані очі.* В Карпатах люди з "поганими очами" називалися "врекливими" Вважалось, що вони можуть "зурочити все, на що подивляться" До цієї категорії відносили й чорнокнижників (тих, які осягнули знання з чарівних книг, маючи зв'язок з нечистою силою). За повір'ям, такі люди народжуються з надприродними силами. Як і в демонології слов'янських та багатьох інших народів, демонічною злою силою у традиційних віруваннях українців виступає чорт, наділений рисами побутового характеру В народі він має чимало назв (імен — евфемізмів), що відбивають відповідну ієрархію.

Своєрідні варіації вірувань у лісових демонічних істот в образі привабливих молодих жінок також були поширені. Це створіння, які походять із душ дітей, народжених мертвими, чи померлих нехрещеними. Вони мають вигляд молодих гарних дівчат, котрі люблять розважатися "на молодику" (в час молодого місяця), заманюють молодих хлопців і чоловіків, набувши вигляду їхніх коханих, і можуть завести у безвість чи висушити любощами.

Лісовики, "дикі люди", "пастухи звіра", народжені від олениці, ведмедиці, могли охороняти звірів від хижаків, мисливців, пасток та ін. У Карпатах вважають, що "дика баба" — висока, худа, з довгим волоссям може заподіяти людині смерть, підмінити новороджених нехрещених дітей, які погано розвиваються, постійно плачуть, невгамовно кричать тощо.

В Україні побутує вірування у злого духа, який може відвідати юнаків або дівчат у вигляді гарної дівчини чи хлопця, у злі демонічні сили, що насилають безсоння, зокрема малим дітям, незвичайних мерців-утопленикiв і самогубців, котрі лякають живих, духів позашлюбних дітей, убитих матерями.

В гуцулів найоригінальнішим образом демонології є *чугайстер (лісовий чоловік)*, який доброзичливо ставиться до людей, допомагає їм і

нагадує лісовика. Його образ зустрічається і в художній літературі, не кажучи про фольклор (легенди, перекази, билини, меморати). Це та сфера, де казково-фантастичні уявлення переплітаються з реальним життям, буденною свідомістю і надають явищам суспільного та повсякденного життя певної своєрідності з елементами фантастики. Таке своєрідне трактування й осмислення процесів суспільного буття з тими чи іншими відмінностями було дуже поширене, а його окремі елементи зберігаються дотепер. Вічне поняття добра і зла, вірування в добрі й злі сили має могутню основу для існування, відповідно трансформуючись під впливом часу

Ще в "Повісті минулих літ" згадується міф про святих блаженних людей і справедливу країну, що, очевидно, відповідало тодішнім гуманістичним уявленням і етичним засадам.

Сучасний процес відродження національної свідомості, культури, духовності повертає людей не лише до загальнолюдських цінностей, а й до національних традицій і першовитоків культури, релігійного відродження. Пошук добра, віри, який протистоїть злу, в традиційній свідомості народу виконує провідну роль. Брутальні спроби зруйнувати віру й знищити народні традиції мають наслідком культурне здичавіння та духовну спустошеність. Поглиблення й збагачення новими якостями позитивних начал суспільних поглядів — життєво необхідне. Це складова докорінних соціально-економічних перетворень, поліпшення умов життя, повернення гуманістичних цінностей.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА МЕТЕОРОЛОГІЯ ТА КАЛЕНДАР

В українського народу впродовж століть у процесі виробничої діяльності, постійного спілкування з природою склалися багаті традиційні знання, які давали змогу виживати у нелегких умовах натурального і напівнатурального способу господарювання. Ці знання допомагали хліборобам орієнтуватися в просторі, пристосуватися до природних умов, здійснювати потрібні виміри й обрахунки, прогнозувати результати праці, пізнавати світ.

Важливе місце у такій діяльності та формуванні поведінки людей посідали знання метеорології і народний календар. Вони чітко визначали етапи господарської діяльності, регламентували працю і час відпочинку В календарі втілювалися не лише етнічна історія, а й традиційний побут, весь уклад життя народу

В людей, котрі тривалий час перебували під відкритим небом, — землеробів, мисливців, рибалок, чумаків, пастухів — існувала постійна потреба спостерігати за виглядом хмар, неба, снігу, за станом води,

поведінкою тварин, птахів. Ці спостереження давали змогу прогнозувати зміну погоди. Мірошники, які постійно вивчали силу і напрямок вітрів, уміли передбачати наближення бурі й хуртовини; той, хто працював у саду, полі та на городі, навчився прогнозувати наступ заморозків, сльоти, сухої погоди. Відібрані прикмети не лише передаються з покоління в покоління, а й відповідно перевіряються, уточнюються і доповнюються новим досвідом.

Про високий рівень обізнаності з метеорологічними явищами, пильну і вдумливу увагу та спостережливість за найдрібнішими змінами в погоді засвідчує багата українська термінологія в цій галузі народних знань. Так, ясну сонячну погоду називають *година,* а погану — *негода,* погану снігову погоду називають *хвища, завірюха, метелиця, хуртовина, віхола,* а безсніжну погоду—*мряка, ожеледиця, мигичка, голошок.* Кліматичні умови спричинилися до українських назв місяців.

Давно спостережено, що люди з ревматизмом, підвищеною нервозністю, хворобами серця, легенів та іншими недугами гостріше відчувають зміни в погоді. Спостереження за поведінкою тварин і птахів, які набагато краще за людей реагують на всі метеорологічні явища, дали змогу виробити ефективну систему прогнозування погоди.

Важливі прикмети склалися внаслідок спостережень за комахами, зокрема за поведінкою бджіл, які особливо чутливі до найменших змін погоди. Серед поширених прикмет такі: "Ластівки літають низько — на дощ", "Риби вискакують і над водою ловлять комах — на дощ, на негоду", "Якщо бджоли не вилітають на збір меду — слід чекати дощу", "Якщо павук ховається — буде дощ", "Перед негодою мурахи закривають більшість ходів у мурашнику", "Чим більші бувають під осінь мурашині купи, тим лютіша зима" та ін. У деяких селах живими барометрами слугували жаби, яких тримали в банках з водою. За їх поведінкою визначали погоду

Чимало корисної метеорологічної інформації черпали люди, спостерігаючи за рослинами: "Конюшина зближує свої листочки, схиляється — перед негодою" "Квітки сильніше пахнуть — перед дощем"

Значна кількість прикмет виникла внаслідок спостережень за фізичними явищами в природі. Так, було зауважено, що перед дощем внаслідок підвищення вологості повітря вогкішає сіль, виразніше чути віддалені звуки, спускаються струни на музичних інструментах. "Дим стовпом — на мороз, на гарну погоду", "Дим стелиться — бути негоді", "Роса вранці — ознака сонячної погоди" "Велика роса — до ясної погоди" — стверджує народна мудрість.

Люди навчилися "читати" за виглядом сонця, місяця, хмар, зірок, яка буде невдовзі погода. Коли місяць або зірки стають "блідими" — буде дощ. Райдужні кола навколо місяця означають збільшення хмар-

ності та посилення вітру "Місяць у крузі несе воду в своїм розі" "Червонуватий місяць — буде сильний вітер"

У різних районах України існують свої особливості метеорологічних спостережень. Однак народна метеорологія увібрала в себе найдоцільніше із того, що накопичено багатьма поколіннями українського народу

Народна метеорологія знайшла системне втілення в календарному поділі, а також образне осмислення в народній творчості, святковій обрядовості, народних звичаях та ін.

З давніх-давен існує місцеве прогнозування погоди, з покоління у покоління передаються знання про певні явища природи і залежність від цього погожих днів чи негоди. Народ виявив чимало ознак зміни погоди, з-поміж них — оптичні явища в атмосфері, температура, вологість повітря, напрямок і сила вітру, хмарність, реакція і поведінка живих організмів.

При прогнозуванні погоди зазвичай беруться до уваги декілька характерних ознак, що в сукупності визначають її точніше. В Україні відомо: якщо зоря мляво-червона, місяць блідий, при сході сонце червоного кольору, хмари схожі на башти і скелі, дим стелиться і клубочиться у вигляді баранців, з листя монстери (філодендрона) скрапує роса і низько літають ластівки, то невдовзі почнеться дощ. Багато тварин і птахів наділені дуже чутливими органами, які дають змогу наперед реагувати на зміну погоди і відповідно змінювати поведінку Хороші синоптики — ворони, чайки, качки. Відомо близько 500 видів тварин, які прогнозують погоду Якщо зимове лігво їжака на краю лісу — буде тепла зима. Якщо кроти тягнуть солому і суху траву в кротовину — зима буде холодна. Коли качки будують гнізда біля води — літо буде сухим.

У народній метеорології існують довготривалі та короткотермінові прогнози. Зрозуміло, хлібороб завжди намагається передбачити, якими будуть пори року Від того, чи весна буде ранньою або затяжною, літо посушливим або дощовим, осінь і зима помірними чи суворими, залежить організація праці хлібороба, надії на врожай та його збереження, врешті-решт, життя і добробут.

Чимало прогнозів складаються за станом на певні дні року Якщо 14 березня день буде дощовим, то все літо — мокрим, якщо ж без опадів — то, навпаки, — погожим. За церковним календарем, 14 березня відзначається свято Євдокії (Явдохи). Цей день, як й інші "святі" дні, запам'ятовувався і погода зіставлялася з погодою наступного літа. Так стихійно встановлювалися взаємозв'язки між окремими природними явищами різних пір року Багатовікові спостереження допомагали закріпити в пам'яті народу закономірні зв'язки, взаємозалежності між явищами природи і наперед прогнозувати погоду.

Надійними показниками погоди можуть бути листя, плоди, урожайність. Спостережено, що пізній листопад—на сувору і тривалу зиму, щедре виділення березового соку — на дощове літо.

Довгострокові прогнози робилися на основі поведінки тварин. Пізній відліт птахів восени означав теплу зиму, а якщо бджоли рано вилітали із вуликів, то чекали ранньої і теплої весни. Журавлі відлітають за 20—25 днів до перших заморозків.

У різних областях України склалася своєрідна енциклопедія метеорологічних ознак, за якими з великою достовірністю прогнозується погода. Так, гуцули вважають. "Якщо листя на деревах швидко жовтіє — будуть ранні морози, якщо ні — буде тривалий час тепла погода" "Якщо листопад дерев не обтрусить, зима довго бути мусить", — говорить народна приказка. "Якщо в лісі багато грибів — буде сувора зима" "Якщо опеньки ранні — буде рання зима"

Сувору зиму обіцяє рясний урожай горобини, а також багато ягід влітку, щедрий урожай жолудів, горіхів та ін. Люту зиму віщує раннє опадання листя липи. На холодну зиму великі запаси горіхів робить білка, до середини жовтня вона міняє свою шубку і низько на дереві влаштовує гніздо. До холодної зими — ранній відліт ластівок. І навпаки, пізній відліт птахів віщує теплу зиму

Вже взимку народ прогнозував настання весни. Поширена така прикмета: якщо 1 лютого була ясна погода.—чекай ранньої весни. Якщо 15 лютого випав сніг — весна буде холодною і дощовою. Те ж саме віщує в цей день хуртовина. Рання весна настане, коли восени рано випаде сніг

Чимало прикмет про літо: "Глибокий сніг узимку — на дощове літо, сніг тане раптово, вода збігає швидко — на мокре літо", "Якщо до 22 квітня погода не встановиться, рік буде сухий" Зустріч сонця з місяцем — 21 квітня. "Коли в цей день погода гарна — літо буде погоже, якщо ж негода — літо холодне й дощове", "Ясний вечір цього дня теплий і зоряна ніч — літо буде сухе і погоже"; "24 травня (на Мокія) туман — буде мокре літо"· "Якщо на Пилипа був іній (27 листопада) — буде врожай вівса"; "Коли ж горобець нап'ється на Введення (4 грудня) у тваринному сліду води, то худоба до Юрія напасеться"· "Якщо Михайло (21 листопада) дощем не услужив — добру і суху весну наворожив"· "Грудень холодний та сніжний — хліб буде буйний і пишний"

Людина як складова частина природи не лише пристосовувалася до її несподіванок і капризів, а й творила чудову казкову країну, населену дивними фантазіями й міфами, де жили Даждьбог зі Златобабою — сонцевою матір'ю.

Коли тріщать морози і лютує хурделиця, тоді панує над землею Морозко з донькою Сніжаною. Коли ж вигляне сонце — це грізний Сварог, бог-коваль викував у своїй кузні нове сонце і віддав його свое-

му внукові Ярилові, який на Коляду вивозить його на небо. Якщо народжується дитина, Даждьбог у серце кожної кладе частку сонячного тепла. І чим більше в серці людини тепла від Сварожича, тим привітнішою, життєрадіснішою, приємнішою вона буде.

Зауважимо, що в час найлютіших морозів у природі починаються зміни. На 15-й день після найдовшої ночі відзначається свято Коляди.

Навіть тепер усі святково-піднесені поетичні образи-символи, якими наповнювали наші пращури своє буття, залишаються близькими та зрозумілими. До глибини душі хвилюють краса і вишуканість поезії колядок та щедрівок, їх глибока людяність і задушевність. За традицією, два тижні колядники ходили від хати до хати, співаючи величальних пісень. Відродження цієї традиції несе не лише людську визначеність, а й довіру, теплоту взаємин.

Сучасникам космічно-ядерної ери для душевного благополуччя і комфорту необхідні й такі народні звичаї: *традиційні колядки-вітання, новорічні засівання, щедрівки* (прадавній звичай віншування хлібороба, побажання хорошого врожаю, щастя в новому році).

Український календар має чітко виражену слов'янську основу Передхристиянське свято зимового сонцестояння стало початком аграрного року В гуцулів він відзначався 7 січня, інші вважали, що рік розпочинається на Семена Стовпника (14 вересня) — це збігалося з давнім церковним календарем.

Січень в українському народному календарі — місяць, яким розпочинається новий рік. До нас дійшов відгомін цікавих свят і обрядів, що побутували серед предків саме в січні. Так, напередодні "багатої куті" (7 січня), чи Коляди, господар прагне умилостивити злі стихії, запрошує їх допомогти виростити хороший урожай. На допомогу злим силам приходить Чорнявка — Меланка (13 січня), котра хоче приспати Ярила і викрасти Сонце.

Наставала ніч, коли Меланка була повновладною господинею і могла викрасти не лише Ярила, а всіх, кого хотіла. Тому щедрувальники одягали маски, аби їх не могла впізнати Меланка. А на "голодну кутю" (18 січня) розпочиналася вирішальна боротьба Меланки за своє панування. Тоді виходили на вулиці хлопці, щоб стукати качалками по тинах і воротах, лякаючи Чорну, 19 січня у воді прорубували ополонку, прикрашаючи навколо неї все. В цю ополонку заганяли Меланку, викликаючи добрих і ласкавих богів. "Якщо на "багату кутю" зоряно, то й урожай буде" "Зоряна ніч на Меланії зичить людям здоров'я і силу на цілий рік", "Якщо на Новий рік дерева покриті памороззю, то буде добрий урожай" Все це — наслідки вікових спостережень, які викристалізувалися в чіткі прикмети-прогнози.

Лютий у народі отримав прізвисько лиходія. За переказом — це час, коли злі стихії послали найсильнішого з-поміж себе — Водяна —

забрати у людей Сварогове тепло і заходолити їх. Тому і намагається Водян залити й охолодити землю. В лютому частішає суперечливий хід подій у природі. Ще стоять міцні морози, а все вище піднімається сонце, тане сніг на стріхах; 15 лютого літо пролетить над землею на Перуновій колісниці, часто під супровід грізного грому В цей день, за народним повір'ям, зустрічається літо з зимою (Стрітення), або свято проводів зими. З ним пов'язані народні обряди, а також повір'я, приказки: "Якщо півень води нап'ється, то селянин горя набереться", "Коли на Стрітення від морозу яйце трісне, чекай на хороший врожай — погода буде помічницею всім чесним хліборобам"

У давнину наприкінці лютого відзначали свято на честь Велеса — бога всіх тварин, покровителя мистецтв і мандрівників. Тоді рубають ополонки у ставках, щоб риба не задихалася, майструють шпаківні для гідної зустрічі вісників Весни.

Жоден з місяців українського календаря не має стільки назв, як *березень: березіль, березоль, берузоль, веселик, березинець, черпень...* Прийде березень, потечуть струмки, потемніє ліс: з'являться бруньки та перші квітки. Це грізний Перун прилетів, розбудив від зимового сну землю. За переказом, колись не було Березня, отже, не було Весни, а на землі господарювала Погода — донька Стрибога і Златобаби. Всі залицялися до неї — Білобогові, Чорнобогові сини та внуки. То ж коли пригорнеться Погода до Ярила, все квітує, а заграє до бородатого Водяна — дощ і хлюпавка довкола. Залицяється Погода до Морозка — льодова криця сковує землю, завалює снігами світ. Покликала Златобаба мудрих дочок — Світову Вечірню і Ранішню Зорю порадитись, що вдіяти з Погодою, як лад на землі навести. Пряли вони нитки для намітки, яка допоможе забрати у Погоди владу над стихіями. Покривали наміткою Погодиш дівочі коси і призначали їй стати удовицею, що має народити 12 синів, — за час від найдовшої ночі до найбільшого дня. В колибі лісорубів народився той, кого назвали Січнем, у люті морози в барлозі ведмедиці появився Лютий, у березовім гаю — Березень, та й ще один зразу ж знайшовся. Він був схожий на свого злого діда Чорнобога — Чорнець, страшний для людей: "Як прийде місяць Чорнець, то настане світу кінець"· "У місяць Чорнець замерзне й молодець" Та все одно з березня починається весна, а в давнину ще й новий рік. На весняне рівнодення — 22 березня — відзначається день перемоги Березня над Чорнцем. У передостанній день Березня виносять бджіл із зимових сховків, бо має прилетіти на легких санках, запряжених золотокрилими бджолами, сам посланець Весни, ніжний теплий Легот. Про його приліт відомо всюди, навіть у глибинах Славутича починається Весна.

Березень віддає владу *квітню.* Вечорами виходять із осель красуні Криниці, прокидаються від зимового сну Мавки. Виганяє Марена з землі первоцвіти, щоб Веснянки мали з чого сплести перший вінок Вес-

ні. Теплі Вітрові женуть геть північних гостей, котрі панували на землях Даждьбога. Квітень вступає у свої права і готує все, щоб на сьомий день свого володарювання на землю прийшла Златобаба з її найкращими друзями — птаством, яке розпочинає звивати гнізда. Прилітають ластівки, а лелека до цього дня вже знесе яйце. Люди намагаються передбачити майбутній урожай. Якщо 1 квітня на полях ще лежить сніг, холодно — це обіцяє хліборобу неврожайне літо. Коли 7 квітня землю укутують густі тумани, то, за народним повір'ям, усім наддніпрянським селам загрожує повінь. Погожий, ясний день обіцяє усім добрий урожай. Прибуває на землю грізний Перун, який блискавкою розбуджує все живе, тоді розпочинається новий цикл—пробудження й квітування, вступає в права новий рік. "Перший грім при північному вітрі — на холод, при південному вітрі — на суху і теплу весну, при східному — на суху і теплу весну, при західному — на мокру весну", — кажуть у народі.

В *травні* Весна готує посаг для своєї доньки, щоб віддати Ладу Ладові. Трапилося так, що коли покликав Березень Квітня на допомогу, щоб не згубив Чорнець квіти в Лади на вінку, то не зміг він прибути через густий сніг. І так кожного разу негода заважала Квітню. Поїде саньми — повінь дороги затоплює. Сідає на човна — вода замерзає. Засмучений Квітень пішов до Травня за порадою. А той порадив ось що: слід покласти на воза сани і човна. Так і доїхав до Березня Квітень. Відтоді розсердився Чорнець на Травня і намагається йому відплатити несподіваними морозами, зіпсувати весняне квітування. У народі завважили: коли жаби в *травні* голосно квакають, а потім раптово замовкають, — це перед похолоданням. Гуси сидять, поховавши голови під крило, — також перед похолоданням. Соловейко заспівав 15 травня (Борисів день) — похолодання на два тижні. Однак холоди не можуть налякати і розігнати Мавок та Берегинь — дружок Лади, котра готується до шлюбу з Ладом.

Весілля відбудеться, відійдуть холодні дні, запанує тепло, рясним цвітом заквітує земля.

З глибини віків, з покоління в покоління передаються в прекрасних поетичних обрядах і розмаїтті пісень легенди про те казкове весілля, коли ясноокий син Ярила вибрав наречену, красуню Ладу На честь такої події збиралися дівчата для хороводів і маївок. У центрі сиділа найвродливіша, найпрацьовитіша, найпривітніша дівчина — Лада. Її прикрашали вінками, ставили біля ніг глечик із молоком, сир, масло, — можливо, так робили наші далекі предки у божницях біля своїх покровителів. З тих далеких часів дожили до нас чарівні та неповторні за мелодикою й задушевністю, ліричністю пісні:

Лебедина, Лебедина
Да на дівчину походила.

Ой Ладо іде, коня веде,
А за Ладом весняночка,
Голосисті паняночки.
Витанцьовують, співають,
Зупинить коня благають.
— Постій, Ладо, не ходи.
Конем льону не топчи,
Не зеленую травку,
А шовковий льон...

Цілу ніч співають дівчата, чекаючи появи Сонця-Ярила, що має благословити сина на союз із Ладою.

Після пісень і танців біжать дівчата до обраної ними Лади і намагаються вхопити кинуті нею віночки. Котра першою зловить вінка, тій незабаром заміж виходити. У цей день прислуховуються дівчата до пташиних голосів. Коли почує дівчина, як кує зозуля, то знатиме, чи довго ще буде з батьками.

Після цього свята справляли основне торжество — день Даждьбога, яке з часом замінив православний Юрій, уособивши найкращі якості попередника. Він покровитель землеробства, скотарства і грізний повелитель вовків. Вважалося, що на Юрія роса має цілющі властивості. Донині народні знахарі, котрі лікують травами, збирають на Юра росу з черемшини.

Народні прикмети в цей період достатньо достовірно передбачають майбутній урожай: "Коли сховається в жито ворона — чекай на урожайне літо"; "Якщо жито буде горобцю по коліна — чекай лиха"; "Якщо дощ на Юрія — буде хліб і в дурня"

Травень в Україні вважають найважливішим місяцем — завершується сівба яровини, висаджується вся городина.

Промайнула весна, і *червень* привів літо. Початок цього місяця збігався з білінням полотна. Коли розквітали сади, дівчата і жінки збиралися біля річок, озер чи ставків і розстеляли на берегах довгі полотнища, що вибілювалися на сонці й ставали ніжні, шовковисті.

З глибини віків прийшло до нас відзначення у червні Зелених свят, Клечальної неділі. Головний їх атрибут — прикрашення садиби зеленим гіллям і запашною травою. За цим святом стоїть ще одна дуже важлива, життєво необхідна справа — народне травозбирання, що становило колись основне джерело ліків. Розпочинали збирання лепяшнику, любистку, кропиви, звіробою, золототисячника, м'яти, кульбаби, папороті, молодила, подорожника, рути, полину та ін. Чарівна рослина полин і тепер продається в аптеках для лікування шлунка, поліпшення апетиту Чимало інших трав і зілля успішно застосовується в сучасній медицині.

Донедавна в селі жодна дівчина чи жінка не виходила з хати без полину, жодна не пішла б без нього в поле, не набрала б води, не вкинувши в неї стеблини полину Вважалося, що полин мав чарівну силу на Клечальну неділю, коли розпочиналося своєрідне літнє свято — одне з тих, які знайшли оригінальне обґрунтування в прекрасному фантастичному світі слов'янської міфології.

На це свято, за повір'ям, з далекого раю на землю сходили чарівні Нави, Мавки, Криниці, Берегині, Літавиці, Огневиці, Лоскотарки. Русалки виходили з води. Вродливіші за людей, голі, з прекрасним довгим волоссям Нави плавали в річках і ставках. Мавки гойдалися на гіллях дерев, на цямринах сиділи статечні Криниці, в полях забавлялися веселі Лоскотарки, у горах і долинах шугали Літавиці й Огневиці. Горе було тому, хто зустрінеться з Лоскотаркою"" або кого причарує прекрасна Криниця. Єдиним засобом порятунку від цього багатоособового царства був чарівний полин. Захований під пояс або зашитий в сорочку під пахвою, він рятував від усяких напастей і чарів. Тим, хто хотів побачити Мавку чи Лоскотарку, допомагав любисток. Весь червень — чарівний. Він дарує людям найдовші дні та найкоротші ночі, в червні відбувається поворот сонця на зиму

Початок *липня* збігається з найвідомішим святом, яке прийшло до нас з далекого минулого, — Купала. Воно посідає чільне місце з-поміж інших календарних свят і обрядів. Повне таємничості та образно-поетичної спадщини, свято Купала дотепер певною мірою залишається загадковим щодо основного змісту Напевне, не всі легенди, які б могли розкрити суть всіх його символів і дійств, дійшли до нас. Купала як містична істота не входить до слов'янського пантеону Це радше персоніфікація самого свята, коли подія виступає в конкретному образі. Відома Масляна (свято Місяця, Колядки), яка набула певної образно людської визначеності.

Народ зауважив, що після найдовшої ночі 22 грудня відбувається поворот сонця до весни. На 15-й день після цього настає Коляда. Другий поворот сонця відбувається на 15-й день після найкоротшої ночі (22 червня), тоді й відзначається Купала. Найцікавіший його момент — обряд потоплення ляльки, опудала, що мало людську подобу і різні назви в різних місцях. Це могла бути Марена, або Морана, Ляля, Лада, в деяких піснях згадується Ганна. В Ганні дехто з дослідників вбачають останню дружину київського князя Володимира — Анну, візантійську царівну

Купальські обряди та дійства збереглися в українських народних казках, в основу яких закладені стародавні міфи. Міфічний Вуж із великого озера викрав доньку Сонця якраз у момент найпишнішого розквіту природи. Так образно наші пращури обґрунтовували причини

повороту сонця на зиму, до майбутнього приходу холоду, повернення на землю злих Чорнобожичів.

Існувало переконання, що в купальську ніч людина може стати щасливою, розумною, багатою. Той, хто в ніч на Купала зірве чарівний цвіт папороті, може досягти всього. Народна фантазія витворила чимало перепон, які необхідно подолати, аби заволодіти чарівним цвітом. Потрібні величезне вміння, хитрощі, терпіння, щоб вирвати від злих духів чарівну силу

Таємничо світили вогні свічок на вінках, які дівчата пускали за водою і за якими гадали, звідки прийде суджений. На святкові ігрища сходилася молодь вибирати собі наречених. Добували "живий" вогонь — розпалювали вогнища, пари перескакували через полум'я, щоб перевірити, чи міцним буде їхнє єднання і благополучною майбутня сім'я. В цю ніч шукають хлопці та дівчата чарівних трав, щоб протистояти підступам Мавок, Огневиць і Літавиць, котрі у купальську ніч, за народним віруванням, могли набувати будь-якої подоби і навіть з'являтися перед юнаками в образі коханої дівчини. Така "з'ява" в річку може затягти, а іншого з кручі зіштовхнути або з дерева скинути. "На Івана Купала кого поб'ють — пропало", — говорить народна приказка.

За народним повір'ям, яке збереглося на Чернігівщині, у цю ніч розквітає золотим цвітом ліщина. Хто побачить таку квітку — обов'язково знайде козацький або татарський скарб. Хто хоче розбагатіти, той повинен іти до схід сонця в поле і шукати житню стеблину з двома колосками, а коли її знайдеш, необхідно відразу копати в цьому місці, не думаючи про гроші, бо пропаде безслідно скарб.

За народним повір'ям, у купальську ніч дерева переходять з місця на місце, розмовляють між собою. І хто почує ту розмову, той ніколи не згубить живого дерева, не скривдить жодної рослини. В такої людини завжди сад гарний, а в ньому все добре цвіте і родить. Коли ж розпочинався новий день, знахарі ходили на луки й узлісся за травою-зіллям, яке саме в цей час має найцілющішу силу Після свята настає гаряча пора — косовиця, а потім і жнива. "Після Івана не треба жупана" "Вимоліть, попи, дощу до Івана, а після і ми, грішні, вмолимо", — говорять на Переяславщині та на півдні України.

Попереду ще буде тепле і ласкаве бабине літо. За народним повір'ям, це Морена виривається з водяного полону і повертається на рідну землю.

Наступний місяць в українському календарі має назву *серпень,* що вказує на широке застосування населенням України такого важливого інструменту для збирання зернових, як серп. Серпень — пора жнив. Страшні бувають грозові ночі наприкінці липня й на початку серпня, їх у народі звуть горобиними (сильна блискавка і гучний грім не дають заснути горобцям), вони і спричинили фантастичну персоніфікацію

народних уявлень про довкілля. Сонце повертає на осінь, і над землею літає грізний Перун з громами і блискавками. Існує прикмета: коли 1 серпня впаде дощ, то вся осінь буде дощовою. За повір'ям, на початку серпня Перун покидає землю і йде на луги Даждьбога. У цей день люди докладали всіх сил, щоб зібрати кращий урожай. Існувало переконання: якщо вродила добра капуста, — її накривали на Іллю горщиками. Коли ж Ілля розійдеться дощами на початку жнив, то може наробити гнилля. Після Іллі у воду входити не рекомендують, приходить Спас — готуй рукавиці про запас. Літо наближається до кінця, завершуються жнива — це й нелегка і виснажлива праця традиційною народною толокою.

Часто за серпнем настають погожі *вересневі* дні. Проте не завжди можна чекати доброї погоди. За прадавньою легендою, щедро роздавав дітям тепло Даждьбог, і зростали вони добрими, щедрими і хоробрими. А біля Києва жив у кузні Сварог і кував нове сонце. Недалеко мешкала й одна з доньок Сварога — золотоволоса Липа, котра годувала бджолині рої Ярила. В її корчмі були хмільні напитки, або так звані напитки Любчика, необхідні для будь-яких київських свят. Випила Липа на одному весіллі келих такого напитку — і закохалася. Від того кохання народила Липа сина, ніжного і золотавого, як сама, і прекрасного, мов батько, — Дністра. Не пробачив Сварог гріха доньці. Не приніс їй щастя Любчиковий напій. Від Липи чорнобровий Дністер подався з якоюсь Літавицею аж у Карпати. А син Липи Віск зростав, захований від очей Сварога. Одного разу побачила його дочка Златобаби — Свічка, котра закохалася в нього з першого погляду Влаштовували у вересні з приводу цього кияни свято, відоме й досі як *Свіччине весігія.* Воно стало чи не найголовнішим святом ремісників, що перетворилося у загальноміське і відзначалося 14 вересня. Тоді дівчата водили хороводи і танки, ставили весільне гільце, прикрашуючи його квітами, стрічками і свічками.

Тяжке горе зробило Липу трухлявою, старою. Утворилося в ній дупло і лише бджоли пам'ятали свою годувальницю, радо поселялися в дуплі, заліплюючи рани воском. Збирали люди мед і навіть поселялися там, де його було вдосталь. Так появилися села під назвою Бортничі.

В народі вважають: після Свіччиного весілля настає справжня осінь. А приходить час осіннього рівнодення (22 вересня) — птахи починають відлітати у вирій. Коли ж загримить у вересні — буде суха і тепла осінь.

Жовтень у народній уяві постає як золотий місяць. Гайовики і Лісовики, намагаючись втішити свою матір Природу, прикрашають дерева золотом, сонячними фарбами. Летить біле тонке павутиння бабиного літа. З цих ниток буде виткана небаченої краси намітка, що покриє голову Природи на Покрову За народними спостереженнями, яка б не була осінь, завжди після Покрови прийдуть ще погожі, теплі дні, іноді вони тягнуться аж два тижні. Коли на бабине літо багато павутиння —

чекайте сухої і теплої осені. Існувало повір'я: намітка, якою покривали голову дівчини, мала чарівну силу, що охороняла шлюб. Навіть за нелюба виходила дівчина заміж, коли він покривав її голову наміткою.

З Покровою пов'язані численні повір'я та поетичні легенди. Впродовж століть, спостерігаючи природу, люди встановлювали залежність між певними метеорологічними явищами. Якщо на Покрову вітер віє зі сходу — зима буде холодна; з півночі — холодна, з хуртовинами; з півдня — тепла. Ранню і холодну зиму віщує відліт журавлів до Покрови.

Листопад — останній місяць осені. За легендою, листопад з Пайовиками і Лісовиками прикривають від морозу землю теплою ковдрою з листя, аби їй не було так холодно. В листопаді продовжувалися сватання та весілля. До Дмитра (8 листопада) хлопці сватались до дівчат. "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі — хоч комин витри", — жартували над тими, хто перебирав і хитрував з нареченими, а потім залишався дівувати ще рік.

У листопаді чекають покарання Мавки, Лоскотарки і Нави, які завдали людям горя. Не зможуть пірнути вони у воду чи заховатися в дуплах дерев, а за скоєне стануть билинами в полі чи квітками в лузі, Нави — квітками латаття або беззахисними рибками в річці. Лоскотарка перетвориться в пшеничну стеблину, яку жатимуть і молотитимуть. Навіть змії, що кусали людей або тварин, не поповзуть у тепло, а замерзнуть від лютих морозів, загинуть голодною смертю.

У давнину святкували жінки в листопаді день покровительки родинного добробуту — великої Мокоші, котра в часи християнства стала святою Параскевою, покровителькою ткацтва і всіх прядильниць. Тоді починали ткати і прясти, шити і вишивати, адже роботи в полі та на городі завершувалися.

В народі кажуть. березень і листопад — мов брат братові. Нестійкий погодою, каверзний і непередбачуваний, листопад нагадує перший весняний місяць. Різниця між ними полягає в тому, що березень знаменує весну, а листопад завершує осінь.

"Листопад і коло, і полоз любить", "У листопаді на колесах виїзди, а полоз на віз клади" Існує чимало регіональних назв листопада: *напівзимник, ворота зими, грудкотрус, листопадень, падолист.* На Поліссі тривалий час зберігалася назва листопада *братчини.* Це слово відбивало спільні обряди і дійства, пов'язані із закінченням осені. Саме тоді виникала можливість, щоб згуртуватися, повеселитися і відпочити, справити весілля, сходити на вечорниці та досвітки. Переважно на Михайла (21 листопада) у селах готували медові напої для свята, на нього збиралися всі мешканці, вперше "виходили на люди" молоді пари, які відіграли весілля. Ще у "Повісті минулих літ" згадувалося, що київський князь щороку наказував "ситити триста варок меду", тобто готувати спеціальні медові напої на честь великих свят і військових перемог, зведення храмів та ін.

Казали в народі: "Листопад — вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат"

Грудень завершує календарний цикл. У часи Київської Русі останній осінній місяць називався *груднем,* а сучасний грудень — *студнем.* Це об'єктивніше відображало стан природи. Грудень і січень завершували рік, а новий цикл розпочинався у березні. Грудень — непривітний, похмурий і морозливий місяць. Заклякає, замерзає у тверде груддя земля, а інколи замість снігопаду випадають холодні дрібні дощі. Хижі, лихі Стрибожичі зірвали з лісів убори.

Потайки у кузні Сварог виковує нове сонце, готується до наступу на холод і злі сили. Дні короткі, ночі довгі; щоб скоротити темні ночі, збиралася молодь на вечорниці, які були найпопулярнішими саме в грудні, між днем Катерини й Андрія. Приходили дівчата, щоб погадати про майбутнє, дізнатися про подальшу долю. Наваривши каші з маком, вони виходили за ворота і закликали долю на вечерю, щоб допомогла впізнати їм судженого, підказала, чи буде щасливим шлюб. На Катерини, Андрія зламували вишневу гілку і ставили у воду на вікні. Загадавши бажання, чекали — розцвіте гілка чи ні. У грудні Сварог закінчує виковувати сонце, а на Коляду молодий Ярило виведе його на небо — і розпочнеться новий річний цикл.

Такими глибоко поетичними легендами і казковими образами наповнений український народний календар, який складався впродовж багатьох століть, фіксуючи не лише досвід і спостереження за природою, довколишнім світом, а й пісенну душу великого народу, його благородство і працелюбність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Андріївський В. **Звичаї і обряди українського народу. — Краків, 1941.**

Борисенко В.К. **Традиції і життєдіяльність етносу.На матеріалах св'ятково-обрядової культури українців. — К., 2000.**

Борейко В.Е., Грищенко В.Н. **Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов. — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 1999.**

Грушевський Марко. **Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. — К., 1995.**

Крищук М. **Українська міфологія. —Тернопіль, 1994.**

Матвеева #., Голобородько А. **Святі і свята України: Календар церковних свят і народних традицій: Словник-довідник. — К., 1995.**

Рябчук В.П. **Календар природи. — Львів, 1995.**

Скуратівський В. Т. **Дідух: свята українського народу. — К., 1996.**

Скуратівський В. Т. **На крилосах храму. Екологічні уявлення українського народу, —К., 1998.**

Тиводар М.П. **Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст.: Історико-етнолог. дослідження. — Ужгород, 1994.**

РОЗДІЛ XIX

ФОЛЬКЛОР

Усна народна творчість або, як її ще називають *фольклор* (folk-lore, *букв.* — народна мудрість) — складова художньої культури народу, його неписана словесність. Вивченням її займається спеціальна філологічна дисципліна — фольклористика. Водночас за змістом і характером поширення та функціонування вона тісно пов'язана з різними ділянками побуту і становить складову частину народної традиційно-побутової культури. Отже, належить і до предметної сфери етнографії. Саме на цей етнографічний аспект фольклору звернемо основну увагу

Уснопоетичне художнє слово супроводило людину з її першопочатків, з часу виникнення мови ввійшло у життя, побут як один із засобів задоволення притаманної людині потреби прекрасного, органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень. За походженням воно таке ж давнє, як і наскельні малюнки первісної людини та виявлені в багатотисячолітніх глибинах археологічних культур предмети побуту з різними орнаментальними прикрасами тощо.

Регулярні записи творів усної народної словесності проводилися з кінця XVIII-початку XIX ст. Тому багато з архаїчних верств фольклорної традиції втрачено. Однак і в матеріалі, зібраному в пізніший час, і що записується аж до наших днів, стикаємося з численними змістовими, образними елементами глибокої давнини. У різних жанрах українського фольклору, зокрема, обрядового, казкового, дослідники простежують відгомін побутово-звичаєвих відносин родового ладу, реалії укладу життя, суспільного устрою, історичних подій часів Княжої Руси — України, татаро-монгольського лихоліття, пізнього Середньовіччя, епохи литовсько-польського поневолення України, багатовікової боротьби українського народу проти чужоземного уярмлення, за свободу і незалежність. Однак, безумовно, твори фольклору найбільшою мірою відображають важливі події, характерні аспекти, явища суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання новішого часу — часу, коли ці твори збиралися, записувалися з живого народного побутування.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФОЛЬКЛОРУ

Фольклорові властиві усна форма поширення (передача між людьми способом прямої контактної комунікації). Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, певними переживаннями, настроями. В цьому процесі від-

бувається і саме творення фольклору Починається воно в кожному конкретному випадку від певних творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких у минулому майже повністю загубилися. Лише в декотрих випадках народні легенди чи писані джерела зберегли наймення авторів поодиноких пісень, наприклад, дівчини-козачки Марусі Чурай з XVII ст. і козака Климовського з XVIII ст., якому приписується створення широковідомої пісні "Їхав козак за Дунай"

У новіший час таких авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Проте щоб індивідуальний твір набув статусу фольклорного, він, по-перше, повинен створюватись в дусі народної традиції, народних уподобань і певної потреби, по-друге, неодмінно зазнати в процесі поширення шліфування, обробки, переробки — навіть дуже істотної. Не становлять винятку і твори відомих письменників, що переходять у вигляді пісень, приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому помітних змін порівняно з первісним авторським текстом. Зрештою, проблема авторства мало цікавить усну народну традицію, виконавців тих чи інших творів.

Отже, характерна ознака фольклору — його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що є водночас і процесом колективного творення, додавання "до чужого прекрасного свого кращого"

Яскравим виразом колективності творення у фольклорі та вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів — їх варіантів. Збирачами фольклору записані в різних місцевостях численні варіанти широко популярних і менш відомих пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре примітна навіть у звичайному побуті. Самі виконавці з народу нерідко констатують, що ця пісня чи казка інакша "в нас", ніж "у сусідньому селі" або навіть на другому кутку села. *Варіантність* чи навіть *багатоваріантність* — одна з головних ознак фольклору — стосується всіх його родів, видів і форм: віршових, поетичних і прозових (оповідних).

Різноваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання. Виконавець не просто повторює готовий текст, поетичні форми, а нерідко пристосовує їх до певної ситуації, події, осіб — імпровізує. Імпровізаційність властива всім формам народної словесності, зокрема характерна для похоронних голосінь і коротких пісенних форм — приспівок до танців, пісенних діалогів, коли виконавець повинен швидко зреагувати і доречно відповісти на ту чи іншу пісенну фразу, строфу, приказку

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його *усність* — усна форма творення, побутування, синхронне і діахронне передання, тобто поширення творів фольклору в певний час і його різночасове

передання від покоління до покоління. Значна роль при цьому належить пам'яті. Саме в пам'яті носіїв фольклору, його індивідуальних і колективних виконавців зафіксовано весь багатоплановий обсяг фольклорної інформації, її сюжети, тексти, форми, стабільні стереотипи. З цього випливає і визначальне функціональне значення пам'яті в утвердженні традиції народної усної словесності. Недарма в науці існує думка, щі) фольклор — це мистецтво пам'яті.

Отже, характерними особливостями усної народної творчості, що відрізняє її від інших ділянок народної культури, зокрема від такої близько спорідненої з нею сфери художньої словесності, як література, є усність і значущість пам'яті у творенні, побутуванні та переданні фольклорних творів, колективний характер народної творчості, невизначеність індивідуального авторства — *анонімність:* пов'язаність побутування і розвитку із певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями — тобто традиційність у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами — *імпровізаційністю,* чим у свою чергу зумовлюється і така специфічна риса, як різновидність текстів, мелодій більшості фольклорних творів — їх варіантність.

У новіший час, у наші дні ознаки фольклорності змінюються. Скажімо, поширення фольклорних творів може відбуватись не лише в усній, а й у письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації — преси, радіо, телевізії. Частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати свій твір, і в письмовому вигляді він потрапляє у фольклорний обіг Сюди ж нерідко входять і твори літературного походження, зокрема тих авторів, котрі творять у дусі фольклорної поетики. У цьому процесі новітнього фольклоротворення може більш чи менш виразно простежуватись співвідношення та співзалежність індивідуального і колективного, традиційного і нового. Неодмінною умовою входження твору до фольклору — його фольклоризації — є його життя, побутування за законами усної традиції, законами, що вже незалежні від первісного творця.

Фольклор живе, діє у широкому народному середовищі, за його активною участю. Водночас у цьому процесі винятково важлива роль належить особистості виконавців і так званих носіїв фольклору — обдарованих співаків, оповідачів, мудрих, дотепних людей, котрі мають у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміють яскраво донести їх до ширшої аудиторії. І сьогодні нерідко спостерігаємо, що в тому чи іншому колективі, гурті вирізняються люди, які вміють заспівати, щось розказати цікаве, дотепне, добре володіють народним словом. Колись роль і значущість таких людей були набагато вагомішими. Вони мешкали у кожному селі, були бажаними в кожному гурті, виконували фун-

кції заспівувачів, лідерів молодіжних громад, вечорниць, різних урочистостей і розваг, наділялися гідностями обрядових чинів: весільних старост, старших свах, дружбів, їх цінували, поважали. Такі талановиті особистості, зокрема народні співці, кобзарі, лірники, казкарі, часто виступали найактивнішими співтворцями фольклору Наприклад, знамениті виконавці українських народних дум та історичних пісень — кобзарі — напевне, як вважають дослідники, були також їх основними творцями.

СТРУКТУРА, ЖАНРОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Усна народна словесність — це передусім високий вияв духовності народу, одна з форм його свідомості, узагальнення життєвого досвіду, вияву колективного світогляду й естетичного ставлення до дійсності. У фольклорі відображені різні прояви життєдіяльності людини, її духовні та матеріальні потреби, історичне буття, соціальні відносини, характерні реалії сімейного і громадського побуту, філософія, вірування, релігійні, морально-етичні, звичаєво-правові установки, естетичні ідеали, особисті людські переживання, настрої. Залежно від розмаїття змісту і формальних ознак багатогранний і багатоплановий національний фольклорний масив класифікується на різні форми, роди і види — жанри творів, їх тематичні групи.

За формальними макроознаками український фольклор поділяється на дві великі групи: віршовий, що найяскравіше виражений у пісенності, та прозовий, який об'єднує різні оповідні види художньої народної творчості — казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти. Можна говорити і про наявність в українському фольклорі третього виду художньої словесної творчості — *драматичного,* що виступає й у формі окремих діалогів, п'єс, сценок для народного театру, ігор, вертепу, і діалогів у віршованих та прозових фольклорних творах.

ВІРШОВИЙ ФОЛЬКЛОР

Його характерна ознака — віршова форма, він складається з різних видових груп. Це передусім *народні* пісні. їх чимало опубліковано у численних збірниках, але друкованими виданнями охоплена лише частина зібраних у різний час пісень, записи яких зберігаються в державних і приватних архівах. Ще менша ця частина у співвідношенні з живим, реальним, воістину безмежним багатством народної пісенності.

За походженням, змістом, приуроченістю, часовою і функціональною прив'язкою весь цей багатий і різноманітний народнопісенний

матеріал у свою чергу підрозділяється на низку груп і циклів. Найзначнішу з них становлять *обрядові пісні,* тобто пісні, виконання яких пов'язане з календарними і сімейними обрядами. Обрядова пісенність належить до найдавнішої верстви фольклору взагалі й української усної народної творчості зокрема. Вона добре збереглася і донесла до нового часу в своєму змісті, мелодиці, формальних ознаках багато елементів архаїки насамперед тому, що здавна була під охороною обряду, становила з ним нероздільну цілість, яку народна традиція вимагала оберігати у певних незмінних формах.

Календарні обрядові пісні тісно пов'язані з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами змін у природі, святами, що в давнину мали на меті умилостивлення сил природи, забезпечення їх сприяння у рільництві, годівлі худоби, бджільництві та ін. У зв'язку з цим у календарних обрядових піснях важливе місце належить аграрним землеробським мотивам. Найвиразніше виділяються в українському фольклорі календарні пісні зимово-новорічного циклу — колядки і щедрівки, весняного — веснянки, гаївки перехідної пори між весною і літом — русальні, літні — купальські, петрівочні, жниварські. На Українському Поліссі визначається і цикл осінніх пісень, виконання яких приурочене до різних видів робіт у цю пору· коли "беруть картоплю" "тіпають льон" тощо.

Колядки і *щедрівки* — величальні пісні, які сягають глибокої передхристиянської давнини. Вони були приурочені до одного з головних свят наших предків — дня зимового сонцестояння, сонцевороту, яке в їхній уяві знаменувало поворот "на весну", відновлення життєдайної сили сонця, світла і життя над зимовим мороком і омертвінням у природі. Багата урочистість, обрядовість і пов'язані з цим святом звичаї та вірування в християнський час були значною мірою перенесені на Різдвяні свята, Новий рік аж до Богоявления (Йорданські свята). До цього циклу християнської святковості приурочений і давній язичницький звичай колядування з його пісенним репертуаром — колядками і щедрівками.

Давня назва *Коляда* подекуди і досі вживається в українському народі як визначення Різдвяних свят. Ця назва закріпилася у більшості європейських народів, зокрема слов'янських. У нас вона зустрічається вже у давньоруських джерелах.

Назва *щедрівка* відома лише в українському фольклорі. Видатні дослідники українських колядок і щедрівок (О.Потебня, В.Гнатюк, Ф.Колесса) не бачили істотної обрядово-функціональної відмінності між цими назвами, вважали другу синонімом поняття *колядка,* утвореним на українському ґрунті від поширеного приспіву "Щедрий вечір, добрий (чи Святий) вечір" Але ці назви фіксували також певний поділ обрядового репертуару відповідно до часу виконання: колядки в Різдвяні свята, а щедрівки — на Щедрий вечір під Новий рік або, як на

західноукраїнських землях, — у другий Святий вечір напередодні Водохрещі — Йордану

Змістові та формі народних колядок, щедрівок властиві ознаки глибокої старовини. В них виразно простежуються первісні уявлення людини, язичницькі вірування з обожествленням небесних світил, сил природи та ін. Ось, наприклад, давня лемківська колядка про початок світу·

Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А но лем було синє море,
А серед моря зелений явір,
На яворонька три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати.

З давніх-давен зберегли народні колядки і щедрівки магічно-побажальну сутність, величальний пафос, коли бажані господарські успіхи, достаток, злагода і сімейне щастя видавалися за дійсність, житейську реальність. Господар "сидить собі у новій світлиці", "золото сіє", рахує "стада незліченні", у нього "воли все половії" "плуги все золотії" "двори все кедровії" "всі коні воронії" за столом бажані гості, а на полі —

Будуть копойки, яко звіздойки,
Будуть стогойки, яко горойки.

Звичаєм народного обколядовування охоплювалися всі члени сім'ї. Окремі колядки адресувалися господареві, господині, хлопцеві, дівчині, малим дітям та ін. У колядках відлунюють часи Київської Русі з князівсько-дружинним побутом, походами хлопців-молодців на Чорномор'я, події боротьби українського народу проти татаро-турецьких нападів і польсько-шляхетського поневолення й інших історичних епох.

У християнський період деякі язичницькі елементи народних колядок і щедрівок зазнали певних змін у напрямі приурочення до Різдва Христового, з'явилися і колядки та щедрівки, основані на біблійних сюжетах. У них розповідається про народження, життя, муки і смерть, воскресіння Христа, мотиви й образи зі Святого Письма нерідко переплітаються з різними додатками творчої народної фантазії. Однак народні колядки і щедрівки загалом стійко зберігали і донесли до нашого часу властиві їм архаїчний зміст і поетичну форму Власне в Україні, за визнанням учених, найкраще і найповніше зберігся цей вид народної поетичної творчості.

Народні колядки і щедрівки не треба змішувати з церковними колядами авторського книжного походження, які тепер найчастіше співаються у різдвяно-новорічні свята. Вони виникли пізніше, відомі з XVI-

XVII ст. і через церкву та школу поширилися між людьми, набули великої популярності. Церковні колядки ("Бог предвічний" "Нова радість стала" "Бог ся рождає" та багато ін.), хоч і відрізняються за змістом і формою від народних, мають все-таки чимало спільного з ними і багато з них влилося в народний обрядово-пісенний репертуар різдвяно-новорічного циклу

Веснянки. Народні звичаї та обряди, пов'язані з весняним пробудженням природи, супроводилися співом разом з іграми і хороводами, що мають в Україні загальну назву *веснянки.* В Галичині їх називають *гаївки (гагілки, ягілки, галагівки).*

Традиційно веснянки співалися ("гралися") в Україні впродовж весни, починаючи від свята Благовіщення (7 квітня), подекуди — ще раніше — від Стрітення (15 лютого). Виконання гаївок приурочене до Великодніх свят. Виконували веснянки і гаївки дівчата і молоді жінки. Лише в новіший час до них допускалися літні жінки та хлопці. У радянський період, коли народні звичаї та обряди переслідувалися і насильно викорінювалися владою, веснянки й інші обрядові пісні співали здебільшого в середовищі жінок літнього віку

Своїми початками веснянки і гаївки сягають далекого доісторичного часу, коли наші предки з великими урочистостями зустрічали прихід весни. Разом з різними обрядами, ворожіннями, магічними діями вони повинні були прискорити весняне оновлення природи, проганяти зиму, забезпечити добрий наступний врожай і щасливе життя людей. Чільне місце посідає возвеличення весни як пори кохання, початку майбутніх подружжів. Ця давня магічна функціональність веснянок проглядає і в збережених досі визначеннях їх виконання — як "гукати" чи "кликати весну"·

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати.
Зиму проводжати.

Веснянки і гаївки зберегли давній хоровий та ігровий характер. Вони виконуються разом з іграми, поділом на хори, які переспівуються між собою; часто пісні хору переплітаються прозовими діалогами, супроводжуються відповідною мімікою, жестами. Це поєднання у веснянках і гаївках словесного тексту, гри, мелодії, танкових рухів, міміки, драматичної дії — тобто синкретизм — також характерна ознака їх архаїчності.

З часом веснянки і гаївки втратили ритуально-магічну функцію, але внаслідок естетичної привабливості вони залишилися улюбленими весняними іграми молоді. І сьогодні, "співаючи весну", граючи "Воротара", "Кострубонька", "Білоданчика", "Просо", "Мак", "Перепілки"

"Мости" "Короля", лише дехто знає чи здогадується про їхній колишній зв'язок з культом сонця, похоронами зими, магічним заклинанням доброго врожаю, щасливого кохання тощо.

У деяких місцевостях України записані весняні обрядові пісні, пов'язані з великодніми обходами дворів — подібно до зимового колядування-риндзівки (на Яворівщині Львівської обл.), райцовання (на Лемківщині), царинні пісні, що співали під час весняного обходу полів, пастуші пісні — під час першого вигону худоби на пашу, пастуші ладканки (на Бойківщині), юріївські пісні (до свята св. Юрія — 6 травня) і троїцькі — до Зелених свят.

Всі вони разом з веснянками, гаївками становлять винятково багатий і різноманітний в українському фольклорі комплекс обрядових весняних пісень.

Русальні пісні. Обрядовість і обрядова пісенність до Зелених свят (Тройці, клечальної неділі, русальної неділі) завершують весняний цикл і водночас започатковують перехід до літнього. Такими є, зокрема, збережені подекуди на Поліссі до нашого часу так звані кустові обряди та пісні, на Полтавщині — Тополя — залишки давнього культу зелені, дерева і Русалії та русальні пісні, що відзначаються і співаються впродовж тижня після клечальної неділі (в *русальный* чи *гряний* тиждень).

Русальний обрядовий цикл пов'язаний з народним віруванням у русалок — міфічних істот, які постають, як уже згадувалося в попередньому розділі, із мертвонароджених або померлих нехрещених дітей і перебувають над водами, в полях і лісах. Особливо небезпечні вони в русальний тиждень, коли можуть заманити до себе і залоскотати людей, зокрема дівчат, чинять різні пакості в полі. Тому обряди і пісні русального тижня спрямовані на умилостивлення русалок або вигнання-проводи їх у такі місця, де вони не можуть бути шкідливими:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили.
Да нашого житечка не ломили.
Да наших дівочок не ловили.

Найкраще збереглися русальні обряди та пісні на Поліссі. З русаліями пов'язані давні звичаї поминання померлих предків.

Купальські пісні поєднані з обрядами, приуроченими до літнього повороту сонця, зеніту розцвіту природи, буяння землі. З давнього часу в них відлунює захоплення людини красою і величчю природи, возвеличення її чарівної сили і впливу на все живе, культ всемогутнього сонця ("Заграло сонечко на Йвана"). У купальських піснях ідеться *про* розпалення обрядового вогнища і перестрибування через нього, сплітання вінків і пускання їх на воду, палення і топлення купальського деревця чи міфічної Мареночки, молодіжні ігри. Проте найбільше уваги при-

діляється оспівуванню любові, мотивам сватання й одруження. Існує чимало ігрових, веселих, жартівливих пісень. Поряд з купальськими до групи літніх пісень належать *петрівочні,* або *петрівчані.* їх співали в розпал літа (назва від свята Петра і Павла — 12 липня), *косарські* та *гребовицькі,* пов'язані з косінням, сушенням, згрібанням і стогуванням сіна. У них також домінуючими залишаються мотиви молодості, кохання, але тут помітний і відбиток думок, хвилювань передшлюбної стадії взаємин молоді, очікування заручин і весіль, прощання з безтурботним дівуванням ("уже наша пісенька минає, половини літечка немає" "уже петрівочка минається, зозуля кувати забувається"). Входять до змісту пісень і буденні мотиви тяжкого, найдовшого в році трудового дня, коли:

Малая нічка петрівочка,
Не виспалася наша дівочка.

Іншу велику групу літніх пісень становлять *жниві.* Вони були поширені в усій Україні як поетичний супровід завершального етапу хліборобської праці — збору врожаю. У них, як і в косарських та гребовицьких піснях, значне місце посідає тема нелегкої праці. Водночас дуже виразні тут і обрядові мотиви, пов'язані із зажинками, — похвала першому нажатому снопу, якого величали "воєводою", і, особливо, з циклом обжинкових обрядів, що складалися із завивання "бороди", — залишеного при дожинанні ниви кущика збіжжя (його обв'язували стрічкою); сплітання обжинкового вінка або прикрашання обжинкового снопа і вручення їх господареві. Обрядовим магічно-побажальним смислом позначені характерні для жнивних пісень мотиви оспівування золотої ниви, що "сто кіп жита зродила" трудівників-"женчиків" котрі "вижали жито на ниві" величання господаря і господині, які змальовані багатими, добрими і щедрими для своїх "женчиків", радо зустрічають і вгощають їх у своєму дворі.

Сімейно-обрядові пісні — це поетичний супровід різних урочистостей і обрядів сімейної групи: народження дитини, одруження, весілля і смерті. У деяких місцевостях України зафіксоване побутування пісень, пов'язаних з народженням, хрещенням дитини —*родильні (народинні), хрестинні.* В них висловлюються побажання немовляті і його батькам, возвеличуються такі основні персонажі актів народження і хрещення, як бабка-повитуха, куми.

Традиційний фольклор, що стосується смерті, похорону і поминок людини, представлений переважно *голосіннями (заводи, плачі, йойкання).* Це дуже давній вид народної поезії. Він походить від первісних вірувань про перехід людини в інший світ, можливість і потребу облегшити оплакуванням перебування покійного в тому світі, перепросити й уласкавити його магічним замовлянням від гніву і образи на живих. Цим зумов-

люваласся тривалість традиційної обрядової присутності голосінь. У змісті голосінь обов'язкові мотиви звеличання справ померлого, вислови жалю за ним, оплакування від імені рідних тощо. У тексті вживаються різні поетичні образи, ласкаві, пестливі слова. Для їх поетики властива вільна речитативна форма — сполука нерівноскладових віршів і, найчастіше, дієслівна рима. Виконання голосінь має характер співаної декламації — рецитації. Ось фрагмент плачу матері за дочкою:

Потіхо моя одненька,
Зазулько моя пишненька,
Душко моя срібненька!
Ти мені хатку веселила,
Ти мені подвіречко украсила...

У групі родинно-обрядової поезії найрозвиненішою і багатою є *весільна пісенність.* На сучасному весіллі виконуються різні пісні. Однак традиційне народне весілля охоплювало як обов'язкову складову спеціальний обрядовий спів. У великій частині Українських Карпат і Прикарпатті обрядові весільні пісні й досі зберігають давню назву — *ладканки,* а на Гуцульщині і подекуди на Покутті — *барвінкові.* Ще донедавна кожна обрядова дія українського весілля всіх регіонів супроводилася спеціальними піснями. Особливо насиченими були обряди вінкоплетення, приготування короваю — коровайний цикл, благословення молодих, прощання молодої з дівоцтвом і подругами, прощання молодої з батьківською оселею та ін.

Весільні пісні наголошують на важливості й урочистості акту одруження, багато моментів відлунює давнім магічним замовлянням щастя, доброї долі, здоров'я, сімейної злагоди та добра, призивання, умолювання небесних і космічних сил, а в християнський час — Бога і святих всіляко допомагати, сприяти молодій сім'ї. В них виливаються настрої молодих, їхніх батьків. Весільним пісням властиві своя мелодика, поважний настрій, глибокий ліризм. Водночас немало і веселих, жартівливих, насмішливих пісень, адресованих старості, дружбам, дружкам, музикантам, кухаркам. Виконували весільні обрядові пісні здебільшого жінки-свахи, дружки і лише в окремих випадках — чоловіки.

До обрядового фольклору належать також різні *примовки,* традиційні прозові формули, *побажання,* промови, але основне його багатство становлять пісні.

Необрядові пісні — це друга велика частина поетичного фольклору До них належать народні думи, історичні пісні, баладні, суспільно-побутові й родинно-побутові ліричні пісні, жартівливі та гумористичні, колискові й дитячі, набожні, лірницькі пісні.

Думи— відомий лише українському фольклорові вид народної епічної поезії. Вони характерні речитативною формою, властивою для го-

лосінь, нерівноскладовістю вірша, відсутністю строфи й оповідним (епічним) способом викладу, розвинулися на ґрунті лицарської історії козацтва і найбільше розцвіли у XVI—XVII ст. Однак своїм корінням сягають традицій епічної творчості епохи Київської Русі, простежується, зокрема, переклик зі "Словом о полку Ігоревім" Найдавнішу верству становлять думи про боротьбу козаків з татарами і турками, страшну турецьку неволю (плач невольника, Маруся Богуславка, втеча трьох братів із Азова), лицарську смерть козака (Іван Коновченко, Федір Безрідний, Самарські брати), визволення з неволі, військовий похід (Самійло Кішка, Олексій Попович) та ін. Група народних дум присвячена визвольній боротьбі українського народу на чолі з Б. Хмельницьким.

В думах оспівано героїзм і патріотизм у боротьбі проти тиранії та поневолення, утверджено ідеали свободи, справедливості, честі, людської гідності, осуджено зрадників, які "заради лакомства нещасного" зрікаються свого народу і віри. Поряд з героїчними темами думи відстоюють принципи мирного, справедливого життя між людьми, проголошують, що "людська кровця — не водиця, проливати не годиться" звеличують шанування батька, матері, роду, старших людей.

Створювали і виконували думи здебільшого самі ж козаки, зокрема, талановиті з-поміж них співці, кобзарі, котрі брали участь у походах, були безпосередніми учасниками зображуваних подій. Згодом, аж до XIX-XX ст. основними носіями, виконавцями дум залишалися народні кобзарі, оскільки дума — складний вид народної поезії, що вимагає від виконавця спеціальної підготовки, вміння супроводити спів грою на кобзі чи бандурі.

За змістом близькі до дум *історичні пісні*, де оспівано історичні події й особи, дана загальна характеристика певної епохи. Провідною в українській історичній пісенності є тема захисту і визвольної боротьби українського народу з чужоземними поневолювачами. Особливо велику групу становлять історичні пісні про захист рідної землі козаками від ординських татаро-турецьких нападників, польсько-шляхетського і московського поневолення. В цю добу народне пісенне слово створило галерею яскравих образів козацьких героїв (Байда, Морозенко, Сулима, Павлюк, Сагайдачний, Нечай та ін.). У народних історичних піснях відображені події гайдамаччини, боротьба опришків Карпат і Прикарпаття проти соціального і національного поневолення, скасування кріпацтва, лихоліття Першої і Другої світових воєн. Найновішу верству українських історичних пісень становлять стрілецькі та повстанські пісні. Вони виникли на ґрунті визвольних змагань українського народу у XX ст.

Народні думи й історичні пісні — справжній поетичний літопис українського народу.

Пісні-балади розповідають про події побутового чи соціально-побутового характеру з трагічним кінцем. Найголовніша їх тема — нещасливі сімейні взаємини: мати хоче отруїти нелюбу невістку й отруює при цьому сина; чоловік убиває дружину через наговір матері чи з намови коханки; сестра отруює брата за намовою коханця; мандрівні хлопці-молодці обдурюють дівчину і топлять або спалюють її, прив'язану "до сосни косами" пан убиває селянського хлопця, котрого покохала пані.

Нерідко в сюжетах балад важлива роль належить фантастичним елементам, незвичайним перетворенням (метаморфозам): заклята свекрухою невістка перетворюється в тополю; проклятий матір'ю син стає явором; нещасливо видана заміж дочка пташкою прилітає до матері; дівчина чарами прикликає милого; діти-сироти розмовляють із померлою матір'ю.

В багатьох випадках сюжети і мотиви баладних пісень переходять від одного народу до іншого, тобто мають мандрівний характер, наприклад, пісні про розбійників. Водночас у складанні баладних пісень важливу роль виконує і власний національний матеріал, у тому числі історичний. Так, на основі історичного буття українського народу склалися балади про татарський або турецький полон, козацьку смерть у чистому полі, вбивство паном дівчини, яка не схотіла йому покоритися (про Бондарівну), пісні про опришків та ін. Народні пісні-балади часто використовують письменники. Вони слугували основою для низки творів Т.Шевченка, зокрема його балад "Тополя" "Утоплена", для п'єси М. Старицького "Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці", драми І. Франка "Украдене щастя" та багатьох ін.

Ліричні пісні — це народнопоетичні твори , які виражають думки, переживання, настрої людини. їх багато в обрядовій пісенності, а в необрядовій — зосереджені здебільшого навколо тем і мотивів соціального чи побутового характеру У змісті, мотивах, образах ліричних пісень відбилися різні аспекти та вияви суспільного і приватного, домашнього життя людини. Залежно від цього вони поділяються на дві великі групи: *суспільно-побутові* та *родинно-побутові.*

Перша група охоплює *козацькі* пісні—про звитягу, подвиги і смерть мужніх захисників Вітчизни, тугу за ними їхніх рідних, коханих; *чумацькі* — тривалі та небезпечні мандрівки чумаків у Крим або на Дон за сіллю і рибою, трагічні події в степу, недугу і смерть чумака;*рекрутські, солдатські* — насильне захоплення молодих хлопців у солдати, їхнє багатолітнє поневіряння у казармах, військові походи, каліцтво і смерть за чужі інтереси; *наймитські, бурлацькі* — про недолю бідних наймитів і тих, хто змушений був шукати заробітків поза рідним домом; *ремісницькі,* де відображені заняття різних ремісників (шевців, ковалів, кравців, бондарів, купців та ін.) і ставлення до них селян; *емігрантські* —

пісні тих і про тих, котрі змушені через безземелля, злидні, переслідування влади покидати рідний край, родину і шукати кращої долі на чужині; *робітничі,* поява яких зумовлена формуванням робітничого класу і його боротьбою за соціальні права.

Групу *родинно-побутових* пісень становлять пісні *про кохання.* їх дуже багато, і відображають вони широкий спектр настроїв і переживань від світлої радості першого кохання до гіркоти розчарувань, невірності, розлуки; про *сімейне життя,* з-поміж яких особливо виділяються пісні про жіночу недолю — нестерпне буття заміжньої жінки з нелюбим чоловіком, чоловіком-п'яницею, злою свекрухою тощо. До цієї групи належать пісні про недолю дітей-сиріт, бідної вдови, одинокої матері, котра втратила дітей. Родинно-побутові ліричні пісні вирізняються глибиною почуттів і драматизму

Жартівливі та *гумористичні* пісні — складова частина народнопісенного репертуару Вони належать до різних згаданих груп народних пісень, у тому числі й до обрядових. Однак особливо насичені жартівливо-гумористичним елементом, молодечою безжурністю і веселістю короткі одно-, двострофові пісеньки-співанки, що нерідко виконуються як приспівки до танцю. Найпопулярніші з них *коломийки, козачки, шумки, частівки,* їм властивий танковий ритм.

Пісенний фольклор відображає традиційну велику увагу народу до виховання дітей. Вона виражена в численних *колискових* піснях і приспівках, що співають самі діти. Сюди ж належать і різні ігрові дитячі пісні та вірші (заклички, примовки, лічилки, дразнилки, скоромовки та ін.).

У репертуарі мандрівних народних співців-лірників і кобзарів було чимало пісень набожного змісту, основою для них стали біблійні оповідання про Ісуса Христа, Божу Матір, святих, різні чуда, покарання грішників. Чимало таких *лірницьких* пісень і псалмів присвячено морально-етичним темам, взаєминам батьків і дітей. Найчастіше їх складали самі співці та письменні люди, але немало переходило також у народне середовище, ставало фольклорними.

Могутній творчий геній народу яскраво виражений і в різних прозових жанрах усної словесності.

ПРОЗОВИЙ ФОЛЬКЛОР

Велика й вельми істотна частина масиву народної творчості — прозовий фольклор. Крім естетичної, розважальної функції він слугує і певним пізнавальним та інформативним чинником, роль якого в минулому була для людини особливо важливою. Прозовим жанрам фольклору властивий і значний виховний заряд, утвердження гуманістичних принципів життя і людських взаємин.

Носіями і розповсюджувачами творів фольклорної прози були мандрівні веселуни-розважальники і скоморохи, котрі згадуються вже у давньоруських джерелах, а також талановиті, дотепні оповідачі. Крім цього, певний репертуар творів фольклорної прози завжди побутував у колі сім'ї, в більшому чи меншому колективі. Ним забавляли дітей, розважалася молодь на вечорницях і досвітках, а також старші люди.

Однією з найбільших складових фольклорної прози є *казки.* Вони давнього походження і сягають початками міфологічної свідомості людини, себто того періоду, коли світ, природні явища, взаємини людини з природою сприймалися, уявлялися в надзвичайному, фантастичному світлі. Казкові оповідання наші далекі предки трактували так, як їх сьогодні сприймають діти. Згодом вони хоч і втратили для людини пізнавальну сутність, все-таки збереглися як захоплюючі художні оповіді. Впродовж століть казкові сюжети переходили від народу до народу, набуваючи на конкретному національному грунті власного забарвлення і зазнаючи переробок. На національному матеріалі створювалися й оригінальні казки.

Народні казки поділяються на три групи:

1. *Казки про тварин,* в яких головними дійовими особами виступають тварини. Вони мислять, розмовляють і часто наділені алегоричним (переносним, інакомовним) змістом, що відображає життя, характери і взаємини людей.

2. *Чарівні, героїко-фантастичні казки* — розповідь про надзвичайні події, предмети і фантастичних людей, велетнів, силачів (Вернигора, Вирвидуб, Загативода), їхнє чудесне походження, пригоди, різні перетворення (у звірів, птахів, риб, камінь, перстень), крилатих зміїв, бабу-ягу, морського царя, живу і мертву воду тощо.

3. *Побутові казки,* присвячені різним питанням родинного і громадського побуту В них порівняно мало місця посідає фантастичний елемент, а основний наголос робиться на осудженні, викритті негативних явищ життя, несправедливих взаємин між людьми (про пасербицю і злу мачуху, бідну сестру і багатого брата, лукаву жінку і чоловіка, ледарів, дурнів, витівки мандрівних солдатів, циган, зажерливого багача та ін.).

Легенди і перекази — друга велика група фольклорної прози. Легенди за змістом близькі до фантастичних казок, у них головна роль належить чарівному, надзвичайному елементу, але сюжети легенд більш ніж казкові, зорієнтовані на достовірності зображуваного. У них наголошується: те, про що розповідається, мало місце насправді. Чимало легенд грунтується на сюжетах з Біблії, вони розповідають про створення світу, перших людей, рай, пекло, Ісуса Христа, Божу Матір, апостолів, пророків, святих. Багато сюжетів походить від давніх міфологічних вірувань і уявлень (про переселення душ людей у

тварин, перетворення людини в дерево, птахів, уособлення холери, чуми в образі страшної жінки чи тварини). Уже в давньоруських літописах зафіксовані легенди, пов'язані з історичним минулим нашого народу (заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю, славні походи князя Ігоря, Золоті київські ворота тощо). У народних легендах відображені боротьба наших предків зі степовими кочівниками, татаро-монгольськими ордами, подвиги козацтва й інші моменти з історії визвольних змагань українського народу "Чимало легенд прив'язано до назв різних місцевостей, міст, сіл, гір, рік, озер, урочищ, дає народне пояснення їх незвичайного походження.

Перекази — це народні оповідання про історичні події й особи (наприклад, про Хмельницького, Палія, Мазепу, Залізняка, Довбуша). Від легенд вони відрізняються тим, що в них менша роль належить фантастиці, більша — історії, а оповідь має переважно реалістичний характер. Деякі перекази дають також пояснення місцевих назв.

До легенд близькі численні фантастичні народні оповідання, основані на давніх віруваннях у "нечисту силу", різних духів, демонів (домовиків, лісовиків, водяників, русалок, мавок, чортів, упирів), людей з надприродною силою (чарівників, відьом, хмарників тощо), незвичайних мерців, які ходять після смерті, людей, перетворених чарами у вовків (вовкулака) та ін. Це так звані *демонологічні* оповідання.

З переказами споріднені ***усні народні оповідання*** — короткі оповіді переважно у формі повідомлення, спостереження самого оповідача, спогаду про незвичайну пригоду, зустріч, повчальну історію. В новітню добу фольклорна проза поповнилась численними оповіданнями про пережите і перестраждане українським народом лихоліття світових воєн, більшовицьких репресій, жахіття голодоморів тощо.

Як і в народній пісенності, у фольклорній прозі чільне місце посідають гумористичні твори — різні сміховинки, веселі оповідання, жарти і найбільшою мірою ***анекдоти.*** В анекдотах виявляються багаті засоби української народної сміхової культури, невичерпного гумору Вони дуже оперативно відгукуються на животрепетні питання буття — суспільного і побутового. В цьому легко переконатися навіть на прикладі сьогодення, різні явища якого знаходять негайний відгук в анекдотах. Вони не лише весело трактують, висміюють ті чи інші явища дійсності, представників різних верств суспільства, а їдко, сатирично викривають істотні пороки, бездарність і злочинність влади, осуджують демагогів, бюрократів, брехунів, п'яниць, ледарів.

Проміжне місце між віршовим і прозовим фольклором належить коротким народним влучним висловам — афоризмам, які в образній, зручній для запам'ятовування (часто віршовій чи напіввіршовій) формі передають глибокі і цікаві за змістом та яскраві за виразом думки.

До них належать прислів'я і приказки, загадки, прокльони, формули побажання, привітання тощо.

Прислів'я і приказки — стислі крилаті вислови, в яких сконцентровано виражені житейська мудрість і філософія народу Багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини. В них узагальнено багатовіковий господарський досвід народу ("Посієш вчасно — збереш рясно" "Зима без снігу — літо без хліба" "Літом хто гайнує, той зимою голодує", "Я5Ґ хочеш багацько жати, то треба мало спати"), звичаєво-правові та виховні настанови, повчання ("Труд чоловіка годує, а лінь марнує", "Хліб-сіль їж, а правду ріж" "Не спитавши броду, не лізь у воду", "Вірний приятель, що найліпший скарб" "Добра жінка і лихого чоловіка направить" "Хто матір забуває, того Бог карає"), осуджуються людські пороки і вади ("Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись", "Хто вино любить, той сам себе губить").

Провести чітку межу між прислів'ям і приказкою нелегко. Особливістю приказки є те, що вона зазвичай додається до сказаного як афористична ілюстрація, коли прислів'я становить певне узагальнення. Часто приказка — це укорочене прислів'я. Наприклад, з прислів'я "В чужому оці і порошинку бачить, а в своєму і сучка не добачає" як приказка вживається лише друга частина: "В своєму оці й сучка не добачає" У західних областях України обидва ці підвиди народ називає одним поняттям — приповідки.

Загадки (від слова гадати — думати, розмірковувати) — дуже давній і поширений вид народної творчості. Це стислий вислів віршем або ритмізованою прозою з дотепним запитанням, в образних натяках якого міститься і відповідь на нього: "Що іде вперед і не вертається?", "Що горить без полум'я?", "Що сходить без насіння?" *(Сонце),* "Що у світі найбагатше?" *(Земля),* "Хто співає, свище й плаче, а ніхто його не баче?" *(Вітер).* Проте частіше запитання загадки виступає не у формі питального, а розповідного речення: "Без топора, без пили, а будує він мости" (Мороз), "Чорне сукно лізе в вікно" (Ніч), "Мовчить, а сто дурнів навчить" (Книжка), "Завжди їсть, а сита ніколи не буває" (Піч), "Чотири чотирнички, п'ятий Макарчик" (Пальці). Загадування і відгадування загадок — одна з форм народних розваг, засіб тренування розуму, пам'яті та кмітливості.

Образним художнім мисленням позначені різні словесні формули привітання, прощання, побажання, благословення, запросин, що є невідмінними компонентами побуту, взаємин, звичаїв і обрядів народу і показують його морально-етичні устої й рівень духовності.

ПОБУТУВАННЯ І РОЗВИТОК ФОЛЬКЛОРУ В НАШ ЧАС

Від давнини до сучасності український фольклор пройшов складний багатовіковий шлях розвитку Залежно від історичної долі народу в різні епохи, суспільних і політичних процесів, культурних впливів, зв'язків із фольклором інших народів народжувалися нові твори, зазнавали змін, збагачувалися новими темами, сюжетами, мотивами, образами або ставали пережитками і забувалися попередні набутки усної народної словесності. Однак у народній пам'яті стійко зберігалися й оберігалися найцінніші надбання фольклору, все те, що було зв'язане з життям, обрядовими і звичаєвими традиціями. Вони передавалися від покоління до покоління, були важливим фактором єдності народу та показником етнічної особливості, самобутності. У різних місцевостях етнічної території України не однаковою мірою поширювалися і збереглися ті чи інші види фольклору Так, на західноукраїнських землях і Поліссі особливо добре збереглися обрядові, баладні народні пісні, у Карпатах і Закарпатті — казки і легенди. Зате на Наддніпрянщині найбуйніше розвинулася і найкраще збереглася історична, зокрема козацька пісня, а на Лівобережній Україні — дума. Карпати і Прикарпаття — основний регіон творення і поширення коломийок, тут переважно виникали і побутували опришківські пісні, легенди, перекази.

Проте, незважаючи на певні регіональні особливості фольклорної традиції, на багатовікове політичне розчленування України іноземними загарбниками, усна словесність українського народу здавен розвивалася на спільній загальнонаціональній основі. Головними чинниками цієї спільності є мовна і загальнокультурна єдність українського народу, його національна ментальність. Спільність фольклорної традиції, живий обмін її досягненнями між різними регіонами у системі органічного загальнонаціонального культурного кровообігу посилюється в процесі активізації визвольних змагань і консолідації українського народу Це добре простежується в новітню добу, коли кращі фольклорні твори особливо інтенсивно переступають локальні межі свого виникнення та первісного побутування і стають надбанням усього народу

Але наша сучасність внесла і вносить у фольклорний процес великі зміни. Загальне поширення письменності, підвищення освітнього рівня і "рухливість" населення, преса, радіо, телебачення, кіно, вплив книжки, різних видів професійної культури, художньої самодіяльності, масової популярної культури істотно позначилися і на специфіці побутування й функціонування фольклору, і на його творенні. Дуже негатив-

но вплинула на фольклорну ситуацію в Україні за останнє 70-річчя деспотична політика більшовицького тоталітаризму Насильна ломка соціальних устоїв життя, традицій сімейного і громадського побуту, масові репресії, курс на русифікацію, викорінення старих і насадження штучних так зв. соціалістичних звичаїв і обрядів, табу на багато фольклорних явищ, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування "угодних для режиму" псевдофольклорних новотворів деструктивно діяли на всі аспекти побутування, поширення і функціонування усної народної словесності, принижували її роль і престиж, деформували і в багатьох моментах переривали природний процес міжпоколінної передачі фольклорної традиції.

І все-таки фольклорне життя не припинилося. Різними способами, часто і таємно, підпільно співалися чи розповідалися різні твори з традиційного народного репертуару, а також створювалися нові, що відгукувалися на насущні питання життя, виражали народні переживання, думки, настрої. Серед них чимало таких, що критично і негативно трактували "соціалістичні перетворення" у місті та селі. Це, зокрема, численні частівки, коломийки, анекдоти, приказки, як ось. "Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні" За їх поширення влада суворо карала.

В умовах поневолення Західної України панською Польщею народ створював і поширював численні пісні революційного підпілля. Активно відгукнулася народна муза на лихоліття боротьби з окупантами різних мастей. В ту пору народилося багато пісень', народних переказів, оповідань, що викривали злочини загарбників, прославляли нескореність народу, героїзм його захисників. Виникали і поширювались різні фольклорні твори про Закарпатську Україну, боротьбу Української Цовстанської Армії проти німецько-фашистських, московських, польських, румунських окупантів. Вони побутували підпільно, здебільшого на західноукраїнських землях, і досі чекають на своїх дослідників.

Український фольклор також живе, поширюється і твориться в середовищах українців за межами батьківщини, в діаспорі — Північній Америці, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії, у європейських країнах. Творчість українців діаспори — складова частина загальноукраїнського національного фольклорного масиву

Народне поетичне слово по-своєму реагує на все, що діється в житті, дає оцінку подіям, явищам і особам — нерідко відмінну від їх офіційного трактування. Це спостерігаємо і тепер, коли могутніми імпульсами національно-державного відродження українською народу інтенсифікувалося і фольклорне життя. Воно виражене і в посиленому поверненні до діючого репертуару, оживленні, оновленні багатьох творів традиційного фольклору, зокрема обрядового і пов'язаного з національно-визвольною боротьбою українського народу, в утворенні нових пісень, оповідань, анекдотів, інших видів усної народної словесно-

сті. Головною темою сьогодення у народній творчості стала тема побудови вільної і незалежної Української держави, з якою пов'язуються найсокровенніші сподівання і мрії народу про утвердження добра, свободи, людяності та справедливості.

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР

Український музичний фольклор — це сукупність відтворюваних голосом або на музичних інструментах мелодій чи інших звукових комплексів, які утримуються в пам'яті їхніх носіїв — українського народу — і з давніх часів живлять усну традицію через їх передавання від покоління до покоління. Дослідженням традиційної народної музики займається етномузикологія (музична фольклористика).

Музичний фольклор — невід'ємна складова частина музичної культури загалом, навіть і ширше — всіх культурних та духовних надбань народу Музична культура усної традиції за походженням поділяється на *питому* (шо витворена і побутує у відповідному народному середовищі чи органічно собі присвоєна) та *напливову* (запозичену народним середовищем від інших культур — вітчизняної писемної чи іноетнічної усної та писемної тощо).

Як і в музичній культурі писемної традиції (тобто в академічній музиці), серед виконавців музичного фольклору вирізняють, зокрема, професіоналів та аматорів. Так, на відміну від народних виконавців-аматорів, що беруть участь у музикуванні лише з певної нагоди, кобзарі, лірники та інші інструменталісти-професіонали (капелісти — учасники народних інструментальнйх ансамблів), для яких музика була здебільшого основним родом заняття та джерелом заробітку, об'єднувалися в територіальні організації — братії (цехи), що керувалися власним статутом і захищали професійні інтереси їх членів. Також у цехах за плату (здебільшого натуральну — продуктами, рідше — грішми) навчали музичному ремеслу Саме ці ознаки разом із виконавською майстерністю й засвідчують професіоналізм цих верств народних музикантів. Серед народних виконавців є й так звані напівпрофесіонали, наприклад, спеціально запрошувані весільні свашки або навіть голосільниці ("плачки"), для яких плата за участь у відповідних обрядах (на весіллі чи похоронах) була лише додатковим заробітком.

Залежно від використовуваних засобів музикування (голос, музичний інструмент) виділяють три складові української традиційної музики: *вокальна* (мелодії відтворюються лише голосом), *інструментальна* (для музикування використовують один або кілька музичних інструментів), *вокально-інструментальна* (під час музикування задіюють як голос, так і музичні інструменти). Останню зазвичай не виокремлюють, а розглядають поряд із вокальною або інструментальною музи-

кою, скажімо, весільні ладкання, колядки, щедрівки, риндзівки тощо в інструментальному супроводі здебільшого скрипки, рідше — інструментальних капел (ансамблів); інші вокально-інструметальні композиції — думи, псальми, історичні та моралізаторські, жартівливі й танцювальні пісні, які виконували народні співці-професіонали — кобзарі та лірники.

Зрештою, такий поділ певною мірою умовний, оскільки народномузичну культуру усної традиції необхідно розглядати як явище синкретичне, де в процесі музикування засоби впродовж незначного часу часто-густо змінюються (вилучаються чи задіюються). Так, до співочого гурту в будь-який момент може долучитися супровід інструменталістів. Окрім того, важливу роль виконують й інші елементи — міміка, жест, рух, слово тощо.

Безперечно, вокальна народномузична творчість передовсім тісно зв'язана зі словом. Кожен із жанрових циклів чи групи циклів народних пісень (трудовий, зимовий, весняний, літній, народинний, весільний, похоронний чи звичайний) вирізняється характерними *типовими пісенними формами,* які здебільшого не повторюються в інших циклах, за винятком хіба жнивних і пастуших ладкань, ідентичних із весільними, або ж подібних структурно весільних і купальських чи весняних пісень. Для означення типової пісенної форми *(пісенного типу)* задіюються насамперед такі формальні прикмети, як структура вірша, музично-ритмічна й мелодична форми, що й вирізняють відмінні типи майже кожен жанровий цикл налічує обмежене число пісенних типів та їх різновидів.

За способом виконання в українській народновокальній творчості вирізняються основні музичні жанри: *епічні* мелодії, що виконуються у мелодекламаційній (співомовній) або ж у рубатній (вільній) манері; *ліричні* — у кантиленному (співному) характері; *драматичні*— танкові й споріднені з ними жартівливі пісні; а також два проміжні—*ліро-епічні* та *ліро-драматичні.*

За віковим і статевим складом розрізняють *жіночі, чоловічі, дівочі, парубочі, дитячі* та *мішані* (передовсім — жіночо-чоловічі, рідше — дівочо-парубочі) *співочі гурти.* Безумовно, ці ознаки істотно впливають і на тембральне забарвлення мелодій, співаних тим чи іншим гуртом, а отже, манера виконання кожного співочого гурту насамперед залежить від індивідуального стилю (манери) окремих співаків, котрі входять до його складу Окрім того, різні співочі гурти мають зазвичай і відмінний склад репертуару Так, скажімо, весільні пісні (ладкання) не характерні для репертуару чоловіків, їх виконують жіночі гурти. Співочі гурти здебільшого налічують 3-8 виконавців, зрідка — до 12 і більше осіб. Причому під час виконання деяких вокальних народномузичних творів (зокрема, весільних ладкань у низці сіл на Бойківщині чи багатьох

ігрових діалогічних гаївок) співаки нерідко діляться на два гурти, що співають поперемінне — *антифонний спів.* Для народновокальної музики притаманне також і поєднання соліста (одного виконавця) чи дуету (двох виконавців) і хору (гурту). До того ж гурт, що відспівує, не завжди вступає аж після закінчення звучання попередньої, а починає співати раніше — наприкінці заключної фрази. Подібний характер виконання мають і переспіви (жарти-дотинки) весільних свашок молодої та молодого. Елементи антифонного співу подибуємо й у колядках, де кожну строфу зачинає співати "береза" (заспівувач), а гурт лише підхоплює рефрен або приспів. В українській народновокальній музиці для гуртового виконавства притаманні й спів в *унісон* (одноголосся), і *багатоголосся.*

В українському багатоголоссі вирізняють такі типи: *гетерофонія,* що виникає завдяки нерегулярному розщепленню унісону, даючи випадкові співзвуччя, октавному дублюванню мелодії (здебільшого фальцетом) чи при виконанні наспіву на тлі повторюваного на одній висоті або витримуваного звуку; *підголосково-поліфонічне багатоголосся,* що ґрунтується на розмежуванні рівноправних голосів на нижні, які іноді можуть епізодично розділятися ще на дві партії, і верхній (зазвичай, один жіночий голос — "горак", "виводчик"), що нерідко вирізняється значною ритміко-мелодичною свободою; *гомофонно-гармонічне багатоголосся,* в якому головний верхній голос (мелодія), а решта доповнюючих голосів витворюють акордову фактуру, оперту на функціональну логіку, причому всі голоси можуть сходитися в унісон чи розділятися на кілька партій.

Сфера дитячої народномузичної творчості надзвичайно обширна й різноманітна. Насамперед традиційна як вокальна, так і інструментальна культура самих дітей, де значне місце посідають *вільні ігрові жанри дитячих забав,* що переважно віддзеркалюють їхнє ставлення до природи та її розуміння способом звуконаслідування. Однак імітація голосу тварин чи птахів дітьми має вже лише ігрову функцію, а не використовується з метою заманювання, як у дорослих під час полювання. Діти мають і *свою музику до обрядових дійств,* які в дещо видозміненому вигляді перейшли до них від дорослих. Так, колядування "пастушків" супроводжується вже не грою скрипки, а лише здебільшого аритмічним перебиранням дзвіночків або шелегіндів. Діти засвоюють і спеціальний *навчальний репертуар традиційної інструментальної музики,* який пропонують їм учителі, батьки чи навіть старші діти. Традиційне *музикування дорослих для дітей* становлять пісенні й інструментальні епізоди до казок і бувальщин та різнопланові програмні музичні картинки, що мають розважальну і навіть магічну функцію в процесі виховання дітей.

Українська традиційна інструментальна музика охоплює різні жанрові сфери. Ще здавна музичні інструменти застосовували як знаряддя

звукотворення при спілкуванні людини з природою. Так, мисливці послуговувалися спеціальними *кличними (майновими) звуковими комплексами*, якими імітували акустичну (звукову) комунікацію між тваринами, заманюючи їх таким способом у пастку чи засідку Беручи до уваги умовно-рефлекторну реакцію тварин на знайомі темброво-ритмічні звороти, пастухи використовують сигнальні звукові комплекси, що мають передовсім спрямувальну функцію (управління тваринами). Ці сигнали (як і переливання дзвіночків, які пастухи чіпляють на шию худобі для орієнтації у визначенні її місцезнаходження) мають ще й інше призначення: у такий спосіб відлякують диких звірів.

Вагому частку в традиційній інструментальній музиці посідає інша жанрова сфера, головна роль якої — ***музична комунікація між людьми в процесі праці й обряду.*** Сюди насамперед належать *трудові й обрядові пісні пали-знаки,* серед яких: **сигнали-оголошення** нічних сторожів (наприклад, "все спокійно!" чи "ґвалт! небезпека"), що подаються за допомогою наперед зумовлених ритмізованих ударів найтиповішим для них інструментом — калаталом, мисливців (на початок полювання, гін звіра, закінчення полювання тощо), пастухів (повідомлення про небезпеку для стада худоби — близькість дикого звіра), торговців, котрі розносили чи розвозили по селах і містах різний крам (для привернення уваги потенційних покупців); сигнали-проголошення фази трудового дня (ранок, схід сонця, полудень, захід сонця, ніч) як заклику до відповідної трудовому режимові дії (вигону худоби зі стайні на пасовисько, ведення її до водопою), пори року (початок року, прихід весни тощо); **церемонійні проголошення** найважливіших етапів обряду чи ритуалу (як ось початку й основних фаз ходи колядників).

Окрему сферу становить інструментальна (а також вокально-інструментальна) музика ***до ритуальних дійств:*** весняних та осінніх обрядових процесій, весільного й інших обрядів.

До найоб'ємнішої належить ***сфера інструментальної музики для розваги*** — слухання та власного задоволення (сюди ж примикає і низка вокально-інструментальних композицій). Це насамперед *жанри, що охоплюють широке коло пісенного й речитативного звукового матеріалу* (чабанські жалі, думи, лірницькі псальми тощо), а також *жанри, які вже втратили первинну функцію* (ритуально-обрядову, комунікативну, манкову або іншу),.хоча *й ґрунтуються на їхритмо-інтонаційному стаді* (скажімо, інструментальні композиції, в яких голос тварин чи птахів імітують не з метою полювання на них, а задля підсилення моменту зображальності в музичних розповідях про їхні повадки). До цієї ж сфери належить і *похідна й танцювальна музика:* марші та сюжетні ("Аркан", "Горлиця", "Гречка", "Лісоруби", "Косарі", "Чабан", "Швець" та ін.) і побутові ("Гопак", "Гуцулка", "Вальс" "Козачок" "Коломийка" "Полька", "Фокстрот", "Штаєр" тощо) танці. Ще однією складо-

вою цієї жанрової сфери є *ліро-епічна інструментальна музика.* Вона втілюється й у вільних композиціях із узагальненою образністю, й у творах із детальною програмністю, що передбачає послідовну зміну зображувальних подій виголошеної перед початком музикування легенди чи бувальщини (музична розповідь про те, як чабан спершу загубив, а потім знайшов вівці), або ж із програмною ідеєю, які супроводжуються лише загальною назвою (наприклад, "Коли Довбуш ходив по дрова").

Осібно виділяється інструментальна музика, що виконується під час праці, обряду або розваг, але функційно не є повністю трудовою чи обрядовою. Вона виражає лише ліричні рефлексії виконавця на певне дійство чи явище, а не виступає обов'язковою складовою ритуалу, хоча й має строго регламентований час її виконання (саме весною, тільки на весіллі й у відповідний момент). Тому цей пласт інструментальної музики й визначається як *приурочена лірика.* Сюди належать, зокрема, гуцульські полонинки й інші чабанські награвання, весняні ліричні мелодії, виконувані на телинках, вербових або керамічних свистунах, низка скрипкових мелодій здебільшого коломийкової чи козачкової струтури, які грають на весіллі, тощо.

Інструментарій (сукупність музичних інструментів), яким український народ послуговується під час музикування, — надзвичайно багатий і різноманітний: від простих (найпримітивніших) інструментів, часто дарованих самою природою (камінь, шматок дерева чи листок, очеретяна тростина, роги барана, вола або оленя тощо), до складних за конструкцією (скрипка, дуда, цимбали та ін.). За джерелом звуку вирізняють такі групи: *ідіофони* — самозвучні інструменти, цей звук виникає внаслідок коливання власного тіла від удару (наприклад, калатало, клепачки, клепало, різні дзвіночки, дзвони, дримба тощо); *мембранофоны,* в яких джерелом звуку є перетинки (здебільшого зі шкіри), що натягують на металевий (рідше — дерев'яний) обруч із одного чи по обидва боки (наприклад, барабан, бубон, решітко); *хордофони,* де звук утворюється завдяки коливанню струни чи її частин (скрипка, бас, басоля, цимбали, кобза та інші струнно-щипкові й струнно-смичкові інструменти); *аерофони,* звучання яких зумовлене коливанням повітряного стовпа (трембіта, ріг, фрілка, флоєрка, гайда, сопілка, інші духові інструменти).

Інструментальній музиці, як і вокальній, притаманне як одноосібне (сольне), так і гуртове (ансамблеве) виконання. Інструментальні ансамблі (капели, троїста музика) налічують здебільшого від двох до п'яти виконавців і навіть більше (головно в народних духових ансамблях-оркестрах). Найпоширеніші такі традиційні склади: скрипка, цимбали, басоля (Буковина, Закарпаття, Поділля); скрипка, басоля, бубон (Полтавщина); скрипка, флуєрка, цимбали, бубон (Гуцульщина та Покуття); дві скрипки, бас, решітко (Бойківщина). Часто подибуються видозмі-

нені ансамблі, в яких використовуються побутові загальноєвропейські інструменти: скрипка, гармошка, бубон (Волинь, Підляшшя, Східна Україна); скрипка, гітара, сопілка (Закарпаття); скрипка, мандоліна, гітара (Полісся); скрипка, баян чи акордеон, цимбали, бубон (Західне Поділля); скрипка, флоєрка, груба, цимбали, бубон (Гуцульщина). На теренах України, зокрема на Східному Поділлі, у багатьох селах з'явилися на початку XX ст. народні духові оркестри, що перейшли в народне середовище із військового побуту. До їхнього складу переважно входила група саксгорнів (мідних духових інструментів): дві-три труби, один-два альти, один-два тенори, баритон, бас-гелікон in Es (рідше — in B) і барабан із тарілками й іноді — тромбон. Подекуди ці оркестри навіть перейняли на себе функцію обслуговування різних обрядових дійств (весілля, хрестин, похоронів та ін.), яку зазвичай виконувала "троїста музика", що була поступово витіснена тут з народного побуту внаслідок переслідувань і жорстоких утисків радянської влади. Під впливом румунської традиційної музичної культури народні духові ансамблі сформувалися й на Буковині, де в багатьох селах побутують дотепер.

Таке розмаїття жанрів традиційної музичної культури, їх поширення, взаємодія різних народномузичних форм, типів і стилів, безперечно, не може однаковою мірою з'являтися на всій обширній території українських етнографічних земель. Найбільшу єдність спостерігаємо в обрядових жанрах, які завжди перебували ніби під охороною самого обряду, що певною мірою позбавляло проникненню в традиційну культуру чужинних елементів. Інші ж жанри вирізняються більшою диференціацією, зумовленою передусім впливами сусідніх народів. Так, на Східній Україні в народномузичній творчості українців помітний взаємозв'язок із російською протяжною піснею підголосково-поліфонічного складу; на Буковині, Гуцульщині та Закарпатті (зокрема, в інструментальній музиці) — із румунською традиційною культурою, яку привнесли сюди мандрівні цигани-музиканти; на чималій території західного регіону — із мелодіями польських, словацьких і навіть угорських пісень. Проте український музичний фольклор загалом вирізняється надзвичайною самобутністю й оригінальністю.

Спостерігаємо певну відмінність у репертуарі на різних етнографічних теренах української території. Наголошуючи на цьому, Філарет Колесса зазначив про існування музичних діалектів, які подекуди збігаються з мовними. Етномузикологічні ж дослідження другої половини XX ст. засвідчують, що музичні діалекти значно консервативніші від мовних і виступають радше як локальні народномузичні стилі, що становлять цілісну історико-етнографічну культуру. Тому узгодження історико-етнографічних і музично-стильових поділів набагато вірогідніше, аніж збіг мовних і музичних діалектів.

Український музичний фольклор, зрештою, як і словесний, пройшовши через різні соціокультурні стадії поступу суспільства, що поряд з іншими об'єктивними причинами безпосередньо впливають на його розвиток, збереження або відмирання, живе й активно функціонує, витворюється й у наш час.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Грушевський М. **Історія української літератури: У 6 т. — К., 1993. — Т. 1; 1994, — Т. 4.**

Колесса Ф. **Українська усна словесність. — Львів, 1938.**

Лановик М., Лановик З. **Українська народна словесність: Посібн. для студентів вищих навчальних закладів. — Львів, 2000.**

Кирчів Р. **Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. — Львів, 2002.**

РОЗДІЛ XX

УКРАЇНЦІ у ДІАСПОРІ

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ТА її ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Складовою частиною українського етносу є українці, що проживають за межами бітьківщини, в діаспорі. У зв'язку з певними історичними обставинами розсіяні практично по всьому світу, вони упродовж тривалого часу зберігають елементи традиційної матеріальної та духовної культури, народні традиції, плекають рідну мову Особливо важлива роль належала зарубіжним українцям у збереженні загальноукраїнської культури, національної свідомості у період здійснення в Україні політики денаціоналізації й русифікації. Через відсутність відповідної статистики в Україні, а також за кордоном точна кількість українців у діаспорі невідома.

Розбіжність у цифрових даних пояснюється не лише відсутністю достовірної статистики, а й складністю визначення категорії громадян інших країн, яких можна віднести до українського етносу Адже вони проживають у державах, що відрізняються за рівнем економічного, політичного і культурного розвитку Тривале перебування у різних кліматичних зонах, на територіях, ізольованих від України, вплив сусідніх етнічних груп призвели до формування певних відмінностей у психіці, зовнішності, навіть мові зарубіжних українців. Які ж спільні ознаки доцільно враховувати для визначення приналежності до українського народу? Найважливіші, на наш погляд, такі: наявність етнічної

самосвідомості, спільність рідної мови, національної психології, збереження традицій матеріальної та духовної культури.

Чисельність і поширеність української діаспори зумовлені двома обставинами. Перша полягає у тому, що формування території Української держави відбувалося порівняно в пізні часи, після перемоги лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії та розпаду Австро-Угорської імперії. Цей процес тривав майже три десятиліття і завершився після Другої світової війни. Внаслідок військової, політичної, дипломатичної протидії сусідніх країн, непослідовності зовнішньої політики СРСР кордони України практично скрізь не збігаються з територіями компактного проживання українського етносу Тому значна кількість українців, які одвічно проживали на рідних землях, опинилася за межами батьківщини — в Росії, Польщі, Чехословаччині, Румунії.

На території сучасної Польщі українці споконвіку проживали в історичних межах Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння. Напередодні Другої світової війни загальна кількість їх на згаданих землях становила понад 700 тис. осіб. У 1945-1946 рр. відповідно до угоди між урядами УРСР та Польщі відбулося масове переселення українців з території Польщі та поляків з України. Кількість переселених українців становила 480 тис., поляків та євреїв, які відносили себе до громадян Польщі — близько 780 тис.

У Польщі 1947 р. під гаслом боротьби проти українського буржуазного націоналізму розгорнулася кампанія масового примусового виселення українців із земель традиційного проживання на північ та захід країни. Цю акцію, відому під назвою "Вісла", здійснювали адміністративні органи і військові підрозділи до 1950 р. Найінтенсивніше переселення проводилося на початковому етапі. Лише у 1947 р. від рідної домівки відірвано і відправлено на західні та північні землі 140 тис. українців. Причому розселювали їх у напівзруйнованих садибах репатрійованих німців, зазвичай не більше десяти родин на поселення. Лише невелика кількість українського населення залишилась на корінних землях. Загалом проведена сталінськими методами акція "Вісла" підірвала економічне становище українців у Польщі, їх етнічні зв'язки з Україною.

У 1957 р. уряд ПНР дозволив українцям повернутися на рідні місця. Однак через адміністративні перешкоди, відсутність необхідних коштів, страх перед можливістю повторення репресивних акцій значна частина українського населення так і залишилася на місцях примусового переселення. Точна статистика кількості українців у Польщі відсутня. У всякому разі, після офіційного припинення евакуації у липні 1946 р. у межах Польщі залишалося більше 200 тис. українців. А польський перепис населення 2002 р. подав всього 31 тисячу.

Значну автохтонну національно-етнічну групу становлять українці у Чехії та Словаччині. Відірвані від основного масиву свого народу ще в XI ст. вони впродовж багатьох віків постійно боролися за збереження національної самобутності. Перебуваючи у складі Угорської держави, а з XVI ст. — Австрійської (від 1867 р. — Австро-Угорської) імперії, українське населення зазнавало нещадної експлуатації, соціального та національного гніту Саме це зумовило його еміграцію з другої половини XVIII ст. на південь, у басейн Дунаю (сучасна територія Хорватії, Словенії та Румунії), а з кінця XIX ст. — у США і Канаду Деякі автори наукових праць з історії української еміграції за океан вважають, що першими емігрантами були українські селяни із Пряшівщини та Закарпаття. Лиха доля примусового переселення не обминула українців Чехословаччини. Після Другої світової війни близько 15 тис. українців з Пряшівщини переселено у Судети на місця репатрійованих звідти німців.

Основним місцем проживання українців є східна частина Словаччини, де, за підрахунками етнографів, збереглося близько 300 українських сіл. Значна кількість українців мешкає у містах і містечках — Пряшів, Бардіїв, Гуменне, Стара Любовня та ін. Згідно із статистичними даними, загальна кількість українського населення у межах Чехії та Словаччини становила: 1921 р. — 102,3 тис., 1930 р. — 118,4, 1950 р. — 67,6, 1980 р. — 54,6, на початку 90-х років — приблизно 50 тис. осіб. Проте об'єктивніші підрахунки, зроблені вченими на Заході, дають підстави вважати, що на території двох держав нині проживає понад 100 тис. українців.

У Румунії українське населення споконвічно проживає в Південній Буковині та Мараморощині. Крім цього, дві компактні етнічні групи сформувалися з українських переселенців на південному сході (Добруджі) і південному заході (Банаті). Перша група утворилася у XVIII-XIX ст. з вихідців із Закарпаття та Галичини. Формування української громади у Добруджі започаткували запорожці, які з'явилися на території сучасної Румунії після зруйнування царськими військами Запорозької Січі.

Правдива статистика про кількість українців у Румунії відсутня. За переписом 60-х років (до "епохи Чаушеску"), їх налічувалося понад 100 тис. За останнім переписом була подана цифра 55 тис.

Крім автохтонних груп українців, на території Польщі, Чехії та Словаччини проживають вихідці з України, котрі емігрували на ці землі після Першої світової війни і громадянської війни. Переважно вони оселялися у великих містах — Варшаві, Празі, Кракові, Братіславі тощо. Тут вони створили значні політичні, культурні, наукові осередки.

Відомі наукові та культурні центри української еміграції виникли у Чехії. Це, зокрема, Український вільний університет, Українська гос-

подарська академія, Український педагогічний інститут ім. Драгоманова, Інститут громадознавства та ін. Тут працювали відомі вчені-історики М.Грушевський, Д.Дорошенко, фольклорист і музикознавець Ф.Колесса, мовознавець І.Пінькевич, хімік І.Горбачевський, юрист С.Дністрянський, археолог і етнограф В.Щербаківський.

Після вступу радянських військ на територію країн Східної Європи осередки української культури були ліквідовані.

Незалежно від соціально-політичного статусу країн, де одвічно проживали українці, програмних цілей і політичних забарвлень партій, що перебували при владі, політика урядів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії завжди була спрямована на денаціоналізацію й асиміляцію українського населення. Особливо активізувалася асиміляторська політика, набувши агресивних форм, з приходом до влади прорадянських режимів. Внаслідок цього кількість українців на сучасній території Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії й Угорщини істотно скоротилася.

Іншим напрямом формування української діаспори була еміграція — масове переселення українців з батьківщини в інші країни. Взагалі еміграція — прогресивне явище в історії тієї чи іншої нації. Однак для українського народу, який втратив державність у XVIII ст. це була сувора необхідність, практично єдина змога вирватися з безпросвітніх злиднів, політичного та національного гніту, гонінь за релігійними мотивами.

Переселення українців з рідних земель розпочалося ще в середні віки. Так, після прийняття польським сеймом у 1658 р. закону, згідно з яким усі некатолики повинні залишити межі держави, чимало українців-протестантів переїхали до Голландії, Німеччини, Англії, Франції. Згодом дехто з цих вигнанців добрався до Північної Америки, і їх нащадки навіть брали участь у війні північних колоній за незалежність (1775-1783), англо-французьких війнах у Канаді на початку XIX ст. З XVIII ст. посилилися втечі українського населення на Південь, у тому числі й на землі, підвладні турецькому султану, зокрема, у тодішню Молдову, на береги Дунаю. Кількість українського населення у Південному Подунав'ї збільшилася після Полтавської битви (1709) і втечі решти військ гетьмана І.Мазепи в Бессарабію, те ж відбувалося після зруйнування Запорозької Січі (1775).

Перші українські переселенці з'явилися на території сучасної Хорватії (історична область Бачка у Воєводині) у 40-х роках XVIII ст. Це були переважно селяни з Пряшівщини, Закарпаття. Еміграція з українських земель до Воєводини тривала і в XIX ст. Крім Бачки, заселялася область Срему (територія сучасної Хорватії). У 90-х роках XIX ст. 15 тис. селян зі Східної Галичини, а також деяка кількість із Закарпаття оселилися у Боснії та Славонії (історична область на території сучас-

ної Хорватії). Нині в державах, що виникли на території колишньої Югославії, проживає близько 60 тис. осіб українського походження.

Масова еміграція українського населення у Північну та Південну Америку розпочалася в 70-х роках XIX ст. Вона була зумовлена дальшим посиленням колоніального гніту в Україні, розвитком капіталістичних відносин, зростанням кількості населення, зокрема у сільській місцевості, що призвело до так званого аграрного перенаселення. Так, на початку XX ст. 42,7% селян Галичини мали земельні наділи менші ніж 2 га, а 37,2% — від 2 до 5 га. Щоб забезпечити сім'ю необхідними коштами, селянин, згідно з підрахунками, повинен був володіти ділянкою не менше 5,8 га. Отже, 70% селянських господарств у Галичині були приречені на зубожіння, розорення, занепад.

Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших регіонах України, що перебували під владою Австро-Угорщини та Росії. За таких обставин еміграція ставала фактично єдиним шляхом до порятунку від злиднів, голодної смерті, національного гноблення.

У зв'язку з певними історичними обставинами масу переселенців за океан становили вихідці з Галичини. Буковини, Закарпаття. Еміграційний потік зі Східної України зменшували антиеміграційні заходи царського уряду, а також можливість переселитися у південні степи, Сибір, Казахстан, знайти роботу в індустріальних великих центрах, що формувалися в Україні. Проте, долаючи значні перешкоди, тисячі селян із Волині, Поділля, Київщини, Слобожанщини емігрували до США, Канади, Бразилії, Аргентини й інших країн.

Еміграція з України мала три етапи. Перший охоплював період від 70-х років XIX ст. до Першої світової війни. Спочатку еміграційний рух з українських земель був спрямований до США. Вже у 1870 р. на вугільні шахти штату Пенсільванія прибула перша група закарпатських українців. Особливого розмаху набула еміграція з України до США наприкінці XIX-початку XX ст. Лише із Закарпаття за цей період емігрувало за океан 81,4 тис.

У 70-х роках XIX ст. перші українські переселенці з'явилися на території Бразилії. Спочатку це були поодинокі групи галицьких селян та буковинців, котрі переважно оселялися у південній частині штату Парана. Значно активізувався еміграційний рух з України до Бразилії в середині 90-х років XIX ст. після відкриття систематичних пароплавних маршрутів з Європи до цієї країни. Водночас розпочалося переселення українців до Аргентини. Проте українська еміграція до Бразилії та Аргентини не набула такого масового характеру, як у Північну Америку Це пояснюється низкою обставин, у тому числі несприятливими кліматичними умовами, віддаленістю, майже повною відсутністю промислового виробництва, зловживаннями урядовців, ворожим ставленням корінного населення. Всього у Брази-

лію до 1914 р. прибуло близько 40 тис. осіб української національності, в Аргентину — майже 10 тис.

Велику роль виконала прогресивна українська інтелігенція, зокрема І.Франко, К.Геник, Й.Олеськів та інші, у тому, що еміграційний потік був відвернутий від цих двох країн і спрямований у розвинутіші в економічному та політичному сенсі, зі сприятливішими для українців кліматичними умовами США і Канаду Розуміючи, що еміграція — незворотне явище, вони у статтях, брошурах, публічних виступах засуджували упереджене ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до еміграції, вимагали прийняти відповідні закони про надання матеріальної допомоги переселенцям.Одночасно їх публікації містили значний інформативний матеріал про становище емігрантів у Бразилії, кліматичні умови у США та Канаді, поради, як знайти роботу у цих країнах, придбати земельний наділ, завести власне господарство. Відома громадська і публіцистична діяльність професора Львівської вчительської семінарії Й.Олеськіва, котрий з метою вивчення географії, клімату, економіки Канади, умов і перспектив еміграції відвідав країну 1895 р. Його перу належать брошури "Про вільні землі", "О еміграції", які давали об'єктивну інформацію для тих, хто бажав емігрувати, значною мірою сприяли розгортанню переселенського руху українців до Канади.

Перші українські емігранти, мешканці із с. Небилова Калуського повіту Іван Пилипів та Василь Єлиняк прибули до Канади у вересні 1891 р. На середину 90-х років XIX ст. українська еміграція до цієї країни набула масового характеру Всього до 1914 р. сюди емігрувало приблизно 170 тис. українців.

Через відсутність відповідних статистичних даних, достовірної інформації складно встановити загальну кількість емігрантів, котрі виїхали з України у пошуках кращої долі до Першої світової війни. Розрахунки, зроблені на основі наявного фактичного матеріалу, дають підставу стверджувати, що їх кількість становила близько 0,5 млн.

Після закінчення Першої світової війни розпочався другий етап української еміграції. В Україні відбулися значні суспільно-політичні та територіальні зміни. Східна Україна ввійшла до складу СРСР і еміграційні рухи звідти припинилися. Західноукраїнські землі були розділені між Польщею (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина), Чехословаччиною (Закарпаття) та Румунією (Північна Буковина).

Становище українського населення на окупованих територіях практично не змінилося. Важкі соціально-економічні і політичні умови життя змушували тисячі українців залишати батьківщину Значну частину серед емігрантів становили ті, хто боровся проти встановлення радянської влади в Україні, а також великі та середні землевласники, промисловці, торговці, священики, представники інтелігенції, які рятувалися від репресій більшовиків.

Масова еміграція українського населення із Західної України відновилася після встановлення нормальних транспортних зв'язків. Напрями еміграційних рухів мало чим відрізнялися від попереднього етапу Основна кількість переселенців з України знову спрямовувалася до США і Канади. З 1920 до 1940 р. їх туди прибуло відповідно близько 100 і 70 тис. За цей період до Бразилії емігрувало майже 10 тис. українців, Аргентини — понад 40 тис. Переселялося українське населення і в інші країни Латинської Америки Уругвай, Парагвай. Загальна кількість емігрантів із Західної України у міжвоєнний період (1919-1939) становила понад 220 тис. Щоправда, рееміграція за той же час дорівнювала близько 45 тис. осіб.

Після закінчення Другої світової війни розпочався третій етап української еміграції. Її основу становили особи, які з різних причин опинилися за межами СРСР і зі страху перед можливими репресіями не хотіли повертатися на батьківщину У 1947 р. в західних окупаційних зонах Німеччини, Австрії та Італії перебувало понад 300 тис. осіб української національності. Деякі з них так і залишилися на цих територіях, інші наприкінці 40-х—початку 50-х років перемістилися до США (80 тис.), Канади (понад 30 тис.), Австралії (20 тис.), Бразилії (7 тис.), Аргентини (6 тис.), Великобританії (35 тис.), Франції (10 тис.). Отже, крім традиційних країн проживання української еміграції, з'явилися нові — Австралія, Великобританія, Франція. З середини 50-х років еміграційний рух українців майже припинився.

Внаслідок демографічних та асиміляційних процесів кількість українського населення у країнах їх постійного проживання неухильно змінювалася. Якщо до 60-х років XX ст. спостерігалось їх кількісне зростання, то пізніше, у зв'язку з відсутністю еміграції, — зменшення. Нині найбільші українські громади є у США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Франції, Великобританії, Німеччині, Австралії. Менш численні українські громади проживають ще майже у 30 країнах Європи, Азії, Південної Америки.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Головними регіонами, звідки розпочиналася еміграція українського населення у західному напрямку, були Галичина, Буковина та Закарпаття. Через певні історичні умови тут упродовж усього періоду еміграційних рухів у матеріальній та духовній культурі українського населення широко побутували народні традиції. Переселившись на нові землі, українці, безперечно, у господарській діяльності, побуті, звичаях, обрядах, художній творчості ще довго зберігали, а подекуди і зберігають елементи традиційної культури.

Як і на батьківщині, українські емігранти та їх нащадки займалися сільськогосподарським виробництвом, виявляючи при цьому високий хліборобський талант, і досягали значних успіхів. Вони намагалися оселитися на тих територіях, де відбувалося освоєння цілини — у північно-східних штатах США, провінціях Альберті, Манітобі, Саскачевані (Канада), штаті Парана (Бразилія), провінції Місьйонес і Буенос-Айрес (Аргентина). Так, напередодні Першої світової війни у згаданих трьох провінціях Канади проживало понад 90% переселенців з України, у штаті Парана — близько 80%. Цьому сприяла і політика урядів Канади, Бразилії, Аргентини, спрямована на підняття цілинних земель.

До землеробської праці наші краяни готувалися заздалегідь. вибираючись у далеку дорогу, пакували серпи, коси, вила, граблі, заступи, мотики, сапи, ціпи, решета, сокири як найцінніший скарб. Дехто навіть брав із собою плуги і жорна. Господині везли насіння квасолі, буряку, моркви, цибулі, часнику й інших овочевих. Після приїзду майбутні фермери намагалися передусім придбати тяглову худобу

Освоєння земельних наділів вимагало від українських переселенців особистої мужності, надзвичайно великих фізичних, матеріальних і нервових затрат. Масштабність виконаних робіт засвідчують такі дані. Якщо більшість селянських господарств на батьківщині становила до 5 га землі, то земельні наділи в країнах імміграції становили від декількох десятків (Бразилія) до 64 га (Канада). Причому це була цілина, покрита лісом, чагарниками, у посушливих або, навпаки, перезволожених місцях. Докучав незвичайний жаркий клімат Бразилії, Аргентини, США або сильні канадські морози, шкідники, комарі, хвороби. Крім цього, не вистачало коштів. Переселенці з України були одними з найбідніших емігрантів світу Згідно із статистичними даними, середній капітал українського емігранта у 1913 р. становив близько 15 доларів. Негативно впливали і такі фактори, як відсутність житла, зловживання урядовців, мовні бар'єри, вороже ставлення місцевого населення, втрата зв'язків із рідними та близькими, туга за батьківщиною.

У надзвичайно складних умовах, долаючи неймовірні труднощі, переселенці з України за лічені роки досягли значних успіхів в освоєнні цілинних земель і становленні фермерського господарства. Так, 1916 р. ферма українського емігранта у провінції Альберта в середньому налічувала п'ять коней, 14 голів великої рогатої худоби, 12-16 поросят. Така ферма давала значний на той час прибуток і забезпечувала порівняно високий добробут господареві, його сім'ї. Тоді українські переселенці в Канаді створили 70 тис. фермерських господарств.

Умови праці та життя українців у сільській місцевості Бразилії й Аргентини були значно гіршими. Жаркий клімат, вирощування незвичних культур (кава, каучук, чай, тютюн, рис, бавовна, цитрусові тощо), хвороби, зловживання чиновників, політична нестабільність, неоднозна-

чне, а подекуди і вороже ставлення місцевого населення — все це негативно позначалось на побуті українських переселенців. Одначе працьовитість, дисциплінованість, доброзичливість українців і тут заслужили шану в суспільстві, а їх життєвий рівень наблизився до загального рівня мешканців сільської місцевості обох латиноамериканських країн.

Певна частина українських емігрантів першого періоду й особливо наступних оселилась у містах та поповнила робітничі лави цих країн. Вони працювали на шахтах, будівництві залізниць, лісозаготівлі, машинобудівній, легкій та харчовій промисловості. їх ряди постійно поповнювалися за рахунок розорених фермерів, а також їх дітей. Деяка кількість вихідців з України та їх нащадки стали власниками дрібних підприємств, магазинів, аптек, юридичних офісів, долучилися до різних сфер бізнесу Діти, онуки та правнуки емігрантів змогли отримати вищу освіту, здобути спеціальності інженерів, вчителів, лікарів, юристів, економістів, соціологів та ін. Кількість спеціалістів з вищою освітою українського походження неухильно зростало. Так, у Канаді їх чисельність за 60-ті роки подвоїлася і на початку 70-х років становила понад 550 лікарів, 335 адвокатів, 3,2 тис. учителів, 1,6 тис. інженерів, 465 програмістів комп'ютерів, 115 агрономів. Проте у згаданих країнах, а також на Балканах більшість українських переселенців та їх нащадків продовжувала займатися сільськогосподарським виробництвом.

Іншу ситуацію спостерігаємо у США. Перші українські емігранти, що прибули у цю країну, були переважно вихідцями з сільської місцевості. Вони почали працювати на шахтах, підприємствах металургії та металообробних галузей, спорудженні залізниць і шляхів, у легкій промисловості, тобто у тих галузях промислового виробництва, де вимагалася велика фізична сила і витривалість, де існували найгірші умови праці та постійна небезпека для здоров'я і навіть життя робітника. Зовсім небагато було тих, хто, заробивши необхідні кошти, ставав власником ферми і займався сільським господарством.

Робітничий клас США поповнювали вихідці з України і в пізніші періоди. У 1930 р. 80% українських емігрантів становили індустріальні робітники. Лише після Першої світової війни з'явилися у Сполучених Штатах Америки бізнесмени українського походження, власники невеликих майстерень і магазинів. Після Другої світової війни серед українських поселенців та їх нащадків неухильно зростала частка представників інтелігенції, вчених, митців. За переписом 1980 р., близько 50 тис. американців українського походження — спеціалісти з вищою освітою, котрі працювали у різних галузях економіки, культури, науки. Відбувався їх перехід із важкої індустрії у легку промисловість, сферу обслуговування. Чимало українців стали власниками магазинів, туристичних бюро, лікувальних закладів.

Перші емігранти з України намагалися оселятися компактно, по сусідству з родичами, знайомими, краянами. Тому в Хорватії, Бразилії, Аргентині, інших країнах виникли поселення, дуже подібні до українських. Вони розміщувалися на берегах річок, озер, вздовж шляхів сполучень. На центральному майдані та переважно на підвищенні споруджувалася церква, тут же розташовувалися школа, урядові та громадські будівлі, крамниці, майстерні. Від майдану відходили вулиці (у невеликих селах була лише одна вулиця), вздовж яких споруджували типові українські хати. У багатьох селах господарі висаджували сади, сіяли квіти, ставили пасіки, відгороджували садибу від вулиці парканами.

Щодо поселень українських емігрантів у Канаді та США, то в умовах існування порівняно великих фермерських господарств вони не стали і не могли стати подібними до традиційних українських сіл. Хоч у багатьох випадках назви їх присвоювали суто українські (Київ, Львів, Чернівці, Запоріжжя, Січ, Станіслав, Коломия, Олеськів, Воля, Мирна, Броди, Франко та ін.), вони виконували не стільки функцію житлового осередку, скільки адміністративного, торговельного, культурного центру Однак окремі спільні риси з українським селом збереглися. Як і в Україні, поселення розташовувалися на берегах річок, озер, біля доріг Тут діяли школа, пошта, установи державного управління, магазини, майстерні, житлові будинки. У центрі зводилися храми. Однак переважна частина українських фермерів проживала безпосередньо на фермах.

На першому етапі еміграційного руху переселенці з України у сільській місцевості та на фермах зводили типові українські хати. Причому за конструктивною формою, розміщенням, використанням матеріалів і технікою будівництва вони були надзвичайно подібними до традиційного житла того регіону, звідки приїхали переселенці. Так, українці з Руського Керестуру (Югославія), нащадки вихідців з Лемківщини, до Другої світової війни будували типові лемківські "довгі" хати. Для них характерне розміщення в ряд, під одним дахом житлової кімнати, сіней, кухні, комори, господарських приміщень, хліва. Типовим буковинським житлом була хата селянина із Руського Баниліва (з-під Чернівців) С.Гавриляка, який емігрував до Канади (провінція Альберта) у 1899 р. Хату на фермі С.Гавриляк побудував із дерев'яних колод, розміром 36 х 18 футів. Вона складена із двох кімнат, розділених посередині сіньми. Колоди до фасаду були обтесані. Хата мала дах, накритий соломою, і спочатку була сконструйована без комина. У зв'язку з цим сіни ("хороми") не мали стелі, а дим виходив через горище. З південного боку вздовж усієї будови була розташована веранда ("галерея"). Вона мала дерев'яну підлогу і стовпці, що підтримували дах.

Одночасно із спорудженням житлового будинку українські переселенці зводили господарські приміщення: стайні, шпіхлярі, пташники, свинарники тощо. Стосовно розмірів, форм використання матеріалів,

техніки будівництва, розміщення спостерігалася велика подібність із традиціями спорудженнями господарських приміщень тих регіонів України, звідки виїхав господар.

З часом, під впливом місцевих традицій і звичаїв, з урахуванням кліматичних умов, досвіду, можливостей будівельної індустрії українці перейшли на спорудження будинків, типових для їх нової батьківщини. Вони були комфортабельнішими, просторішими, з певними вигодами. На згадку про Україну в нових помешканнях розміщали образи, портрети Шевченка і Франка, вишивані рушники, писанки, ткані килими, вироби з кераміки, гутного скла, дерева, шкіри.

Українці, безумовно, приїжджали за океан у типовому вбранні свого регіону Однак буденний одяг швидко зношувався, і його замінювали порівняно дешевим — фабричного виробництва. Крім цього, нові умови життя та праці не давали змоги господиням вирощувати льон та коноплі, виготовляти полотно, шити одяг, тобто займатися повсякденною жіночою працею, якою вони постійно займалися на батьківщині. Проте у святковому одязі зберігалися українські традиції аж до Першої світової війни. Переселенці з України продовжували вдягати яскраво вишиті сорочки, барвисті кептарі, кожухи, сердаки та ін. Доповнювали народний костюм пояси, головні убори, взуття і прикраси. Причому використовувались елементи одягу, привезеного з батьківщини і виготовленого на місцях. Нині традиційний український одяг використовується лише колективами художньої самодіяльності, а також при різних урочистих зібраннях, святах.

Зберігалися традиції у харчуванні. Хоча життєвий рівень українських переселенців підвищився і вони почали споживати значно більше м'ясних та м'ясо-молочних продуктів і овочів, основу їх харчування становили хліб та вироби з борошна. Українські господині систематично випікали у домашніх печах хліб, зберігаючи при цьому технологію приготування тіста, вироблення хлібин, обряди. Новим було те, що практично весь хліб випікали з високоякісного пшеничного борошна і майже зовсім не використовували для цієї мети житнє, ячмінне, вівсяне борошно. З самого початку еміграції важливу роль продовжувала відігравати піч, збудована у середині житла або на дворі.

Серед чисельних страв побутували різноманітні каші з пшениці, ячменю, гречки, проса, вівса, кукурудзи, юшки та супи, киселі, а також вироби з борошна — локшина, галушки, вареники (пироги). Поширеними серед українських переселенців залишалися овочеві страви, зокрема борщ, картопля у різноманітному приготуванні, вироби з капусти, квасолі. На вихідні та свята вудили м'ясо, сало, готували ковбасу, печеню, холодець, рубці, кров'янку, салтисон тощо. На Різдво варили кутю, на Великдень пекли паску та готували писанки. Обов'язковим атрибутом весілля був коровай. Поступово народне харчування україн-

ських переселенців збагачувалося стравами місцевого населення. Однак і дотепер їжа українців у діаспорі, зокрема святкова, зберегла чимало елементів традиційного харчування.

ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНЦІВ У ДІАСПОРІ

Переселившись на нові землі, емігранти з України свято шанували традиції духовної культури свого народу Велика роль у цій справі належала церковним громадам, сім'ї, громадським організаціям, колективам художньої самодіяльності. Особливо вагомий внесок у збереження національної свідомості, рідної мови, традицій та звичаїв у середовищі українських емігрантів зробила Українська Католицька церква. Священики УКЦ майже одночасно із переселенням українців направлялися у місця їх компактного проживання. Так, перша парафія УКЦ заснована у Бачці (Сербія) 1751 р. У 1884 р. до США прибув перший український священик Іван Волянський. Вже через рік у поселенні Шепандоа (Пенсільванія) спорудили першу Греко-католицьку церкву У США 1894 р. уже діяла 31 парафія УКЦ. Аналогічна картина спостерігалася майже у кожній країні, куди емігрували українці.

На нових землях священики УКЦ проводили значну місіонерську діяльність, організовували будівництво храмів, здійснювали культурно-просвітницьку роботу Часто для парафіян вони були не лише служителями культу, а й вчителями, адвокатами, перекладачами, громадськими діячами.

Винятково велике значення для подальшого розгортання й активізації діяльності УКЦ мали поїздки митрополита А.Шептицького до місць, де проживали українські емігранти. Так, він відвідував українців у Боснії в 1900, 1909, 1913 і 1928 рр., США і Канаді — у 1910 р. Лише у Канаді митрополит А.Шептицький зустрічався з українськими громадами, віруючими, священиками Монреаля, Торонто, Вінніпега, Едмонтона, Ванкувера, інших міст та поселень. Невдовзі під враженням подорожі А.Шептицький написав книжку "Пам'ятка канадійським русинам" де обгрунтував можливість і необхідність збереження національного і духовного обличчя в чужім краю. Поїздки митрополита сприяли активізації політичного та духовного життя українських переселенців, надавали їм упевненості у майбутньому, подоланні труднощів.

Після відвідувань митрополитом А.Шептицьким українських емігрантських осередків у різних країнах спостерігалося розширення будівництва храмів, монастирів, шкіл. Розгорталася подальша місіонерська та просвітянська діяльність УКЦ. Причому важливим напрямом цієї діяльності була боротьба за збереження національної свідомості укра-

інських переселенців. Під впливом УКЦ відбувалася переорієнтація священиків інших конфесій. Зокрема, священики Православної церкви почали відмовлятися від пропаганди серед емігрантів з України русофільства, все активніше підтримували українську культуру, мистецтво, літературу З 1918 у багатьох країнах відбувся перехід українських православних громад на автокефалію.

Сьогодні найвпливовішою серед української діаспори залишається УКЦ. У низці країн (зокрема, Бразилії, Аргентині, Хорватії та ін.) вона об'єднує близько 80% віруючих українців. Найвпливовішою залишається УКЦ і серед українців США та Канади.

Велику роль у збереженні національної культури, національної свідомості виконувала сім'я. У зв'язку з народними традиціями, певними історичними обставинами, пов'язаними з іноетнічним оточенням, зверхнім, а подекуди ворожим ставленням корінного населення, наявністю мовних бар'єрів, практично в усіх країнах розселення українців серед них переважали моноетнічні (однонаціональні) шлюби. До Першої світової війни шлюби українців та українок з представниками інших націй були поодиноким явищем. У 30-х роках XX ст. частка однонаціональних шлюбів серед українських переселенців США і Канади становила понад 90%. Високим залишається цей показник і досі.

Така ситуація була сприятливим фактором для збереження етнічної свідомості українців. Причому берегинею національних традицій і на американському континенті залишалася українська жінка. Саме вона домагалася того, щоб у сім'ї побутувала українська мова, передавала дітям знання народної кулінарії та народного мистецтва, навчала українських пісень, танців. Матері та дружини свято зберігали народні традиції, звичаї, обряди. Про цю обставину зазначають майже всі, хто писав спогади з іммігрантського життя на нових землях. Ось як описує роль жінки у збереженні народних традицій учасник освоєння канадських прерій А.Кримський: "Ніхто не в силі дати повний опис тих хвиль розпуки та терпінь... яке перенесло наше жіноцтво. Скільки пониження, скільки всяких неприємностей подорожі та матеріальних нестач, насмішки, безліч інших неприємних наруг треба було пережити. Серед таких невідрадних та тяжких відносин наше жіноцтво перевозить на американський континент переданий їх матерями найбільший скарб: українську мову, пісню, звичаї, а з тим і український артизм всякого роду у вигляді вишивок та ручних виробів"

Дослідники наголошують і на таких характерних рисах сімейного побуту українців в еміграції, як величезній працьовитості всіх членів сім'ї, слухняності та шанобливому ставленні до старших і жінок, певному демократизмові у стосунках між членами сім'ї, зростанні незалежності жінки-дружини, збереженні міцних зв'язків з родиною. Розлучення в українських сім'ях було і залишається порівняно рідкісним яви-

щем. Однак спостерігалися неподинокі випадки залишення одруженими чоловіками сімей на батьківщині та створення ними нових в еміграції. Тема залишеної жінки і дітей, а також розбитого кохання через від'їзд милого за океан — одна з найпоширеніших у фольклорі українських емігрантів.

Переселенці з України на нових землях активно долучалися до громадсько-політичного життя, створювали власні громадські та культурно-освітницькі організації, відкривали газети, видавництва, брали участь у діяльності місцевих партій, жіночих, молодіжних організацій. Одним з перших українських громадянських осередків в еміграції було братство св. Миколая, засноване 1885 р. у містечку Шепандоа (США) священиком І.Волянським. Воно здійснювало просвітницько-місіонерську роботу, надавало допомогу емігрантам з України. У 1894 р. переселенці з Галичини та Пряшівщини організували Руський народний союз, який з 1914 р. перейменовано в Український народний союз (УНС). Нині це наймасовіша організація українців на Заході, яка об'єднує понад 80 тис. осіб. УНС — громадська організація взаємодопомоги. Вона має мережу кредитних установ, фонд соціального страхування, власні клуби, будинки відпочинку, літні табори відпочинку тощо. УНС займається також справами освіти, культурного життя українців США і Канади.

У Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі) 1897 р. була створена перша у США громадська організація жінок-українок "Сестринський союз св. Ольги" Союз займався благодійницькою та культурно-освітньою діяльністю. На взірець його у США виникло чимало організацій жінок-українок. Серед них особливо масовим став Союз українок Америки, заснований у 1925 р. Нині він має 100 відділень, йому належить Український музей у Нью-Йорку, де зібрані значні колекції творів.

До громадських організацій взаємодопомоги українців США належать також Союз українців-католиків "Провидіння", створений 1912 р. Український робітничий союз (1910) та ін. Крім страхової, кредитної діяльності, ці організації займаються культурно-освітньою роботою, організацією дозвілля, відпочинку, фінансуванням наукових досліджень з історії, культури України, надають стипендії українським студентам.

У США діє низка організацій української діаспори політичного спрямування. Серед них дуже активні Український конгресовий комітет Америки (УККА), Організація українських націоналістів за кордоном, Організація оборони чотирьох свобід України, Організація державного відродження України, Український національно-державний союз у США та ін.

Вихідці з різних етнографічних регіонів України створили товариства краян. Зокрема, Лемківський комітет, Лемко-союз, Світову федерацію лемків, Українське світове об'єднання гуцулів, товариства "Бой-

ківщина" "Волинь", "Подоляни", "Тернопільщина" "Українська буковинська громада Нью-Йорка" тощо. Їх діяльність спрямована на збереження національних місцевих традицій, звичаїв, діалектів, пам'яток культури. Земляцькі організації займаються також видавничою діяльністю, створюють музеї, проводять з'їзди, збори членів товариств, спонсорують наукові дослідження. Наприклад, гуцульські товариства США і Канади видали тритомну "Історію Гуцульщини", лемківські товариства — шість томів "Аналіз Лемківщини" Більшість організацій українських краян мають періодичні видання.

Громадське життя українських переселенців Канади на початковому етапі розгорталося у культурно-освітніх товариствах ім. Т.Шевченка, "Просвіта" хатах-читальнях, бібліотеках, школах. Як і в США, ініціаторами створення таких товариств виступали релігійні громади, політичні діячі. Зокрема, читальня ім. Т.Шевченка у Вінніпезі була відкрита вже 1896 р. Ініціатором цього став Кирило Геник — відомий громадський діяч Галичини, друг Івана Франка, котрий емігрував до Канади.

На початку XX ст. виникли організації взаємодопомоги. Однією з перших таких організацій була Асоціація допомоги поселенцям (Монреаль, 1903), пізніше — товариство св. Рафаїла у Канаді (Вінніпег, 1924), Робітниче запомогове товариство (Вінніпег, 1922) та ін.

З роками кількість українських організацій у Канаді зростала. У 1940 р. з ініціативи канадського уряду для координації діяльності українських політичних, громадських і культурних товариств створено Конгрес українців Канади (КУК). Нині КУК об'єднує понад 30 різних товариств та організацій. Раз на три роки відбувається з'їзд конгресу, на якому делегати заслуховують звіт про діяльність керівництва КУК, виробляють програмні документи, обирають нове правління. В Оттаві постійно працює Українське інформаційне бюро, створене КУК. Ця установа відстоює перед членами парламенту й урядом країни інтереси української громади, представляє їх у засобах масової інформації. Наймасовішими і найвпливовішими організаціями, що входять до Конгресу, є Союз українців-самостійників, Союз українок Канади, Союз української молоді Канади, Братство українських католиків, Ліга українських католицьких жінок, Українське національне об'єднання, Ліга визволення України, "Пласт", Організація демократичної української молоді тощо.

Культурно-освітні товариства, кооперативні, взаємодопомогові організації, жіночі, молодіжні, професійні й інші об'єднання діють в усіх країнах, де проживають українці. Форми їх діяльності, чисельність членів, активність залежать від суспільно-політичних обставин, рівня демократії кожної конкретної країни. Так, в Аргентині найпоширенішими серед українців є осередки "Просвіти" (засновані на початку XX ст.) і "Відродження" (1933). У Бразилії, крім осередків "Про-

світи", активно діє Хліборобсько-освітній союз (1922) — масова громадська організація, яка сприяє розвитку культури й мистецтва в українському етнічному середовищі.

Останнім часом усе більшої громадсько-політичної значущості набувають організації, які об'єднують представників української діаспори у різних країнах. Серед них, передусім — Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), виконавчий комітет якого є в Канаді. Він об'єднує багато українських осередків у США, Канаді, країнах Європи. Загальновідомі Світова федерація українських лікарських товариств, Асоціація діячів української культури та ін.

На нові землі переселенці з України принесли все багатство народного мистецтва: пісні, танці, художнє слово, вишивку, писанкарство, різьбу по дереву тощо. Одночасно зі створенням українських релігійних, громадських, культурно-освітніх осередків організовуються хори, драматичні гуртки, танцювальні колективи, оркестри. Причому колективи художньої самодіяльності виникають майже скрізь, де компактно проживали українці. Кожне календарне, релігійне свято, видатна подія в українській громаді завершуються виступами колективів художньої самодіяльності, організацією виставок вишивки, писанок, різьблення по дереву Збереглася традиція супроводжувати сімейні свята й урочистості народними піснями, танцями, розвагами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Зарубіжні українці: Довідник. — К., 1991.

Заставний Ф.Д. **Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах. — Львів, 1991.**

Качараба С., Рожик М. **Українська еміграція: еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр. — Львів, 1995.**

Качараба Степан. **Еміграція з Західної України (1919-1939). — Львів, 2003.**

Романцов В. **Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII-XX століття). — К„ 1998.**

Сапеляк О. **Українські місіонери в Аргентині // Народознавчі зошити. — 2003. — № 1-2. —С. 108-114.**

Толопко Л. **Трудові українці США — Нью-Йорк, 1984. — Кн. 1.**

Українська діаспора. — К., 1992. — Вип. 1.

Українці: Історико-етнограф. монографія: У 2 кн. — Опішня, 1999. — Кн. 1,— С. 175-243.

Шлепаков А.М. **Українська трудова еміграція в США і Канаді. — К., 1960.**

РОЗДІЛ XXI

КОЛОНІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ І РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА УКРАЇНІ

РОСІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ І КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

На руїнах могутньої держави раннього Середньовіччя — Київської Русі виникли три етнонаціональні спільності, історично тісно пов'язані між собою. Спільність багатьох етнічних рис, культури, духовного життя, звичаїв, характеру, близькість мов українців росіян і білорусів сприяли всебічним взаєминам між ними. Природним був і процес переселення з прикордонних земель Росії в Україну і з України в Росію.

Царський уряд, маючи на меті далекосяжні колонізаторські цілі, штучно форсував переселення з Росії в Україну З допомогою такої політики, а також через створення військових поселень російське самодержавство намагалося не лише досягти практичних результатів у зміцненні воєнно-стратегічних позицій, продовженні загарбань українських земель, а й прискорити русифікацію українців та інших народів, щоб створити "єдину і неподільну" колоніальну імперію. Переселенці з Московської держави на землях, що пізніше дістали назву Слобідської України, з'явилися XVI ст. У діяльності кальвіністських шкіл на Волині XVI ст. , які стали своєрідними культурно-пропагандистськими осередками, брали участь росіяни-емігранти, прихильники Реформації. Відомі в той час діячі Феодосій Косой та Ігнатій були представниками плебейсько-селянської течії у реформаційному русі. Ідеї Реформації підтримував і їх вчитель, колишній ігумен Троїце-Сергієвого монастиря старець Артемій, котрий виїхав на Волинь і проводив тут публіцистичну діяльність.

Традиційно православні погляди в Україні представляла група московських культурних діячів, серед яких найбільш відомі І.Федоров і А. Курбський. У маєтку російського емігранта А. Курбського в Миляновичах наприкінці 60-х років XVI ст. було засновано осередок освіти й культури, де поряд з Острозьким центром займалися переписуванням і розповсюдженням книг, виконанням нових редакцій відомих творів, перекладом нових. У Миляновичах, крім А.Курбського, працювали відомі російські інтелектуали, котрі емігрували з Росії, — брат Курбського М.Оболенський, М.Сирокозін, П.Воронецький, а також українські діячі культури.

В XVII—XVIII ст. численні вихідці з Московського царства продовжували переселятися на землі Слобідської України. Це селяни-втікачі, знедолені голопи та ін. Виникли компактні та розсіяні поселення росіян на землях Херсонщини. Зазвичай, основна їх маса походила з південноросійських районів, а деякі — з центральних і північних. Тоді ж виникла низка російських сіл з своєрідними назвами. Біля Сум, наприклад, з'являються такі села, як Солдатське, Ніцеха, Катинське, Добринське, Крамчатка, Тарасовка тощо.

Впродовж XVII ст. на правому березі Сіверського Дінця навколо м. Чугуєва засновано російські села Стара Покрова, Новопокровка, Кам'яна Яруга, Тетлега, Запорожне, Молодове. Дещо пізніше на Чернігівщині стали виникати поселення стрільців, у тому числі й Чернігівського полку Особливо швидко цей процес розселення росіян на українських землях відбувався після входу України до складу Російської імперії. Російські служилі люди, пушкарі, стрільці, засічні сторожі, воротники, діти боярські й інші вихідці з різних областей Росії отримали назву *однодворців*. Царська адміністрація виділяла їм для поселень приміські слободи, земельні наділи тощо.

В XVII ст. на Чернігівщину переселялися старообрядці, котрі осідали у віддалених, безлюдних, лісистих місцях. Села старообрядців виникали на півдні України, землях, що увійшли до Херсонської та Катеринославської губерній. Втікачі від релігійних переслідувань, "розкольники" оселялися також у неосвоєних придунайських і південних районах України.

Богдан Хмельницький, вступивши в союз з російським царем Олексієм Романовим, хотів бачити Україну вільною і займав відповідну послідовну позицію — визволення всіх українських земель. Російський уряд неодноразово висловлював незадоволення діями гетьмана, він прагнув передусім закабалити Україну, позбавити її самостійності, розтоптати намагання і прагнення українців зберегти національну незалежність, своєрідність культури, звичаїв і традицій, матеріальні та духовні надбання. Вже тоді закладалися тверді основи тієї русифікаторської політики, яку з жорстокою послідовністю проводили всі російські самодержці, відрізняючись один від одного лише силою тиску русифікаторства на Україну

Водночас зі стихійним переселенням росіян на українські землі виникали поміщицькі села і слободи, які наприкінці 80-х років XVII ст. заселяли росіяни, здебільшого і вихідці з Півдня Росії, а також донські козаки. Ці поселення зосереджувалися на Харківщині, біля рік Сіверський Донець, Айдир, Деркул, Красній. На початку XVIII ст. дончаки появилися на Східній Слобожанщині, сюди ж переселялися жителі центральних і північних районів Росії. Після приєднання Кримського ханства до Росії, з кінця 80-х років XVIII ст. перші російські села виникли на Кримському півострові.

З другої половини XVII ст. до початку XIX ст. розгорнулася активна поміщицька колонізація українських земель. Після перемоги над шведами Петро І чітко вирішив "прибрати Україну до рук" Такою ж була і політика його наступників. Послідовне знищення усіх ознак української державності стало типовою політичною практикою. Одночасно населення України винищували фізично, руйнували матеріальний добробут.

Відомий лист одного з царських клевретів князя Б.Голіцина до другого вірного слуги Петра І Г.Головкіна. Цей документ не залишає жодних сумнівів стосовно справжніх намірів царя до всього українського. "Задля нашої безпеки в Україні, — писав Голіцин, — треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власті, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо: якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятися. Як і раніше я до Вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках полковники не були згодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті"

При цьому Петро І і його камарилья офіційно проголошували, що український народ має стільки вольностей і свободи, як ніхто у світі. Отже, підступність у політиці російських правителів до України стала постійним фактором. До гетьмана був приставлений наглядачем так званий стольник Ізмайлов, якому давали таємні інструкції — стежити за керівником України, старшиною і доносити, з ким підтримує зв'язки гетьман, яких послів приймає, підслуховувати розмови козацької старшини і козаків. Без дозволу царя гетьман не мав права приймати іноземних послів і посланців, його листи пересилали царю, він не міг без царського дозволу змінити генеральну старшину і полковників, роздавати маєтності тощо.

На Українській оборонній лінії, яка простягалася від Дніпра до Сіверського Дінця, у 1731-1742 рр. було розселено дев'ять російських полків із Курська, інших міст імперії. На цих місцях виникли слободи Петрівська, Козловська, Ражська та ін. Сюди масово прибували переселенці з Південної Росії.

З 60-х років XVIII ст. в Україну поширилися загальноімперські закони й адміністративні порядки. Царизм довільно поділив територію України на реформовані у 1796 р. в губернії намісництва з губернськими судовими й адміністративними установами. Попередньо 1765 р. ліквідовано козацький устрій в Слобідській Україні. У 1775 р. зрівняно з землею Українську козацьку республіку — Запорозьку Січ, колиску свободолюбства і державної незалежності українського народу Новоросійський генерал-губернатор Г.Потьомкін, який клявся раніше у повазі та

любові до запорожців (навіть і сам під іменем Грицька Нечоси записався в козацький кіш), тут же запропонував Катерині II П.Калнишевського та його товаришів "повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих в состоящие в Сибири" Утримання ув'язнених, за указом царського уряду, йшло з конфіскованих у них маєтків та військового скарбу· "кошовому по рублю, а прочим по полуполтине на день"

На місці Запорозької Січі було засновано слободу Покровську, а землі "пожаловано" генерал-прокурору імперії князю О.Вяземському і Московському генерал-губернатору О.Прозоровскому

Деякі запорожці після зруйнування Січі змушені були перейти в турецькі володіння й утворили Задунайську Січ; тих, котрі залишилися після російсько-турецької війни 1787-1791 рр., переселили на Кубань, де разом з частиною донського козацтва вони утворили Кубанське козаче військо. В першій третині XIX ст. сюди прибули запорожці, котрі повернулися з-за Дунаю. Так були розпорошені ті, хто був символом свободи України.

Царизм після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. постійно заселяв південь України, зокрема так звану Новоросію, виходячи зі стратегічних міркувань і потреб колоніального панування. Державним селянам, колоністам надавалися значні пільги: переселенці відбували лише державні повинності. З кінця XVIII ст. росіяни й українці заселяють землі[1] в Криму

У 1762 р. Катерина II звернулася з маніфестом до іноземців, закликаючи оселитися в Україні. Молдавани, греки, угорці, німці, албанці масово переселялися в Україну і на територію Кримського півострова. Вони знову ж таки звільнювались від податків, отримували землі, кошти і матеріали для будівництва житла та господарських приміщень. Внаслідок цієї політики з'явилася Новосербія і Слов'яносербія на землях, що розташовані на території сучасної Кіровоградщини. В останній чверті XVIII ст. росіяни й іноземці оселялися в Бессарабії, Новоросії, на Буковині. Паралельно йшла поміщицька і стихійна колонізація. Про те, як підступно проводилась русифікація в Україні, засвідчує інструкція генерал-прокурора князю Вяземському, де Катерина II вказувала на шляхи обрусіння "легчайшим способом" Самодержавним постановила, щоб в Україні не лише не було гетьмана, а й "век и имя гетьмана исчезли"

Царизм до кінця зруйнував Києво-Могилянську академію центр української культури і освіти, світський навчальний заклад, відомий у всій Європі.

Московська Православна церква теж доклала чимало зусиль для русифікаторства. До 1685 р., коли київський митрополит визнав зверхність московського патріарха, церковна служба проводилася рідною

мовою. Царизм з допомогою слухняної московської ієрархії Православної церкви прагнув нівелювати специфічні риси православ'я в Україні. Ідея "единой и неделимой" не допускала жодних національних особливостей.

Упродовж XIX ст. російські переселенці стали помітним елементом у промислових центрах. Серед населення Харкова налічувалося чимало росіян, вихідців з інших губерній. Численними були російські слободи Торська й Араповка в Куп'янському повіті. Російські переселенці становили значну частину військових поселень на так званих казенних землях і серед державних селян, котрі виплачували поземельну ренту і поставляли рекрутів у катеринославську кінноту

На півдні України великі земельні наділи отримали офіцери російської армії і купці. Вони осідали в Олександрійському, Єлисаветградському і Новомиргородському повітах. У Мелітопольський повіт на початку XIX ст. переселилися духобори із Тамбовщини, Нижнього Новгорода, Саратова й Астраханської губернії, а також з Фінляндії, Ліфляндії, Виборгської та Воронезької губерній. Села духоборів-переселенців виникли на берегах р. Молочні Води і збереглися дотепер Новоспасько, Дубова Балка тощо. Тисячі духоборів осіли в Приазов'ї. Декого з них царські власті згодом вислали на Кавказ. У 20-х роках XIX ст. переселенці, вигнані царизмом, отримали право повернутися і поселитися в Радісному, Терпінні, Пришибі, інших селах сучасної Запорізької області. В неосвоєні райони півдня України і на Придунайські землі царизм висилав учасників селянських повстань і бунтів у Росії.

На р. Молочній царським указом 18 квітня 1821 р. було виділено майже 30 тис. десятин землі для членів секти молокан. Ці сектанти з Росії переїхали на землі, що належали раніше ногайським татарам. Переселення відбувалося переважно з Тамбовської й Орловської губерній у повіти Херсонської і Катеринославської губерній та ін. У 1823 р. за царським указом переселенці з Росії, в тому числі духобори, горгони, молокани, перетворювалися у військових поселенців.

Із швидким розвитком промисловості в другій половині XIX ст. приток російських поселенців зріс. Основна маса їх поселялася в містах, працювала в гірничорудній, металургійній, вуглевидобувній промисловості. Катеринославська губернія мала в промисловому виробництві близько 68% росіян.

Швидкий розвиток залізничного будівництва, морського транспорту в 60 80-х роках в Україні, піднесення кам'яновугільної промисловості Донбасу, розробка залізних руд у Херсонській та Катеринославській губерніях призвели до значного переміщення населення з Росії в Україну Висока концентрація металургійної і машинобудівної промисловості на півдні України викликала переміщення іноземних капіталів і робочої сили, інженерно-технічних кадрів з Росії. Наприкінці XIX ст.

великим центром машинобудування став Харків, споруджувалися машинобудівні заводи в Миколаєві, Одесі, Горлівці, інших містах півдня України. Тому швидко збільшувалося міське населення. З 1863 р. до 1897 р. чисельність жителів міст України зросла на 1526,5 тис.

За 1877—1905 рр. поміщики українських губерній продали особам недворянського стану майже 6 млн десятин землі, що теж сприяло політиці переселення, зокрема на південь України, не лише українського, але і неукраїнського населення.

За переписом населення 1897 року, дев'ять історично українських губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська (з Кримом), Харківська, Херсонська та Чернігівська) налічували 23,5 млн мешканців; у 1914 р. населення цих територій наближалося до 33 млн. З них 13,1% за мовою становили росіяни і білоруси, 8 — євреї, 2,4 — німці, 1,1 — молдавани і румуни, українців було 72%. Найбільше росіян у процентному відношенні було в Чернігівській — 21,5 і Таврійській губерніях — 27,9%. Тут українців на кожну тисячу населення припадало відповідно 664 та 422. У Херсонській губернії проживало 21,1% росіян. Значний відсоток українського населення був на землях області Війська Донського. Українці ("черкаси") заснували столицю Дону — Черкаські юрти (Черкаськ) і наприкінці XIX ст. становили більшість донського селянства. У Таганрозькій окрузі українське населення сягало 61%, а на Кубані українська людність становила абсолютну більшість. Українське населення переважало у деяких повітах Царства Польського, Бессарабії. До середини 20-х років XX ст. українці становили третину воронезьких селян і чверть курських та бєлгородських. На сучасному етапі ситуація докорінно змінилася — відсоток українського населення в цих районах Росії став мізерно малим.

Чимало українців проживало за межами кордонів України. За даними перепису 1926 р. у межах сучасного Краснодарського краю їх налічувалося 1421,0 тис. (41,1% всього населення), Ставропольського краю—480,1 тис. (27,3%), Ростовської області — 1174,5 тис. (53% усього населення).

Початок XX ст. в Україні ознаменувався значним піднесенням національно-визвольного руху Активізувалася культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції, розгорнулися виступи за свободу розвитку української мови і літератури, театру, відзначення урочистих дат тощо. Вчені Харківського і Київського університетів, інтелігенція Полтави, Одеси, Катеринослава, Вінниці, Чернігова й інших міст України виступала проти переслідувань української мови, русифікаторської політики царизму.

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РУСИФІКАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ

Російський царизм намагався (і небезуспішно) підвести теоретичну основу під політику насильницької русифікації українського народу, зрештою, як і всіх народів імперії. Наприкінці 50-х років XIX ст. між українськими вченими й офіційними, придворними істориками розгорнулася дискусія про національно-культурну приналежність України. "Стовп" офіційної російської історичної науки Михайло Погодін, керуючись реакційними підходами, взагалі заперечував існування українського народу, його мови і культури. Його фальсифікації історичної правди опиралися на горезвісну "теорію" яка проголошувала: під час татаро-монгольського нашестя на територію Середнього Надцніпров'я тамтешнє населення переселилося на північ Росії, а на опустілі землі аж у XIV-XV ст. з-під Карпатських гір прийшли малороси. Отже, посягання московських правителів на Україну, як нібито на їх "споконвічну прабатьківську вотчину", є, мовляв, правомірними. Цю шовіністичну теорію підтримували інші російські історики, в тому числі М.Карамзін, який взагалі вважав українців "зайдами на власній землі"

Пізніше, в 70-80-х роках, коли імперія була охоплена різночинним рухом, а кращі представники революційного народництва шукали шляхів ліквідації "тюрми народів", якою була Російська імперія, нові поборники "единой и неделимой", намагалися доказати правомірність ліквідації української державності, порушення й ігнорування Переяславської угоди. Серед них філолог Олексій Соболевський, який писав, що великороси заселяли Київщину вже у XIV-XV ст. Особливу нелюбов до українства виявляв В.Бєлінський. У листі до П.Анненкова він писав: "...Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на государя императора, другой на государыню императрицу Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал.... но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок. Шевченко послали на Кавказ (!) солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше" Таке розуміння творчості українського національного поета, на жаль, було непоодиноким.

Той же Бєлінський стверджував, що історія Малоросії — це побічна ріка, що впадає у "велику" ріку російської історії. Малоросіяни, за його словами, завжди були племенем і ніколи не були народом, а тим паче — державою. Тому і мови української, за Бєлінським, не існує, а є лише "обласне малоросійське наріччя" Російський революційний демократ не милував також Гетьманщину і Запорозьку Січ, які, за його розумінням, "нітрохи не були ні республікою, ні державою" а козаки "у житті знали тільки дві втіхи: різню і горілку"

Монархо-великодержавні концепції проводилися в життя наполегливо і послідовно. Виданий 20 липня 1863 р. Валуєвський указ забороняв видавати книжки українською мовою, завозити їх в Україну, здійснювати театральні вистави українською мовою. "Малороссийского языка не было, нет и быть не может", — головний принцип цього документа.

Аналогічним був політичний курс до українського народу і російських політиків початку XX ст.

Царський міністр А.Столипін визначав національну політику царизму стисло: "Нам потрібна велика Росія" О.Суворін, видавець чорносотенної газети "Новое время", в опусі "Хохлы и хохлушки" висловлював надію, що, зрештою, всі слов'яни заговорять по-російськи, відмовившись від рідного слова. Інший ідеолог чорної сотні, видавець реакційної газети "Киевлянин" В.Шульгін дотримувався такої самої думки.

Полтавський губернатор Багговут 4 лютого 1914 р. надіслав таємного листа до міністра внутрішніх справ Росії. Високий царський адміністратор пропонував звернути увагу на вивчення російської історії в середніх навчальних закладах, щоб не дати змоги дітям сприймати ідеї українського руху Особливо турбувало Багговута те, що в школі, незважаючи на категоричну вимогу говорити лише по-російськи, педагоги навчають дітей українською мовою. Тому в рекомендаціях наголошувалось на необхідності учителями земських шкіл ставити "тільки великоросів" і так само поступати з призначеннями інспекторів народних училищ. Стосовно викладання історії додавалися інструкції: діяти так, щоб "внедрять в сознание молодежи понятие о единой й неделимой России" і роз'яснювати, ніби "Украина" означає "окра́ину" а "украинского народа никогда не было" Нарешті Багговут ратував за якнайчастішу появу статей у газетах про необхідність загальнодержавної мови, а нею, зрозуміло, вважав "только великороссийское наречие" Вже після краху царизму в середовищі білої російської еміграції висувалася ідея вмістити українську культуру в культуру російську

Видатний філософ Г Федоров, який, здавалося б, повинен би мислити цивілізованішими поняттями і категоріями, в 1929 р. стверджував; зародження нової української національної свідомості, по суті, нової нації — небезпечний для Росії процес; його вбити неможливо, але працювати над тим, щоб самосвідомість нової нації утверджувалася як "особлива форма російської самосвідомості" — необхідно.

Проте не слід нехтувати і тим, що частина російського населення ревно підтримували русифікаторські ідеї та дії, поповнювала "чорні сотні" інші подібні погромні організації. Для цих справ вербувалися різні декласовані елементи.

Як засвідчує багатолітня історія України, люди праці різних національностей, у тому числі росіяни, котрі проживають в Україні, завжди знаходили спільну мову, розвивали між собою всебічні взаємини, глибоко поважали традиційні цінності один одного, національні звичаї, традиції. На різних етапах історії, її крутих і часто трагічних поворотах люди різних національностей знаходили те, що їх об'єднувало, допомагало вистояти в життєвих та історичних випробуваннях.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Події 1917 р. привели до утворення на руїнах імперії Романових незалежних держав (серед них і України), яким силою була нав'язана радянська форма державного правління.

Комуністична партія, що успадкувала багато постулатів російського шовінізму, повністю контролювала український радянський уряд, однак не могла ним цілком нехтувати, бо й серед українських більшовиків існували угруповання, що виступали за українську радянську державність— переважно боротьбисти й укапісти. Найвпливовішими були боротьбисти на чолі з О.Шумським, котрі мали тісніші зв'язки з українським селянством, ніж більшовики. Після провалу другого радянського уряду в Україні наприкінці літа 1919 р. боротьбисти навіть зробили спробу замінити більшовиків на чолі комуністичної революції в Україні. На початку 1920 р. вони звернулися з проханням прийняти їх до Комуністичного Інтернаціоналу як окрему партію. Та Комінтерн, підпорядкований Москві, відмовив їм у цьому Боротьбисти змушені були саморозпуститися. Проте більшовики, відчуваючи потребу в україномовних активістах, прийняли декого з колишніх боротьбистів у партію і призначили на високі посади в радянському українському уряді. Це дало змогу національно свідомим лівим проводити боротьбу за українську державність.

Така ж історія трапилася з багатьма укапістами.

Були також старі українські члени більшовицької партії, котрі щиро прагнули перемоги комунізму в Україні. Вони хотіли "українізувати" більшовизм, щоб зробити його прийнятнішим для українців. Це означало, що український уряд мав бути українським. М.Скрипник був найвидатнішим представником цієї групи. Нарешті, у збереженні самоврядування України були глибоко зацікавлені деякі більшовики-неукраїнці, наприклад, X. Раковський -— голова українського радянського уряду, котрий 1919 р. ставився до національних прагнень українців з презирством, а в 1922 р. дійшов висновку· чим більший авторитет матиме український уряд, тим більше влади охопить він особисто. Тому X.Раковський також став оборонцем української автономії.

У зв'язку з тяжкою хворобою Ленін брав у обговоренні цих питань обмежену участь. Сталін — комісар у справах національностей і генеральний секретар партії — виконав тут ключову роль. Сталінська ідея "автономізації" а точніше — гіпертрофованого централізму, який багато в чому повторював імперські традиції "единой и неделимой", була реалізована з жорстокою послідовністю і доведена до політичного абсурду Сталін та його оточення нещадно розправилися з усіма, хто не погоджувався з ними, в тому числі й з "націоналами" котрі виступали за суверенітет своїх республік.

Паралельно з конструюванням тоталітарної держави успішно розвивалася командно-адміністративна система як важлива складова частина гіпертрофованого централізму і політичних переслідувань інакомислячих, нелюдського насильства і жахливих репресій. Становлення культу особи відбувалося водночас зі зростанням культу сили. Ідейну пропаганду насильства широко схвалювало партійне керівництво і в "низах" Відомий російський філософ М.Бердяев писав: "Виник новий тип "мілітаризованої людини" завжди готової до насильства, захопленої волею до влади і могутності"

Невисокий політико-культурний рівень членів партії, котрі звикли до примусу, вказівок зверху, "забезпечили універсалізацію насильства як методу" розв'язання соціальних і національних проблем. Класовий підхід і насильство, зведене до рангу державної політики, породили таку жорстокість і безкарну злочинність, які не мають аналогій в історії.

Кривава різня в Києві 1918 р. "червоний терор" у Полтаві 1919 р., розстріл бранців у Криму 1920 р., багато інших подібних акцій засвідчили, що так званий класовий підхід і нечуване насильство стали основою нової держави. Такий небезпечний розвиток подій передбачили передові російські письменники.

В.Короленко вже у грудні 1917 р. писав А.Луначарському "Ви святкуєте перемогу, але ця перемога погибельна для тієї частини народу, котра перемогла з вами, погибельна, можливо, і для всього російського народу загалом"

Із завершенням громадянської війни репресії не припинилися, — навпаки, стали постійними в соціальній практиці. Ними позначені всі 20-ті роки XX ст. Майже щороку в Україні відбувався показовий політичний судовий процес (найперший відбувся 1921 р. над українськими есерами). Карали не лише ворогів, а й тих, хто "припав до вподоби" творцям розправ, політично нейтральних осіб і навіть випадкових людей. Тисячам невинних людей, котрі потрапляли під регулярні чистки, давали "тавро" "класово чужі" "ворожі елементи" Чергова чистка 1930 р. у складі ЦК КП(б)У призвела до масового переслідування "націонал-ухильників" Проводилась чистка державних і громадських установ 1931 р.

У 1933 р. під гаслом "боротьби проти націоналізму" в Україні була здійснена "велика чистка" "Вичищали" партію, профспілки, стару інтелігенцію. Сталінська людожерська селекція досягла апогею 1933 р. коли голод, штучно створений тоталітарним режимом, забрав, як вважають, мільйони людей. Зацьковували, а також виморювали голодом мільйони в сталінських концтаборах, на каторжних роботах.

Звірячі закони про тюремне ув'язнення за "три колоски" до десяти років і розстріл за інше розкрадання державної власності, прийняті в 1932 р., для охопленої голодом України були лютим терористичним актом. Під дією згаданих законів і практичної антинародної політики радянського режиму зменшувалася чисельність населення республіки, вимирали цілі регіони.

Не вагаючись, сталінці віднесли до політичних ворогів Українську автокефальну православну церкву, яка в 1930 р. була закрита, а тисячі її прихильників заарештовані.

"Тереном" ідеології вважалася українська культура. Уже в 1929 р. розгорнулася "резолюційна кампанія" проти академіка С.Єфремова. З кінця 20-х років значну частину української інтелігенції почали переслідувати і репресувати. В 30-х роках знищили членів групи письменників-"неокласиків" (М.Зерова та ін.).

З 1920 р. в Україні вступила в дію жорстка цензура друку, а дещо пізніше — і цензура видовищ. Злочинність і абсурдність цих заходів особливо очевидна стосовно дитячої літератури. Один із пунктів "керівних" документів оголошував: "Казки про царів та королів — цілком викреслюються; всі ж казки, що мають вийти до дитячого читання, піддаються дуже суворому відбору" Восени 1922 р. проведено перше масове вилучення "ідеологічно шкідливої літератури" з книжкової торгівлі, складів і бібліотек. Надалі ці дії набули планового регулярного характеру Чимало творів українських письменників були таким способом вилучені з користування. Суцільна одноманітність у галузі культури і духовному житті проводилась зусиллями гігантського державного, партійного і репресивного апарату Ярлик "націоналістичні осередки" навісили на організацію "Просвіта" У 1923 р. її діяльність заборонили. Роком раніше відбулася чистка студентства, яка викинула з вузів декілька тисяч української молоді. Класовий принцип і тут торжествував.

Національна політика Сталіна призвела до запеклої боротьби проти так званого місцевого націоналізму У 1925 р., з приходом в Україну Лазаря Кагановича, який був обраний першим секретарем ЦК КП(б)У, дещо пожвавилася політика українізації, що здійснювалась адміністративними методами. Скоро, однак, позитивні результати національного розвитку були витлумачені як посилення місцевого націоналізму В 1926 р. той самий Каганович уже говорив про український шовінізм та його носіїв. Прагнення секретаря ЦК КП(б)У позбутися наркома

освіти України О.Шумського призвели до боротьби проти "шумськізму" Шумський вимагав усунення Кагановича з України та українізації державного і партійного апарату, виступив проти русифікації державних структур.

Наприкінці 20-х років розгорнулася боротьба з "хвильовизмом" Виступи письменника М.Хвильового проти русифікації були піддані осуду Звинуватили й економіста М.Волобуєва, котрий говорив про те, що стан України — колонії царської імперії — був кращий, ніж стан УРСР, і обґрунтовував право виходу України із Союзу РСР

У 1929-1930 рр. була інспірована боротьба з "яворщиною" М.Яворський — відомий в той час історик України, прагнув у творах розкрити оригінальні риси української історії, певні особливості, відміни від історії Росії. Це було використано для кампанії його переслідування, звинувачення у націоналізмі. Погляди українського вченого трактувалися як ворожа концепція, проти неї і розгорнулася боротьба. В березні 1931 р. Яворського заарештували у справі "Українського національного центру" від початку і до кінця сфальсифікованої органами ДПУ (Державного Політичного Управління). Жертвою боротьби проти націоналістичного ухилу став і голова Раднаркому М.Скрипник, котрий покінчив життя самогубством. М.Яворський, засланий на Соловки, не "перековувався", не боготворив "геніального, рідного вождя всіх народів" тому 1937 р. під надуманим приводом за "антирадянську націоналістичну агітацію серед в'язнів" був розстріляний.

Сталінська кривава машина вимагала постійно нових і нових жертв. Приклеювання ярликів націонал-ухильників українській інтелігенції, державним і партійним діячам стало складовою частиною геноциду щодо українського народу

Здебільшого партійні та державні діячі все українське асоціювали з націоналістичним. У КП(б)У прошарок комуністів-українців був незначним (наприкінці громадянської війни — лише 24%). Г.Зінов'єв, член так званого керівного ядра Політбюро ЦК РКП(б), запропонував у 1920 р. обмежити вживання української мови — нею могли користуватися лише сільські жителі. Інші діячі вважали: національні культури існують у відсталих та капіталістичних країнах. Проповідувалась думка, що радянська федерація обов'язково має бути "російською" Проти таких примітивних підходів виступило чимало партійних і державних керівників України. Як наголошував на XII з'їзді РКП(б) Х.Раковський, необхідно "забрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам"

Українізацію ж ні Сталін, ні Каганович не сприймали всерйоз. Головним у цьому процесі, вважав Каганович, є нагляд за українізацією і гарантія її розвитку в бік диктатури пролетаріату Тому 1926 р. обсте-

ження працівників окружкомів партії дали такі результати: із 37% українців, котрі там працювали, лише 30% добре володіли українською мовою, але в житті й на роботі нею не користувалися. В середині 1926 р. розгорнулася критика "крайнощів українізації", поширювались провокаційні чутки про тиск на російську мову Тоді ж Сталін у листі до Кагановича писав: український рух приховує в собі небезпеку боротьби "проти Москви, взагалі проти росіян і російської культури та її вищого досягнення — ленінізму" Це був сигнал для розправи з усіма, хто виступав за українізацію. В резолюції листопадового (1933) пленуму ЦКВКП(б) і ЦК Компартії України зазначалося, буцімто головну небезпеку становить місцевий націоналізм.

Боротьба з міфічним ворогом продовжувалась. Невинними жертвами ставали видатні діячі української культури і літератури, передова інтелігенція і навіть ті, хто інспірував цю брутальну кампанію. Їх оголошували "ворогами народу" і знищували.

Жорстокі репресії 30-х років завдали непоправних втрат народові України. Буквально напередодні Великої Вітчизняної війни каральні органи СРСР репресували сотні тисяч жителів Західної України, серед яких немало інтелігенції, студентської й учнівської молоді. В 1945-1950 рр. масове насильне переселення людей із західноукраїнських областей мало завершити розпочату перед війною злочинну справу Ось що згадує один із переселенців: "Німці везли в неволю молодих, здорових. А нас сталінці виривали з корінням. Везли жінок з маленькими дітьми, літніх людей з онуками. Багатьох везли на загибель" У цих людей забирали все — рідну домівку, сім'ю, землю, Батьківщину

Продовження репресій проти української інтелігенції, всіх інакомислячих у повоєнні роки, голод 1946-1947 рр. ще раз довели: Сталін та його оточення не могли і не бажали змінювати методи політичного управління. Грубе командування, викачування ресурсів з України, зневажливе ставлення до умов життя народу, духовних потреб не лише не змінилися, а ставали дедалі підступнішими і витонченішими. Нелюдські умови вважалися нормою, а насильство — методом побудови "світлого майбутнього" В 40-50-х роках були заарештовані й осуджені нові групи українських письменників, діячів науки і культури. Серед них А.Кримський, Д.Гордієнко, О.Бердник, І.Гнатюк та інші, яким інкримінували звинувачення в антирадянській діяльності, контрреволюційній агітації та пропаганді, українському буржуазному націоналізмі. Засуджені у 1949-1952 рр. українські письменники були реабілітовані тільки на початку 60-х років.

Смерть у 1953 р. Сталіна, період так званого потепління приніс певне послаблення попередніх методів розправи з інакомислячими. Зменшились масштаби переслідувань під прапором боротьби з націоналізмом. Сталінські репресії, потворні деформації в національній політиці,
i

культ особи були осуджені на найвищому рівні. Однак уже в 70-х роках, у період діяльності Брежнева-Суслова розпочалися нові чорні дні України, її мови і всієї національної культури.

РУСИФІКАТОРСЬКА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У ЧАСИ БРЕЖНЄВСЬКО-СУСЛОВСЬКОГО ЗАСТОЮ

Ідеологічне чиновництво та бюрократія із завзяттям проводили політику нівелювання національних особливостей різних народів України. Під прикриттям інтернаціоналізму відбувався процес шовіністичної великодержавної уніфікації.

Спеціальні чиновники перевіряли і виправляли тематичні плани всіх видавництв, з інквізиторською пильністю стежили за змістом і оформленням періодичних видань, наукових і художніх книжок, репертуаром театрів, творчістю вчених-гуманітаріїв, художників, кіномитців та ін. Контроль за "ідеологічною чистотою" боротьба з інакомислячими були тотальними за характером, брутальними за формою й аморальними за суттю.

Неухильне матеріальне зубожіння народу України супроводжувалося заходами, які призводили до духовної стагнації, вихолощення і трагічних втрат у національній культурі, витоптування рідної мови.

В 70-х-першій половині 80-х років русифікація України посилилась. Номенклатурні прислужники та висуванці заради кар'єри й особистого комфорту зневажали українську мову, прилюдно відмовлялися від неї. Масовий перехід шкіл і вузів на російську мову викладання — наслідок такої політики. На конференціях, з'їздах, нарадах українською мовою не прийнято було говорити. Чимало вчених мужів із академії наук, вищих навчальних закладів перестали розмовляти і писати рідною мовою. Значна частина книжкових видавництв надавали перевагу виданню російськомовних книг Відбувся своєрідний тихий переворот, який мав на меті витлумити все українське, зруйнувати мову і культуру інших народів, котрі проживали в Україні. Дійшло до того, що колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста звинуватили в націоналізмі, непомірному роздмухуванні історичної пам'яті народу, популяризації пам'яток старовини. У публікаціях Шелеста вишукували націоналістичні ідеї й іншу "крамолу" Чорні дні русифікації супроводжувалися начіплюванням ярликів "буржуазного націоналіста", "агента міжнародного імперіалізму" та ін., топтанням національної гідності за любов до рідної мови і культури, традицій і звичаїв. Тих, хто намагався захистити українську мову та культуру, переслідували. Це здійснювалося в межах брежнєвсько-сусловського теоретизування про "злиття націй" і про створення так званої нової історичної спільності — "радянського народу" І якщо Л.Брежнєв, який чимало років провів в Україні, у спогадах ніде не згаду-

вав про український народ, а лише говорив про "українських самостійників" то лідер КПУ В.Щербицький теж перестав називати рідний народ власним іменем і, майже на офіційному рівні, замінив його терміном — "народ України" Оскільки Україна залишалася, а український народ зник, то це полегшувало справу дискримінації української мови, культури, національних духовних цінностей. Страшної шкоди було завдано молоді, котру відрубали від справжньої національної історії, традицій і звичаїв свого народу, його духовних надбань.

Дії злочинної політики проти власного народу призвели до того, що більшість українських дітей не мала змоги навчатися рідною мовою. У столиці України, суверенної держави, 1991 р. лише близько 23% дітей навчалися українською мовою, хоча 72,5% населення Києва (за переписом 1989 р.) — українці. На початку 90-х років у вищих навчальних закладах України лише трохи більше ніж 11% студентів слухали повністю курс навчання українською мовою, решта — частково. У Севастополі — 60 російських шкіл і жодної української. Українська мова не викладалася навіть факультативно. Не набагато кращий стан народної освіти в Донецьку й інших містах. Так, у Донецькій області, де серед всього населення було 43% росіян і 51% українців, лише 3% дітей навчалися українською мовою. На початку 90-х років в Україні діяло 20 819 шкіл, де налічувалося 6,850 млн учнів. Українською мовою навчалося всього 3 млн 290,3 тис. дітей, тобто менше половини.

Закомплексований політичний курс, спрямований на нівеляцію національних відмінностей і створення "нової історичної спільності", проводився в період брежнєвсько-сусловського застою з великою наполегливістю і послідовністю. У Запоріжжі на 107 шкіл лише одна була українська, в Миколаєві — жодної, зате 61 російська школа, у Дніпропетровську із 147 шкіл тільки десять українських, в самій столиці України із 307 шкіл — 49 українських. Така сумна статистика шкільної політики України до 1991 р.

Після проголошення незалежності України, як засвідчує статистика, українська мова в системі освіти почала повільно відвойовувати свої позиції. Наприкінці 90-х рр. XX ст. у 2 тис. 190 державних школах навчалося 6,9 млн учнів, з цього числа російською мовою одержували освіту 31,7% усіх школярів. Половина учнів профтехучилищ навчалися українською мовою, а у вищих навчальних закладах — близько 65% студентів.

Разом з тим, в таких сферах суспільного вжитку, як масова інформація, книговидавнича справа, бізнес, спорт, продовжує домінувати російська мова. Засилля російської мови спостерігається в естраді. "Хвороба двуязичія" виявилася у діях Донецької обласної і Харківської міських рад, які наперекір конституційним нормам затвердили російську мову "як офіційну".

Соціологічні дослідження на початку 1991 р. показали: п'ята частина тих, кого опитували в Росії, вважали кращими районами для проживання Україну і Прибалтику Центральні відомства спекулювали на таких настроях, проводячи свою демографічну політику

В Одесі 1990 р. почала активно діяти шовіністична організація з претензійною назвою Демократичний союз новоросів. Лідери новоросів закликали створити державне об'єднання "Новоросія" на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та Криму, з обов'язковим введенням до її складу всіх головних чорноморських міст-поргів, зокрема Рені, Ізмаїла, Усть-Дунайська, Іллічівська, Одеси, Миколаєва та ін. Сюди ж мали б увійти території молдавського Придністров'я. Під нове об'єднання підводилась і теоретична основа. Головне положення полягало в тому, що на названих територіях, які пропонувалося ввести до "Новоросії", склався окремий народ "новороси" які не мають нічого спільного з українцями.

В умовах незалежного державного існування в Україні, на жаль, продовжують свідомо діяти громадські структури шовіністичного російського забарвлення, що не хочуть змиритися з відродженням національних форм життя українців. Спілки на зразок "Міжнаціональний Форум України", створений у 2000 р. "Русский блок" на парламентських виборах 2002 р. продукують різні антиукраїнські ідеологічні конструкції, мовляв, Південь України це Новоросія, російська мова була в Києві панівною впродовж усієї історії міста, що міста Харків, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кіровоград, Маріуполь, Севастополь, Херсон, Миколаїв, Одеса і Луганськ російські, бо вони закладені за указами російської імператриці на нових землях імперії.

В Закарпатській області у 90-х роках активізувалися сили, які намагалися розколоти єдність українського населення, відірвати Закарпаття від України. Зазвучали ідеї створення Підкарпатської Русі з народом підкарпатськими русинами, котрі, мовляв, нічого спільного з українцями не мають.

В січні 1991 р. уряд України схвалив постанову "Про державну програму розвитку української мови до 2000 року", яка зразу ж зустріла агресивну протидію консервативно налаштованого чиновництва. На сторінках республіканських газет з'явилися твердження, ніби мільйони українців хочуть думати, говорити і писати навіть якоюсь "загальноросійською мовою"

Треба сказати, що кращі представники російської інтелігенції і в Росії, і в Україні завжди засуджували як русифікаторську політику московських царів, так і більшовицьких диктаторів. В першому номері "Русского слова" — періодичного видання Російського культурного товариства ім. А.Сахарова в Україні, зазначалося: "Ми однозначно за незалежну суверенну, демократичну Україну і хочемо, щоби вона була

ще і освіченою, цивілізованою, культурною і розвинутою. Ми всі знаємо її мову, культуру і історію і хочемо, щоби й інші її знали по-справжньому "

У зверненні Товариства до громадськості України зазначалося: воно "робить все, щоб російськомовне населення ніколи не було використане на території суверенної Української держави в якості "троянського коня" Перетворення Росії з основи імперії в країну рівну серед рівних — такий підхід відстоює російська демократична інтелігенція, люди доброї волі.

Україна, проголосивши європейський вибір, погодилася привести своє законодавство відповідно до стандартів держав Європейського Союзу, в яких давно немає проблем функціонування рідної мови. Проте запровадження принципів Європейської хартії щодо використання регіональних мов і мов національних меншин в Україні виявилося складним. "Хвороба двуязичія", якою вражені окремі регіони і частина можновладних верхів, створила перешкоди утвердженню державної мови. У 1997 р. Донецька обласна і Харківська міська влада спеціальними ухвалами запровадили російську мову як офіційну

Конституційний суд України 14 грудня 1999 р. підтвердив статус української мови як державної, яка є обов'язковим засобом спілкування на всій території держави при здійсненні повноважень органами державної влади й органами місцевого самоуправління, а також в інших публічних сферах життя, визначених законом. Незважаючи на це, частина чиновництва, представників високої влади, в тому числі депутати Верховної Ради, глава уряду й окремі його заступники продовжують час від часу публічно послуговуватися російською мовою. Міністр освіти і науки 2 березня 2001 р. оголосив: "Повинно існувати обов'язкове вивчення української мови. І обов'язкове вивчення для усіх бажаючих російської мови" Національна школа і наука залишилася у двозначному становищі.

Статистика засвідчує, що в рік проголошення державної незалежності у загальноосвітніх школах України російською мовою навчалося більше половини учнів. На початок XXI ст. з 21 280 шкіл українських було 16 325, а в майже 3,5 тис. російських шкіл навчалося понад 2 млн учнів (майже 32%), 35% відсотків українських студентів здобували освіту російською мовою. У половині з діючих профтехучилищ навчання велося по-російськи, а ще в 135 низка предметів також'викладалася російською мовою.

При катастрофічно малих тиражах української літератури (на душу населення у 2004 р. припадало заледве 0,35 книжки) і при багатомільйонних потоках російських книжок із Росії та Булорусі занепад і розтринькування духовного потенціалу українського народу продовжувалося. Лауреат національної премії України ім. Т.Шевченка Олексій

Дмитренко зауважив: "Такої критичної ситуації з мовою корінного етносу не виникало навіть за буквально тюремного ідеологічного пресингування "єдіной і нєдєлімой"

Спроби лібералізації освіти, усунення однотипності у викладанні, запровадження нової освітньої концепції відбувається з початку XXI ст. на тлі втечі кваліфікованих кадрів за кордон і вимирання населення. З другої половини 90-х років XX ст. в Україні почало вимирати не лише сільське, а й міське населення.

До 2000 р. майже на 5 тис. скоротилася кількість публічних бібліотек, а також читачів.

У 2001 р. запроваджено 12-річне навчання у загальноосвітній середній школі й 12-бальну систему оцінювання, що дещо поліпшило стан шкільництва. Україна приєдналася до Болонської конвенції про зближення системи європейської освіти й формування її міжнародного стандарту Актуальним стало завдання підготовки фахівців для глобального ринку праці, переходу від індустріальних до науково-інформаційних технологій.

За таких умов національна консолідація, інтелект і воля, а гакож відповідальна державна політика набувають вирішального значення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Дашкевич Я. **Україна: національні меншини // Державність. — 1990. — № 3. — С. 24-27.**

Дзюба І. **Інтернаціоналізм чи русифікація? — Мюнхен, 1968.**

Заставний Ф.Д. **Населення України. —Львів, 1993.**

Кісь Р. **Російська месіанська ідея: старе вино в старих міхах // Сучасність. — 1993,—№2. —С. 61-72.**

Мала енциклопедія етнодержавства. К., 1996.

Наулко В.І. **Етнічний склад населення України: Статистико-картограф. дослідження. •— К., 1965.**

Природний рух населення на Україні в 1936-1990 рр. — К., 1991.

Рудницька Т. М. **Національні групи і мовні процеси в Україні // Філософська і соціальна думка. — 1991. — № 5. — С. 145-156.**

Русские: этносоциальные очерки. М., 1992.

Сшгномів 1. **До характеристики політичних поглядів росіян в Україні // Студії політ, центру "Генеза" (Львів). — 1993. — № 1. — С. 25-27.**

Стогній С.Г. **Українсько-російські відносини: спроба перспективної моделі // Філософська і соціальна думка.— 1993. — № 11. — С. 124-135.**

Терлюк І. **Росіяни західних областей України. — Львів. 1997.**

Чирко З.Б. **Національні меншини в Україні в 20-30-ті рр. // Укр. іст. жури. — 1990.—№ 1, —С. 51-64.**

РОЗДІЛ XXII

ІНШІ НАЦІОНАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

За даними перепису 2001 р., в Україні проживають, крім багатомільйонних українців і росіян, також ще дев'ять національностей чисельністю від 259 тис. (молдавани) до 100 тис. чол. (вірмени). Крім названих це білоруси (276 тис.), кримські татари (248 тис.), болгари (205 тис.), угорці (157 тис.), румуни (151 тис.), поляки (144 тис.), євреї (104 тис.) та ще сім національностей чисельністю менше 100 тисяч, але більше 3О тисяч: греки — 92 тис., татари — 73, цигани — 48, азербайджанці — 46, грузини — 34, німці — 33, гагаузи — 32 тис. чол. На Україні проживають також мордва, чуваші, чехи, словаки, литовці, узбеки, казахи та інші національності. Батьківщина походження більшості неукраїнських національностей — за межами України. Така розмаїта, багатонаціональна мозаїка зумовлює своєрідні процеси міжнаціональних, міжетнічних взаємин, а також існування такого феномена XX ст. як "конгломеративна культура"

Докорінні зміни в соціальній сфері, що розгорнулися в другій половині 80-х років XX ст. сприяють культурній співпраці, зближенню людей і поглибленню взаємоповаги, взаємозв'язків на основі національного відродження України, боротьби за національний суверенітет, політичну й економічну незалежність.

Україна об'єднує чимало різновидів культури, зумовлених у кожному конкретному випадку традиціями, звичаями і способами життя населення. Культурні цінності окремих етнічних груп, незважаючи на нівелювальні впливи масової культури, все ще істотно відрізняються. Збереглася власна культура і національна свідомість народів, їх фольклор, народне мистецтво, оригінальні звичаї та самобутні традиції. З одного боку, це збагачує українську національну культуру духовними надбаннями інших народів, з іншого — створює проблеми соціального, релігійного, етнічного і мовного характеру Тому захист самобутності національних меншин — важлива умова демократичних перетворень, єдності й консолідації, розвитку соціально-культурних процесів в Україні.

У "Декларації про державний суверенітет України", прийнятій 16 липня 1990 р. яка стала вираженням волі народу, всім національностям, що проживають на території республіки, гарантовані права вільного національно-культурного розвитку Закони України гарантують право користуватися своєю національною або будь-якою іншою мо-

вою. Верховна Рада 15 травня 2003 р. ратифікувала Європейську хартію регіональних мов, або мов меншин. Створено раду національних товариств, покликаних дбати про задоволення культурно-освітніх запитів національних груп. При НАН України діє Центр дослідження міжнаціональних відносин. В середині 90-х років налічувалося в Україні 300 організацій 38 народів.

За переписом 1926 р., в Україні проживало близько 6 млн осіб — представників інших національностей. Тодішня Конституція Української РСР гарантувала їм рівні з українцями права і затверджувала безумовну рівність усіх мов.

ВУЦВК 1924 р. створив спеціальний орган — Комісію у справах національних меншин для закріплення мирного співжиття і співпраці всіх національностей України. На місцях Комісія мала свої органи — бюро національних меншин. Народний комісаріат внутрішніх справ створив відділ у справах національних меншин для нагляду за діяльністю різних національно-суспільних, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій. Відділ давав рекомендації стосовно реєстрації статутів цих організацій, скликання з'їздів, видання їх періодики та ін.

Комісія у справах національних меншин проводила роботу, спрямовану на утворення національних адміністративних одиниць. В Україні 1931 р. налічувалося 25 національних районів і кількасот національних сільрад, працювали національні школи, де рідною мовою навчалося майже 843 тис. дітей. Створювалися певні умови для забезпечення економічних потреб усіх національностей України.

Проте в середині 30-х років ці позитивні процеси у сфері міжнаціональних взаємин були безпідставно перервані та засуджені. Репресії проти національних кадрів під прикриттям боротьби з "буржуазним націоналізмом" призвели до тяжких втрат і трагедій цілих народів. В Україні культивувалися безпрецедентні, людиноненависницькі "теорії" про "перманентні націоналістичні ухили" з постійним пошуком ворогів народу В ході насадження цих теорій були знищені всі національно-культурні заклади, національні школи. Тому перспективи створення багатонаціонального суспільства в Україні не отримали розвитку Деформації, злочинна сваволя у національному питанні призвели до гострих проблем у міжнаціональних відносинах, нехтування і недооцінки реальних суспільних процесів у національній сфері, неврахування їх у політиці.

Природні почуття любові до своєї нації, народу, республіки зденаціоналізованим чиновництвом, партократією кваліфікувалися як націоналізм, який буцімто загрожує інтернаціональним завоюванням, соціалізму тощо. Це лише накопичувало національну образу, підозріння і недовір'я. Недостатньою була юридична забезпеченість, гарантія прав

національностей України. Декларативність правових норм через відсутність механізму їх втілення у життя загострювала становище.

На початку 90-х років на парламентському рівні України було висунуте питання про те, що невід'ємним атрибутом державності й суверенітету є громадянство. Набуваючи громадянство, кожен, хто проживає на території республіки, отримує змогу повною мірою користуватися її правами і свободами, виконувати відповідні обов'язки перед державою.

В Україні склалася парадоксальна ситуація: знаючи чисельність її населення, наприкінці 80-х років не можна було визначити, скільки ця суверенна держава має громадян, адже у переписних листах не передбачалося записів про республіканське громадянство. Не підтверджував республіканське громадянство і паспорт, де називалося лише союзне громадянство. Так адміністративна зневага союзних властей зводила нанівець поняття республіканського громадянства.

В умовах становлення української державності Міністерство культури і Національна академія наук створили концепцію розвитку української культури і культурно-освітніх програм для національних груп. Розпочалося вивчення курсів історії та географії України як самостійних у середніх школах і середніх спеціальних навчальних закладах, профтехучилищах. Розширилася сфера використання національних мов. Вивчення різних мов на початку 90-х років розгорнулося на 711 факультативах для тих жителів, котрі не мали своїх шкіл. Були випущені кримсько-татарський, російський, болгаро-український, чесько-український словники, а майже 35 тис. людей різних національностей — залучені до 2 тис. творчих етнографічних колективів.

Конституція України, яка набула чинності 28 червня 1996 р. в 11 статті визначила: "держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України"

В Україні діють республіканські та релігійні національно-культурні товариства (російське, болгарське, польське, тюркське, єврейське, німецьке, угорське, чеське та ін.), а також обласні, міські, районні товариства 24 національностей, створено Раду національних товариств України.

РОСІЯНИ

За матеріалами перепису населення 1989 р. в Україні проживало 11 340 тис.росіян. їх відносна частка серед населення України становила 22,37%. В умовах української державності значна кількість зрусифікованих українців повернулися до національності своїх батьків. З

огляду на це, за даними перепису 2001 р., число росіян в Україні впало до 8834 тис., а їх частка серед населення 17,20%. Практично росіяни мешкають у всіх областях. В деяких південних районах України росіяни становлять значну частку сільського і міського населення. На Харківщині збереглися майже всі старовинні російські поселення, засновані ще XVII ст. У Чугуєвському, Старовірському районах Харківської області росіяни становлять понад 50%, в Олексіївському, Петровському, Липецькому районах понад 40%. Здебільшого вони проживають у старовинних російських селах. На Сумщині в Путивльському районі росіяни становлять понад 75% населення. Райони з переважно російським населенням є і в Луганській області. Проте є факт, що за період між переписами 1989 і 2001 р. і чисельно, і відносно кількість росіян у всіх, без винятку, областях України впала. Наприклад, в Донецькій області з 43,6% до 38,2, у Луганській — 44,8% до 39%, у Харківській — з 32,2% до 25,6%, у місті Києві — з 20,9 до 13,1% і т.д.

Львівщина, найбільша із західноукраїнських областей, у 1989 р. налічувала близько 190 тис. росіян, або ж 7,2% населення області, у 2001 р. загальна кількість росіян впала до 92,6 тис., а їх частка до 3,6%.

В 20-х роках, коли в Україні відбувалися соціальні та політичні зміни, які певним способом сприяли українізації, відродженню національної культури та духовності, росіянам, як й іншим національним групам, гарантувалися права і можливості вільного національного розвитку Серед 20 національно-адміністративних районів, утворених в Україні, існували російські. Діяли два російські педагогічні технікуми, що повинні були забезпечити кадрами національні школи. Однак під фальшивим гаслом інтернаціоналізму, реалізація якого була прискорена насильством і репресіями, штучним розпалюванням так званої класової боротьби, розгорнувся процес денаціоналізації, руйнування національних основ, спрямований на злиття народів в єдину унітарну державу Тому російськомовна школа в Україні не могла виконувати роль російської національної школи для російських етнічних груп, а російськомовна преса відображала передусім інтереси і побажання тоталітарного центру Наприкінці 80-х- початку 90-х років постало питання заснування в Україні російської національної школи й органів інформації з питань російської національної культури, прийняття на державному рівні програми розвитку російської культури. Ці вимоги висувалися, незважаючи на те, що книжковий ринок був завалений російськими книжками видавництв Росії. Монополізм унітарної держави на засоби масової інформації давав змогу російськомовному населенню України задовольнити свої потреби в теле- і радіопередачах, які з Москви доходили в усі кутки республіки на противагу республіканським програмам. Російська мова застосовувалася у засобах масової інформації.

Незважаючи на це, набули розвитку інші форми національного життя росіян в Україні. Товариство "Русь", об'єднуючи російську інтелігенцію, росіян, що проживають в Україні, намагалося проводити роботу з відродження національної культури. Так само діяло Товариство ім. Пушкіна, Товариство російської культури ім. А.Сахарова у Львові. З'явилися незалежні російські друковані органи "Совесть", "Русское слово" тощо.

Договір, підписаний 19 листопада 1990 р. у Києві між Україною і Росією, та Договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. юридично зафіксували недоторканість кордонів, визнання суверенітету України, а також створили добрі умови для російсько-української співпраці в усіх галузях, у тому числі в сфері культури. Виникли сприятливі обставини для розвитку національної культури російської меншини в Україні та відродження національної свідомості українського населення в Росії при невтручанні у внутрішні справи сторін, що підписали Договір.

Росіяни в Україні мають значний духовний та інтелектуальний потенціал, зокрема, відомих письменників, літературознавців і критиків, художників, діячів театру і кіно. Серед письменників старшого покоління відомі В.Александров, В.Баженов, В.Бернасовська, Б.Беляев, М.Божатків, а також чимало молодих авторів. Деякі з російських письменників пишуть російською й українською мовою.

Росіяни подекуди зберегли особливості національного одягу Зазвичай це можна побачити у нащадків молокан, духоборів, горюнів, старовірів, котрі у свій час привезли в Україну розпашні сарафани з ліфом на лямках, широкі спідниці. Російський чоловічий і жіночий костюми декоруються традиційною вишивкою, мереживом. Поширені серед росіян — сільських жителів плахти, мереживні та в'язані жіночі хустки.

Сучасний повсякденний костюм російського населення України мало чим відрізняється від костюма українців. Він втратив свої особливості та європеїзувався.

Особливості національної архітектури збереглися в окремих російських селах. Трапляються прикрашені дерев'яною різьбою хати й інші господарські будівлі, ворота. Особливо цікаві візерунки на дереві прикрашають вікна, двері, віконниці, ґанки. Проживання росіян з українцями і представниками інших народів сприяло взаємозбагаченню побуту, народного костюма, архітектури і певному синтезу кращих надбань народів, коггі населяють Україну Відомий багатий фольклор, який зберігався в районах компактного проживання російського населення.

Загальний успіх національного розвитку росіян в Україні у великій мірі залежатиме від того, як будуть складатися у майбутньому українсько-російські міжнародні стосунки, чи в їх основі будуть лежати прин-

ципи суверенної рівності і взаємоповаги, чи на російському боці знову прокинеться синдром шовінізму

ПОЛЯКИ

поляки в Україні живуть сотні років. Не просто складалися взаємини між двома слов'янськими народами, їх спільна історія часто писалася кров'ю і на окремих етапах позначена смертельним протистоянням. Незважаючи на трагічні історичні епізоди, взаємовідносини між людьми праці різних національностей залишилися коректними і характеризувалися взаєморозумінням та злагодою.

Поляки на Правобережній Україні та в Східній Галичині розселялися окремими етнографічними общинами в межах суцільного українського масиву Такі особливості мала польська колонізація в Україні. У XVIII ст. на Правобережжі налічувалося 350 тис. католиків, серед них була і певна частина окатоличених українців, але переважали все-таки поляки. В Україні розселилися польські поміщики, шляхта, а пізніше — колоністи і військові осадники. Тривалий час поляки живуть на Поділлі, в Києві, Львові, окремі польські села є в Чернігівській області, Криму

У міжріччі Буга та Дністра 1775 р. були засновані польські поселення. В той час деяких поляків переселила царська влада у райони Донбасу і в Катеринославську губернію. З 1845 р. переселенці з Польщі з'явилися і в інших районах України. За останнє десятиліття XIX ст. поляки з Привісленського краю виїжджали у Волинську губернію. До 1897 р. їх прибуло майже 90 тис. У Хмельницькій і Житомирській областях дотепер збереглися дві групи поляків: "мазури" і "шляхта", які відрізняються організацією побуту і культурою.

На Поліссі в архітектурі сільського житла українців, білорусів, поляків та росіян виявилося багато спільного. Це було зазвичай дво- і трикамерне планування житла, що однакове і в поляків, які заселяли Полісся, і в українських селах. Будівельним матеріалом слугувало дерево-кругляк. Характерна двоскатна покрівля була з соломи або дранки. Зруб хати забілювався, а в південних районах Полісся обмазувався глиною, білився. З часом зрубні будівлі замінила інша конструкція — стовбова або цегляна, широко стали лицювати стіни струганими дошками, цеглою, з'явилися і чотирискатні покрівлі.

З-поміж поліських хат тільки будинки шляхти вирізнялися тим, що зводилися з ґанками і ванькірами (друга кімната — з перегородкою), а огороджене подвір'я мало обов'язково браму Жодних відмінностей не було у спорудженні стодол, оборогів та інших господарських будівель. У сучасній сільській архітектурі національні відмінності, по суті, стерлися.

Про національні традиції засвідчували окремі елементи польського костюма, хоч і тут було чимало спільного з українським вбранням. Поляки мали більше міських елементів, полюбляли синій вовняний одяг

Зв'язки двох культур і контакти українського та польського народів збагачувалися тим, що в Україні народилися або тривалий час жили і творили видатні польські письменники, вчені, представники культури та мистецтва, всесвітньо відомі політичні діячі. Кілька років навчався в школі невеликого волинського містечка Любешів Тадеуш Костюшко, учасник війни за незалежність США 1775-1783 рр. ад'ютант Джорджа Вашингтона, керівник з 1791 р. польського повстання. Багато років, починаючи з 1902, жила в Галичині відома письменниця Марія Конопницька (похована у Львові). У Львові вчився в медичному інституті і жив польський письменник-фантаст Станіслав Лем. Життя та діяльність багатьох вчених, митців, політиків Польщі зв'язані з Україною, зокрема з західноукраїнськими землями.

В 20-х-на початку 30-х років в Українській СРР створювалися загалом позитивні умови для нормальних міжнаціональних відносин.

У 1931 р. діяла 151 сільська рада і був утворений польський національний район. ВУЦВК і РНК України 1 серпня 1923 р. прийняли декрет "Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови", який законодавчо закріпив права національних меншин у мовній сфері. Вже 1932-1933 рр. польські діти могли навчатися рідною мовою у 656 національних школах. Діяла 191 культурна установа, польською мовою виходило 17 періодичних видань, серед них — популярна газета "Серп" і журнал "Штандар піонера" Ще на початку 1923/24 н. р. у Києві відкрилися вищі польські педагогічні курси, а також робітфак. Успішно діяло польське видавництво "Трибуна" Регулярно скликалися Всеукраїнські конференції польських учителів. Діяли традиційні самодіяльні етнографічні колективи, драматичні гуртки, хорові колективи.

Проте в середині 30-х років цей позитивний процес відродження й утвердження національної самосвідомості був загнаний у жорсткі адміністративно-бюрократичні рамки. Окремою постановою ЦК КП(б) у лютому 1939 р. створення національних районів кваліфікувалось як "штучне й надумане" Національні сільради ліквідовували, закривали національні школи. Під гаслом боротьби з "націоналізмом" закривали всі національно-культурні установи та заклади. Ці грубі заходи проводилися з великою поспішністю і до середини 1939 р. були завершені.

За даними перепису 1970 р. в Україні проживало 296,1 тис. поляків, перепис 1989 р. виявив їх зменшення до 219,2 тис. чол. А у 2001 р., як зазначалося, кількість поляків в Україні впала до 141 тис. чол.

Відомі гоніння на національну школу і культуру призвели до того, що лише близько 14 % громадян польської національності зберегли

рідну мову Частина польського населення була русифікована, втратила не лише мову, а й віру, традиції. У Львівській області, де проживає значна частина поляків за переписом 1989 р., рідну мову у місті зберегли понад 52, а у селі 43% населення. Майже 6 тис. поляків проживає у Криму, де немає можливостей для збереження і розвитку рідної мови.

На Львівщині жителі польської національності мають ширші можливості для регулярних- контактів з родичами і близькими у Польщі. Через Львів, деякі міста області щороку проїжджає кілька мільйонів польських туристів. Доступність преси і телебачення Польщі сприяє національному самозбереженню, розвитку традицій, культури й освіти. У Львівському державному спеціалізованому видавництві "Світ" працює редакція, яка видає підручники для шкіл з польською мовою навчання. У Львові діють дві польські середні школи, польська школа відкрита в Києві. В Україні є католицькі общини зі своїми храмами. Навіть назви львівських вулиць засвідчують про тривале проживання в Україні поляків. Вони мають імена видатних діячів польської науки, культури та національно-визвольної боротьби. Серед них — вулиці ім. Коперніка, Словацького, Кілінського, а також новоназвані вулиці А.Гротгера (художника), А.Фредра, Г.Запольської (письменники) та ін. Зусиллями Товариства польської культури і працівників будівельного тресту "Енергополь" реставровано кладовище учасників національного повстання 1863-1864 рр. і меморіал полеглих у війні 1918-1920 рр. у Львові (Цвинтар Орлят).

В умовах становлення державного суверенітету і демократичного оновлення в Україні створюються сприятливі можливості для розвитку польської національної культури, шкільної освіти, зміцнення відповідних організаційних структур. Товариство польської культури України має відділення в тих районах, де компактно проживають громадяни польської національності. Загалом в Україні діє дві структури, які опікуються польськими культурними й освітніми організаціями. Одні скеровуються Союзом товариства дружби, інші — Товариством польської культури. Повнокровну роботу проводить Польська асоціація україністів. Після багаторічної перерви (з 1944 р. до 1990 р.) з 24 грудня 1990 р. відновилося видання польською мовою "Газети Львовской", яка виходила ще за часів Австрії. У Києві з кінця 90-х років XX ст. діє Інститут суспільних відносин Україна-Польща. Науково-дослідний інститут історії Польщі є у Львівському національному університеті ім. І.Франка.

Срияtливі умови функціонування польських інститутів в Україні позитивно впливають на міждержавні відносини між Україною і Польщею. Успішно розвиваються зв'язки між підприємствами, установами, вищими навчальними закладами, школами і окремими людьми України та Польщі, що важливо й корисно для обох народів. Польща одна з перших держав світу визнала незалежну Україну і вже на початку 1992 р.

встановила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі. Візит у Варшаву 18 травня 1992 р. Президента України Л.Кравчука і його зустріч з Президентом Польщі Л.Валенсою підтвердив пріоритетність українсько-польських відносин, а підписані документи про дружбу і розвиток двосторонньої співпраці розширили можливості для культурного і духовного розвитку польського населення України. Дружні відносини між Україною і Польщею є пріоритетними у зовнішній політиці обох держав впродовж усіх наступних років.

ЄВРЕЇ

Літописна згадка про євреїв у стародавній Київській державі належить до X ст. На історичну територію України вони переходили з міст Хозарського каганату В XV-XVII ст. євреї переселялися на українські землі з країн Центральної і Східної Європи, зокрема багато їх мігрувало з Польщі.

Внаслідок запровадження російським царизмом "смуги осілості" єврейські переселенці могли жити головно у західних і південно-західних губерніях Російської імперії. Дозвіл на це вони отримували, переважно в губерніях Правобережжя України. Більшість з них мешкала у малих містечках (існували заборони жити євреям у великих містах). Національне гноблення єврейської меншини супроводжувалося розпалюванням антисемітизму

Розселення євреїв на Правобережній Україні після поділів Польщі доповнилося їх значним переселенням із Білорусі у так звану Новоросію. Особливим царським указом 1804 р. євреї вводилися до стану купецтва і міщанства, крім районів, обмежених смугою осілості. Влада заохочувала переїзд до міст "Новоросії", внаслідок чого виникли великі єврейські общини в Одесі й інших південних містах України. Засновувалися єврейські сільськогосподарські колонії. До середини XIX ст. на півдні виникло 18 поселень у Бессарабії , Херсонській — 26, Катеринославській — 17, були вони також у Маріуполі та довкола міста.

В селах євреї проживали в Криворізькому, Софіївському, Нікопольському, Солощенському та Апостольському повітах на Катеринославщині. Історія життя євреїв на українських землях має чимало своєрідних сюжетів. їх посилене переселення розгорнулося з середини XVI ст. і за весь цей період між єврейським та українським народами не було гострих конфліктів. Щоправда, значні міжетнічні протиріччя виникали в роки національно-визвольної війни середини XVII ст. і гайдамаччини, але вони не призвели до тривалих протистоянь. Організовані російським царизмом єврейські погроми в Україні, спроба вербувати в чорносотенні банди українців також не визначали ставлення народу України до євреїв. Той факт, що на початку XX ст. в Україні прожива-

ло близько третини євреїв світу, засвідчує про певні сприятливі умови для їх розвитку серед корінного населення. Якщо євреїв переслідувала царська влада, в тому числі й в Україні, то до цих дій населення не мало відношення, воно саме зазнавало тяжких утисків, полонізації, русифікації, національного приниження, економічного пограбування. Найчисленнішими були єврейські общини у Львові, Луцьку, Коломиї, Жовкві у інших населених пунктах Західної України. Вже в часи Данила Галицького у Львові існував єврейський квартал з синагогою, школою тощо. В місті утворилися дві общини: перша під назвою "святої іудейської общини міста" — в єврейському кварталі, друга — поза міськими стінами на Краківському передмісті. Члени цієї общини неодноразово героїчно захищали свій храм, домівки і майно від кримських ординців і турецьких яничарів, допомагали львів'янам обороняти місто.

У Львові тривалий час проживав Нахман Крохмаль, єврейський філософ, котрий вважається мислителем світового рівня. Євреї мешкали в селах і містах на території сучасної Хмельницької, Житомирської та Вінницької областей.

Активну участь брали євреї у національно-визвольних змаганнях українського народу Широко відомі історичні обставини утворення УНР і ЗУНР, матеріальна допомога єврейських общин, участь у національних збройних силах України єврейських військових формувань.

Рівень людської гідності та гуманізму у взаєминах між українцями і євреями перевірявся трагічними подіями під час Другої світової війни. Загальновідомий лист митрополита А.Шептицького 29-31 серпня 1942 р. Папі Пію XII, де він рішуче осуджував звірства нацизму над єврейським населенням в Галичині: "Скоро вже рік, як немає дня, коли б не відбувалися наймерзенніші злочини, убивства, крадіж, конфіскації і насильства. Перші жертви — євреї. Кількість євреїв, вбитих в нашому малому краї, уже досягла 200 тисяч... З часом стали вбивати євреїв на вулицях, на очах у всього населення без тіні встиду Вбивці привикали до мук євреїв, тисяч невинних людей, привикли до вигляду крові і спраглі крові" Шептицький не лише осуджував і попереджував завойовників, а й закликав віруючих всіма силами допомагати євреям, сам їх переховував. Настоятелі монастирів рятували єврейських дітей, жінок. Так поступали і світські діячі, прості українські селяни, жителі міст.

Від рук нацистів в Україні загинуло близько 1,2 млн євреїв, понад 200 тис. з них не вернулися з фронту На початку 30-х років південні області України населяли майже 300 тис. євреїв, у деяких районах Криму єврейські поселення збереглися дотепер. В Україні діяло 33 єврейські сільські ради, виходили республіканські та обласні газети на ідиш, працюва-

ли єврейські школи, технікуми, було відкрите відділення юдаїстики при Одеському педінституті, театри. В республіці налічувалося 372 єврейські школи і 351 культустанова. У Криму діяли 53 таких школи.

Спеціальне видавництво — Держкомвидав — публікувало книги 15 мовами національних меншин, у тому числі й на ідиш. У Києві з 1937 р. до 1941 р. цією мовою виходив журнал "Сов'єтіше літератур" який редагував відомий єврейський письменник Г.Полянкер. Успішно діяв Інститут єврейської культури, відновлений у 1992 р. Зусиллями діячів єврейської літератури і культури було організовано видання альманаху "Дер Штерн", кілька номерів його вийшло у повоєнний час.

Єврейські культурні та літературні традиції в Україні мають давню історію. В Переяславі народився і жив класик єврейської літератури Шолом-Алейхем. З України походили відомі майстри слова О.Шваруман, Д.Гофштейн, Г.Федер, Н.Лур'є, Д.Хайкіна. У період сталінізму і надуманої кампанії боротьби з так званим космополітизмом єврейські письменники Г.Полянкер, Матвій Талаєвський, Веніамін Гутянський, Юхим Лойцкер, Рива Баясна, Йосип Бухбіндер піддавалися арештам і політичним переслідуванням.

Діяльність єврейських письменників, творчої та наукової інтелігенції має важливе значення для збереження і розвитку унікальної єврейської культури, духовності. Склалася трагічна ситуація, коли у 1989 р. в Україні із 486 тис. (в 1970 р. — 777 тис.) єврейського населення, яке різко скорочувалося у зв'язку з еміграцією, мовою ідиш володіло 13%, майже 89% вважали рідною російську мову Ще сильнішим було скорочення чисельності євреїв в період між переписами 1989-2001 років. Більшість єврейського населення проживає в містах: Києві, Одесі, Чернівцях та інших, тобто там, де, здавалося б, є можливість для задоволення культурних і освітніх потреб. Однак зруйнована наприкінці 30-х років тоталітарним режимом національна єврейська школа під приводом боротьби з так званим буржуазним націоналізмом не змогла відродитися. В 1990/91 н. р. у Києві працювала єдина на всю Україну єврейська середня школа. У 90-х роках єврейська школа була створена у Львові.

Кожний народ існує стільки, скільки живе його мова. У ній втілюються не лише дух і доля народу, а його прагнення, надії. Єврейський народ у зв'язку з нелегкими історичними обставинами розсіяний серед інших народів світу, зазнавав постійного тиску інших мов. Живучи серед інших людей, євреї засвоювали їх мови і творили свою. Так німецькі діалекти в поєднанні з івритськими і слов'янськими словами стали основою ідиш, ладіно. Інші мови єврейської діаспори послужили своєрідним захистом івриту — "мови релігії, поезії, мрії і надії"

Ідиш, на якому виходить єврейська література, — єдина мова, котрою євреї користуються в багатьох країнах. Вона склалася на основі

верхньонімецьких діалектів у взаємодії зі семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами і належить до західної групи германських мов. Початок формування цієї мови припадає на XII—XIII ст., коли в Німецькій державі з'явилися перші поселення євреїв. Вони в побуті користувалися німецькою мовою, примішуючи до неї запозичення з романських мов сусідніх Франції та Італії. Частину словника ідиш становили давньоєврейські слова і звороти ("семітизми").

За законами середньовічної Німеччини, євреям заборонялося займатися сільським господарством, тому вони переважно селилися в містах, вели торгівлю, ставали лікарями, ремісниками, організаторами виробництва і кредитних справ. Невдовзі ідиш, або, як її називали раніше, *ідиш-тайч, івре-тайч,* почала відрізнятися від діалектів німців, котрі жили переважно в селах. З XVI ст. це розходження стало помітнішим.

В XVIII ст. і на початку XIX ст. ідиш пережила новий етап розвитку, а з середини XIX ст. його дальше становлення тісно пов'язане з діяльністю єврейських просвітителів М.Левіна (Лефін), Х.Гурвіца, І.Аксенфельда та ін. Основоположник єврейської класичної літератури Ш.Обрамович (Мендель Мойхер-Сфоріпу) очистив мову ідиш і надав їй відповідної виразності та звучності. Продовжили цю важливу справу письменники Шолом-Алейхем та Іцхак Перец.

Історія єврейської мови іврит налічує понад три тисячоліття. У другій половині XX ст. розпочалося відродження івриту Зараз цією мовою говорить 4 млн людей.

У роки безпосередньо перед початком Першої світової війни у Палестині зібралася значна група людей, котрі говорили на івриті, тобто мовою, яку вважали мертвою. Сучасні хранителі чистоти івриту вважають, що він мусить поєднувати винятково біблійні та мішнаїтські елементи, відкидати все, що не зустрічається хоча б в одному із названих джерел. Проте література, яку пишуть на івриті, прорвала ці перепони і кардинально розширила свій словниковий запас. Щоправда, серед єврейського населення України літературний іврит не має широкого вжитку

Важлива роль у поширенні релігійно-етнічних норм належить збірнику текстів Талмуду Він містить чимало відомостей із природних і прикладних наук, матеріалів з історії багатьох народів, часто у вигляді переказів і немало самих переказів, казок і міфів, байок, притч і приказок. У внутрішньому житті єврейських общин Талмуд зберіг основоположне значення, впродовж віків поповнюючись новими коментарями і казаннями.

Зі середини 80-х років XX ст. серед єврейського населення України розпочалися процеси, які засвідчують намагання відродити національну культуру, мову та літературу, повернутися до традицій і звичаїв предків, відродити святкування релігійних і народних свят. Знаменна

поява недільних шкіл, де навчання ведеться на ідиш. Створено культурно-освітні товариства в Києві, Львові, Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі. Ці й інші подібні організації прагнуть відродити єврейську культуру Значну роль відігравало видання Львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема — газета "Шофар" та Київського єврейського товариства — "Возрождение"

Відновлюються цікаві та своєрідні єврейські свята. Вперше 1989 р. широко відзначався *Пурим* — 28 лютого (за єврейським календарем — сьомий місяць нового року). У цей день був кинутий жереб (пурим): залишатися живим чи загинути єврейському народові, коли один із володарів гігантської імперії від Індії аж до Єгипту Гаман (Аман), переповнившись люттю, хотів погубити всіх юдеїв, що були в цьому царстві. Історія Пуриму припадає на роки правління перського царя Ахашвейроша (485-463 рр. до н. е.), а в сучасному іранському місті Хамдаші й досі зберігається могила красуні Естер та її дядька Мордахея. котрі врятували євреїв від винищення. Цариця Естер домоглася відміни наказу диктатора-інтригана Гамана, який готував розправу над євреями в день 14 адара.

Закон і звичай свята Пурим — милосердя до кожного, хто цього потребує. Діти з подарунками приходять до рідних і близьких. У такий день дають гроші не менше ніж двом особам. Увечері відбувається багата трапеза.

Не менш шановане і цікаве свято *Ханука,* що відзначається 12-19 грудня, або з 25 Кіслева до 3 Тевета за єврейським календарем. Воно встановлено Іудою Маккавеем та ізраїльськими старійшинами в 165 р. до н. е. на пам'ять про перемогу євреїв над іноземними завойовниками. Боротьба із загарбниками була передусім боротьбою за збереження віри та її символу — Єрусалимського храму Тому символом Ханукки є семисвічник і "чудо з єлеєм" Іуда, на прізвисько Маккавей, один із героїв єврейської історії, розгромив в 165 р. до н. е. війська асирійського царя, котрий намагався приборкати Іудею у битві при Бет-Цура, і визволив Єрусалим. При визволенні й очищенні Храму знайдено лише один дзбанок з єлеєм, який не був осквернений. Його могло б вистачити лише на день, але сталося чудо, і розлитий у лампади єлей горів вісім днів. З того часу і було встановлено свято "Вісім днів оновлення" — Хануки.

У шостому місяці (Нісана) за єврейським календарем відзначається Песах — свято виходу із єгипетської неволі. 3,5 тис. років тому покидав народ Ізраїлю Єгипет, де за наказом правителів у Нілі були втоплені всі новонароджені єврейські хлопчики, крім чудом врятованого Мойсея, котрого виростила дочка фараона. Бог покарав гнобителів. Тоді сказав фараон Мойсею: "Візьми свій народ і йди геть з моєї країни". Нашвидкоруч збиралися в дорогу люди, забираючи з собою на-

віть недопечений твердий хліб з борошна і води — мацу Передумавши відпускати рабів, фараон вислав погоню за ізраїльцями. Послане Богом чудо врятувало нещасних: море розступилося перед втікачами, і увесь народ Мойсея пройшов через нього, а переслідувачів потопили морські хвилі.

Ці події описані у стародавній книзі "Агада", про них читають у перший і другий вечір свята Песаха. На святковому столі всі страви нагадують про гіркоту неволі, а також чудесне визволення. Однак святкуючі не радіють чужому горю і відливають вино з чаш на знак співчуття до єгиптян, які перенесли Божі покарання. Залишають окремий наповнений бокал для пророка Іллі, а також до столу запрошують самотніх і знедолених. У 1991 р. це свято вперше після 1917 р. вільно відзначало єврейське населення України.

Наприкінці 80-х років — у 90-х XX ст. відбулися помітні зрушення у відродженні єврейського фольклору, хореографічного і драматичного мистецтва й інших видів творчості, побачили світ перші підручники для національних єврейських недільних шкіл.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Кримські татари здавна заселяли південь України, Кримський півострів. На їх долю випало винести повну чашу жорстоких переслідувань і принижень часів сталінізму, коли весь народ був звинувачений у зрадництві та депортований з рідної землі. Татари з'явилися в Криму XIII ст. (1223), коли Таврійський півострів захопила держава кочівників — Золота орда, одна з найбільших у Середньовіччі, й почала називати *Кримом* від назви головного міста створеного улусу Самі монголи в XIII-XIV ст. займали лише північну степову частину півострова, а на Чорноморському узбережжі та в гірських районах існувала низка напівзалежних від Золотої орди дрібних феодальних володінь. Серед них — найвідоміші італійські міста-колонії Кафа (Феодосія), Салдайя (Судак), Чембало (Балаклава) та ін.

Отже, кочова і осідла культура мала чітко виражений характер на півострові аж до введення в 1312 р. ханом Узбеком мусульманства. Етнонім *татари* раніше означав збірну назву багатьох кочових племен і народів Азії. В XI ст. вживали цей термін для назви сусідніх кочових племен, а ще раніше — і монгольських племен *татанів.* У 1449 р. при розпаді Золотої орди з Кримського улуса утворилося Кримське ханство зі столицею в м. Бахчисараї на чолі з Хаджі-Гіреєм, яке 1475 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Володіння Гіреїв займали внутрішню частину півострова, землі Північного Причорномор'я, Приазов'я, Прикубання. На узбережжі Криму Туреччина підкорила Кафу, Херсонес, Мангуп, Арбат, Снікале.

Детально побут і культура кримських татар описані П.Карпіні та Г.Рубруком, котрі побували в Золотій орді під час правління хана Бату (Батия). "Мені здавалося, що назустріч мені рухаються цілі міста" — писав Рубрук про середнє кочів'я, яке, крім розбірних юрт, мало юрти багатих, влаштовані на величезних возах, що тягнули не один десяток волів.

Головним у житті кочового населення Криму було скотарство. Воно давало молоко, кумис, м'ясо, шкіру, вовну тощо. М'ясо в степу ніколи не продавалося, і подорожніх годували безплатно за законами гостинності. Молоко і кумис не можна було виносити з юрти вночі.

Мандрівників із мусульманських країн вражало те, що татарські жінки не носили паранджі, завжди мали відкрите обличчя, — це в країнах класичного ісламу було немислимим. У жителів Кримського улусу був яскравий фольклор героїко-билинного, пісенного характеру, розвинуте ужиткове мистецтво, ремесло, власна писемність (уйгурський алфавіт).

У Криму був своєрідний тип житла, який монголи принесли в Європу, — будова квадратної форми (максимум 6х6 м), завжди однокімнатна з на рідкість однотипним інтер'єром, невисока П-подібна піч — лежанка (кан) з двома-трьома димоходами для опалення житла. В Криму у зв'язку з м'якою погодою такі печі обігрівали тільки одну стіну житла. Вдень кан перетворювався в своєрідні меблі, де сиділи, підігнувши ноги, розстеляли скатертину і розкладали їжу, а вночі кан ставав суфою — диваном і, застелений кошмою, килимами та ковдрами, слугував за ліжко.

Коли іслам став релігією Кримського улусу, з'явилися монументальні споруди мечетей, мінаретів, медресе, мавзолеїв-дюрбе і пишних палаців для знаті. Ця архітектура широко використовувала прикраси глазурованими різнокольоровими керамічними плитками, покриття сусальним золотом. Геометричні орнаменти поєднувалися з яскравими рослинними віньєтками, гірляндами, виписаними художніми шрифтом, текстами з Корану, віршами та ін.

Стиль східної пишності, яскравості властивий для монументальних споруд Кримського ханства. Будівництво велося з тесаного каменю за традиціями, завезеними у Крим хорезмськими майстрами. Окремі з них зводилися із цегли-сирцю. Лазні, ванни, фонтани, інші подібні споруди вражали продуманістю і високим технічним рівнем. Високого розвитку досягли ремесла.

З XVI ст. кримські татари перейшли до осілості та землеробства. Крим отримував прибутки з транзитної торгівлі. Проте основним джерелом збагачення правляча верхівка вважала війну В 1450-1556 рр. татари здійснили 86 набігів на Україну Після кожного ординського нападу тисячі українських юнаків і дівчат опинялися в татарському по-

лоні, їх продавали на невольницьких ринках у Кафі та Стамбулі. Татарський історик Евлія Челебі наводить дані про перепис населення 1666 р. у Кримському ханстві. Тоді на його території проживало 1120 тис. осіб. З них татар налічувалося 180 тис., у тому числі 75 тис. воїнів, 20 тис. інших народностей — греків, вірмен, євреїв, караїмів та інших, 920 тис. українців (козаків), котрі були зайняті на різних роботах, з них 120 тис. дівчат і 200 тис. дітей. Наприкінці XIX ст. у Криму проживало 186 тис. татар, або 34,1% населення.

В 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром, що завершив чергову російсько-турецьку війну, Кримське ханство отримало незалежність. Однак ненадовго. Вже 1783 р. Шагін-Гірей змушений був зректися влади, а Крим приєднали до володінь Російської імперії, зокрема до Таврійської губернії. Зразу ж розпочалося переселення в Крим українських і російських селян з півночі, а невдовзі на півострові з'явилися колоністи — німці, швейцарці, греки, болгари, вірмени.

У квітні 1919 р. на півострові була утворена Кримська Радянська Соціалістична Республіка, що входила до складу Російської Федерації. Через два роки (травень 1921) Пленум РКП(б) висловився за створення Кримської АРСР, а 18 жовтня відповідний документ підписали. На той час населення автономії становили українці, росіяни і білоруси — 51,5%, татари — майже 26%, євреї — близько 7%, німці — майже 6%, греки — понад 3%, вірмени — до 2%, болгари — 1,6%; поляки, караїми, естонці, чехи, словаки та інші народи, разом взяті, — понад 3%. Сьогодні окремі українські вчені вважають, що Кримська АРСР була утворена на підставі сфальсифікованого перепису населення, в якому всіх українців записали росіянами.

В 20-30-х роках відбувався швидкий культурний розвиток кримських татар. На національну мову було переведено діловедення і шкільне навчання, зросла роль національної преси, художньої літератури. Вагомою була діяльність національних технікумів, факультетів у вищих навчальних закладах, театрів і музеїв. У 1930 р. діяло 386 татарських шкіл, фабрично-заводські училища, сільські ради, виходило шість газет і журналів татарською мовою.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Криму проживало 200 тис. татар. Державний Комітет Оборони 11 травня 1944 р. за особистою вказівкою Й.Сталіна постановив виселити 188,6 тис. татар, 14 тис. греків, 11 тис. вірмен. 12 тис. болгар з Криму в Середню Азію, Сибір і Казахстан. Розпочалися репресії проти народів. Від виселення приазовських греків врятував вчинок їх землячки, відважної гречанки, прославленої трудівниці Паші Ангеліної, яка підняла голос на їх захист. Упродовж 1944-1948 рр. у Криму були перейменовані всі райони, міста і села, що мали татарські назви.

В часи брежнєвсько-сусловського застою кримських татар захищав українець, генерал Петро Григоренко, за що був відправлений до психіатричної лікарні. Указ Президії Верховної Ради СРСР позбавляв його громадянства. Помер П.Григоренко на вигнанні в США.

Замість Кримської АРСР 3О червня 1945 р. було створено Кримську область і приєднано до РРФСР Цю область 19 лютого 1954 р. передано Україні. Наприкінці 80-х років у Кримській області проживало 2,5 млн населення, з них понад дві третини — у містах Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія та ін.

Наприкінці 50-х років, після зняття режиму спецпоселень, розгорнувся національний рух кримських татар. Однак ні "відлига" 50-х років, ні Указ про реабілітацію 1967 р. не дали змоги кримським татарам повернутися до Криму Навпаки, укладачі Указу і Державна комісія на чолі з А.Громико (1987-1988) наполягали на тому, що виселені з Криму татари "вкорінялися на території Узбецької та інших союзних республік" і для їх масового повернення відновлення національної автономії "нема підстав"

За наслідками повернення на історичну батьківщину, кількість татарського населення в Криму до 2001 р. досягла понад 248 тис. осіб. Є білоруси, євреї, караїми та інші народи. Проживає в Криму близько 2 тис. кримчаків (іудеїв за віросповіданням), які розмовляють татарським діалектом і по-російськи. Восени 1990 р. Кримська обласна рада провела позачергову сесію і прийняла декларацію про статус півострова, де, зокрема, зазначено: обласна рада "вважає Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 року і закон РРФСР від 25 червня 1946 року, які ліквідували Кримську АРСР, "неконституційними" і заявляє про право народів Криму на відтворення державності у формі автономії і учасника союзного договору Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. прийняла постанову "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які піддалися насильному переселенню, і забезпечення їх прав"

Татарські організації проводять наполегливу роботу з національно-культурного відродження татарського населення, розвитку національної школи, освіти.

Нащадки татар — вихідців з Криму проживають у с. Юрківці біля м. Острога. Сюди вони потрапили в XIV-XV ст. з волі литовських князів і мали свою мечеть. Збереглося й кладовище. На Донеччині, в інших районах України, за неповними даними, проживає понад 70 тис. поволзьких татар. У Донецькій області діє два татарські етнографічні ансамблі. Окремі групи татарського населення асимілювались. Прикладом цього є с. Наконечне Друге Яворівського району на Львівщині.

В Криму проживає малочисельний народ — кримчаки. Більшість із них — жителі Сімферополя, Севастополя, Керчі та Феодосії. Походження кримчаків наука поки що не встановила. За однією версією, вони — іудеї, потомки євреїв, що населяли Крим, і на певному етапі розвитку прийняли тюркську мову

Деякі вчені вважають, що кримчаки — місцеві кримські жителі. Зараз більшість з них втратили тюркську мову і спілкуються російською.

ГАГАУЗИ

На території України, за переписом 2001 р., в деяких районах Одещини (села Дмитрівка, Олександрівка, Виноградівка, Озерне та ін.), а також в Запорізькій області проживало близько 32 тис. гагаузів. Ще 153,5 тис. гагаузів налічувалося у Молдавській РСР Під час Другої світової війни частина гагаузів була насильно депортована радянською владою до Казахстану

В другій половині XVIII ст.—на початку XIX ст. гагаузи разом з албанцями переселилися з Болгарії в Молдову і на Україну, зокрема в райони Придністров'я. Існує кілька гіпотез історичних коренів гагаузів. За твердженнями прихильників слов'янського походження цього народу, він має стародавню слов'янську праоснову, а в процесі розвитку увібрав багато інших етнічних компонентів. Окремі представники цієї теорії вважають гагаузів колишніми православними болгарами, які під тиском завойовників-турків змінили мову, потурчилися, але зберегли православне віросповідання. Така позиція, зокрема, у багатьох болгарських дослідників.

Гагаузи розмовляють турецькою мовою, сповідують православ'я. Склалося рідкісне поєднання тюркської мови, що на півдні Європи належала мусульманському населенню, з християнською вірою. Інша — "тюркська теорія" — розглядає цей народ як продовження тюркомовних куман, або ж як нащадків узів і турків-сельджуків. Існує твердження, що ця етнічна спільність створена на основі північнотюркських елементів — печенігів, узів і куман, а також, що гагаузи — нащадки кочових тюрків, які населяли степову зону від Алтаю до Карпат і кочували зі сходу на захід.

Отже, єдиної думки, хто ж саме дав праоснову для гагаузького народу — половці, печеніги, огузи (тюрки) чи чорні клобуки, — немає й досі. До половців і печенігів на Дінці проживали іраномовні алани та тюркомовні болгари, котрі входили до складу Хозарського каганату Печеніги наприкінці XI ст. зруйнували і спалили більшість стародавніх поселень. Довкола осель, що збереглися, половці в обжитих місцях почали ставити зимів'я. У XII ст. частина донських половців відкочувала на територію Придністров'я, яку в той час займав половецький

хан Боняк. Він організовував походи на Візантію, на Русь, що супроводжувалися жорстоким розоренням руських земель. Хоч увійшов у фольклор як заклятий ворог Русі й фігурує в українських піснях та переказах як Буняк Шолудивий, а його союзник Тургокан — як Тугарин Змієвич.

Половці (кипчаки) залишили після себе цікаву й оригінальну культуру Вони насипали високі могили в степу на місці поховань, увінчували їх скульптурами. Відомий європейський мандрівник і дослідник Вільгельм Рубрук писав: "Комани (тобто половці. — М.Р.) насипають великий пагорб над покійним і ставлять йому статую, повернуту лицем на схід, і вона тримає у себе в руках перед пупком чашу" До XVII ст. ці творіння становили невід'ємну частину південного степового краєвиду

Скупі історичні відомості про згадані народи не дають підстав для точної відповіді, хто ж були прародичі гагаузів. Сучасні поселення гагаузів на півдні України та Молдови виникли за наслідками російсько-турецьких воєн другої половини XVHI-початку XIX ст. Добре відомо тільки, що як самостійна етнічна група гагаузи визначилися в другій половині XVIII ст. на території північно-східної Болгарії. Спочатку гагаузи поселялись на місцях, де кочували ногайці.

Хоча історичні відомості про походження гагаузів недостатні, незаперечно одне: це стародавній народ південно-східної Європи. В 90-х роках XX ст. у Республіці Молдова створена Гагаузька автономія. В Україні гагаузи користуються культурно-національною автономією.

Гагаузи давно змінили свій культурно-господарський уклад, стали осілими землеробами, вирощуючи зерно, виноград, займаючись вівчарством, їх духовна і матеріальна культура близька до болгарської. У районах розселення гагаузів немає великих міст. За кількістю тих, хто отримав вищу і середню спеціальну освіту, гагаузи відстають від інших великих етносів України і Молдови. Гагаузька мова — тюркська у своїй основі, не ідентична турецькій, але близька їй, складалася в XIV-XVII ст. у тісній взаємодії з румунською, грецькою і південно-східнослов'янськими мовами. Це одна із південно-західної (огузької) групи тюркських мов. Після втрати стародавньої писемності до середини XX ст. гагаузька мова залишалась неписемною. В 1957 р. на основі російської графіки створений гагаузький алфавіт. Уже в наступному році в школах розпочалося навчання гагаузьких дітей рідною мовою, та незабаром цей процес був ліквідований директивними заходами, із 1961 р. навчання знову переведене на російську мову Припинилося видання гагаузької газети і радіопередач гагаузькою мовою. Лише з 1989 р. у школах відновилося вивчення рідної мови гагаузів. Вони творять національну культуру на основі рідної мови. В Одеській області створено 40 гагаузьких етнографічних колективів.

Албанці, котрі з'явилися в Україні разом з гагаузами, живуть у кількох етнічно змішаних селах, заснованих ще в XIX ст. Це с. Каракут у Бессарабії, а також села Тиюшки, Чамовка, Таз у Запорізькій області.

ГРЕКИ

На українських землях греки з'явилися в різний час і за різних обставин. У період, відомий в стародавній історії як епоха Великої грецької колонізації, головно у VII-V ст. до н. е., на північному узбережжі Чорного моря виникли численні колонії — процвітаючі міста, які вели жваву торгівлю з жителями південних степів та іншими народами. Більшість колоністів з Греції в міста-колонії були переселенцями з Мілета й інших міст в Іонії. Найдавнішою грецькою колонією на землях сучасної України вважається поселення на о. Березань, засноване в другій половині VII ст. до н. е., у VI ст. виникають грецькі міста-колонії. На правому березі Дністровського лиману мілетяни заснували Тіру, Бузького лиману — Ольвію, на берегах Керченської протоки — Пантікапей, Тіріану, Німфей, Феодосію. Там, де розташована сучасна Євпаторія, в VI ст. до н. е. виникла Керкінікіда, наприкінці V ст. до н. е. з'явився Херсонес Таврійський, заснований дорійцями.

Грецькі поселення зазнали чимало історичних випробувань, але зуміли зберегтись і в пізнішу Візантійську епоху На Кримському півострові жили греки, котрі називали себе *ромеюс або румеюс, румеї,* що означає *піддані Римської імперії,* тобто Візантії. Нащадки ромеюсів проживали в Криму до кінця XVIII ст. Частина з них зберегла свою мову, яка значно відрізняється від тієї, що користуються жителі сучасної Греції, частина грецьких поселенців перейшла на татарську мову Це переважно населення, котре мешкало в Бахчисараї, його околицях і районах, зв'язаних з центром Кримського ханства. Переселення відбувалося і після падіння Константинополя у 1453 р. в зв'язку з посиленням політичного, національного і релігійного гніту в Османській імперії. Ідея "третього Риму", що визначала Російську імперію спадкоємницею візантійських імператорів, ставила греків в особливе становище порівняно з іншими іноземцями в Росії.

Коли Крим був захоплений Російською імперією, всіх православних жителів півострова за наказом Катерини II переселили в межі Росії. Грекам надали землі на північ від Азовського моря між ріками Мокрі Яли, Кальміус і Азовським узбережжям. Спільність релігії, тісні економічні зв'язки з українським населенням сприяли благополучному існуванню грецької групи. У XVII ст. греки поселились в Ніжині й утворили об'єднання — Ніжинське братство, яке користувалося значними економічними та адміністративними привілеями. В 1779-1783 рр. був створений піхотний полк ("албанське військо") із греків — жителів Таганрогу, Керчі

та Єнікале в складі Катеринославського козацького війська, що брало участь у війні проти Туреччини. Потім цей полк чисельністю 1194 осіб став Балаклавським батальйоном. Арнаутський полк турецької армії, котрий складався з греків і албанців, у ході російсько-турецької війни перейшов на бік Росії, його особовий склад був розселений у міжріччі Південного Бугу, Єланця і Мертвих вод. У 1795 р. створене грецьке воєнне поселення в околицях Одеси, відоме як грецький піхотний дивізіон. За царським указом рядові цього формування наділялися землею 60 десятин, а офіцери відповідно від 80 до 300 десятин кожний.

У 1778 р. грецьким переселенцям з Криму російська влада надала землі на території Самарської паланки з центром у Новомосковську Грецький митрополит вимагав переселення на вільні землі Кальміуської паланки, що в Приазов'ї. І ці вимоги були виконані.

Греки заснували м. Маріуполь, де серед сучасного населення вони становлять помітну частину, а також 25 сіл. Цю групу часто називають маріупольськими греками (на відміну від греко-татарів).

Грецькі переселенці, вихідці з Балкан і островів Егейського моря, утворили чимало поселень від гирла Дунаю до Азовського моря. Найвідоміша грецька община в Одесі. Тут 1814 р. виникло Дружнє товариство (Філікі етерія), яке очолило підготовку повстання в Греції проти турецького панування (національно-визвольна війна 1821-1829), що привело до проголошення незалежності. Численні за складом общини існували в Херсонській губернії, Миколаєві, Ізмаїлі, Кілії, Аккермані, Рені, на території сучасної Донецької області.

В приазовських степах греки здебільшого займалися скотарством. З часом, однак, їх основним заняттям стало землеробство. Разом з іншими пільгами, грекам, переселеним на землі Приазов'я, давали будівельний матеріал (дерево) на спорудження помешкання. У зв'язку з колоністським статусом помітні особливості побуту грецького населення. Більшість мали гарні хати з каменю або з суміші глини й соломи "чамури", пізніше — з лампача (цегли-сирцю), а також так звані тирлучні будинки (каркас з дерева, а стіни заповнювалися глиняними вальками). Такі будівлі виникли у першому грецькому поселенні с. Старий Керменчик. У XIX ст. зводилися споруди з випаленої цегли. Зазвичай, грецькі житлові будинки мали відкриті галереї, отоплювані стіни. Спочатку їх покривали соломою й очеретом, пізніше — в другій половині XIX ст. черепицею. Збільшилася кількість кімнат. У сінях грецькі селяни мали комору для зберігання посуду, припасів та ін.

Характерним в інтер'єрі було домашнє приладдя з червоної та жовтої міді, декоративні рушники, домоткані килими, покривала, різьблені сволоки, побілені стіни.

З 60-х років XIX ст. у грецьких поселеннях житло значно диференціювалось внаслідок соціального розшарування. Біднота мешкала в землянках і напівземлянках. Чимало рис традиційного житла греки запозичили у кримських татар. У свою чергу еллінська культура помітно вплинула і на тюркське населення Криму Хоч грецькі житлові будинки мають багато спільного з такого типу будівлями болгар, молдаван, українців, білорусів і росіян, однак вони відрізнялися вищою комфортністю, кам'яним фундаментом, чисельністю кімнат тощо.

Своєрідні орнаменти, прикрашування одягу металізованими нитками були характерними для грецьких поселенців. У побуті використовувалося чимало речей з шерстяних тканин, сукна, шкіри. В жіночому костюмі (шаровари, халат, відповідний головний убір) практично не було вишивки. Сучасний грецький костюм в Україні мало чим відрізняється від молдавського чи українського.

В Києві, Ніжині, інших містах діяли грецькі церкви. В топоніміці поселень у Приазов'ї існує чимало грецьких назв, а також назв, принесених з Криму

В 20-30-х роках в Україні існувало три грецькі райони і 30 сільрад, в Криму діяла 21 національна школа. На румейській і греко-татарській мовах розвивалася література, видавалися газети, а в школах вивчалися грецька і татарська мова. Однак з 1937 р. такий хід національного побуту був перерваний. Газети були закриті, діячі культури репресовані, школи переведені на російську мову Масовому насильницькому переселенню піддалися кримські греки під час Другої світової війни.

В сучасній Україні проживає 92 тис. греків. І хоч вони розмовляють різними мовами і навіть називають себе по-різному, у них збереглася еллінська самосвідомість і національна культура. Наприкінці 80-х років XX ст. до 10% радянських греків виїхало із СРСР Елліни — це самоназва всіх греків світу, етнонім *греки* вживається тільки у європейських, у тому числі в українській мовах.

Існує назва *тати.* На думку деяких дослідників, це греки-елліни, котрі переселилися з Криму до Приазов'я. Щоправда, татами називали себе і кримські татари на відміну від греків-татар, так званих базаріотів. Російський мовознавець В.Міллер назву тати трактує як спосіб життя. Він вважає, що це просто осіле населення на відміну від кочового.

Поступово відроджується література рідними мовами, яку жорстоко придушували в 30-80-х роках, створюються умови для оволодіння справжньою еллінською мовою. Грецька культура живе в різних фольклорних ансамблях, розвивається пісенне і хореографічне народне мистецтво, відновлюються і поновлюються відповідні відділи етнографічних і краєзнавчих музеїв, діють чотири грецькі етнографічні колективи в Донецькій області. В Україні організовано чотири грецькі національно-культурні товариства. Наприкінці лютого 1991 р. відбулася

перша конференція представників грецького населення колишнього Союзу, яка визначила напрями національно-культурного відродження.

КАРАЇМИ

В Криму і південних областях України проживає близько 2,5 тис. караїмів — народу, котрий перебуває на грані зникнення. Наука про народонаселення з певними застереженнями доказує, що тюркомовні караїми є корінними жителями Кримського півострова, потомками племен, які входили в VIII IX ст. у Хозарський каганат, а точніше тих, хто прийняв караїзм — різновид іудаїзму, що визнає лише писаний Ветхий завіт і відкидає Талмуд. На арамейсько-староєврейській мові термін *караїм* означає *читець* (читець Тори). З часом це слово стало етнонімом, назвою народу Існують твердження, ніби він належав до караїмської секти іудаїзму, що виникла в VIII ст. у Месопотамії і походить від хозарів, правляча верхівка яких прийняла іудейську релігію, а після розгрому Хозарського каганату Київською Руссю оселилися в Криму Дослідження підтверджують прямий і безпосередній генетичний зв'язок караїмів з хозарами.

При ханському дворі караїми були шанованими людьми. Вони опікувалися монетним двором. Із походу в Крим 1397 р. литовський князь Вітовт забрав до Литви майже 400 караїмських сімей. Пізніше караїми переселилися в міста Галич, Тисменицю і Луцьк. У XV ст. в Києві заснована караїмська колонія, такого ж типу поселення караїмів мали місце у Львові, де була Караїмська вулиця, Жовкві, Самборі, Деражні. Потім більшість з них переселилася у Галич (з Галичини і Волині), осівши у передмісті Залукві. Караїмські общини очолювали хозари, котрі мали адміністративну, правову і релігійну владу Завдячуючи общинній формі життя, караїми і за межами Криму зберегли мову і культуру, тюркську основу обрядів, одягу, фольклору, національної кухні.

Мова, якою говорять караїми, належить до групи тюркських, кипчацької підгрупи мов. Вона зберегла архаїчні форми. Караїми завжди були тісно зв'язані з сільським господарством, славилися як прекрасні пекарі, різники, садівники і городники, котрі збирали відмінні врожаї яблук, винограду, тютюну, мали свою технологію консервування.

В Євпаторії та інших містах Криму є цікаві пам'ятники караїмської культури, у Феодосії відомий знаменитий караїмський фонтан. Загальновідома фортеця Чуфут-Кале - історичне гніздо караїмів разом з прилеглим цвинтарем історична пам'ятка. Зберігся будинок кенаси (молитовний дім) в Євпаторії. У 1924 р. внаслідок піднесення суспільного руху, зростання національної самосвідомості створилося Кримське об'єднання караїмських общин (КримОКО), при якому діяла бібліотека, працювали гуртки художньої самодіяльності, ансамбль пісні й

танцю, самодіяльний театр. Регулярно скликалися з'їзди і конференції КримОКО. Однак у 30-х роках цей розквіт караїмської культури був перерваний, клуб, караїмська школа, бібліотека перестали діяти.

В Євпаторії у 20-х роках працювали дві професійні караїмські школи, регулярно виходив літературно-публіцистичний збірник "Бызым Йол" ("Наш шлях"), що в 30-х роках були закриті.

Влітку 1989 р. відбулися установчі збори культурно-освітньої асоціації караїмів, котрі мали на меті широко ознайомити караїмську громадськість, зокрема молодь, із національною історією та культурою, прагнули розв'язувати інші назрілі проблеми.

В Україні діє два караїмських національно-культурних товариства.

ЧЕХИ, СЛОВАКИ, СЕРБИ

У 1989 р. в Україні налічувалося 9 тис. населення чеської національності і 8 тис. словаків. Порівняно з 1970 р. кількість чехів і словаків зменшилася на кілька тисяч. Більшість чехів проживає у Житомирській області. Понад 40% з них зберегли рідну мову, інші розмовляють лише українською або російською.

Перший етап чеської колонізації в Україні розпочався в другій половині XIX ст. Після відміни кріпосного права впродовж 60-70-х років виникали перші поселення, зокрема на Волині, Людгардівка, Чехівка у Подольській губернії, а в Криму — Таборі-Царевич. Багато чеських поселень у цей період виникало стихійно.

Російський царизм роздавав права на заснування колоній та іноземних поселень в Україні. В м. Рівне була створена приватна компанія з переселення чехів. Вона купувала землі для заселення вихідцями з Чехії.

З 1870 р. чеські переселенці на Волині приймали російське підданство й отримували право організовувати окремі общини та волості, їм російський уряд гарантував свободу віросповідання і звільняв на п'ять років від будь-яких платежів і податей, а також військової служби. Така політика сприяла тому, що виникли чотири чеські волості: Рівненська, Лубенська, Луцька, Купічевська. Значна маса переселенців з Чехії осідала в Житомирському, Овручському, Новоград-Волинському повітах.

Російський уряд плекав надію на створення серед чехів особливої гуситської церкви з метою використання її проти католицизму З цим була пов'язана царська постанова 10 червня 1870 р. "О водворении чехов на Волыни", що надавала чеським колоністам великі пільги. Внаслідок цього лише в 1868-1874 рр. на Волині осіло 15 тис. чехів. Однак коли спроби створити особливу релігію зазнали краху, російський уряд заборонив іноземним колоністам збагачуватись землею, зробивши в 1892 р. з цього виняток для православних колоністів. Остання обставина визначила релігійну приналежність волинських чехів, які вже за

переписом 1897 р. на 66,2% були православними. В 30-х роках XX ст. у західній Волині проживало понад 3О тис. чехів.

У 1870-1872 рр. вихідці з Богемії закупили у поміщиків 20 тис. десятин землі в центральній частині Кримського півострова. Це стало початком заснування тут невеликих чеських колоній. Активне переселення чехів у Крим і прилеглі землі призвели до виникнення нових поселень на півдні України. Так, у Таврійській губернії з'явилася Новгородовка, а в Херсонській — с. Богемка.

Своєрідно розвивалися взаємозв'язки чеської та української культур, зокрема на тих землях України, що входили, як Чехія і Словаччина, до складу Габсбурзької імперії. Під час українського національного відродження в Галичині та Буковині діяльність членів "Руської трійці" М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького та інших тісно зв'язана з ідеями, що сформулював П.Шафарик. Активний поборник чеського і словацького національного відродження, учений-славіст, він став основоположником багатьох галузей славістики, а його праці "Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями", "Про походження слов'ян" "Слов'янська етнографія" не втратили вартості й у XXI ст. Дослідження чеським вченим української літератури, народної творчості та мови стали фундаментом для розвитку мовознавчої науки в Україні. Постійні контакти П.Шафарика з М.Максимовичем, І.Срезневським, І.Головацьким, І.Вагилевичем мали позитивні наслідки для розвитку гуманітарних наук в Україні. Т.Шевченко присвятив П.Шафарику поему "Єретик", якою відзначив його заслуги перед Україною та слов'янським світом.

В умовах державності України, а також кардинальних соціальних перетворень у Чехії та Словаччині питання взаємозв'язків, забезпечення можливостей для національного розвитку чехів і словаків, котрі проживають на українських землях, набули нового значення. В деяких вузах України на філологічних факультетах вивчається чеська та словацька мови, література, в науково-дослідних установах Національної академії наук України предметом досліджень є проблеми чеської і словацької історії, сучасного розвитку, двосторонніх політичних і економічних українсько-чеських й українсько-словацьких відносин та ін. Діє понад 50 словацьких етнографічних самодіяльних колективів, культурне товариство чехів.

Науковий, культурний, мистецький обмін між Україною, Чехією і Словаччиною, який здійснюється на взаємовигідній основі, повною мірою забезпечує духовні потреби чеського та словацького населення України.

З інших слов'янських народів давно почали поселятися на українських землях серби. Уже в середині XVIII ст. вони, рятуючись від турецького гніту і нестерпних умов існування, втікали до України. Царсь-

кий уряд, переселяючи сербів у південні райони, вигнав звідти понад 7 тис. дворів запорозьких козаків і українців-переселенців з володінь Речі Посполитої. Зусиллями російської влади були створені військові поселення в середині XVIII ст. — "Слов'яно-Сербія" і "Ново-Сербія" на території сучасної Кіровоградщини, що мали автономні права. Однак незабаром вони були позбавлені цих прав і введені до Катеринославської губернії.

За визначенням учених-етнографів, серби етнічно асимілювалися — "омалоросились", "омолдавились" та ін.

УГОРЦІ

Поселення угорців на землях України з'явилися вже в ранньому Середньовіччі. У VI-VII ст. вони жили в Приазовських степах під владою племен онурів, у VII ст. потрапили в залежність від Хозарського каганату, а впродовж IX ст. перейшли через територію Київської Русі, подолавши Верецький перевал у Карпатах, поселилися у Придунайській низовині. Райони сучасного Закарпаття угорці почали захоплювати в XI ст. У XIII-XIV ст. Угорська держава перетворила цей край, що раніше належав Київській Русі, у власне володіння. Після татарської навали сюди переселилося чимало угорців, їхні королі роздавали землі Закарпаття своїм васалам.

Друга хвиля угорського переселення на Закарпаття розпочалася після захоплення Угорщини турками.

Певна етнічна строкатість окремих районів сучасної Закарпатської області пояснюється і тим, що в другій половині XVIII ст. Угорщина, а в її складі й Закарпаття, звільнившись від турецького іга, потрапила в залежність від Австрійської імперії. В умовах подвійного гніту українське населення зазнавало жорстоких релігійно-етнічних утисків. Цей процес особливо посилився після 1867 р., коли Габсбурзька монархія стала дуалістичною державою — Австро-Угорщиною й українське Закарпаття безпосередньо ввійшло до Угорщини. Пізніші переселення угорців та інших іноземців на Закарпаття стимулювалися розгортанням підприємництва.

За переписом 2001 р. у межах України проживало 157 тис. угорців, понад 18 тис. дітей навчаються у 66 угорських школах. Більшість жителів угорської національності зосереджені на території Берегівського і Виноградівського районів, частина — Мукачівського й Ужгородського.

Угорці на Закарпатті зберегли традиційні цінності національної культури, фольклор, мову, підтримують постійні контакти з історичною батьківщиною, для них ведуться телепередачі рідною мовою. Вони відомі як умілі виноградарі та садівники, а також старанні сільські господарі.

Фольклорні свята, огляди художньої самодіяльності засвідчують високий рівень національної духовної культури угорського населення. На Закарпатті діє 890 угорських етнографічних ансамблів. В одязі, сільській архітектурі, народних святах угорців збереглися національні елементи. Особливо яскраво вони виявляються у народних гуляннях і святах, весіллях та інших традиційних обрядах.

БОЛГАРИ

Переселення болгар до України розпочалося з кінця XVIII ст. і активно проводилося до середини XIX ст. Як і гагаузи, болгари, рятуючись від сваволі турецьких гнобителів, шукали на українських землях порятунку і кращих умов життя. Серед переселенців переважали селяни, були також ремісники, купці, лихварі. Більшість з них потрапляли на південь України із володінь Османської імперії морем. Вони йшли на рибні промисли, матросами на торгові кораблі, ставали пастухами, виноградарями, городниками, ремісниками, військовими поселенцями.

Перші групи болгар — військових поселенців з'явилися в Україні 1752 р. у Новосербії і в складі Бугського козацького війська. Болгари заселяли долини рік Вись і Синьоха на півдні України, землі сучасної Одещини, Запорізької, Кіровоградської та Миколаївської областей. У 70-х роках XVIII ст. виникло с. Ольшанка й інші болгарські поселення, що входили до територій Бугського козацтва, а потім — військових поселень так званої Новоросії. Коло Одеси в 1801-1806 рр. болгари заснували села Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржино. У XIX ст. вони оселялися в Приазов'ї, де отримували засоби на будівництво житла і господарських будівель. Російський уряд роздавав переселенцям землю (50 десятин на сім'ю) і звільняв від податків та військових повинностей.

Царизм, намагаючись забезпечити імперії престиж на Балканах і серед слов'янських народів, демонстрував зацікавленість у влаштуванні болгар на півдні України, в Бессарабії, на Кримському півострові. Було видано урядові постанови про влаштування колоній задунайськими переселенцями. Ця політика призвела до створення чотирьох округів — Прутського, Кагульського, Ізмаїльського і Буджацького, на які не поширювалася влада місцевих поміщиків. Для управління цими територіями Міністерство внутрішніх справ призначало окремого попечителя. Водночас адміністративні справи вирішували округжні старшини з болгарських поселенців. На відміну від Приазов'я у названих округах на сім'ю переселенця виділялось 60 десятин землі, а також, як і на інших територіях, переселенці звільнялися від міських і земських повинностей, сплати податків, отримували право вільного поселення в так званій Новоросії.

Ці заходи та гарантії царизму сприяли притоку нових колоністів з Болгарії на південь України.

На початку XIX ст. болгарські переселенці заснували поселення в Південній Бессарабії з центром у Болграді. Колоністський статус отримали болгарське поселення Тернівка біля м. Миколаєва. В Приазов'ї болгари заснували поселення Преслав, Інзовка, Гюнівка, Петрівка, Корсак, Андроновка. Не всі землі, що віддавалися під заселення болгарам, були однаково родючі. Це призвело до соціального розмежування серед колоністів. На приазовські землі, починаючи з 60-х років XIX ст. переселялися переважно болгари із захопленої турками частини Бессарабії та Румунії, де вони заснували 38 сіл.

Значна болгарська колонізація Криму розпочалася з 1830 р., переважно втікачами від турецького іга. Вони заснували поселення Балточокрах, Кишлав, Старий Крим. До середини XIX ст. в Україні налічувалося 92 болгарські колонії, організовані вихідцями з Андріанопольського вілаєта. Це були шопці, рупці, тирновці, лясковці, вайсальці, влашківці та ін. Болгарські переселенці принесли з собою десять говорів: чаншійський, чушмелійський, ольшансько-фракійський, східнородопський тощо.

В 20-30-х роках XX ст. болгари в Україні мали національний район, 28 сільських рад, а також 53 національні школи, шість культурних установ. У Криму було відкрито 12 болгарських шкіл. У республіці виходило сім болгарських газет. Сталінський тоталітарний режим заборонив наприкінці 30-х років розвиток освіти і культури на національній основі, в тому числі й болгарської національності.

У 80-90-х роках XX ст. більшість болгарського населення проживало в Одеській області, Комінтернському й Ізмаїльському районах, де 1989 р. налічувалося близько 150 тис. болгар із 170 тис., що мешкали в області. Болгари компактно проживають у селах Ольшанського району на Кіровоградщині.

Всього в Україні, за даними перепису 1989 р., було 234 тис. жителів болгарської національності, у 2001 р. — 205 тис.. 72% болгар — громадян України зберегли рідну мову В них багато спільного з українцями і молдаванами у назвах сільськогосподарських знарядь, плануванні сільського житла, господарських будівель та ін. Переселенці-болгари завозили з батьківщини мотики, плуги. Для них були спільні з українцями такі знаряддя, як серп, коса, вили, ціп, молотьба кіньми, катками (кам'яними, пізніше — бетонними). Для прокатування ріллі застосовувався дерев'яний каток.

На території Криму і Одещини є чимало змішаних болгаро-грецьких сіл. Тип болгарського житла схожий з грецьким. Зазвичай, це комплекс двох будівель напівземлянки або хати і літньої кухні, які будували з лампачу (саману), а також із каменю. Дах хати міг бути дво- або

чотирисхилим і накривався соломою чи очеретом. Як і в гагаузів, у болгарському житлі могло бути відкрите вогнище (огніщето). Аж до початку XX ст. житло та господарські будівлі були глинобитними. Двір обносили мурованою огорожею.

Чимало спільного в болгарському костюмі з українським і молдавським. Шерстяний жіночий очіпок, прикраси (коралі, намисто, кульчики, обручки) багато в чому аналогічні з деталями костюма в українців і молдаван. Подібні також тунікоподібні жіночі сорочки, вишивки тощо.

З другої половини 80-х років XX ст. у болгарській меншині в Україні відбулися процеси, які засвідчують прагнення до духовного та національного самоусвідомлення, відродження забутих традицій, фольклору, мови. Лише в Одеській області виникло 140, а в Запорізькій — 21 етнографічний ансамбль. Ведуться радіопередачі національною мовою. У вищих навчальних закладах України на багатьох філологічних факультетах вивчається болгарська мова і література.

МОЛДАВАНИ І РУМУНИ

Назви *молдавани, влохи, влахи* означають пастухи, люди, що головним заняттям мали випасання худоби, овець, кіз. Молдавани також умілі садівники, виноградарі, городники.

У 20-30-х роках в Україні існувало дев'ять молдавських сільрад, видавалося 18 газет національною мовою. Молдавани мали змогу навчати дітей рідною мовою.

В другій половині 80-х-на початку 90-х років XX ст. розгорнулися процеси національного відродження українського народу і національних меншин, котрі проживають в Україні. Розпочали діяльність два молдавські та румунські національно-культурні товариства. За переписом 2001 р. в Україні проживало 259 тис. молдаван, з них більшість у селах, Чернівецькій і Одеській областях, а також на Кіровоградщині, Миколаївщині та в містах Донецької області. Близько половини молдаван розселено на Одещині, з них 22% — міські жителі. Понад 92% жителів села та трохи більше ніж 51% молдаван, жителів українських міст, володіють рідною мовою. У сільській місцевості продовжують побутувати національні народні звичаї та обряди.

Молдавське населення України має оригінальний фольклор, пісенну та хореографічну культуру, народний костюм, звичаї. Законодавство України гарантує молдаванам та іншим народам можливості розвитку національної мови, культури. У Чернівецькій і Закарпатській областях діють радіо- і телепередачі молдавською мовою, працює 350 етнографічних колективів. На початку 90-х років XX ст. 6,5 тис. дітей навчалися молдавською мовою.

Надзвичайно багато спільного з українською культурою і побутом зафіксовано в архітектурі молдавського села. Клуня, відкритий тік, дво- і трикамерне житло наслідують український тип забудови. На Буковині давно відомі типові зрубні хати, турлучні, глинобитні, саманні або кам'яні, дво- і трироздільні (хата—сіни—комора). Під впливом природних умов молдавське житло на Буковині, як і українське, мало двосхилий дах. На Кіровоградщині в молдавських оселях мурувалися українські печі. В Одеській області бувають відкриті вогнища у житлових приміщеннях. У Чернівецькій області збереглося традиційне планування сільських будинків молдаван, зате зменшилося число відкритих галерей, з'явилися веранди, багатокімнатні будинки.

Багато в чому схожий інтер'єр молдавського й українського житла: ткані рушники, доріжки, килими, верети — постійні у внутрішньому оздобленні селянського житла. Українські та молдавські хати щедро декоруються ззовні. Це дерев'яні різьблені деталі, випилюване дерев'яне мереживо, що прикрашає стіни, дахи, веранди, різнокольорові тоновані стіни та ін. Чимало спільних елементів у молдавському й українському народному одязі: безрукавки, кожухи, "сукмани" стрічки в дівочому вбранні тощо.

У південно-західній частині Чернівецької області (найбільше — у Глибоцькому районі) проживають румуни. Румунське населення у цій області становило 10%. Румунське населення є на Закарпатті. Майже 70% мешкає в селі, більшість румунів зберегла рідну мову Всього в Україні — 151 тис. румунів (за даними 2001 р.).

Почали оселятися румуни серед українців ще в XIII ст. Це були зазвичай вихідці Західної Валахії (Марамуроша) і Південної Трансільванії. Вони переїжджали на територію Північної Буковини, Закарпаття, землі сучасного Тячівського і Рахівського районів. У XIV ст. тут виникли нові румунські поселення. В Україні народився відомий румунський письменник, громадський діяч і просвітитель румунського народу XIX ст. Георге Асакі, котрий частину життя провів на Буковині.

Румуни, як і молдавани, прагнуть розвивати національну культуру, зберегти звичай, мову, фольклор. Спільність мови, схожість пісенної культури дає змогу молдаванам і румунам створювати спільні культурно-освітні товариства, організовувати фольклорні свята тощо. В Україні, у місцях компактного проживання молдаван, діє 125 шкіл з молдавською мовою навчання і 93 школи румунські, багато молдавських та румунських колективів художньої самодіяльності.

Наприкінці 80-х-початку 90-х років спостерігалося переселення молдаван з Молдови в Україну в Одеську, Чернівецьку й інші області.

НІМЦІ

Німецькі колоністи на землях України з'явилися в XVIII ст. Це переважно були переслідувані за віру сектанти, селяни, дрібні ремісники. Перші колонії вихідців з Німеччини засновані на Чернігівщині. В 1766 р. у Борзенському повіті Чернігівської губернії виникло німецьке поселення на колоністських правах.

У 70-80-х роках XVIII ст. у с. Вишеньки в маєтку графа Рум'янцева поселилися меннонітι, яких в Європі переслідували за віру Це була перша меннонітська колонія в Україні. У 1790 р. вісім великих колоній меннонітів з'явилося в Хортицькому окрузі. Ці поселення поповнилися з Південної Німеччини сектантами — *хіалістами.*

Німецькі колонії створювалися на півдні України, де отримали значні пільги. Зокрема, колоністи на 50 років звільнялися від податків та інших повинностей і назавжди — від рекрутчини.

В 1775 р. Катерина II спеціальним маніфестом закликала іноземців, вихідців із країн Європи, оселятися на територіях Російської імперії. Численні переселенці з Данціга осіли в Єлизаветградському та інших повітах Таврійської та Катеринославської губерній.

З 20-х років XIX ст. на р. Молочні Води (південь України) з'явилися вихідці з Пруссії і Бадена, де заснували 48 поселень. Німецькі колонії виникли в районі Каховки, Криму Інтенсивна німецька колонізація у 80-х роках XVIII ст. спостерігалася на Галичині й Закарпатті. До Першої світової війни дві численні колонії були в м. Коломиї, німецькі або змішані українсько-німецькі села існували в районі Рахова, Виноградова та інших місцях Закарпаття.

Перші німецькі колонії на Волині з'явилися наприкінці XVIII ст. Вони були створені великими поміщиками із вихідців Східної Пруссії та Шльонська Цешинського. В 1783 р. князь Чарторийський побудував у Корці першу на Волині євангелічну кірху На початку XIX ст. німецька колонізація була повільною, але невпинною. З 1830 р. до 1860 р. кількість німецьких колоністів, котрі осіли на Волині, становила 11 424 осіб, які заснували 139 колоній. Всього до 1860 р. німецька колонізація зросла до 20 тис. поселенців.

Ліквідація кріпосного права, а також придушення польського повстання 1863 р. послужили новим поштовхом для німецької колонізації. Уряд за безцінь (8-9 крб. за десятину) розпродував колоністам конфісковані землі польських панів, котрі брали участь у повстанні. Поміщики ж, у свою чергу, потребували найману працю, тобто німецьку бідноту

У 80-х роках німецька колонізація з політичних мотивів була обмежена. В 1887-1892 рр. неправославних колоністів позбавили багатьох привілеїв. І все-таки до Першої світової війни у семи повітах західної Волині проживало близько 100 тис. німецьких колоністів, 64% з них

належали вже до селянського стану і 29% — до міщан. У роки Першої світової війни німецьке населення здебільшого було евакуйоване в глибину Росії. Частина його повернулася на Волинь після закінчення війни. В 30-х роках у Волинському воєводстві проживало 47 тис. німців і понад 30 тис. — у Галичині. За радянським переписом населення 1937 р., в Українській РСР проживало 401,9 тис. німців. У 1940 р., згідно з угодою між СРСР і Німеччиною, німецьке населення із західних областей України було переправлене до Німеччини.

Західноєвропейські колоністи, в тому числі й німецькі, завозили та широко застосовували в Україні сільськогосподарську техніку, своєрідну систему землеробства. Відомим був так званий колоністський плуг З Німеччини привезли сакківські плуги, які продавало акціонерне товариство Грієвса. Німецькі колоністи також використовували молотарки, що поставляли до України Грієвс, Классен та інші фірми й акціонерні товариства. Для господарських потреб споруджували млини (вітрові й водяні), ступи, круподерні, олійниці для обробки проса, ячменю, соняшника тощо.

На півдні України, в Приазов'ї у господарствах німецьких колоністів тривалий час переважала перелогова і двопільно-вигонна система землеробства. Тут активно застосовували засоби захисту і збереження врожаю. Зокрема, німецькі колоністи чи не перші в Україні проводили інтенсивну роботу, спрямовану на вирощення лісозахисних смуг, створення культурних пасовищ.

У 20-х роках німці в Україні отримали можливості для культурного життя, відродження національних традицій. У 1925-1926 рр. діяло сім німецьких національних районів і 113 сільрад. Діти і молодь мали змогу отримувати освіту німецькою мовою в 500 національних школах. Для німецького населення України було відкрито 157 культурних установ, працювали німецькі групи в технікумах для підготовки національних кадрів. Видавалося 20 журналів і 29 газет. Іоан Християн Енгела написав кілька книг з історії України, а Іоан Гербіні досліджував стародавні печери Києва. Значний культурний і духовний осередок німців склався в Криму, де діяло 119 німецьких шкіл. Однак процеси національного розвитку німців були так само, як інших національних меншин, припинені силовими методами. У 1941 р. з Криму виселено 50 тис. німців.

У1964 р. огульні звинувачення з німецького народу були зняті. І лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про відміну законодавчих актів, які регулювали репресивну і злочинну політику проти народів. Ця постанова визнала незаконними і злочинними дії, спрямовані на насильницьке переселення німців. Однак залишилося відкритим питання про їхню реабілітацію. На цьому наполягали учасники наради німців СРСР, що відбулася в березні 1991 р. у Москві.

За переписом населення 2001 р., в Україні числилось 33 тис. німців. Здебільшого компактно вони розселені на Закарпатті, де є змішані німецько-українські села. Німецька мова в Україні викладається.в багатьох середніх школах з поглибленим вивченням цієї мови, в університетах.

Наприкінці 80-х—початку 90-х років активізувалися культурні зв'язки України з Німеччиною, що дало змогу задовольнити окремі потреби духовного і культурного життя німецького населення України. В Україні налічується 12 німецьких етнографічних колективів. Однак є фактом, що еміграція німців до Німеччини триває.

У 1992 р. між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною встановлені повні дипломатичні відносини. Президент України заявив, що Українська держава надає усім німцям, які колись були репресовані та вивезені, можливість компактного поселення в південних районах України, в Криму Така політика уряду незалежної України викликала позитивну реакцію серед німецького населення колишнього Союзу РСР і відкрила нові можливості для забезпечення національних потреб німців України.

ГРУЗИНИ, ВІРМЕНИ, ЦИГАНИ ТА ІНШІ НАРОДИ

Грузини емігрували в Україну XVIII ст. рятуючись від турецького переслідування. Виїжджали князі та дворяни. З грузинських втікачів була створена спочатку рота, а потім полк. У 1738 р. всім, хто служив у грузинському полку, надано землі в "пристінних місцях" на вічне спадкове володіння. Князь отримував 30, а дворянин — десять дворів. Це були землі Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Грузини-переселенці утворили також типові військові поселення на півдні України. Всього на Полтавщині царський уряд поселив 5 тис. грузинів і близько 2 тис. вірмен у Криму і на Приазовські землі.

За участь у боротьбі Шаміля проти царських завойовників частина грузинів теж була переселена в Україну Згідно з указом 1837 р., чимало грузинів, вірмен і греків скеровувалося у південні райони Російської імперії, більшість з них осідала в містах.

Зараз в Україні немає районів компактного проживання грузинів. Вони мешкають у різних районах республіки. Створена наприкінці 80-х років Асоціація українсько-грузинських зв'язків ім. Давида Гурамішвілі поставила за мету сприяти розвитку духовного життя грузинів на території України.

У 80-х роках XX ст. в Україні проживало понад 33 тис. вірмен, до 2001 р. їх чисельність зросла до 100 тис. Перші поселення вірмен з'яви-

лися в Криму X—XI ст. після того, як територію Вірменії захопили арабські завойовники. Антивірменська політика Візантії й турків-сельджуків призвела до витіснення частини вірмен за межі батьківщини. У XIV ст. рятуючись від турків, вірмени втікали в Поволжя і Крим, а також отримали королівський дозвіл оселятися у Львові.

Починаючи з XIII і до XVIII ст. на західноукраїнських землях виникло 20 вірменських колоній у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському, інших містах. З часом компактне проживання вірмен в Україні було втрачене.

У Львові вірмени вже 1183 р. мали свою церкву св. Анни. На Західну Україну вірмени принесли прянощі, виноградну лозу, про які не знали місцеві жителі. Зберігся особливий стиль і колорит у забудовах вірменських архітекторів.

До 1939 р. вірмени мали церковно-приходські школи, гімназію, кафедру вірменістики при гуманітарному факультеті Львівського університету У повоєнні роки все це було закрито. Більшість вірмен втратили рідну мову

Створене наприкінці 80-х років культурно-просвітницьке товариство "Джерело" визначило програму· консолідувати вірменську общину на західноукраїнських землях, сприяти розвитку недільних вірменських шкіл і факультативу вивчення мови для дітей шкільного віку

Естонці-переселенці з'явилися вперше 1861—1879 рр. у Криму Це були переслідувані сектанти на чолі з ярМаським селянином Ю.Лейнбергом ("пророком" Махтеветом"), які тікали від кріпосних порядків. Перше естонське с. Самруки (сьогодні — Берегове) засноване в 1861 р. Пізніше в степовому Криму виникла ще низка естонських сіл. Це Сирт-Каракчера, Кончі-Шавва, Учкуй-Таркан, Кантучан і Башарань біля Севастополя.

У 80-х роках XX ст. естонці найкомпактніше проживають у с. Краснодеревка Красногвардійського району в Криму В Україні проживають також литовці (12 тис.), які в травні 1992 р. створили своє національно-культурне товариство.

В Україні налічується 48 тис. циган. Предки циган покинули батьківщину (Індію) в IX-X ст. і, пройшовши через Єгипет, Малу Азію, досягли Балканського півострова, а звідти перейшли в Центральну, Західну і Східну Європу Деякі вчені вважають. походження циган зв'язане з середньовічною сектою аттічан із Месопотамії, котра потім прийшла у Візантію. За іншими твердженнями, цигани — це потомки племені сігіннів. Хоча очевидно, що цигани увібрали елементи багатьох племен Індії, їхня мова належить до індоєвропейської сім'ї і розпадається на низку діалектів, які мають запозичення з мов тих народів, де цигани жили тривалий час. Проте цигани всього світу усвідомлюють себе єдиним народом. Вони зробили помітний внесок у культуру наро-

дів, серед яких живуть, у музику Угорщини, Румунії, в танець фламенко в Іспанії та ін.

В Україні цигани з'явилися XV-XVIII ст. спочатку у південно-західній частині, а потім — у центральних районах. Це зазвичай були кочівники. В Криму перші циганські сім'ї зафіксовані 1784 р. Біля Одеси були створені перші циганські села, щоправда, цигани тут називали себе молдаванами або козаками. Найкомпактніше проживають цигани на Закарпатті, у Свалявському районі. Раніше вони кочували табором з весни до осені, а на зиму винаймили хату або кутки у місцевого населення.

Після постанови ЦВК СРСР "Про заходи сприяння при переході кочуючих циганів до трудового, осілого способу життя" 1 жовтня 1926 р. цигани мали змогу здобувати освіту, створити необхідні для життя побутові умови. В 1928-1932 рр. виходили циганською мовою журнали "Романи", "Зоря", "Нево дром", букварі, підручники, науково-популярна і художня література. В 1931 р. створений єдиний у світі циганський театр "Ромен" Однак невдовзі цигани розділили долю багатьох депортованих народів, їх виселили в необжиті райони Сибіру

Сучасний спосіб життя циган змінився. Практично вони припинили кочування. Лише дехто зберіг національну своєрідність — циганський стиль в одязі, елементи традиційного побуту і продовжує займатися традиційними ремеслами. Більшість практично не відрізняється від національностей, серед яких проживає.

Основна проблема циганського населення — низький рівень освіти, розрив у рівні культури між невеликою групою циганської інтелігенції й основною масою циган.

Чисельні етнічні групи в Україні становлять білоруси — 276 тис., мордовці — близько 15 тис., чуваші — близько 14 тис., азербайджанці — 46 тис., узбеки — понад 10 тис., а також казахи, латиші, удмурти, осетинці, марійці — від 4 до 8 тис. У 1991 р. створена Українська асоціація корейців з відділенням у Києві, Харкові й інших містах. У демократичній Україні всі національності мають однакові права і можливості на культурний та духовний розвиток, цивілізований спосіб життя.

Ставши на шлях творення нового суспільства, Україна особливу увагу в законодавчій практиці приділяє правам людини. Така політика є міцною основою для вільного розвитку і самовиразу всіх національностей, які проживають на Українській землі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бондарчик В.К. Актульны рысы і рэгіянальньїя асаблівасці матэрыяльнай і духоунай культуры насельніцтва беларуска-украінскага Палесся. — Мн., 1988.

Гринблат М.Я. Белорусы. Очерк происхождения в этнической истории. — Мн., 1968.

Життя етносу: Соціально-культурні нариси. — К., 1997.

Лозко Г.С. Українське народознавство. — К., 1995.

Народы и религии мира. Энциклопедия. — М., 1998.

Пономарев А.П. Межнациональные браки в УССР и процессы интернационализации. — К., 1983.

Терпок Іван. Росіяни західних областей України (1944-1996 рр.). Етиосоціальне дослідження.—Львів, 1997.

Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьба традиций бытовой культуры (XIX-XX в.). — М„ 1988.

Україна: етносоціальна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник. — К., 1997.

Українське Придунав'я. — Одеса, 1997. — Вип. 2.

РОЗДІЛ XXIII

ІСТОРИЧНІ ЕТНОТОПОНІМИ Й ЕТНОНІМИ (НАРОДОНАЗВИ) УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Як уже зазначалося, в найраніші часи писемної історії територія сучасної України мала назву *Русь,* а народ, котрий у ній проживав, називався *руським.*

Зважаючи на те що вже з першої половини XI ст. збереглися писемні свідчення про вживання етнотопонімів з лексемою*русь* на всій території сучасної України від Лівобережжя і до Перемишля та Закарпаття на заході, що вже від початку І тисячоліття н.е. давні грецькі й інші автори писали про існування на українських землях таких етнонімів, як роксолани, яких ідентифікували з українцями ще в XVI-XVII ст. аланорси, аорси, росомани, роси, руси та інших фонетично близьких етнотопонімів та гідронімів з коренем *-рус, -рос,* слід розглядати історичну назву нашого народу· *-руські, -русини* як таку, що виникла та існувала на наших землях задовго до появи на них норманського елементу, тобто як назву місцевого походження.

Неможливо допускати, що нібито назва якоїсь норманської дружини (чи то *-русь,* чи то *-руотсі),* яка десь у IX ст. дійшла до Середнього Дніпра, вже на початку XI ст. запанувала аж на Закарпатті. З цієї ж причини не зовсім переконлива думка російського академіка Б.Рибакова, його сучасного українського послідовника академіка П.Толочка й інших авторів, що етнонім *русь* найперше утвердився в Середньому Подніпров'ї. Достеменно відомо лише: тут його застала наша писемна історія. Але так само відомо, що вже від першої половини XI ст. отримували в управління Руську марку на Закарпатті і титул руського князя (Rex Ruthenorum) угорські королевичі Степан Емеріх (1031 р.), Бейла (1046 р.), Гейза (1064), Коломан (1085 р.) та ін. Дуже рано (у будь-якому випадку до кінця XII ст.) етнонім *-русь* поширився на всю державну територію Русі, у тому числі на сучасні білоруські та російські землі північніше Прип'яті, по Німану, Середній Двіні, на північ до Ладоги, Онеги і Білого озера, на північний схід — до Середньої Волги і був сприйнятий східнослов'янським населенням як власний.

Історичні джерела засвідчують: на сучасних українських землях етнотопоніми *Русь, руський* як збірні загальноетнічні для всього українського народу були, очевидно, єдиними аж до XVI ст. коли етнічного змісту все більше почало набувати слово *Україна.* Вперше це слово як означення певної території вжите у Київському літописі 1187 р. Коли помер переяславський князь Володимир Глібович («місяця квітня у вісімнадцятий день"), то "покладений був у церкві Святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці", бо "був же він князь добрий і сильний у бою і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила" Через два роки в тому ж літописі згадувалося про "Україну Галицьку", куди приїхав на княжіння Ростислав Берладничич. Під 1217-1218 рр. у Галицько-Волинському літописі знову записано, як князь Данило в поході проти польського князя Лестька "забрав Берестій, і Угровськ, і Верешин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну"

В історичній літературі з приводу цих перших літописних згадок про Україну висловлювалося чимало міркувань. Автори чи не найбільше схилялися до того, що у перших контекстах писемних джерел слово *Україна* вжите у значенні *окраїна,* хоч залишалася неузгодженою семантична тотожність змісту тексту зі словом *окраїна.* "Окраїнна" схема походження назви *Україна* з багатьма історичними екскурсами про "окраїнні" й "українні" землі на руських, російських і польських пограниччях, так само з багатьма лінгвістичними вправами про дієслова *краяти* і *украяти,* іменники *край* і *украй* та похідні від них через суфікс *-іна\ країна* й *україна* живуча донині.

"Окраїнної" формули дотримувався К.Гуслистий, її сприйняли сучасники М.Котляр, С.Майборода та ін. Цей погляд підтримує сучасний провідний український емігрантський історик, іноземний академік АН України Омелян Пріцак. І навіть американський президент Дж. Буш у виступі 1 серпня 1991 р. перед Верховною Радою України вважав за потрібне ствердити такий погляд на нашу країноназву як само собою зрозумілий. "Багато століть тому ваші предки, — говорив він, — нарекли цю країну Україною, тобто "кордоном" бо ваші степи зв'язують Європу і Азію"

Свого часу (1672) польський історик Самуель Грондський спробував надати "окраїнній" схемі політичного забарвлення. У праці "Історія козацько-польської війни" він написав, що Нижня і Середня Наддніпрянщина, де жили козаки, була окраїною Польщі, а через це і стала називатися Україною. Ця думка дуже імпонувала польським експансіоністам, і вона ввійшла навіть у шкільні підручники з історії Польщі, на яких виховувалися цілі покоління поляків. У гімназійному підручнику 30-х років XX ст. Анатоля Левіцького писалося: назва *Україна* закріпилася тому, що то був власне край, у розумінні *кінець,* "пограниччя Польщі" Як не дивно, але в полоні "окраїнної" схеми був і М.Грушевський. За давніх часів, зазначав він, Україна звалася *пограниччям.* "Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом... Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари" До речі, і у російській історіографії походження назви *Україна* практично одностайно виводилось від "окраинных" "украинных" земель. Ототожнення значною мірою штучного для російської мови слова "украинные" зі словом "окраинные" зародилося в офіційних царських канцеляріях, зокрема, у діловеденні Посольського приказу, і вже тоді мало присмак молодого імперського мислення про Україну, що отримала цю назву вже з XII ст., задовго до перетворення Москви в ледь помітну державу Народний депутат України Левко Лук'яненко мав рацію, коли наголошував, що "в Москві нас називали окраїнцями, а не українцями"

Вже за радянського часу поширилася думка про походження назви *Україна* від глибоко народних і поетичних слів *край, країна.* Видатний російський історик Л.Черепній, не відкидаючи зв'язку між словами *Україна* і *окраїна,* схиляється до того, що в ті часи (XII ст. — *С.М.)* цей термін означав *краину — країну, рідну землю,* а також "окраину" "пограничье" Народне "етнічне" начало у формуванні назви *Україна,* а не *географічне пограниччя* зазначив у багатотомній "Історії Української РСР" Ф.Шевченко: термін *Україна, Вкраїна* має передусім значення *край, країна,* а не *окраїна.*

Звичайно, ніхто не може заперечувати лінгвістичної близькості між словами *край, країна, окраїна, краяти, украяти, украй, україна* та ін. І за морфологічною логікою мовотворчого процесу існувала відповідна послідовність виникнення згаданих форм, як це простежив Віталій Скляренко у статті "Звідки походить назва Україна" Однак форма слова лише передбачає, а не обмежує його зміст. Тобто, за семантичною логікою мовотворчого процесу цілком можна допустити більш раннє виникнення слова *край,* ніж *окраїна,* так само *країна* в розумінні *країни* проживання, а далі — *Україна* в тому ж розумінні.

Така логіка походження назви Україна може видаватись надто простою і мало "вченою" Але її підтверджують чимало історичних текстів. По-перше, у всіх випадках згадки про Україну стають дуже чітко сприйнятливими, коли ми надамо літописній "Оукраини" значення *країни, певної землі, краю.* Етнічне навантаження літописної *України* кожного разу конкретне, локальне. По-друге, в українських писемних пам'ятках пізнішого часу, аж до другої половини XVI ст. слово *Україна* (у тодішній транскрипції "Оукраина") дуже часто вживалося саме в розумінні *країни,* якоїсь *землі, простору поверхні,* а також *околиці.* Особливо недвозначними і переконливими є приклади з відомого Пересопницького Євангелія, перекладу з церковнослов'янської на тогочасну "просту" українську мову, здійсненого в 1556-1561 pp. архімандритом монастиря в Пересопниці (нині — село у Рівненському районі) Григорієм і сином протопопа Михайлом. Порівняння Пересопницького Євангелія проводилися з відповідними текстами Євангелія церковнослов'янською мовою острозького видання 1581 р. В Євангелії від Матвія за церковнослов'янським текстом читаємо (передаємо російською дореволюційною графікою); "и пославь изби вся дети сущая вь Вифлееме й вь всехь пределехь его" — у пересопницькому перекладі цей текст такий: "и пославьши слоугы свои й побывь вся д'Ьти оу Вифлеомь й по Bcfex оукраинах его" (стих 2, ч. 16). Тут словом *"оукраина "* перекладено церковнослов'янське "предель" Порівняння друге: "и увидевше его, молиша, яко дабы прешель оть предель ихь" — переклад: "и оувид^вши его просили его абы отшель з оукраинь их" (стих 8, ч. 34). І тут словом "оукраина" перекладається церковнослов'янське "предель"

Водночас нерідко у різних значеннях, але найбільше в значенні *країна* вжито слово *оукраїна* у перекладі Євангелія від Марка: "і исхождаша к нему вся іоудейская страна і иеролімляне" — переклад: "и прихожевали кь немоу зо всей оукраины іоудейской й иеролімлянє" (стих 1, ч. 5). Тут слово "оукраина" виступає у значенні *країна.*

В іншому місці: "и пріидоша на онь поль морю въ страну гадаринскую" — переклад: "и переехали на дроугоую стороноу до оукраинь гадариньских" (стих 5, ч. 1). Знову "оукраина" — у розумінні країна.

"И молиша его много да не послеть их внъ страны" — переклад: "и просил его вельми, аби не выгнал его с той оукраины" (стих 5, ч. 10). Той самий випадок. Подібних випадків перекладів чимало, і вони недвозначно засвідчують, що в лексиконі елітної людини України (в даному випадку Волині) слово "оукраина" найперше сприймалося у розумінні *країна.* Це дає підстави ще раз сприймати також в цьому розумінні й літописні вислови XII—XIII ст.

У багатьох не перекладених, а оригінальних текстах того ж XVI ст. слово *Україна,* безсумнівно, набуло конкретизованого стосовно Наддніпрянщини значення, тобто етнічного, як, наприклад, у деяких джерелах, опублікованих в "Архиве Юго-Западной Россіи: "я, Юрий Васильович Сокольский... служачи в сторост Украины..." (Луцьк, 1555 р.); "Тогды... шляхетного Яна Бадовского, который дей отъ немалого часу на тамтой Украины уставичне нам господарю върне и цнотливе намь служиль, старшимь и судъею надь всими козаки низовими поставили тымь обычаемь" (Варшава, 1572 р.); "...а мы дей оть таковыхь своволныхь людей казаковъ й сами в домехь яко на Украины, во всемь месте Киевском о здорови своемь небезпечны" (Житомир, 1585 р.); "...тежь запорожцовъ, абысте зъ Запорожье на Украину, где бы ся выгребать хотели, не пущали" (Варшава, 1596 р.). "Гултае козацтво под претекстом истя на експодыцию Московскую, р*Ькомо до Королевича Его Милости, своевольно купе збирали, й без дозволенья Его Королевское Милости... Корогви роспатираючи землю Его Королевское Милости власную: Украину, Полисе й Литву одно сплюндровали" (Житомир, 1618). В останньому випадку назва Украина прив'язана лише до певної частини сучасної території України, на що вказує інша назва — "Полисе" Водночас у XVII ст. зокрема з часу національно-визвольної війни, термін *Україна* все частіше вживався стосовно всіх українських земель, хоч так само продовжував виступати і як локальна назва Наддніпрянщини.

Локальна прив'язаність назви *Україна* до Середнього лівобережного і правобережного Подніпров'я дуже виразно проступала в козацьких літописах. При цьому етнотопоніми *Полісе, Волинь,* нерідко *Подоле* та інші виступали як однорідні географічні назви. У "Літописі Самовидця" читаємо:

"Также й у віри руской помішка великая била от уніят й ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але й на Україні почала гору брати" В іншому місці того ж літопису автор обмежує західну межу України "полскими городами" на Поділлі: "А Хмелницкий, скупивши войско, тягнул з України к полскем городам, где притягши под Пилевци не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войском коронним"

Як відомо, "Літопис Самовидця" створений вже на початку XVIII ст. і його автор керувався термінологією саме цього часу Можна ствер-

джувати, що таке географічне окреслення України не лише у свідомості освіченої еліти, а й в національній свідомості широких народних мас трималося аж до поділів Польщі, за якими основний масив українських земель, у тому числі більша частина Поділля і Волині, опинився під владою Росії. Західне Поділля, частина південно-західної Волині, Розточчя і Подністров'я, Прикарпаття і Закарпаття та Буковина стали здобутком Австрії. Політичні події 1772-1795 рр. слугували поштовхом до наповнення новим змістом етнотопонімів *Україна, Галичина, Волинь, Руська крайна, Буковина, Холмщина, Підляшиія* та ін. Насамперед терміни *Україна, українські землі* почали прийматися на означення всіх українських земель у складі Росії, причому також у свідомості австрійських українців. Етнотопонім *Волинь* став локальною назвою території України. Від Волині відійшла її історико-етнографічна частина з містами Бужеськ, Белз, Сокаль, Рава та ін. У складі Австрії було створено адміністративну одиницю — Королівство Галичини і Володимерії, що в практиці громадсько-політичного життя дістала назву *Галичина.* З часом цей термін набув значною мірою і певних спільних етнографічних рис, зумовлених існуванням на цій території Греко-католицької церкви, проживанням народних мас в умовах специфічної національно-державної політики Австрії, гострішим, ніж деінде в Україні українсько-польським протистоянням, основою якого були соціальні протиріччя, зокрема в сфері земельної власності, відносним обмеженням етнокультурного простору "Королівства" Ці фактори, однак, не привели до витворення єдиної локально-етнічної специфіки української Галичини у складі Австрії. Сильнішими виявилися давніші етнографічні особливості краю: Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Західного Поділля, Опілля, Верхнього Надбужжя як частини історико-етнографічної Волині. Такі особливості й межі між згаданими районами, за винятком Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини, вивчені недостатньо.

Українські землі Північної Буковини і Закарпаття, хоч і входили до складу тієї ж Австрії, у політичному і культурному сенсі були ізольованими від Галичини і зберігали мовно-діалектну, культурно-релігійну і побутову специфіку

Відмінності у назвах окремих українських земель, безсумнівно, відображали й етнічні особливості їхніх мешканців. Водночас ці особливості не перекреслювали єдності етнічної свідомості населення різних регіонів України, що особливо яскраво виявилася в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Як уже зазначалося, ще в лютому 1649 р. на переговорах із королівським посольством (його очолював Адам Кисіль) Богдан Хмельницький заявив: "Виб'ю з ляцької неволі весь руський народ" При цьому він чітко усвідомлював географічні межі розселення того народу· "За

границю на війну не піду Досить нам на Україні, і Поділлі, і Волині, тепер досить достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич" Турбота за "руський народ", що проживав поза тодішньою Україною, виявлялася у військовому союзі з татарами. В записі "распросных речей" Посольського приказу збереглося свідчення: "...о руских де людех у гетмана учинен с ханом договор что ему до Львова руских людей в полон не имать, а за Львовом де татаром вольно в полон имать всяких людей"

Отже, поряд з виникненням ще в XII ст. етнотопоніма *Україна* ("Оукраина") наш народ, як і в період Київської Русі, називав себе *руським народом, руськими, русинами.* В історичних документах, починаючи з XVI ст. дуже часто вживалася також самоназва *русинці,* її вживав І. Вишенський ("Убогие русинци поклонитися не хотели"). Однак частіше він користувався терміном *русин,* та й себе підписував цим словом: "Иоанн русин, реченно Вишенский"

Народоназва *руський, русин, русинець* була традиційною для українців з часів Київської Русі. Нею виражалася безперервність національно-державної історичної традиції, початки якої освічені люди XVI-XVIII ст. пов'язували з Київською Руссю, отже, і своїх сучасників вважали прямими нащадками давніх русів. Іов Борецький, митрополит Київський, писав у 1621 р.. "Щодо козаків, то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі... Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться й живуть"

Етноніми *руський, русин* як однозначні були власними для нашого народу аж до XIX ст. а в історичній пам'яті народу є такими й досі. Тому якось дивно читати у В. Винниченка, коли він у "Відродженні нації" так легко залишив слово *руський* лише для означення російського народу

Дуже рано (у XIV ст.) стосовно території України почав вживатися також термін *Мала Русь.* Одну зі своїх грамот у 1335 р. галицько-волинський князь Юрій II підписав титулом: "Князь всієї Малої Русі" (Dux totius Russie Minoris). За 50 років до об'єднання України з Росією термін "Малая Руссия" вживав Іван Вишенський. Отже, думка про те, що цей термін, винайдений царським урядом для заміни назви *Україна,* не має під собою підстав. Термін *Мала Русь,* ймовірно, почав вживатися на території первісного походження слова *Русь* для протиставлення старої Русі тій новій Русі, що в XIV ст. географічно вже була значно більшою, Великою Руссю. Таку думку про послідовність виникнення цих термінів поділяв Д. Дорошенко. Щоправда, починаючи з XVII ст.,

а особливо від Петра І і Катерини II, термін *Малая Россия* дійсно почав набувати ніби доповнюючого значення до імперського змісту терміну *"Россия "* на зразок *"Новой России ", "Западной России "*та ін. Заодно такого ж відтінку другорядності набули терміни *"малороссиянин", "малороссийское наречие ", "малороссийское племя "* Проте терміни *"малороссиянин", "малорос"* мали офіційно-директивне походження, не йшли з глибини етнічної свідомості. Через це малоросами українці себе ніколи не називали.

В умовах XIX ст. коли почала пробуджуватися політична свідомість українців, терміни *українець, малорос,* а в Галичині та на Закарпатті — ще *русин* набули також політичного значення. За словами М.Грушевського, малоросами називали людей українського роду з України і тих, котрим байдуже було і до України, і до українського життя. "...А українцями називали людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя"

Цей, певною мірою, штучний, зверхній поділ нашого народу за політичною свідомістю і симпатіями стосовно Західної України застосовувався аж до 1939 р., у тому числі в "науковій" літературі.

Відносно пізно утвердився етнонім *українець.* Теоретично він похідний від назви країни *Україна* і, отже, міг мати місце від того часу, від якого веде початок Україна. Однак, як уже зазначалося, народ називав свою вітчизну Україною, а себе *руськими, русинами, русинцями.* Таке ставлення до згаданих назв властиве художній, суспільно-політичній і науковій літературі. З XIX ст. у суспільно-політичному і науковому вжитку почав частіше пробивати дорогу етноприкметник *український.* Уже 1816-1820 pp. у Харкові виходив "Украинский вестник", 1824-1825 pp. — "Украинский журнал" У 30-х роках XIX ст. видавалися "Украинский альманах" (1831) та "Украинский сборник" (1836—1841). Проте в другій половині XIX ст. цензура стала обережною до вживання самого слова *український.* Але, очевидно, справа не лише в цензурі. Якщо етнотопонім *Україна* сприймався народом як рідний, що відбивалося в піснях, думах, переказах і що з такою силою виявилось у поезії Т.Шевченка, то етнонім *українець* утвердився дуже пізно. Не випадково навіть у поезії Т.Шевченка він, здається, не простежується. Лише в російськомовній поемі "Слепая" поет раз вжив словосполучення "с дубрав украинской земли" На означення української приналежності героїв поет вживає інші слова: *козаки* ("ще як були ми козаками", "щоб москаль добром і лихом з козаком ділився"), *запорожці, хрещені люде, гайдамаки,* стосовно київських часів також *русичі* ("допировали хоробрі русичі той пир"). У вірші "Юродивий" поет дивиться на свій народ як на потомків давніх слов'янських племен: "Не сотні вас, а міліони полян, дулебів і древлян" Невживання Т.Шевченком народоназви *українець,* ймовірно, пояснюється також

тим, що в поезії кожен образ конкретний і в ньому водночас виступає і національний, і соціальний зміст героя. В поняттях *лях, жид, москаль, німець, татарин, турок* у сприйнятті українського читача соціальна і національна сторони образу суміщались, поняття *ж українець* жодного конкретного соціального навантаження не мало.

В останній чверті XIX ст. етнонім *українець* почав дуже швидко утверджуватися, витісняючи, щоправда, не так швидко, етноніми^ський, *русин, Русь.* Терміни *українець, український* беззастережно використовував М.Драгоманов, хоча він ще диференціював літературу українську і галицьку Павло Грабовський написав вірш "До Русі-України", але також і "До українців" Молодий етнонім взяла за псевдонім Леся Українка. М.Грушевський приступив до написання "Історії України-Руси" Іван Франко, який, здавалось, молився на Русь і все "руське", переносить і на Галичину назву *Україна* ("Чи се ж Україна, чи се край мій рідний...").

На етапі національного відродження буржуазної доби, коли швидко зростала свідомість національної самобутності й національних інтересів, для українського народу стало необхідним і в назві чіткіше виділити себе з-поміж інших "руських" народів: російського і білоруського. Оскільки до цього часу віками існував національний етнотопонім *Україна,* це зробити було неважко. З кінця XIX ст. назву *українських* приймають політичні партії: Революційна українська партія (РУП), Українська соціал-демократична революційна партія, Українська національно-демократична, Русько-українська радикальна партія й інші, а також чимало газет Прийшла не до кінця усвідомлена відмова від давнього етноніма *руський,* хоч у народній масовій свідомості він продовжував ще довго жити. На цьому спекулювали царський уряд, що керувався ідеєю "единства русского народа" галицькі москвофіли, розглядаючи народ Галичини як "ветвь великого русского народа от Карпат до Камчатки" і навіть польський уряд, коли до переписних анкет 1931 р. впроваджував на визначення мови населення Західної України дві графи: *українська мова* і *руська мова.*

Прийняття українським народом нової народоназви від назви країни проживання спокушує деяких ідеологів заперечувати право українців нарівні з росіянами і білорусами на історичну та культурну спадщину Київської Русі, як це, наприклад, намагалися робити в минулому М.Погодін, В.Ключевський та інші, а в наш час хочуть знову О.Трубачов чи О.Солженіцин.

Терміни *руський, русин, руснак, українець* у різні часи чи в різних соціальних сферах були такими, що вказували на приналежність до всього українського народу як єдиного. Водночас у різні часи або на різних територіях України існувало чимало локальних етнонімів. Остан-

ні найчастіше поширювалися на окремі етнографічні райони: Слобожанщину, Полтавщину, Поділля, Полісся, Волинь, Гуцульщину, Покуття, Бойківщину, Лемківщину, низинне Закарпаття, Холмщину, Буковину і відповідно мали назви — *слобожани, полтавчани, подоляни, поліщуки, литвини, волиняни, гуцули, покутяни, бойки, лемки, руснаки, холмчани.* У багатьох випадках географічне поширення цих субетнонімів чітко окреслене. Це стосується насамперед гірських етнографічних груп, які найкраще вивчені. Однак межі волинян, полтавчан або подолян визначити тяжче вже хоч би тому, що вирізняють такі етнографічні поняття, як Волинське (західне) Полісся; не чітко визначена західна межа етнографічної Полтавщини і західна межа Поділля. Не вивчене в науці етнографічне районування низинної Галичини поза Поділлям. Іван Сваричевський поділяв її населення на підгорян, котрі заселяють простір від передгір'я Карпат до Дністра, та заболотіїв, які проживають на лівому березі Дністра. У довоєнний час львівський етнограф Адам Фішер, окрім підгорян, виділяв ще такі етнографічні підгрупи: зваричі (район Печеніжина), долинці (біля Жаб'є), поляники (околиці Тлумача, Городенки, Обертана і Гвіздця), батюки (мешканці колишніх Жовківського, Рава-Руського і Яворівського повітів), белжани (район Белза), бужани (у долині Бугу), в межах Бойківщини — тухольці (у районі сіл Тухля, Тухолька). Безумовно, уважне етнографічне вивчення України, в тому числі її західного регіону, може багато дати для глибшого розуміння історії міжетнічних контактів у давнину, проблеми слов'янської прабатьківщини, етногенезу українців та інших народів.

У певні історичні періоди головно з політичних причин окремі регіони України отримували етнополітичні назви. В одних випадках переважаючий зміст таких назв становив етнічний момент, в інших — політичний. Так, у другій половині XVII ст. Лівобережна частина України, що на правах автономії перебувала у складі Російської держави, управлялася гетьманом і мала специфічний полково-адміністративний поділ, дістала радше народну, ніж офіційну назву — *Гетьманщина.* Остання надовго пережила ліквідацію гетьманату 1764 р. У XVIII ст. внаслідок створення російським урядом військових поселень із сербів та інших іноземців (50-ті роки) виникли Нова Сербія на Правобережжі й Слов'яно-Сербія на Лівобережжі. Проте ці утворення виявилися короткочасними. У 1764 р. царський уряд з південних земель України створив Новоросійську губернію, яка теж 1783 р. реформована в Катеринославське намісництво. Однак у 1797 р. Новоросійська губернія ще раз була реанімована, але 1802 р. поділена на Миколаївську (з 1803 р. — Херсонська), Катеринославську і Таврійську Проте назва Новоросія залишалася у політичному вжитку Росії аж до 1917 р. У різні часи під нею розуміли різну територію: в XIX ст. — від

Бессарабії до області Війська Донського і Ставропольської губернії. З кінця 80-х років XX ст. деякі політичні сили намагалися протиставити південь України всій Україні, вдаючись при цьому до імперського словотвору Новоросія. З XIX ст. у літературу широко ввійшли такі поняття, як Правобережна і Лівобережна Україна. Вони набули не лише географічного, а й поліетнічного змісту

На заході України чіткого окреслення з 1847-1848 рр. набув термін *Східна Галичина* (нім. Ostgalizien) на відміну від *Західної Галичини* (Westgalizien). Перша була заселена переважно українським населенням, друга — польським. Особливості австрійської урядової політики стосовно Східної Галичини мали другорядне значення. При єдиній адміністрації на чолі з намісником і єдиному крайовому сеймі з його виконавчими виділами для всієї Галичини у Східній Галичині були дві окремі промислові палати (Львівська і Бродівська), мізерна увага до "українських цілей", на які фінансувалось лише 1/10 того, що фінансувалося на "польські цілі" Домінуюче значення у Східній Галичині мала Греко-католицька церква. Як напівадміністративне поняття Східна Галичина проіснувала до краху Австро-Угорщини, тобто до 1918 р. У 1918-1919 рр. Східна Галичина творила основну територію ЗУНР і до 1923 р. була суб'єктом міжнародних відносин, аж поки 15 березня 1923 р. Ліга Націй не визнала всіх прав за Польщею на Східну Галичину

Північна Буковина у складі герцогства Буковини не мала найменшого адміністративного виділення.

Окуповані в 1919 р. Польщею Східна Галичина і Західна Волинь у суспільно-політичному житті 20-30-х років та в наступній історичній літературі дістали назву *Західна Україна.* Цей термін мав конкретний зміст стосовно міжвоєнного періоду, і коли його вживають сьогодні на означення західних областей України, то допускають неточність.

Закарпаття у складі Угорщини входило до Пожонського намісництва з центром у Братиславі й окремо не окреслювалось, але в етнографічному розумінні воно мало свої назви: Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Руська Крайна. Однак у 1919-1938 рр. українські землі Закарпаття у складі Чехословаччини в суспільно-політичному лексиконі дістали назву *Закарпатська Україна.* У березні 1939 р. закарпатські українці проголосили державну незалежність свого краю під назвою Карпатської України.

В етнографічну літературу ввійшли й інші назви, що більшою чи меншою мірою відображали етнографічну специфіку груп населення: верховинці, карпато-руси, угроруси, червоноруси, словяки, ополяни, пінчуки, польовики, ройки, роксолани, степовики, тавричани, чорноморці, буджаки та ін. У Російській державі XVI-XVII ст. українців Се-

реднього Подніпров'я називали *черкасами,* щоправда, головно у діловеденні. Проте українці, здається, такої самоназви не вживали. Локальні етноніми поширені дотепер. У них чимало спільного з групуванням людей за місцем проживання в окремих містах і селах: кияни, харків'яни, львів'яни, ужгородці, або ж, наприклад, від сіл Дуліби, Русивль, Курозвани, Бочаниця, Майків відповідно дулібці, русивці, курозванці, бочанці, майківці та ін.

Локальні етноніми від означення великих субетносів до назви мешканців окремих частин окремого поселення відображають велике розмаїття народної культури і побуту За кожною такою назвою постає де більш, а де менш вловима специфіка вікової культурної традиції, особливостей співжиття людини з природою, щось своє у звичаї, пісні та характері.

Водночас місцеві етноніми не слід протиставляти загальній назві нашого народу і нашої країни: *українці й Україна.* В них концентрується вияв національної свідомості та єдності населення, почуття громадянського обов'язку перед Батьківщиною.

Отже, аналіз і узагальнення писемних історичних, лінгвістичних, археологічних та етнографічних джерел переконливо засвідчують, що український народ належить до давніх європейських народів. Його виділення з-поміж слов'янської спільноти відбулося приблизно в середині I тис. н. е. одночасно з появою інших слов'янських етносів. На формування етнічних особливостей українців, що відбувалося на загальнослов'янській культурно-побутовій і мовній основі й на території слов'янської прабатьківщини, найбільше вплинуло багатовікове контактування з південними народами і племенами: скіфо-сарматами на південному сході та дако-фракійцями на південному заході. Формування росіян і білорусів припадало на той же час у процесі колонізації нових для слов'янства земель на півночі та сході й асиміляції першими, головно, угро-фіннів, другими — балтів.

З утворенням Київської держави почали діяти конвергентні народотворчі фактори, що вплинули на витворення низки спільних рис для всіх трьох етнічних масивів — українського, російського і білоруського — та існування впродовж століть державно-політичної спільності руського народу з його правлячою династією Рюриковичів, спільною національною свідомістю і патріотизмом, спільною писемною мовою, значною близькістю культури панівних верств, одною християнською релігією.

Проте державно-політичні конвергентні народотворчі фактори виявилися значно слабшими, ніж природні історико-етнічні процеси. Як тільки була втрачена політична єдність Русі, український, російський, білоруський етнічні масиви кожен окремо пішли своїми шляхами, успадкувавши київську державницьку і культурну традицію.

Від часу виникнення і донині українська етнічна спільність постійно проживала на ареалі свого формування. Щоправда, у XIII-XVI ст. під дією зовнішніх сил відбулось її витіснення з Нижнього Подніпров'я, басейну Північного Дінця, з Причорномор'я і Приазов'я. Але в XVII-XVIII**ct**. український народ заново освоїв згадані регіони і надав їм характеру етнічної території. Писання великодержавницьких російських і польських істориків про те, що нібито давнє населення Київської Русі в районі Середнього Подніпров'я було знищене чи вигнане внаслідок татарської навали, має антинауковий характер. Коли не було такого дня, щоб не існувало Києва, то як могли пропасти тисячі сільських поселень?

Український народ належить до давніх державних народів з більш як 1100-річною його історією, фіксованою писемними джерелами. Український народ мав державність щонайменше впродовж 900 років. Це близько 500 років давньоруської доби (від Аскольда і Діра до занепаду Галицько-Волинського князівства). Це 200 років існування Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (до Люблінської унії) як поліетнічної держави литовців, білорусів та українців, де українсько-білоруський елемент і серед феодальної верхівки, і серед простолюдинів становив 9/10, а давньоукраїнська і давньобілоруська мови виконували функції державного управління, культурного життя, освіти. Це майже 120 років козацької доби від 1648 р. до скасування гетьманату Риси державного життя мала Запорозька Січ, що існувала від 40-х років XVI ст до 1775 р. Упродовж більше 70 років в умовах радянської імперії український народ боровся за своє державне життя й незалежність, а у 2004 р. відзначив 13-річчя своєї національної волі.

Переглядаючи сторінки минулого й сучасного, переконуємося, що український народ завжди належав і належить до найбільших народів світу Сьогодні українці — двадцять перша за чисельністю нація світу і шоста — в Європі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К„ 1992. — С. 50-93.

Драгоманов М.П. **Література російська, великоруська, українська і галицька // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т. 1. —** С. 80-220.

Історичний розвій імени українсько-російського народу. —Львів, 1909.

Кобилюх Василь. **Назва України-Руси до і після М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наук. конф. / (м.Львів, 26-28 жовт. 1994р.).—Львів, 1995, —С. 99-105.**

Макарчук С.А. **Україна і українці: поява, поширення і утвердження назв // Другий міжнародний конгрес україністів, 26-28 серп. 1993: Доповіді і повідомлення. Історіографія. Українознавство. Етнологія. Культура. — Львів, 1994. —** С. 206-211.

Макарчук С.А. **Русини // Довідник з історії України. — К., 2001. — С. 695.**

Макарчук Степан. **Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі зошити. — 2001. — 3 шт. 3(99). — С. 388-393.**

Макарчук Степан. **Лінгвістичні джерела // Степан Макарчук. Історичні неписемні джерела. — Львів, 2002. — С. 122-148.**

Скляренко Віталій. **Звідки походить назва Україна // Україна. — 1991. — № 1.**

Толочко. **Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987.**

Шелухін Сергій. **Звідки походить Русь? // Літ. Україна. — 1990. — 7 черв.**

ВИСНОВКИ

Приступаючи до написання цієї книжки, автори мали на меті в комплексі висвітлити головні компоненти народної культури українців, простежити зародження, історичну еволюцію, розквіт, а також занепад її традиційних форм. Притаманна кожному етносові духовна сутність, відмінні порівняно з сусідніми й іншими народами етнічні риси можуть бути пізнані лише через вивчення традиційної культури в її історичному розвитку Виходячи з таких міркувань, автори намагалися надати посібнику не тільки етнографічного, а історико-етнографічного характеру На основі сучасних історичних знань висвітлені умови виникнення праукраїнського етнічного масиву, простежені його відмінні риси в побуті й культурі, мові та духовній творчості, в державотворчому процесі від етапу існування Київської Русі як держави.

Історія українського народу — переконлива ілюстрація того, що етнотворчий процес розвивається і на основі принципу диференціації, і за принципом конвергенції. Останній помітно виявив себе в часи існування Київської Русі, де намітились тенденції до сформування східнослов'янської етнополітичної спільності з єдиним державним патріотизмом, з однією правлячою панівною верствою Рюриковичів, з однією писемною мовою з її церковнослов'янським та світським відгалуженнями, з однією релігією і культурою панівної верстви.

Однак після послаблення державної єдності давньої Русі природний етнотворчий процес диференційованих уже до кінця І тис. н. е. східнослов'янських етнічних масивів пішов своїм шляхом. Жодні чужоземні загарбання окремих частин єдиного українського тіла, що віками зазнавали відмінного політичного, економічного й культурного впливу, не змогли роз'єднати чи диференціювати український етнос. Відроджена в XIX ст. ідея національного виз-

волення відразу ж виявила навдивовижу спільну народнорозмовну, традиційно-культурну і психологічно-менталітетну самобутність українців Полтавщини і Закарпаття, Холмщини і Кубані, Волині та Буковини. Це стало ще одним незаперечним свідченням того, що український етнос формувався задовго до його писемної та державної історії і від сивої давнини аж до XX ст. вирізнявся органічною цілісністю компонентів своєї матеріальної і духовної культури. У повній силі та багатстві, а можливо, і найвищому розквіті народна культура українців зберігалася аж до першої половини XX ст. поки не зазнала глибоко руйнівної дії більшовицької державної політики — ліквідації українського традиційного села, нищення національної християнської церкви, обмеження суспільних функцій української мови, депортації та геноциду

За кілька десятиріч з етнографічної мапи України зникли тисячі традиційних поселень, зруйновані громадський і сімейний уклад селянина і робітника, з побуту вилучені десятки виробничо-календарних і сімейних свят і обрядів. У суспільне життя внесено немало хибноціннісних атрибутів культури та моралі.

З сумом доводиться констатувати, що в багатьох відношеннях народний побут і традиційна культура в Україні у XX ст. позбавлені тієї повноти і різнобарвності, які були їм притаманні ще на початку століття. Це одна з причин того, що і наш посібник у зображенні й аналізі етнографії України зорієнтований головно на матеріал XIX ст.-початку XX ст. Такий підхід дав змогу узагальнити народну культуру і побут стосовно часу їх найповнішого вияву Водночас саме таке вивчення етнографії повинне слугувати, де це потрібно і можливо, справі відродження національних традицій. Це завдання, як відомо, в незалежній Україні підноситься до рангу національної програми.

Орієнтація авторів на матеріал XIX-початку XX ст. зумовлена також тим, що етнографія саме того часу вивчена найкраще. Цей період дав Україні десятки етнографів-професіоналів, а також багатьох ентузіастів-подвижників, які разом виробили довершену наукову характеристику українського народу, його культури. Найбільший внесок у розвиток етнографічної науки в Україні у XIX-XX ст. зробили Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Яків Головацький, Іван Франко, Федір Вовк, Микола Сумцов, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Дмитро Багалій, Володимир Шухевич, Дмитро Яворницький та багато ін.

Зібрані й проаналізовані етнографічні матеріали послужили науковою основою етнографічного регіонування України, народна культура якої, незважаючи на її етнічну однорідність, водночас виявляє себе в локальній своєрідності традиційного землеробства, тваринництва, підсобних занять і промислів, у типах поселень і народній архітектурі, традиційних вбраннях і кухні, весільних, родильних і похоронних звичаях і обрядах, календарних святах, громадських стосунках, у діалектах народнорозмовної мови, усному і писемному фольклорі, а також в антропологічних рисах. Уже етнографія XIX ст. виділяла на території розселення українського етносу такі локальні етнографічні регіони, як Середнє Наддніпров'я, Поділля, Волинь, Холмщина, Полісся, Полтавщина, Слобожанщина, Карпати і Прикарпаття, Нижнє Наддніпров'я, Причорномор'я і Приазов'я, Кубань. Окремі з цих великих історико-етнографічних зон дістали свій внутрішній поділ. Так, вирізняли Західне, Середнє і Східне Полісся, Східне і Західне Поділля, а також Опілля. Окремими відмінними рисами традиційної культури вирізнявся район Буджака в Причорномор'ї. Особлива етнографічна строкатість притаманна Карпатам і Прикарпаттю, де вирізняли гірські Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, пригірські Низинну Буковину, Покуття та Закарпаття. Північна частина Холмщини мала ще свою локальну назву — Підляшшя.

Народна і духовна культура українського народу подана в посібнику як цілісне явище. Приділяється значна увага її специфіці у названих етнографічних зонах.

Жанр навчального посібника не сковував авторів наперед заданими пропорціями обсягу тексту з усіх проблем етнографічної науки. Деякі питання, наприклад, походження українського етносу, формування етнічної території, етнографічне районування, сфери матеріальної культури, народні знання, громада і громадський побут, сім'я тощо висвітлені повніше, інші — сімейні звичаї, календарні свята, антропологічні риси, музичний фольклор, діалекти — менш повно. Водночас висвітлено чимало проблем, які виходять за межі власне української етнографії. З-поміж них — розділи про проникнення, розселення, заняття та етнічні риси культури неукраїнських етносів в Україні. Суттєвим доповненням до етнографії України, у вузькому розумінні, є подані у посібнику матеріали про українську діаспору як таку, що виникла внаслідок формування політичних кордонів України в XX ст., і таку, що виникла у зв'язку з еміграцією та переселенням українців. Подібно до того, як неук-

раїнські етнічні групи в Україні внаслідок тривалого контактування з українцями перейняли чимало їх етнокультурних рис, так і українці за межами України інтенсивно прилучаються до культури корінних або більших етносів країн їхнього проживання. Фіксується об'єктивний процес асиміляції дисперсних груп. Проте в умовах незалежної України, політика якої випливає з пріоритету нації як цінності, помітне відродження форм національного життя всіх національностей. При цьому міцнішими стали культурні зв'язки неукраїнських національностей України з батьківщинами свого походження. Вивчення студентами й учнівською молоддю етнографії України служитиме справі збагачення національної свідомості людей, що є першою умовою існування та розвитку української нації, її почесного місця серед народів світу Надіємось, що виконанню цього історичного завдання якоюсь мірою допоможе наша книга.

ЗМІСТ

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Видання 2-ге, перероблене та доповнене

За редакцією проф. С.А. Макарчука

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Оформлення та художнє редагування *Володимира Печарського*
Технічний редактор *Софія Довба*
Комп'ютерна верстка *Лілії Гринчишин, Любові Семенович*
Коректори *Роман Гамада, Ольга Тростянчин, Вожена Павлів, Марія Ломеха*

На обкладинці: на передньому плані — весільні дружки (с. Космач Косівського району Івано-Франківської області). Зі світлини Олени Федорчук, 2003 р.

Здано на складання 26.09.2004. Підп. до друку 16.11.2004.
Формат 60x84[1]/16. Гарн. Times. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 30,22. Умовн. фарбовідб.
30,68. Обл.-вид. арк. 33,96.
Наклад. 4000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 77. Зам. 561-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua
e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів
на ВАТ "Львівська державна книжкова фабрика «Атлас»"
79005 Львів, вул. Зелена, 20

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

ВИДАННЯ 2-ГЕ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ ТА ДОПОВНЕНЕ

За редакцією проф. С.А.Макарчука

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
2004

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

